

Ғ. АБДУРАҲМОҢОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ
ГРАММАТИКАСИ
(Синтаксис)

---

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
таъдиқлаган*

ТОШКЕНТ „ЎҚИТУВЧИ“ 1996

Бу дарсликда ҳозирги замон ўзбек адабий тили синтаксисига онд содда гап турининг муҳим хусусиятлари, қўшма гаплар ва унинг турлари — кўчирма ва ўзлаштира гаплар ҳамда периодлар ҳақида фикр юритилади.

Дарслик билим ўқув юртларининг ўқитувчилари, талабалари ва тилшунос-ларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
проф. *А. Рустамов*

Тақризчилар: филология фанлари доктори, проф.

Равшанжон Раҳмонов, Алижон Мамажонов

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ

<i>А. Мух.</i> — Асқад Мухтор <i>А. У.</i> — Амин Умарий <i>А. Қод.</i> — Абдулла Қодирий <i>А. Қ.</i> — Абдулла Қаҳҳор <i>„Газ.“</i> — Газетадан <i>Гул.</i> — Гулханий <i>Ж. Ж.</i> — Жуманиёз Жабборов <i>Журн.</i> — Журналдан <i>З. Фатх.</i> — Зиннат Фатхуллин <i>И. Р.</i> — Иброҳим Раҳим <i>Й. Ойм.</i> — Йўлдош Оймирзаев <i>К. Файз.</i> — К. Файзуллин <i>Керб.</i> — Кербобоев <i>М.</i> — Муқимий <i>М. А.</i> — Мухтор Аvezов <i>М. Б.</i> — М. Бобоев <i>М. Ибр.</i> — Мурод Иброҳимов <i>М. Исм.</i> — Мирзакалон Исмоилий <i>Мирт.</i> — Миргемир <i>М: М.</i> — Мумтоз Муҳаммедов <i>М. Қ.</i> — Мақсуд Қориев <i>Н.</i> — Навоий <i>О</i> — Ойбек <i>О. Ё.</i> — Одил Ёқубов <i>П. Қ.</i> — Пиримқул Қодиров	<i>Р. Б.</i> — Рамз Бобожон <i>Р. Файз.</i> — Раҳмат Файзий <i>С. А.</i> — Садриддин Айний <i>С. Абд.</i> — Собир Абдулла <i>С. Акб.</i> — Султон Акбарий <i>С. Аҳм.</i> — Саид Аҳмад <i>С. Ж.</i> — Султон Жўра <i>С. З.</i> — Саида Зуннунова <i>С. Н.</i> — Саид Назар <i>Т. Ф.</i> — Темир Фаттоҳ <i>У.</i> — Уйғун <i>Ч. А.</i> — Чингиз Айтматов <i>Ф. Йўлд.</i> — Фозил Йўлдош <i>Ш.</i> — Шухрат <i>Ш. Р.</i> — Шароф Рашидов <i>Шайх.</i> — Шайхзода <i>Э. Ж.</i> — Эргаш Жуманбулбул <i>Я.</i> — Комил Яшин <i>Ғ. Ғ.</i> — Ғафур Ғулом <i>Ҳ. Н.</i> — Ҳаким Назир <i>Ҳ. О.</i> — Ҳамид Олимжон <i>Ҳ. П.</i> — Ҳасан Пўлат <i>Ҳ. Ш.</i> — Ҳусайн Шамс <i>Ҳ. Ғ.</i> — Ҳамид Ғулом <i>Ҳ. Ҳ.</i> — Ҳамза Ҳакимзода <i>Ҳаб.</i> — Ҳабибий

МУҚАЛДИМА

1. Синтаксис грамматиканинг бўлимларидан бири бўлиб, сўзларнинг ва гапларнинг ўзаро алоқасини, сўз бирикмалари ва гапларни ташкил этган бўлақларнинг хусусиятларини ўрганади. Бу жиҳатдан синтаксис морфологиядан фарқланади. Морфология сўзларнинг тузилиши, ясалиши, турланиши, тусланишини текширади. Бу шаклий текшириш маъно асосида бўлади. Синтаксис ана шу шаклларнинг динамикасини, уларнинг гапдаги вазифасини, маълум фикрни ифодалашдаги ролини ўрганади.

Морфология ва синтаксис бир-бирини тўлдирувчи, ўзаро муносабатда бўлган соҳалардир. Гап-турлари (ларак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар) нинг бир-биридан фарқланиши, асосан, кесимларнинг қандай сўз туркуми орқали ифодаланишига боғлиқ; сўз бирикмалари ҳам бошқарувчи бўлақнинг қандай сўз туркуми эканлигига қараб тасниф қилинади; нисбий эргаш гаплар бош гап таркибидagi коррелятив сўзнинг қайси келишик шаклида эканлигига қараб, эга, кесим ёки тўлдирувчи эргаш гап вазифасини бажаради. Боғловчйсиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардаги кесимларнинг ўзаро замон муносабати бу хил қўшма гапларни маълум гуруҳларга ажратишда асос бўлади ва ҳоказо. Умуман, ҳар бир синтактик категория морфология билан боғланган ҳолда, кўпинча унга асосланган ҳолда тасниф қилинади ва белгиланади. Баъзан бу икки соҳани бир-биридан ажратиш ҳам қийин бўлади. Масалан, келишиклар морфологияда ҳам, синтаксисда ҳам ўрганилади, аммо морфологияда, асосан келишик ёлғиз, шакл жиҳатдан (шакли, қандай сўз туркумига қўшилиши) текширилса, синтаксисда эса келишикнинг вазифаси, қандай сўзлар ва бўлақлар билан бирикиши ўрганилади. Аммо келишикнинг вазифаси морфологияда ҳам ҳисобга олинади. Ёрдамчи сўзлар ҳам ана шу хусусиятга эга.

Ўзбек тили морфологиясини ўрганишда синтаксиснинг роли, айниқса, каттадир. Бунинг сабаби шуки, ўзбек тилида сўз туркумлари рус тилидаги каби маълум бир шаклий белгилари билан ажралиб турмайди, сўзларни у ёки бу категорияга киритиб турувчи махсус шаклий белгилар йўқ. Шунинг учун сўзларни туркумларга тасниф қилишда синтаксиснинг аҳамияти ортади, яъни маълум сўзни бирор сўз туркумига киритиш учун унинг маъноси ва баъзи морфологик хусусиятлари билан бирга айниқса шу сўзнинг синтактик вазифасини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Синтактик категориялар морфологик категорияларга тенг бўлмайди. Масалан: *Қушнинг тинч—сен тинч* Бу жумлада морфологик жиҳатдан тўрт сўз уч хил сўз туркуми бор (олмош, от ва сифат), синтактик жиҳатдан эса фақат икки бўлак — эга ва кесим мавжуд, холос. Демак, синтаксисда сўзлар кенгрок кўламда, уларнинг маъноси ва вазифаси ҳисобга олинган ҳолда текширилади.

2. Ўзбек тили синтаксиси (умуман, грамматика, фонетика ҳам) назарий жиҳатдан хали мукамал ишланмаган. Бу соҳада қилинган ишлар у қадар кўп эмас¹.

3. Ўзбек тилига Давлат тили мақоми *мартабаси, статуси*) берилиши билан атамашунослик ҳам долзарб масалалардан бири бўлиб қолди. Бу соҳада назарий ва амалий ишлар олиб бориш ҳамда бу соҳадаги ишларни умумлаштириш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошида Атамашунослик қўмитаси ҳам ташкил бўлди. Бу соҳада кўп ижобий ишлар олиб борилаётган бўлса-да, айрим чалкашлик ва хатоликларга ҳам йўл қўйилмоқда. Бу камчилик, айниқса, илмий ва техника атамалари соҳасида рўй бермоқда, баъзи ҳолатларда илмий ва техникага оид кўп атамалар арабча атамалар билан алмаштирилмоқда: *морфология—сарф, синтаксис—наҳв, диагностика—ташҳис, корректор—мусахҳиҳ, транспорт—нақлиёт каби*. Аммо олим ва талабаларга тушунарли бўлган бундай атамаларнинг асли — юнонча ёки латинча (русча эмас) номлари сақланиши керак. Бу билан чалкашликка ҳам йўл қўйилмайди, Европа илмидан ҳам узоқлашилмайди, тилшуносликка оид атамаларга ҳам шундай муносабатда бўлиш керак: грамматика, морфология, синтаксис, фразеология, фонетика, категория, аналитик, синтетик, атрибутив, предикатив, оппозицион, релятив, коррелятив, контекст, инфинитив, номинатив, инверсия, аффикс, суффикс, инфикс каби атамалар илмда ўз шаклида сақланиши лозим. Масалан: *категория* — 1) туркум, 2) тоифа, 3) даража (республика тоифасидаги ҳакам), 4) умумий белги ва боғланиш (фалсафада): *реаллик* — 1) мавжуд; аниқ, 2) амалга ошадиган (вазифа), 3) амалий, 4) асоели (сиёсат); *состав* — 1) таркиб, 2) бирикма (доривор бирикмалар), 3) ҳайъат (комиссия ҳайъати), 4) ходимлар (раҳбар ходимлар), 5) поезд, эшелон (юк вагонлари состави): *форма* — 1) шакл, 2) ташқи кўриниш (фалсафа: шакл ва мазмун), 3) усул, таркиб (бошқариш усули), 4) ҳужжат намунаси (қарор намунаси), 5) қолип (қуйиш қолипи), 6) расмий кийим, бичим (офицер бичими), 7) услуб (шеър услуби), 8) кўриниш, қиёфа, 9) форма (полигр. терилган ҳарфлар), 10) расми-

¹ А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, А. Аҳмедов, С. Солихўжаева. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси, „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1991 й. Шуниингдек, А. Ғуломов, И. Қўчқортоев, А. Нурмонов, Н. Маҳмудов, М. Мукаррамов, Ҳ. Неъматов, А. Жўраевларнинг докторлик диссертацияларига қаранг.

ят (қуруқ расмиятчилик), 11) ниқоб. Ёки: *предмет* — 1) предмет, нарса, 2) мол, буюм, 3) воқеа, ҳодиса (*он не имеет понятия об этом предмете*). 4) мавзу (*предмет исследования*), 5) дар, фан (*учебный предмет*), 6) *обследования на предмет диспансеризации* — наволаш мақсадида текшириш; *функция* — *вазифа бўлса, феълнинг функционал шакллари* иборасида *функцияни вазифа* дея олмайсиз в. б¹.

Шунинг учун ҳам мазкур ишда қўлланиб келган рус-байналмилал атамаларнинг бир қисми сақланди, зарур бўлган ўринлардагина алмаштирилди. Масалан: *состав* атамаси *таркиб* атамаси билан алмаштирилди (*сўзнинг таркиби*: ўзаги, негизи, қўшимчалари; шунингдек, *гапнинг таркиби*: гап бўлаклари, қўшма гапнинг таркиби: қўшма гапни ташкил этган содда гаплар).

Аммо бир *составли* гапларда *состав* атамаси сақланди. Чунки бу ўринда *состав* атамаси бирор сўз ёки гапнинг *таркибини* эмас, балки эга ёки кесим ва унга тааллуқли бўлган гап бўлаklarини ифодалайди (эга ва унга тааллуқли аниқловчи ёки изоҳловчи кесим ва унга тааллуқли тўлдирувчи ёки ҳол). Шунингдек, *конструктив* ўрнида *қурилма* ёки *бирикма* (равишдошли бирикма), *пауза* ўрнида *тўхтам*, *маъно оттенкалари* ўрнида *маъно бўёқлари* атамалари ишлатилди. *Семантика* атамаси *маъно* (айрим сўз) ёки *мазмун* (гаплар ёки сўз бирикмаларига нисбатан) атамалари билан берилди ёхуд айрим барқарор бирикмаларда ўзича қолдирилди: *қўшма гап қисмларининг семантик муносабати* ёки сўз, бирикма ёки гапнинг *семантик вазифаси* (функцияси) каби

Шу билан бирга, рус-байналмилал атамаларни ўзбекча сунъий атамалар билан алмаштириш уларнинг маъно доирасини чеклаб қўйишини эсдан чиқармаслик керак.

4. Бу қўлланмада ҳозирги ўзбек адабий тилининг синтаксис бобига оид ҳамма масалалар эмас, фақат муаллифнинг қаламига мансуб бўлган масалаларгина ёритилди². Бунда мазкур синтактик категорияларнинг изоҳи, таҳлили қайта кўриб чиқилди, тuzатилди, тўлдирилди, зарур ўринларда мисоллар алмаштирилди.

¹ Қаранг. Русча-ўзбекча лугат. Икки жилдди. Тошкент, 1983—1984-йиллар. Узбекско-русский словарь. Госиздат иностр. словарей. Москва, 1969 г.

² Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, II жилдлар, „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1966 йил, 4-бет.

СОДДА ГАП СИНТАКСИСИ

ГАП

1. Гап. — маълум фикрни ифодалаб, нутқнинг бир қисмини ташкил қилади. Тил, нутқ орқали кишилар ўз фикрларини, мақсад ва ҳис-ҳаяжонларини ифодалайдилар.

Фикр турлича ифодаланади: содда ёки қўшма гаплар, мураккаб қўшма гаплар (период) лар орқали, дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар вoситаси билан, икки ёки бир составли гаплар ёрдамида, тўлиқ ёхуд тўлиқсиз гаплар орқали ифодаланиши мумкин. Бу шаклларнинг тури фикрнинг хусусиятига, маълум мақсадга кўра белгиланади. Аммо гап қандай шаклда бўлмасин, унда кишининг маълум мақсади ифодаланади. Бундан, ҳатто ундов ёки сўроқ гаплар ҳам мустасно эмас.

Бинобарин, тил ҳам ўз навбатида фикрга, онгга таъсир этади, уни шакллантиради, кенгайтиради, чуқурлаштиради. Фикр, онг ва тил ўзаро алоқада шаклланади, намоён бўлади, тараққий этади.

Фикр тил орқали ифодаланса ҳам, шаклан улар ўзаро фарқланади. Шунинг учун ҳам мантиқий категориялар билан грамматик категориялар бир-бирига тенг бўлмайди. Мантиқий категориялар ва мантиқий муносабатларга предикатив, атрибутив, объектив, релятив алоқалар киради. Бу мантиқий алоқалар гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари орқали, айрим гап ва унинг ҳар хил турлари орқали ёки гаплар бирикмаси, орқали ифодаланади. Масалан, бир составли гапларда мантиқий категориялар грамматик жиҳатдан тўлиқ ифодаланмайди, бундай гаплар эга ёки кесим (ва уларнинг состави) дангина иборат бўлади. Шунингдек, ажратилган бўлакли гаплар шаклан бирикма саналсалар ҳам, мантиқ жиҳатдан маълум фикрни ифодалайди.

Бу мулоҳазалардан мантиқий категорияларни грамматик категориялар билан тенглаштирмаслик ва грамматик категорияларни белгилашда ҳамда чегаралашда мантиқий категорияларгагина асосланиш тўғри эмас, деган хулоса келиб чиқади.

2. Гапнинг асосий белгилари, унинг сўз ёки сўз бирикмаларидан фарқи нимада? Гапда нисбий фикр тугаллиги ва предикативликнинг мавжуд бўлиши ҳамда у грамматик жиҳатдан маълум қонун ва қоидалар асосида шаклланиши, ўзига хос оҳангга эга бўлиши шарт. Гапнинг бу хусусиятлари кўпчилик тиллар учун умумийдир. Аммо бу белгиларнинг турли тилларда намоён бўлиши, аҳамияти, ўрни турличадир.

Ҳар бир гапда маълум фикр, мақсад ёки ҳис-ҳаяжон ифодаланади, акс ҳолда гап эмас, сўз бирикмаси бўлиб қолади (Қиёсланг: *Салима келди ва Салиманинг китоби*). Маълум мақсад ёки ҳис-ҳаяжон содда ёки қўшма гап шаклида ифодаланиши мумкин.

Гап бўлиши учун, албатта, ўз эгаси билан шахсда, сонда мослашган феъл (*verbum finitum*) бўлиши шарт эмас. Маълум мақсад, фикр ифодаланган, предикатив муносабати мавжуд бўлган қурилмалар (конструкциялар), ҳатто айрим сўзлар ҳам гап саналади (масалан, бир составли атов гаплар).

Гапнинг асосий белгиларидан яна бири предикативликдир. Модаллик — гап мазмунининг борлиққа муносабатини ифодалашдир. Гап орқали сўзловчи бирор воқеа, ҳодиса ёки хусусиятнинг мавжудлиги ёки бирор замонда рўй бериши, аниқлиги ёки ноаниқлиги, хоҳиши ёки норозилиги каби муносабатни ҳам ифодалайди. Бу муносабат, яъни модаллик майл ва замон, шахс, категориялари орқали рўёбга чиқади. Бу категориялар турли морфологик синтактик воситалар ёки оҳанг ва бошқа йўллар билан ифодаланади.

Модаллик турли грамматик категориялар (майл, инкор, боғламалар ва бошқалар) ёки махсус сўзлар (модал сўзлар ёки ҳолат категорияси) ва махсус оҳанг орқали ифодаланади. Замон категорияси феълнинг турли замон формалари, майл категорияси оҳанг ёки ситуация ҳамда контекст орқали намоён бўлади. Шахс категорияси эса махсус аффикслар, баъзан оҳанг орқали ифодаланади ёки умумий вазият ва контекстдан англашилиб туради.

Гапнинг ўзига хос белгиларидан яна бири унда махсус оҳангнинг бўлишидир. Ҳар бир гап оҳанг жиҳатдан шаклланган бўлади: гапнинг бошланиши ва тугалланиши унинг оҳангидан сезилиб туради, гап охирида оҳанг ҳам тугалланади. Кўпчилик тилларга хос бўлган бу қонуният ўзбек тилига ҳам асосан мос келади. Аммо бу соҳада ўзбек тили гап тузилишида ўзига хослик ҳам бор. Энг аввало, гапнинг оҳанги ўзбек тилида маълум даражада фарқ қилади. Қўшма гапни ташкил этган гапларнинг ҳар бири тугалланган мустақил содда гап оҳанги билан талаффуз этилмайди, оҳанг қўшма гапнинг охирида тугалланади. Бунинг сабаби қўшма гапнинг бир гап сифатида ўқилиши ва умумий бир фикрнинг, мақсаднинг ифодаланишидир. Аммо бундан қўшма гапни ташкил этган гаплар грамматик жиҳатдан гапликдан чиқади, деган хулоса келиб чиқмайди. Қўшма гап таркибидаги гапларда маълум ҳукм ифодаланади ва предикативлик мавжуд бўлади, аммо мустақил содда гапдаги каби оҳанг тугаллиги бўлмайди.

Иккинчи томондан, ўзбек тилида эргаш гапнинг кўп турлари, айниқса, бош гап кесими билан ёнма-ён ўринда турган ҳолатда оҳанг жиҳатдан алоҳида ажралиб турмайди. Куйидаги қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг оҳангига диққат қилинг: — *у келганда Канызак чиқиб кетганмиди?*.. — *Ҳа, Канызак чиқиб кетгандан кейин келди.* (А. Қ.) *Йул-*

чи шу чоқ қанча ақчаси бўлса ҳам беришга тайёр эди. (О.) Қоронғилик ичида даҳшатли қўллар унга ёпишгандай туюлиб, кўзлари сергак жавдирар, юрак кичили урар, оёқлари, қўллари титрар эди. (О.)

Оҳангдаги номустақиллик аниқловчи эргаш гапларнинг маънос турида жуда аниқ кўринади. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан тўхтаб билан ажралмайди. Оҳанг мустақил гапларда, айрим сўз ва сўз бирикмаларини гапга айлантиришда (*Баҳор! Ўз сўздан қайтиш!*) алоҳида аҳамият касб этади. Бошқа ўринларда эса оҳангдаги тугаллик, хабар оҳанги бўлмайди. Бундай ўринларда (юқоридаги мисолларга қаранг) гап оҳанги оддий сўз бирикмасининг оҳанги каби бўлади. Бу хил гап қурилмалар маълум фикр, мақсад тугаллигининг ва таркибида ўз эга ва кесимининг бўлиши сабабли гап саналади.

3 Гап, грамматик жиҳатдан тузилишига кўра, ўзига хос бир қурилмани ташкил этади. Икки составли гаплар қурилмасининг асосини бош бўлақлар – эга ва кесим ташкил этади. Эга гапда бош келишик шаклидаги мутлоқ бўлақдир. Аммо ҳар қандай бош келишик шаклидаги сўз эга бўла олмайди. Бош келишикдаги сўз кесим, иккинчи даражали бўлақ, ундалма бўлиб келиши ҳам мумкин. Эга учун, аввало, унинг маъноси ва гапдаги вазифаси асосдир. Кесим эга ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ва инкордир. Кесим шаклан турлича бўлади, ҳатто маълум келишик шаклидаги отлар ҳам кесим вазифасида кела олади (*китоб — сенга*). Кесим вазифасида сўз бирикмалари ёки ҳатто, айрим фразеологик бирикмалар ва гаплар ҳам келиши мумкин. Масалан: *Сиз—ақлли одамсиз. Халқлар истаги—яшасин тинчлик! (F. F.) Шиори — қайда золим бўлса, ур! (О.)*

Шунингдек, эга ҳам ўз аниқловчиси билан бирикиб, маълум вазифани бажариши мумкин. Масалан: *Бемехр ўғил марҳамат қилмайди. Эсингиздами, мен уйланганда, авжси никоҳ кунини қалин қор ёққанни. (О.)*

Одатда, эга билан кесим бир-бири билан шахсда, сонда мослашади. Аммо бу хусусият ўзбек тили учун қонун бўла олмайди, чунки эга билан кесим шахсда мослашмаслиги ҳам мумкин. Эга ва кесимнинг сонда мослашмаслиги эса меъёрий ҳол ҳисобланади. Масалан: *Иморатлар қурилди.*

Эга билан кесимнинг шахсда мослашмаслиги кўп ўринда меъёрий (нормал) саналади. Масалан: *Мен ўқитувчи, сен ўқитувчи, у ўқитувчи;* шунингдек, учинчи шахс формаси ва кесими равишдош ёки сифатдош формасида бўлган эргаш гапларнинг кесими ҳам эга билан шахсда мослашмайди.

Бундай ҳолларда эга билан шахс ва сонда мослашмаган сўз шакллари маъноси (эга ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёки инкорни ифодалаши билан), вазифаси ва ўрнига (ўзбек тилида кесим гап охирида келади) кўра кесим саналаверади.

Бир составли гапларда бош бўлақларнинг ўзига хос томони бор. Бу хил гапларда шаклан эга ёки кесим мавжуд бўлса-да, улар мазмунан фақат эга ва кесимнигина ифодаламайди. Акс

ҳолда, масалан, атов гапларда кесимни, шахссиз гапларда эса эгани топиш зарурияти туғилар эди. Ваҳоланки, бу хил гапларда эга ва кесим тушунчаси бир бўлак орқали ифодаланади, шунинг учун тўлиқсиз гапларда бўлганидек, бирор эга ёки кесимнинг яширингани сезилмайди.

Иккинчи даражали бўлаklar фикрни тўлароқ ва мукамалроқ ифодалаш учун хизмат қилади. Улар фақат бош бўлаklarга боғланиб, уларни изоҳлаб, тўлдириб қолмай, бир-бирларига боғланиши, бир-бирининг маъносини аниқлаши, тўлдириши мумкин. Юқорида келтирилган мисолларда (бириkmали эга ва бирикмали кесимларда) иккинчи даражали бўлак гапнинг асосий таркибига кирази, уларсиз фикр тўла ифодаланмайди, гап тузилмайди.

Гаплар тузилишига кўра, тўрг хил бўлади: содда гап, мураккаб гап, қўшма гаплар ва периодлар.

Содда гап маълум фикр, мақсадин ифодаловчи, грамматик ва оҳанг томондан шаклланган синтактик бирикдир. Содда гап тузилишига кўра, йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Бош бўлаklarдан таркиб топган гаплар—йиғиқ гап, агар бош бўлаklarдан ташқари иккинчи даражали бўлаklar ҳам иштирок этса, ёйиқ гап саналади.

Мураккаб гап — таркибда асосий гап бўлаklarидан ташқари ажратилган бўлаklари, ундaлмaлари ёки кириш бўлак ва бирикмaлари бўлган гап қурилмасидир. Бу хил қурилмaлар содда гап қурилмaларидан мазмуни ва тузилишига кўра фарқланади. Мазмунан мураккаб гапларда мураккаб мазмун англашилади. Масалан *Йиғим-теримни олганимиздан кейин, баҳоргача икки юз йигирма гектар янги ер очишимиз керак.* (А. Қ.) Бу гапда, биринчидан, *йиғим-теримнинг олинishi*, иккинчидан, *янги ер очилishi* зарурлиги ифодаланади. Бундан ташқари, бу гапнинг сифатдошли қурилмаси ўз оҳанги ва тузилишига кўра, содда гапнинг гап бўлаklarидан фарқланиб туради ва эргаш гапларга яқинлашади. Шунингдек, равишдош, няят феъли, ҳаракат номи бошқарган қурилмaлар иштирок этган гапларда ҳам юқоридаги хусусиятлар бор. Ундaлмaли, кириш бўлак ва бирикмaли гаплар ҳам мураккаб фикрни ифодалaши ва тузилиши билан содда гаплардан фарқланиб туради. Шунинг учун ҳам бундай қурилмaли гапларни мураккаб гаплар сифатида алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Қўшма гаплар турли грамматик, лексик, оҳанг воситалари билан икки ва ундан ортиқ гапларнинг бирикувидан тузилган яхлит гап қурилмадир.

Период — маълум мақсад ёки фикр тўлиқ ифодаланган, грамматик ва оҳанг жиҳатдан тўлиқ шаклланган, иккидан ортиқ гапларнинг бирикувидан тузилган синтактик қурилмалардир.

ГАП ТУРЛАРИ

Ҳар бир гапда қандайдир бир мақсад, няят ёки ҳис-ҳаяжон ифодаланади. Сузловчи бирор нарса ҳақида хабар қилади ёки ўзига номаълум бўлган предмет, воқеа-ҳодисалар тўғрисида маълум

моғлишини исгайди ёки турли ички туйғуларни (илғимоси, газэби, шоллиги ва башқаларни) иф далайди *Тўплинган сув жуда озгини бўлиб, у кўлдан чиққан ариқчадан ун метрча оқиб олар ва ерга сингиб кетарди. (Ш. Р.) Хуш, от-хон, мағрузига қинакни қўшимчангиз бор? Нима дардингиз, қандай ҳасратингиз бор? (А. Қ.) Узбек мард, довярак бўлади. Ш-ни яхши биллиб қуй! Исход келтири кўрма! (Я.) Лолихон! Илоҳим паранжи курсин, мени қандай қора кунлаога солди. (Х. Х.)*

Бу гапларнинг ҳар қайсисиди ўзига хос мазмун ифодаланиб, алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади. Шунга кўра гапларни тўрт турга бўлиш мумкин: 1) дарак гаплар; 2) сўроқ гаплар; 3) буйруқ гаплар 4) ундов гаплар. Ҳар бир гап тури ўз мазмуни, грамматик белгилари ва оҳанги билан бошқа гап турларидан ажралиб туради

Дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар йиғиқ ва ёйиқ, солди ёки қўшма гап шаклида бўлиши мумкин. Ҳар бир гап тури ўзига хос грамматик белгиларга эга бўлиш билан бирга, ўзига хос мазмунни ҳам ифодалайди.

Дарак гаплар

Дарак гапларда бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар берилади ёки бирор нарсадаги айрим хусусиятнинг мавжудлиги тўғрисидаги гасдиқ ёки инкор ифодаланади: *Ана, уни саккиз йил ўз бағрида тарбиялаб ўстирган мактаб бинноси оқаришиб турибди. Ана, Ойқиз туғилиб ўсган уй. Аккалари ҳам, Ойқизнинг ўзи ҳам шу уйда ўсган. (Ш. Р.)*

Дарак гап кесими қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади:

1. Аниқлик феъли билан: *Шундай кунлар келдики, подшонинг вруши учун тутун пили ҳам, дон ҳам, мой ҳам қор қилмай қолди. (П. Т.) Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан уйнашди... (О)*

2. Отлар билан: *Инсон қўли гул! (М. Икром) Сен, денгдор шонрсан, сўзинг — халқ сўзи (F. F.) Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз. (А. Қ.) Бу йўл — порлоқ йўл, шу йўлда очилади бахтимиз гули.*

3. Сифат билан: *Ер, денгизда қудратимиз жуда зўр... (А. У.) Қиз ўз ёридек уддабурон, чечан. (Х. О.) Баъзи жойларни қайта-қайта эвдик, ўғит ҳам танкисроқ. (Х. О.) Ҳаёт худди жсондек ширин, келажак ундан азиз. (С. З.) Бахмал қирлар, кенг бўшлиқлар, пахтазорлар кўм-кўк. (Х. О.) Фарзандлари мислсиз ботир, мамлакатни ҳур, бежавотир. (Х. F.)*

4. Сон билан: *Ҳаммамизнинг осмон, ер сувимиз бир, ёруғ виждонимиз, ҳис-туйғуларимиз бир. (Р. Б.) Дунёнинг жаннати рўзгоримиз бир, тақдирини ягона зўр бошимиз бир. (Р. Б.)*

5. Олмош билан: *Унинг ҳақи сенда эмас, сенинг ҳақинг унда. (П. Т.) Юрагим сен эдинг / улнор. (О. Дунёда энг яхшич осамлар ана ушалар! (М. Г.) Дилда дoston Фарғонамиз — шу (Х. F.)*

6. Равиш билан: *Ҳар қанчалик мотам унга оз, олам-олам гам унга оз. (Ҳ. О.) Боғим бору, гулзоримда гулим кўп, ҳар ёқда гул, шохларда булбулим кўп. (Ҳ. О.) Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин. (Ҳ. О.) Чиранма ғоз, ҳунаринг оз. (Мақол)*

7. Иш отлари билан: *Йнсонга ҳурмат — бу ўзини танимоқ. (Ғ. Ғ.) Бу ерда икки интилиш ҳоқим. бир-бировларидан кўпроқ ишламоқ, иккинчиси, арзонроқ туширмоқ. (Ғ. Ғ.) Заҳар солмоқ эмиш касби илоннинг. (У.)*

8. Бор ёки йўқ сўзлари билан: *Халқимизнинг чуқур идроки бор, ғурури, анъанаси бор... Уланларда. лапарларда жсарақлаган гўзал тили бор. (О.) Бў — Шарқнинг юлдузи Ўзбекистондир, Урта асрларнинг Осийси йўқ! (Ғ. Ғ.)*

9. Тинч оҳанг билан айтилиб, дарак-хабар маъносини ифодалаган номинатив ва тўлиқсиз гаплар ҳам дарак гап саналади: *Дон... Куз... Аччиқ шамол. (О.) Ўртада супа ва ҳовуз. (О.) Оёқларида бежирим этик. (О.) 1952 йил, февраль (Газ)*

Дарак гаплар нутқда бошқа гап турларига қараганда, кўпроқ қўлланади. Бу ҳол дарак гапнинг ифодаланиш йўли хилма-хиллигидан келиб чиқади.

Дарак гапнинг мазмун турлари. Дарак гаплар турли мазмунни ифодалайди ва ҳар бир турининг ўзига хос оҳанги бор.

1. Дарак-хабар: *Оппоқ қор. Узоқ-яқинда қарғалар қағиллайди. Қош қорайганда озамлар қизил чойхонага томон кела бошлади. Ичкари қоронғи, ғовур. Одам кўп. Қаердадир чақалоқ инграмоқда (А. Қ.)*

Дарак-хабар мазмуни ифодаланган дарак гапларда оҳанг сусти бўлиб, у гапнинг охирига томон пасайиб боради. Бу гапларнинг кесими аниқлик феъли ёки бошқа сўз туркумлари билан ифодаланади.

2. Орзу-умид: *Қора кунлар ҳам ўтар, ёруғликка ҳам чиқармиз. (О.) Бутун куч-қувватимни ишга сарф қилмоқчи эдим. Бахт ва осойишталик тилаймиз! Сизларга хизматни ўтатиш ва ўқишда янги муваффақиятлар тилайман. Мен ёруғликни, эркинликни истайман... (Ҳ. О.)*

Орзу-умид мазмуни ифодаланган дағак гапларнинг кесими сифатдошнинг келаси замон формаси **-моқчи** қўшимчаси ёрдами билан тузилган феъллардан ва мазмунан орзу-умидни англатувчи **истамоқ**, **тиламоқ**, **орзу қилмоқ** каби феъллар билан ифодаланади.

3. Ишонч, таъкид, ғурур: *Номингга муносиб, худди қуёшдек, абадий яшайсан тонг мамлақати! (Ҳ. Ғ.) Йўқ! Ҳеч ерга бормайман! (Я.) Алишер Навоий сеҳрди қалами билан бир туртиб, қовоқдан кўз ясади! (О.) Қўлдан берганга қуш туя-*

мас, деган гапни биласиз-ку! (О.) Ниҳоятда хурсандман, муҳандис. Бу ерда ажойиб одамлар бор! (А. Мух.) — Ҳқитувчилар ичида энг яхшиси бизнинг ҳқитувчимиз! — дейишди қизлар.

Дарак гапнинг бу тури асосан маълум оҳанг ёрдами билан тузилади Айрим ҳолларда юкламалар ёки сифатдошнинг -жак формаси шу маънони ифодалашда грамматик восита бўлади.

4. Маслаҳат, ташвиқ: *Ука! Ҳзингни койитмагин дейман-да. отбоқар бўлсанг-бўларди, чўлоқ кишига.* (Р. Ф.) *Шунинг учун эртага кенгайтирилган мажлис чақириб, атрофлича муҳокама қилсак, яна янги таклифлар чиқиб қолар* (Р. Ф.) *Менга қолса, маслаҳат шу: мана баҳор, сиз қирга чиқинг, кўкрагингизга тоза шамол тегади.* (О.) *Сабр қил, қўзичоғим, саноқли кунлар қолди!* (О.) *Юраверинглар, йигитлар юраверинглар. Майдонга рўй-рост чиқиб, ҳақимизни даъво қиламиз.* (О.)

Маслаҳат, ташвиқ мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кесимлари сифатдошнинг (-а) р формаси орқали ифодаланади ўзига хос оҳанги билан орзу-умид гапларидан фарқланиб туради. Бундан ташқари, маслаҳат, ташвиқ мазмуни ифодаланган буйруқ гаплардан сўнг келган дарак гаплар ҳам олдинги гап таъсири билан маслаҳат, ташвиқ маъносини ифодалайди.

5. Севинч: *У келди, ота!* (А. Мух.) *Ҳа, айтмоқчи, бу — Тунтой-а!* (А. Мух.) *Бирдан устанинг йўғон хуррам овози эшитилди: — Бўлди! Тўғриладик!... Машина тайёр!* (Газ.)

Севинч мазмуни кўтаринки оҳанг билан айтилади. Бу хил гапларда кўпинча таъкид юкламалари бўлиб, улар маънони янада кучайтириш учун хизмат қиладди.

6. Таажжуб: *Чўлоқ боши билан у ҳам ҳашарга келибди-я. Одамни бир кўришда ҳам шунчалик хотирда қолдириш мумкин экан!* (А. Мух.) *Тавба, бундай устомонни кўрган эмасман.* (О.)

Таажжуб мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кесими турли сўз туркумлари билан ифодаланиб, таркибида юклама бўлиши ҳам мумкин, баъзи ҳолларда эса гап таркибидаги *тавба ажаб, таажжуб* каби кириш бўлаклари дарак гапнинг бу турини ташкил этади. Таажжуб мазмуни ифодаланган дарак гапларда оҳанг баланд бўлиб, гап охирига томон янада кўтарилиб боради.

7. Гумон: *Шу пайт қаердандир, узоқда қизгинам ухлаб ётгандир, эҳтимол. у ётган уйнинг деразасидан ҳам мана шунодай тонг мўралаётгандир. Эҳтимол, сув учун тушгандир сойга, балки сайр этмоқни истаган кўнгли?* (Ж. Ж.) *Балки у одам бутун бола-чақаси билан экинга кўз тикаётгандир, экинни битмаса, оч қолар, яланғоч қолар* (О.) *Қобилжоннинг олдинги суратчи келган экан, тушмайди деб, қайтариб юборган эмиш.* (А. Қ.)

Гумон мазмуни сифатдошга -дир кўшимчасини кўшиш билан, келаси замон сифатдош формаси (-а) р орқали, *балки, эҳти-*

мол каби модал сўзлар, шарт феъли ва керак сўзи ёрдамида. Сифатдошга эмиш тўлақсиз феълнинг қўшилиши билан ёки кириш бўлақлар ва мазмунан гумон маъносини ифодалаган феъллар орқали ифодаланади.

8. Ачиниш: *Унсин учун, бечора қиз учун; бу қандай мотам! (О.) Шурлик бошим, нималарни кўрмади! Менга ачинманг, парвоналар қатори куйиб кул бўлай. (М. Қ.) ... Атлас кўйлак ҳайф сенга, бўздан бошқаси, албатта ҳайф. (А. Қод.) Ғам устига ғам кўрдим, пешонам қурсин, бойвачча ака. (О.)*

9. Ташвиш: *Оғайнилар! Юрт вайрон, молу жонлар таланган. Эл оч, ярим яланғоч. — Ахир, бундай бўлаверса, бирон фалокатга йўлиқиш ҳеч гап эмас. (Газ.)*

10. Ғазаб, норозидик, гина: *Уларнинг бари алдоқчи, бари юртимизни заҳарлайди, бари ифлос! (О.) Сен олмоқсан, сенга айтар бошқа сўзим йўқ. (О.) Тутун жигаримни титиб юборди!.. (О.) Йўқ, йўқ, бу—ёлғон, бу—туҳмат, унга! (Я.) Самовий музалар биз учун ётдир. (Я.) Ер уларниқи, сув уларники, қозихона, думахона, жамики мол ҳам, пул ҳам уларники! (О.) Шунақа, Тўлаган ака, оушман отган тошдан, жигар отган увада қаттиқ ботади! (А. Қ.) Опаси яқин бўлишига қарамай, бу ғариб онангиздан тез-тез хабар олмайсиз. (О.)*

11. Киноя: *Ниятингиз, ойимбека! (Я.) Мусобақада кўз бўяш билан ютган экансиз-да Зумрадхон! (А. Қ.) Элдан бурун менга харидор топилди: Хўжайин ўз жияни ўрнига мени юбормоқчи!.. (О.) Эй Акрамжон, нафасинг мунча саратон! (Я.)*

Ачиниш, ташвиш, ғазаб, киноя мазмунлари умумий контекст орқали, ўзига хос оҳанг, ундов сўзлар, юкламалар ёки кириш бўлақлар орқали ифодаланади.

Бундан ташқари, дарак гапларда *илтимос, шикоят, норозидик, кесатичи, ғурур, чақирриш, ундаш, қисташ* каби мазмунлар ҳам ифодаланади.

Дарак гаплар одагда, ҳарар маъносини ифодалаганда, ўртача, тинч оҳанг билан талаффуз этилади. Аммо дарак гапларда ўз мазмунларидан ташқари *севинч, ташвиш, ғазаб, киноя* каби турли ҳис-ҳаяжон ифодаланганда, уларнинг оҳанги ҳам шунга мослашади. Агар жумладаги бирор бўлаққа мантиқий урғу тушса, шундай бўлақда оҳанг кўтарилди. Бу ҳолат гапнинг ҳамма мазмун турлари учун умумийдир.

Сўроқ гаплар

Сўроқ гапларда сўзловчи учун номаълум бўлган бирор нарса, ҳаракат-ҳолат ҳақида маълумот олиш кўзда тутилади: *Хўш, бу эвеноларнинг ҳам ерларини ювишга рози бўлдингизми? (Р. Ф.) Хўжжатларини топшира олдиларингми? (Р. Ф.) Арслонқул ҳали ҳам шундайми? (О.)*

Сўроқ гапларда сўхатдошни ўз фикрини англатишга ёки ифодаланаётган фикрга бўлган муносабатини билдиришга чақирилади.

Сўроқ гаплар қуйидаги грамматик воситалар ёрдами билан тузилади:

1. -а// -я, -да, -ку, **наҳотки** каби сўроқ юкламалари ёрдамида тузилган сўроқ гапларда сўроқ оҳангининг роли катта бўлади; -ми, -чи юкламаларида эса оҳанг у қадар кучли бўлмайди: *Ўз ихтиёри билан-а? (А. Қ.) Ўн тўрт сўм? Саксонга қовунга-я? (О.) Шу чоққача ҳамма ишни кетмон билан битира олмайсиз-ку? (А. Қ.) Собиржон қорининг чарвоғида ўтказган дамларимиз қандай дамлар эди, наҳотки, ўша кунлар эсингиздан чиққан бўлса. (А. Қ.) Хотин-қизлар эркакни кўрганда, юраги ёрилиб, қимтигиб юрса, эркаклар бир-бирига ишонмас, бўладими?.. (О.) Онахон нишон олгани учун сен жуда хурсандмисан? (Я.)*

2. Сўроқ олмошлари:

Шахс ва нарсалар ҳақида фикр юритилганда **ким, нима** олмошлари қўлланади. Бу олмошлар турли келишикда бўлиши мумкин: *Ким у, уялмасдан номардларча севинчларинг билан уйнагин? Кимга ўпка қилдинг? Кимдан хафа бўлдинг? (У.) Жамики камбағал халқ қўлни-қўлга бериб, яктан бўлиб турса, кимнинг ҳадди бор мардикор олишга?! (О.) Ҳазалдин бу каби завқ олмаган ким? (У.) Ахтаргани нима? Ахтаргани ким? (У.)*

Нарса-буюмларнинг белги-хусусиятларини аниқлаш лозим бўлган сўроқ гапларда қандай, қайси, қанча, неча, нима олмошлари иштирок этади: *Бу қандай бино, нимага мўлжаллангизлар? (О) Қайси Инъомжон? (А. Қ.) Шу чоққача қайси бурчакда моғор босиб ётган эдингиз? (А. Қ.) Нима маслаҳат берасиз? (А. Қ.) Фулом ака, ўша вақтларда қанча ҳосил олар эдингиз? (А. Қ.) Неча пул бердингиз? — деди Сафаров хиёл табассум билан. (В. Қ.) — Ҳозир бир центнер пахта неча меҳнат кунига тушади? (А. Қ.)*

Ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиши ёки предметнинг мавжудлик ўрни, пайти, ҳолати, сабаби, мақсадини аниқлаш учун **қаерда, қачон, қандай, қандай қилиб, нечук, нима учун, нима сабабдан, нима мақсадда** каби олмошлар хизмат қилади: *Қаерда эдинг шунча кунлардан бери! Мен қайёқдан билман унинг нима ниятда олиб келганини. (А. Қ.) — Қачондан бери? — деди Бўрибой ака. (А. Қ.) Агроном? — деди Ўрмонжон ўрнидан туриб. — Қани? (А. Қ.) Сенинг чўнга ухшаш кучсиз найзанг менинг косамга қандай кор қилсин. (Гўлханий) — Қачон келадилар? (А. Қ.) Ойи, ахир, тоқай чиммат тутамиз?! Тоқай паранжиди ғусса ютамиз? (Я.) Қирларда духоба майсалар. Нечун менинг ҳам кунглимда баҳор бўлмасин? (У.) Ҳей, йиғитлар, бугун нима учун бунчалик суст кўринаяпсиз? (Керб.) Нима учун бутун кўраётган кунини Ҳайдаралининг турмушига солиштирмаяпти? (А. Қ.) — Ҳа, Бўтабой ака, бемаҳолда нима қилиб юрибсиз? (А. Қ.) Қачондан бери уни сизлайдингиз... бўлди. (А. Қ.) — Москвага жўнгармишсиз, нимага:*

менга билдирмайсиз? (О.) Нима қилиб юрибсан бу ёқларда?— деди. (А. Қ.) Нима қилган эдим сенга. (Я.) Оҳ, нега эртак бўлсин (О.)

Сўроқ гапларнинг ҳамма турида ўзига хос оҳанг бўлади. Бу оҳанг дарак, ундов гапларнинг оҳангидан тамоман фарқланиб туради. Одатда, сўроқ гапларда бирор нарса, унинг белгиси, ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, пайти, ҳолати, сабаби, мақсади сўраллади. Сўроқ оҳанги аниқланиши зарур бўлган бўлакда кўтарилади.

3. Сўроқ гапларни тузишда хизмат қилган воситалар (юклар, малар, сўроқ олмошлари) айрим сўроқ гапларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу хил сўроқ гаплар сўроқ оҳанги ёрдамида тузилади ва кўпинча суҳбатдошнинг сўзини такрорлаш йўли билан ҳосил бўлади: — *Соат икки ярим бўлди — деди Маруся. — Икки ярим? Тун нега бу қадар узун (А. Мух.) Олимжонни сиз қачондан бери биласиз? — Олимжонни? — сўради Ойқиз. (Ш. Р.)*

Баъзи ҳолларда фақат оҳанг ёки гап мазмуни ва баъзан айрим лексик ва грамматик воситалар ёрдамида сўроқ гап тузилади: *Буйруғингизни бажаришга рухсат эдинг, ўртоқ майор? (Я.) Ота, жуда хаёл сўриб қолдингиз? (А. Қ.) Абдуғаффор ота, янги рўзғормиз дейсиз-у, бугундан бошлаб янги қошққлар-у товоқларга бой бўлиб қолибсиз? (Р. Ф.) Ҳайдар қўрббши деб эшитганингиз борми? Тангриқулҳожсининг қуёви оқтовуқлик Ҳайдарпонсад? (А. Қ.) Келинг, ўғлим. Бемаҳалга қолибсиз. (А. Қ.) ... фонусни унинг... юзига титиб: — Йул бўлсин? — деди. (А. Қ.) — Хўш, — деди Бўтабой ака, — бугун ўқишга бормадингиз? (А. Қ.)*

Баъзан сўроқ гапларнинг кесим таркибида -а ёки -дир қўшимчалари ва *керак, шекилли, мунча, балки* каби сўзлар бўлади. Бу хил гапларнинг сўроқ гапларга айланишида сўраш оҳанги асосий ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, бунда мазмундан гумон маъноси англашилиб турган юқоридаги воситаларнинг роли ҳам каттадир: *Эҳтимол, унинг юраги қушдек типирчилаётгандир? (Керб.) — Бунақада кечгача анча иш қилиб қўярсиз? Кечгача яна уч баробар бўлар? (А. Қ.) Сиз менинг олдимга бориб, ўз ишларингизни айтган эдингиз, эсингизда бўлма керак? (П. Т.) Бу иморат отангиздан қолган бўлса керак? — деб сўради. (Ас. Мух.) Ҳой-ҳой, ўргилай отаси, мунча қийнайсиз уни?! Илгари дуруст эди шекилли? (А. Қ.) Худо билсин сўзингиз балки ёлғон. (Я.)*

Сўраш мазмуни таъқидланган сўроқ гапларда грамматик воситалар бирдан ортиқ бўлиши ҳам мумкин: *Дадам қайда-а? (О.) У ўйлайди, у ҳаёт-ку-а? Оппоқ қиз, кийиминг ёмон-ку-а... (О.) — Муҳиддин айтдимикан-а? (Р. Ф.)*

Сўроқ гапларнинг маънолари Сўроқ гаплар турли-туман маъноларни, ҳис-туйғуларни ва сўзловчининг воқеликка бўлган турлича муносабатини ифо қилади:

1. Соф сўроқ: *Қаёққа олиб кетаётибсиз? (А. Қ.) Хўш, сен ўтказадиган тажриба нимани исбот қилиши керак? (А. Қ.)*

Докторга кўрсатдингизми? (А. Қ.) Юлиб ташлаш керакми, яхшироқ парварши қилиш керакми? (А. Қ.) Сизлар оқ-қорани, йул-йўриқни таниган одамлар менга бир йул кўрсатинглар, нима қилай? (О.)

2. Риторик сўроқ. Бу хил сўроқ гапларнинг мазмунидан тасдиқ, хабар мазмуни англашилиб туради, шу сабабли риторик гаплар адабий тилда ҳис-ҳаяжонни ифодалаш учун услубий восита бўлади: *Ватанимизнинг бир қисми бўлган Мирзачул нега чул-лигича қолсин? (А. Ф.) Болам... Сен куйгунча, онанг куйиб улса бўлмасмиди, болам? (Ҳ. Ҳ.) Бўйрадай жойга шолғом экан одамга ҳам сувми!.. (О.) Қишда шундай чиройли кўринган бу ҳовли ёзда қандай бўлса экан? (О.) Ҳўлаб қара, эртадан кечгача қанча одам билан муомала қиламан? (О.) Мен у бойваччаларга нима ёмонлик қилибман! (О.) Катталарнинг ўрнини кичиклар олма, дунёда одам яшармиди? (П. П.) Одамнинг ҳаёти туғилишдан бошланишини ким билмайди? Йўқ! Қандай чидайман, бу тухматга! (О.)*

Риторик сўроқ гапларнинг махсус турини *айтмайсизми*, *бўладими* сўзлари билан келган гаплар ташкил этади: *Мени айтмайсизми?! Шунчақаям қўрқиб кетдимки. Эртасига от оғриб қолса бўладими! (О.) Саҳарга яқин Аччига кетаётган зоим, рўпарамдан йулбарс чиқиб қолса бўладими! (О.)*

Риторик сўроқ гапларда турли ҳис-ҳаяжон (киноя, зорланиш, таъкид, норозилик, ачиниш, танбеҳ, севинч, кесатиш) ифодаланади.

Риторик сўроқнинг муҳим маъно турлари:

а) таажжуб: *Эҳ-ҳе, саккиз соатда ўрнатдиларингми! (А. Мух.) — Сизда қандай кеки бўлсин! — ҳайрон бўлиб деди Йўлчи. (О.) У мардикор қандай қилиб чалади? (О.) Бу нимаси?! (А. Қ.) Ие, мен кимни кўряпман! (А. Мух.) Қиз, шу гапларнинг бари ростми? Тавба. (О) — Холназар биздан ғаллани қайтиб бериш учун олганмиди? (Керб.) Устингиздан шикоят тушди. Шикоят? (Я.)*

б) ташвиш, ғамхўрлик: *Мени ташлаб кетмайсанми? (Ҳ. Ҳ.) Канизак мендан қаттиқ хафадир? (А. Қ.) Нима бўлди сенга, асрлонтойим? Уйинг куйгур тасқара миришаблар изингга тушдимми? (О.)*

в) ғазаб: *Менга деса агар тош ёғмайдими! (У.) Нега биз инсон бўлиб, ўзни пулга сотамиз? (Ҳ. Ҳ.) Мен бўри бўлдимми?! (Я.) Улуғ Сабзаворнинг эрка ўглини йўқ қилувчи ким? (А. У.) Мақсад нима, мақсад? (О.) Уятни биласизми!.. Жамоамизда илмга қарши одамлар бор дегани кимнинг тили боради!.. (А. Қ.)*

Таажжуб-ғазаб маъноси ифодаланади *Бадалбойга!! (Я.)*

г) гумон: *Мен-ку яхши билмайман. афтидан, ҳар хил шаклдаги металл керак бўладиганга ухшайди? (Р. Ф.) Пахналар ҳам яхши очилмагандир? (Р. Ф.) Наҳотки Ойқизни бу йўлдан қайтармаса, ҳеч бўлмаганда, менга, отаси тенги чолга раҳми келмаса? (Ш. П.)*

д) кучли ҳаяжон: *Токайгача эзиламиз, ота? (О.) А?! Ўғлим. Соҳибжон... Дўстим! Аҳир сен ҳамқишлоғимизсанку? (Я.) Қани бу ерда инсоф, қани бу ерда адолат деган нарса? (Х Х) А? Нима?... (Жинниланиб) Сўлтонбек? (Я.) Қани менинг ўғлим! — деб аянчли қичқирди. Лекин ўғли кўринмади — Қани у, қаёққа кетди менинг ўғлим! — деб тақрорлади яна кампир. (Керб.)*

Баъзи сўроқ гапларда сўзловчи учун номаълум бўлган бирор нарса ҳақида маълумот бериш талаб этилмай, сўзловчининг ўзича мулоҳаза қилиши англашилади: *Айб... кимда?... Айб нимада? Ёки ер ёмонми?... Ёки уруғ ёмонми? Ё бўлмаса об-ҳаводами? Ё ерга солинган ўғит ёмонми? (Ў.)*

Қўшма гап таркибидаги айрим сўроқ гаплар бош гап билан оҳангда киришиб кетадилар: *Майли, лекин шундай яхши қулни улар бизга беришмасмикан дейман. (О)* Бу ҳолат мазмундан жавоб талаб этилмаган сўроқ гапларда ёки сўроқ гапдан сўнг келган гапдан сўроқ гап мазмунига жавоб англашилиб турадиган ўринларда юз беради: *Қурилишда обрўйинг ошади, шу ердан кўтарилиб кетасан, деб келдингми? (С. Аҳм.) Ким яхши, ким ёмон — сен қаёқдан биласан? (М. А.) Бу ишда ким ҳақ, ким ноҳақ — Аллоҳнинг ўзига аён.*

Сўроқ гапнинг маъносига алоҳида аҳамият берилиб, сўроқ оҳанги билан талаффуз этиш лозим топилса, ҳар бир сўроқ гапдан сўнг сўроқ белгиси ишлатилади: *Бўстон (чўчиб). А? Ма-марасул! Сиз? (У.) Мамадали. Қани?, Қаерда? (У.)*

Буйруқ гаплар

Буйруқ гаплар кишининг хоҳиш, илтимос, маслаҳат, буйруқ каби турли виятларини ифодалаб келади: *Йўлчи, чироғим, сувни тезлатинг. (О.) Наҳотки. ёлғон гап сўзласам! (О.) Хонзода. Аҳа! Қўрқма! Қалтирама! Титрама. (Х. Х.)*

Буйруқ гапларнинг тузилиши. Буйруқ гаплар турли йўллар, воситалар ёрдамида тузилади:

1. Буйруқ-истак майлининг кесим вазифасида келиши билан: I ш а х с: *Тушунтиринг, недур вазифангиз, сўз минутин кўпроқ берай, оз десангиз. (С. Ж.) Уртоқжонлар, қани тезла-тайлик, шу бугундан қолмасин. (Р. Ф.) Олимжон ака! Ерларимизни қондириб-қондириб суғорайлик! (Ш. Р.)*

II ш а х с: *Писта-бодомдан кўпроқ ол (О.) Онангни қўлингда тутсанг, синглингни бошингда тут! (О.) Қара, жаҳон, ўғлимга қара! (Х. П.) Ёшсан, соғсан, ишла, ўйна, улфат кўр. (О.) От! Улдир! Бола бермаймиз! (О.) Ҳой, боққа сув тошиб кетди, тезроқ кириб, бўғиб қўйинг. (О.) Онажон, қайғурманг!... (О.)*

III ш а х с: *Менинг ҳам юрагим машғалдай порласин! (П. Т.) Майли боринг бўлмаса, дўстларингиз қараб қолмасин... (Р. Ф.) Подшонинг тахти куйсин! (О.) Холмхон! Илоҳим па-*

ранжи курсин. (Х. Х.) Иш қилиб тўзалсин-да!.. Яхши йигит эди.

2. Шарт майлининг кесим вазифасида ишлатилиши билан: *Наҳотки, Олимжон севимли Ойқизни унута олса? (Ш. Р.) Одам ҳамма нарсага чидана ҳам, Ёлғизликка чидамаса керак. (А. Мух.) Онажон, шу суратни менга берсангиз (А. Қ.) Қаҳратон қиш бўлса!... (О.)*

Бу ҳолда гап таркибида *кошки, қани энди* сўзлари ҳам келиши мумкин: *Кошки, акаси Йўлчи бўлса! (О.) Кошки; шу вақт ўғил Ўзалнинг ўрнида бўлсам! Қани энди, сенга ўхшаб ҳамма ақлли бўлса! (Керб)*

Шарт феълидан сўнг *эмоқ* тўлиқсиз феълининг турли шакллари келади: *Оҳ, қани энди онам тирик бўлса эди.*

Баъзан шарт майлидан сўнг *-я* юкламаси келади: *Тўққиз киши музокарага чиқса-я? (А. Қ.)* Бу ҳолат иш-ҳаракат ўтган замонда бажарилган ўринларда рўй беради. Баъзан шарт феъли билан баробар *наҳотки* сўзи қўлланади: *О, наҳотки, бу қуллингиз ёлғон сўзласа! (О.)*

Баъзан шарт майли ўрнида ўрин келишиги қўшимчасини олган сифатлошнинг *эмоқ* феъли билан бирикуви (яъни *-ганда* эди) қўлланади: *Ўқитувчимиз тезроқ кела қолганда эди.*

Баъзан буйруқ гапларнинг буйруқ ёки шарт майли формасида бўлган кесимларга *-чи* юкламаси қўшилади. Шарт феълига *-чи* юкламаси қўшилганда, иш-ҳаракатни тезроқ бажаришга даъват (*кела қолсанг-чи*), буйруқ феълининг бўлишли формасига қўшилиб келганда, буйруқни юмшатиш (*тур-чи*), бўлишсиз шаклдаги етакчи феълга бўлишли шаклгаги кўмакчи феъл қўшилганда, дўк маъноси англашилади (*келмай кўр-чи!*): *Қани олдимга тушмай кўр-чи! Жон ойи, менга китоб олиб берсангиз-чи!*

3. *Керак* мумкин, даркор сўзларининг ҳаракат номи билан бирикиб келиши билан: *Бошига фалокат тушганда киши яна ҳам кучлироқ, саботлироқ бўлиши керак. Бу аблаҳни қийнаб ўлдириш керак! (Я.) Бу ерда чекиш мумкин эмас! Гап шу, биродарлар, душманга, жабрга қарши курашга тайёрланиш керак. (О.)*

4. Айрим тўлиқсиз гаплар ҳам буйруқ мазмунини англатади. Бу хил гапларда оҳангнинг роли катта бўлади:

а) кесимсиз тўлиқсиз гаплар: *Ўлим ёвга! (Х. О.) Сенга ўлим, сенга нафрат, эй ажал!! (А. У.) Немис-фашист босқинчиларига ўлим! (О.)*

в) эга ва кесимсиз: *—Йўқ,—деди Салимжон, — олимлар ва металлурглариңг дустлиги учув! (А. Мух.) Тинчлик аҳди учун! (С. А.) Қани, ҳо йигитлар! Ишга! Ишга азаматлар! (А. Қ.)*

Буйруқ гапнинг мазмун турлари Буйруқ гапларда қуйидагича мазмун ифодаланади:

1. Буйруқ: *Паранжи ва чиммат, тезроқ келган жонингга қайт! (Х. Х.) Ўч олинг! От солинг кун ботар ёққа! (У.) Жа-*

мила, тур ўрнингдан, ялинма бу итларга, бўлмаса лавнат дейман сендай вафодор хотинга! (Х. Ҳ.) Салим кетгэн жойга уни ҳам жўнатиш керак! (О.)

2. Маслаҳат: Шира тутиб қийшайган ғўзани юлиб ташлаш керак. (А. Қ.) Қўй, уйин, сайри томошани, ғанимат ёшлигинг Шу феъллардан ўзингни айлагин безор, ўқи! (Х. Ҳ.) Аввал уйла, кейин сўйла! (Мақол) Ойсара, тирик етим қилманг ўглингни! (Х. Ҳ.) Йўқ, бошқаларга қараш керакмас, бошқалар бизга қарасин, уйласин! (А. Қ.)

3. Илтимос: (издан илтимосим, оналик қилиб, Саримсоқбойнинг звеносига ёздириб қўйсангиз. (Я.) Шоҳим Алишерга озор берманг, у буюк одам! (У) Алишер, эски гиналарни унутинг. Сиз яна ўз жойингизни эгалланг! (У.) Ўртоғингизга айтинг, бу ҳужрасини биздан аямасин! (О.)

4. Орзу-истак: Кошки, тил бўлса-ю, у билан суҳбатлаша қолса! (О.) Қани ҳамма хотин ҳам сиздай бўлса! — деди қори Тўпанисога зўр ҳавас билан қараб (А. Қ.) У... нинадай нарсага хиёнат қилмаса, ўл десанг — ўлса, тирил десанг — тирилса... (О.) Қалб азобидан келган кўз ёшларини, кошкни, у тўхтата билса! (О.) Йўлчини даҳшатли бир куч эгаллади, инсофга, адоватга, ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, замонни, ҳамма нарсани оёқ остида эвса, йиқитиб ёқса! (О)

5. Ҳайрагланиш: Наҳотки кечаси билан йўл юриб, шунча оз юрилган бўлса!

6. Ғамхўрлик: Совқотиб қолма, иссиқроқ ёт, Шерматжон дўстим. (Я.) Сада, менинг Мовимга, менинг қаҳрамон ўғлимга дарров уст-бош кийим қилиб бер, яна биттасини тайёрлаб қўй. Мехинлига буюр. унинг кийим кечагига кир юқтирмасин У ҳориб-чарчаган аччиқ кўк чой, ширин таом ҳозирлаб беринг, егани олдида, емагани кетида бўлсин. (Б. Керб.)

7. Ташвиқ: Пахтани навларга ажратиб терайлик! (Газ.) Шу онг ҳурчиги, турин: оёққа! (У.) Куннинг тилгида нима қиласан бу ерга келиб, салқинда ўтирсанг-чи! (А. Қ.) Мард экансиз, бойваччаларга жазо беринг, уларни шарманда қилинг! (О.) Овозимизни баланд қўяйлик! Ё ҳақ, ё ўлим! Юраверинлар, йигитлар, юра бер! (О.) — Халойиқ! — деди Йўлчи ҳаяжонланиб. — бўш келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак! (О.)

8. Гумон, ташвиш: Наҳотки Муқаддас ҳам шу ётоқхонада турса? (О. Ё.) Эҳтимол, у кейинчалик бизни ҳам еб қўйса. (Эртакдан)

Баъзан маънони кучайтириш мақсадида кесимдан сўнг борми сўзи келади: Ҳамма гапни суриштириб, бирин-кетин тарозига сола бошласалар борми! (М. Г.)

9. Ҳаяжон, ғам: Йиқил устимга эй гардун, йиқил тез! Йиқил, бошимни янч! Гавдамни бос, эз! (У.) Эҳ, кўрлик қурсин. (О.)

10. Ғазаб, дўқ: *Хатдан ўчир ўғлимни ҳозир! (О.) — Чийил-лама! — деди ҳайқириб Йўлчи. — Олиб чиқ ўша темир сол-қонингни! (О.) Тавба!... Бу лаънати асти нима қилади? Қани энди... бўға бошласанг! Иложи бўлса лаънатини тилка-тилка қилиб ташласам! (У) Яқин келма! Янчиб ташлайман! (Х. Х) Уйни елкаминг чуқури кўрсин! (А. Қ.)*

Буйруқ гаплар турли оҳанг билан талаффуз этилади. Кучли ҳаяжон, дўқ, ғазаб, қатъий буйруқ каби маъноларни ифодалаган буйруқ гапларда оҳанг кучли, маслаҳат, илгимос, гумон маънолари ифодаланган гапларда оддий, ўртача даражада бўлади. Ташвиқ, орзу маънолари англашилган гапларда оҳанг бир оз юқори бўлади.

Ундов гаплар

Ундов гаплар сўзловчининг воқеликка бўлган турлича модал муносабатини ёки ички ҳис-ҳаяжонни ифодалаб келади: *Қандайин сен малоҳатга бой, чиройингда ҳаётим кулар. (А. У.) Ё ҳаёт, ё улим — асорат! (Я.) Даҳшат!... Фан юртида хўб тиришдик биз, қанча жумбоқ савол ечилди... (С. Ж.) Мен етим ўсганман, оҳ у етимлик... (Ғ. Ғ.)*

Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳам махсус оҳанг билан айтилиб, ундов гап каби сўзловчининг ички ҳис-ҳаяжонини, воқеликка бўлган турлича муносабатларини англайтиши ҳам мумкин. Аммо бу турдаги гапларда асосий, етакчи мазмун дарак, сўроқ, буйруқ мазмунидир. Шунинг учун ҳам улар махсус оҳанг билан ундов гапга айланиб кетмайди: *Ҳаммаси меҳнаткашнинг кучидан. Бўлмаса худо осмондан ташлармиди? (О) Кет! Йўқол! Малъун, касофат! Кет, жаҳаннам қазрига! (У)*

Ундов гапларда эса фақат ички ҳис-ҳаяжон, сўзловчининг воқеликка бўлган ҳис-ғуйғуси ифодаланади. Шунингдек, ундов гаплар ўзига хос тузилиши ва грамматик белгилари бўлини билан ҳам алоҳида гуруҳни ташкил этади.

Ундов гапларнинг тузилиши. Ундов гапларнинг тузилишида ундов оҳангининг роли каттадир. Шу билан бирга қуйидаги лексик ва грамматик элементлар ҳам ундов гапларни ҳосил қилишда восита бўлади:

1 Қандай, қайси, қанақа, нақадар, қанча, неча, шунча, шундай каби ҳис-туйғу ифодаловчи нисбий олмошлар: *Мана отаси қанақа, боласи қанақа!... (О.) Унсун учун, бечора қиз учун, бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш, мотам! (О.) Қандай қувонч! (С. Ж.) Уроз, Қамбар, яна қарол чорикорлардан қанча танишлар бор! (О.) Тун нега бу қадар узун! (А. Мух.) Кечки салқин тушиши билан бошланган шабадада боғни кезиш нақадар н шъали! (Ш. Р.) Капсанчилар қишлоғи шунақ чиройлики! (А. Қ.) Бу ҳаёт шунча гўзалки, қучоқлаб, бағрига тортади, бу ҳаёт шунча дилбарки, кундан-кун чаманлар ортади. (У.)*

2. Ундов сўзлар: Э, бахтларни балоғатга етказган она! (X. O.) Вой-дод! Зўраённинг дастидан дод! . (M. Исм.)

3. Ана, мана юкламалари: Бойваччаларни боққа олиб кирди-да, узи бир тўнғакка ўтириб, ерга қараган ҳолда деди: — Кўринглар: ана бог! (O.) Мана Қоратой! У жамики тураларга, бойларга ут билан сувдай! (O.) Ана полицмейстер! Чўчка Колесников! Ана аскарлар... Бўш келманглар, йигитлар, уаверинглар, шоввозлар! (O.) — Ана тантана-ю, мана тантана! — деди. (A. Қ.)

Айрим фразеологик сўз бирикмалари ва гаплар ҳам ундов гап ҳосил этади: Эҳ, хўрлик қурсин! (O.) Тўй муборак, ойи! (O.) Йўлчибой! Оганг ўлсин! Вой қадрдоним, жигарим! (O.) Ҳолингга вой! O.) Хайр ўғлим, оқ йул бўл ин, хийр кўзим қораси! (X. O.) Ҳаром ўлсин бу от! Айланай, оймдан! (X. X.) Ҳа, шундай—кўришгунча! — дея илжайди ва такрорлади офицер. (M. Г.) Эй шўринг қўргур-эй! Эй, бола фақир эй! (П. Т.) Тавба! (A. Қ.) Ё худоё худовандо. (П. Т.) Астағирулло . (У.) Э. балли! (П. Т.) Ҳорманг! (A. Қ.) — Баракалла, Ортиқ! Ашуладан яна бўлсин! (Керб.) — Баракалла, ўғлим, ақл-фаросатингга ҳасанот! — деб юборди Холназарбой хурсанд бўлиб. (Керб.) — Қойилман, подвон юрагига бирор нима сизмагандэй кўрагини босиб гапирди, Қоратой. (O.)

4. Махсус оҳанг: Сенга яхшилик қилганинг ўзи аҳмоқ! Кўрнамак! Ит фёъл! (X. X)

Бу турдаги гаплар шаклан дарак, буйруқ гап бўлса ҳам, мазмунан дарак, буйруқ англатмай, кишининг ички ҳис-туйғуларини ифодалайди ва махсус оҳанг билан айтилади, шунга кўра, бу хил гаплар ундов гап саналади *Ўз кўзини ўзи уйжоқ! (O.) Йўлчи кўндан кутган ва севгиси қадар чуқур маъноли бир кчн! (O.) Овозимизни баланд кўяйлик, ё ҳақ, ё ўлим! (O.) Тошкентда бир неча кун бўладиган ўтқир қуруқ совуқ! (O.) Биҳиший, лекин гузал манзара! . (O.) Куртак! — деди Аҳмедов — Мана шундан жамоа хўжалиги кўкариб чиқади. (A. Қ.)*

Турли воситаларнинг бирикиб келиши: Э, ўша... (У) Бу қандэй даҳшатли манзара, ҳайҳот! (Я.) Она мунгли-мунгли бошқни чайқаб: — Бечора қизгина-эй! — деди. (M. Г.) Эҳ, аттанг! Мана ҳаққу ҳуқуқ! Эҳ, пешона! Оҳ, бечора одам

Ундов гапларнинг мазмун турлари: Ундов гаплар қуйидагича эмоционал мазмунни ифодалайди:

1. Таажжуб: Оббо, лаънати калҳамак! (O.) Ажаб замона экан! (O.) Тавба! (O)

2. Ташаккур ва рағбатлантириш: Эй, балли, балли! (П. Т.) Отангга раҳмат! (A. Қ.) Баракалла, баракалла, ўғлим. (Керб.) Ҳорманг ота! (O.)

3. Ҳайратланиш: Ана қаҳрамон! Мен унга қойилман! Чанакка чидаган қўлларга, шарт-шарт савашларга бардош бер-

ган кўкракларга балли! (О.) Ёпирай, бу қандай қиз экан! (О.)
Профессор Назаров! Мана у қандай одам экан! (Ас. М.) Ажаб
дунё экан! (О.) Вой, Гулнорнинг шайтонлиги! (О)

4 Завқланиш, шодлик, мамнулик: Тирик экансан! Ҳайри-
ят! Хавф-хатарга юзма-юз келиб, унга чап бериш қандай ях-
ши-я! (А. Қ.) Қандай қувонч!... (С. Ж.) Қойилман, полвок
иним. (О.) Нега, бунча гўзал кўринав олам! Нега қараб тўй-
мас кўзларим. (У)

5 Орзу-умид. Худо бахтингни берсиң-да, болам!

6 Муҳаббат: Унинг кўз олдига Нури! (О.) Ойна билан
бирга яшаш нақадар ёқимли ва гўзал! (Керб.) Холхўжа қи-
зариб ерга боқаркан, қиз шўх юриб кетди,.. О, қандай ба-
ло! (О.)

7. Ачиниш: — Э, эссиз, эссиз! Эй бечоралар... Эй, ўзинг-
нинг ҳолатингни билмаган Асрорқул. (А. Қ.) Эвоҳ, эссиз умр,
эссиз қизим... (О.)

8. Киноя: — Янги касб қуллуқ бўлсин, бойвачча! — деди
Ўрмонжон (А. Қ.)

9 Ғазаб, норозилик, нафрат: Бу қандай майнавозлик! (О.)
Бу қандай бедодлик, бу қандай зулм! (Я.) Худоё тавба қил-
дим, бу қандай кун! . (А. Қ.) Уларга роҳат эмиш! (О.) Вой
лаънати!! Лаънати!! (Я.) Уят, кўрқоқлар! (О.) Эй қўқон бо-
ёнлари, сизлардек инсонларга туф! Талтайиб фойтунда сур-
ган давронларга туф! (Ф.) Аблахлар! (О.) Бас, лаънат! (Я.)
Балонинг ўқига учр'гур! (Я.)

10. Қўрқиш: Войдод! Вой ўлай! Омажон! (Қ. Ҳ.)

Ундов гапларнинг оҳанги турли-тумандир. Қандай мазмун
ифодаланишига қараб, оҳанг ҳам ҳар хил бўлади.

Бир составли гапларнинг турлари

Эга ёки кесими грамматик жиҳатдан ифодаланмаган гапларга
бир составли гаплар дейилади: *Ойни этак билан ёниб бўлмас.*
(Мақол) *Қор. Қатқалоқ. Шом. Изгирин.* (О.)

Баъзи икки составли гапларнинг эга ёки кесими яшириниши
ҳам мумкин. Бу ҳолатда гаплар икки составли ҳисоблана бера-
ди, чунки яширинган эга ёки кесимни топиб, шу жумлаларга
киритиш мумкин бўлади: — *Ким экан? — деди Ўрмонжон қи-
зиқиб. — Рўзиматнинг тоғаси* (А. Қ.) — *Йиғам-теримни ол-
ганимиздан кейин, баҳоргача икки юз йигирма гектар янги
ер очишимиз керак — Қанча? — Икки юз йигирма гектар*
(А. Қ.)

Бир составли гапнинг эга ёки кесими яширинмайди ва улар-
ни топиш ҳам, жумлага киритиш ҳам мумкин эмас. Бунинг са-
баби шундаки, бир составли гапларда эга ифодаланган бўлса,
кесимнинг мазмуни эганинг мазмуни орқали билинади ёки кесим
ифодаланса, эганинг мазмуни кесимнинг мазмунидан англаши-
либ туради. Демак, бир составли гапларда эга ёки кесим яши-

Шахси номаълум гапларнинг кесими биргалик нисбатидаги феъллар билан ҳам ифодаланади: *Салимжонни институтга қабул қилишди. Имтиҳонда жавобини аъло баҳолашди*

Шахси номаълум гапларнинг катта гуруҳининг кесими *айтмоқ, демоқ, маълумот бермоқ* каби феъллар билан ифодаланади ва асосий фикр бошқа шахс ёки шахсларга тааллуқли бўлади, шунинг учун ҳам бу хил гапларни *ярим ўзлашган кўчирма гаплар* деб аташ мумкин: *Салимани эрталаб мактабда учратилиши мумкин дейишди. Отаси бошқа шаҳарга кетган дейишчти. Уни Карим новвой дер эдилар.*

Ҳарим ўзлашган кўчирма гап тамоман муаллиф гапига синглириб юборилиши мумкин: *Директорнинг соат унлардан кейин бўлишини айтишди.*

Шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатнинг бажарувчиси қуйидаги сабабларга биноан ифодаланмайди:

а) бажарувчи сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам номаълум бўлади: *Пулина ўғирлаб қўйишди.*

б) бажарувчи сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам маълум бўлади — *Келишаётир, олиб келишаётир! — деган тозушлар эшитилгач, Жексеннинг уйида ўтирган Қўнонбой бошлиқ бир гала катталар эшикка чиқди. (М. А.)*

в) бажарувчи умумий шароитдан, мазмундан аниқ бўлагини; одатдаги, умумий ҳаракат ёки ҳолат ифодаланади: *Эрталаб турадилар, ювинадилар, нонушта қилиб ишга жўнайдилар. Овқат олдидан қўл ювадилар. Ўзидан каттани кўрганда, салом берадилар. Трамвайда чол, кампир ва болали хотинларга дарҳол жой берадилар. Жўжани кузда санайдилар. (Мақол)*

г) бажарувчи контекстдан аён бўлиб туради: *Ер сотганларнинг кунини кўрдик, ахири гадоё бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар. нақд пулни жаранг-жаранг санаб оладилар... (О.)*

Баъзан шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатни бажарувчиси сўзловчининг ўзи бўлади *Ҳой. Аҳмад, сенга гапиряпти (мен сенга гапиряпман), қулоқ солсанг-чи!*

Шахси номаълум гапларнинг катта гуруҳини расмий тилга оид жумлалар ташкил этади: *Бизга (Бухородан) хабар қиладилар. Бу ерда чекишмайди.*

ШАХСИ УМУМЛАШГАН ГАПЛАР

Шахси умумлашган гаплардан англашилган иш-ҳаракат грамматик жиҳатдан маълум бир шахсга оид бўлса ҳам, мазмунан ҳаммага, умумга қарашли бўлади. Одатда, бу турдаги гапларнинг кесимлари ҳозирги-келаси замон феълининг иккинчи шахс феъли шаклида бўлиб, биринчи ва учинчи шахсдаги феъллар билан жуда кам ифодаланади (аммо ҳаракат ҳар уч шахсга тегишли бўлади): *Ёмон билан йўлдош бўлма, нодон билан сирдош бўлма. (Мақол) Ётсанг, ётга ёқар. Оқим бўлсанг, оқим сеники. (Мақол)*

ринмайди, балки ҳар иккала бўлак мазмуни бир бўлакда ифодаланлади. Шунинг учун ҳам бир составли гапларда, тўлиқсиз гапларга ўхшаб, бирор бўлакнинг яширингани сезилмайди; грамматик жиҳатдан ифодаланмаган бўлакни қидиришга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди, бусиз ҳам фикр-мақсад англашила беради.

Бир составли гаплар бир бош бўлакдан тузилади. Бу бўлак ўзи алоҳида ёхуд ўз состави (ўзига оид сўзлар) билан кенгайиб кела олади: *Тонг. Звено далага чиқди (О.) Анҳор буйи. Толзор. Бекорчи бир туп. (О.) Чекилмасин. Илмни меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди.*

Бир составли гаплар дарак, сўроқ, буйруқ ёки ундов гап шаклида бўлиши мумкин. Аммо кесим ва унинг составидан таркиб топган бир составли гаплар ундов гап бўлиб кела олмайди. Эга ва унинг составидан таркиб топган бир составли гаплар эса буйруқ гап бўлиб кела олмайди.

Бир составли гаплар қуйидаги турларга бўлинади:

1) шахси номаълум гаплар; 2) шахси умумлашган гаплар; 3) шахссиз гаплар; 4) инфинитив гаплар, 5) алов гаплар; 6) сўз-гаплар. 7) ҳис-ҳаяжон гаплар.

Шахси номаълум гаплар ва шахси умумлашган гапларда кесим (ҳамда унга оид сўзлар) мавжуд бўлиб, эга ифодаланмайди, номинатив ва инфинитив гапларда эга (ҳамда унга оид сўзлар) ифодаланиб, кесим (ҳамда унинг состави) грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Шахси умумлашган ва шахси номаълум гапларда эга ҳам баъзан биринчи, иккинчи шахс олмошлари орқали ифодаланиши мумкин, аммо гапдан англашилган мазмун ифодаланган эгаларга эмас, умумга оид бўлади. Сўз-гаплар бир составли гапларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади, уларда грамматик эга ҳам, кесим ҳам бўлмайди. Бу хил гаплар кишининг турли туйғуси ва воқеа-ҳодисага бўлган эмоционал муносабатларини ифодаловчи модал сўзлардан иборат бўлади.

ШАХСИ НОМАЪЛУМ ГАПЛАР

Шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатни бажарувчи шахс грамматик жиҳатдан ифодаланмайди: *Билиб қўйинг, адабингизни бериб қўядилар. Битирувчи синфлар учун имтиҳон саволларини вазирликдан юбордилар. — Келишайтир, олиб келишайтир... Ана Қудар... — деган товушлар эшитилгач... (М. А.) Яна ҳужум бошладилар! (Я.)*

Шахси номаълум гапларнинг кесимлари, одатда, аниқлик майлининг учинчи шахси шаклида бўлади, асосан, ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлади, ўтган замон шакли кам ишлатилади. Бу хил гапларда диққат асосан иш-ҳаракатга қаратилиб, бажарувчи шахс аниқ бўлмайди ва уни кўрсатиш талаб ҳам этилмайди; одатда, бажарувчи сифатида номаълум бир қанча шахс ва шахслар тушунилади.

Шахси умумлашган гапларнинг шахси номаълум гаплардан фарқи шундаки, шахси умумлашган гапларда бажарувчи иккинчи ва баъзан учинчи шахсга оид бўлиб, гап таркибида иш-ҳаракатни билдирувчи олмош-эгалар ҳам мавжуд бўлиши мумкин; шахси номаълум гапларнинг кесимлари эса одатда, учинчи шахсга оид феъллар билан ифодаланиб, эгаси гап таркибида бўлмайди. Шахси номаълум гапларда эга умумий контекстдан аён бўлиб туради, эга аниқ шахс ёки шахслар бўлади. Шунинг учун ҳам бўлса керак, эга гапда ифодаланмайди.

Шахси умумлашган гапларнинг энг кўп қўлланадиган шакли кесими феълнинг иккинчи шахс формаси орқали ифодаланган гаплардир бундай гапнинг феъл кесими, кўпинча, ҳозирги-келаси замонда бўладиган иш-ҳаракатни билдиради. Бу ҳолатда, одатда, эга ифодаланмайди, чунки нутқ аниқ иккинчи шахсга эмас, балки ҳаммага қаратилган бўлади: *Издат тиласанг, кўп дема, сиҳат тиласанг, кўп ема. (Н.) Иш ёқмасга иш буюрсанг, отангдан ортиқ нисихат қилади. (Мақол)*

Шахси умумлашган гапларнинг шундай тури борки, унда феълнинг иккинчи шахс формаси билан ифодаланган кесимдан англашилган ҳаракат аниқ бир шахсга, кўпинча сўзловчига оид бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда, одатда бўлиб турадиган иш-ҳаракатлар ҳақида фикр юритади. Бундай ўринларда ҳаракат, ҳолат мазмунан сўзловчига (биринчи шахсга) қаратилган бўлса-да, бу мазмун бошқа шахсларга ҳам кўчирилади. Масалан: *Сафарга бамайлиҳотир ҳозирланилди, бундай пайтда ҳар бир нарсга оз жой эгалласин деб, уни яхшилаб жойлашга ҳаракат қиласан, бўшроқ жойга совун ёки ошиқча жун пайпоқ тиқиштирасан. Қайси томонга қарама — ям-яшил дала. Бора берасан, бора берасан, ахир ахтарган жойингни топиб оласан. Ҳақиқатгўй-да! Ҳеч нарсга деёлмайсан унга!*

Шахси умумлашган гапларнинг кесими иккинчи ёки учинчи шахс шаклидаги ўтган ёки ҳозирги-келаси замон феъли орқали ифодаланган тури бор. Бундай гапларнинг грамматик эгаси ёки аниқловчиси *киши, кишининг* сўзлари орқали ифодаланиб, бу сўзлар гап охирида қўлланилади: *Беихтиёр ўша йиллар эсига тушади кишининг. Баъзан шундай сўзлар айтадики, ҳайрон қолади киши. Бирор нарсга ўқиб берсанг-чи, шеър эшитгиси келлати кишининг. Иван Борисовичнинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдаёттики, кўриб баҳринг очилади киши. (Ш. Р.) Аҳволига қараб ҳам куласин, ҳам йиғлайсан киши. . .*

Шахси умумлашган гапларнинг бу турида грамматик томондан эга ифодаланган бўлса-да, иш-ҳаракат умумга карашлидир.

Кесими буйруқ майлининг иккинчи шахс формаси билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар ҳозирги алабий тилимда кўпроқ қўлланилади. Бу хил гаплар умумга тегишли маслаҳат, орзу, киноя, буйруқ, ғазаб каби маъноларни ифодалайди. *Бошингга қилич келса ҳам, тўғри гапир (Мақол) Пуч ёнгок билан қўйин тўлғазма! (Мақол) Шарму ҳаёсиз бўласинг, ҳар*

ерда ерсан шатта, маъқул. билимдон бўлсанг, иззат-ҳурматинг катта (Мақол)

Иккинчи шахс кўплик шаклидаги феъллар билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар кам учрайди: *Кўктоғ девоқига чиқиб настга қарасангиз, кишини ҳайратда қолдирадиганг ажойиб манзарани кўрасиз. (Ш. Р.)*

Баъзи шахси умумлашган гапларнинг эгалари грамматик жиҳатдан иккинчи шахс олмошлар орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳолатда ҳам улар шахси умумлашган гаплар санала беради, чунки уларда иш-ҳаракат бирор шахсга эмас, балки умумга қарашли бўлади

Кесими биринчи шахс шаклида бўлган шахси умумлашган гаплар кам учрайди *Ёмон билан юрдим қолдим уятга, яхши билан юрдим етдим муродга. (Мақол)*

Шахси умумлашган гапларнинг айримлари эргаш гап вазифасида келади: *Ётсанг, ётга ёқар. (Мақол)* Баъзи қўшма гапларнинг ҳар икки қисми шахси умумлашган гап бўлиши мумкин: *Қайси томонга қараманг, кўм-кўк далаларни кўрасиз...*

ШАХССИЗ ГАПЛАР

Шахссиз гаплар бир составли гапларнинг бир тури бўлиб, уларда ифодаланган иш-ҳаракат ёки бирор ҳолат бажарувчининг фаол иштирокисиз юзага чиқади. Бундай гапларда эга грамматик жиҳатдан ифодаланмайди; шахси помаълум ёки шахси умумлашган гаплардан фарқланган ҳолда бундай гапларнинг эгаларини тиклаб ҳам бўлмайди.

Бундай гапларнинг кесимлари мажҳул феъллар, мажҳул феъл маъносида қўлланган аниқ феъллар воситасида ва айрим модал сўзларнинг маълум шакллар билан бирикуви орқали ифодаланади. Гапнинг бутун бўлаклари кесим атрофида гуруҳланади: *Албатта, улардан бемаслаҳат иш қилинмагай, — деди Навоий, — аммо бир хавфдан сақланмоқ зарур... (О) Отларга минилсин! Дарсликларни кўриб чиқиш, эртанги дарсга ҳозирланиш керак... Қайси томонга юриш керак эканлигини йўлларга кўйилган кўрсаткич белгилардан билиб олиш керак.*

Шахссиз гапларнинг бош бўлаги қуйидаги сўз туркумлари ва сўз формалари билан ифодаланади:

1. Мажҳул нисбат шаклидаги феъллар билан. Мажҳул феъллар кўпинча учинчи шахс шаклидаги буйруқ-истак майли феъллари шаклида бўлади. *Соатли жадвалга амал қилинсин. Бу ерга нос туфланмасин, чекилмасин! (О.)*

Кесими мажҳул феъл билан ифодаланган шахссиз гаплар расмий муомала ва расмий тилга мансубдир.

Мажҳул феъллар, асосан, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади. Аммо баъзи ўринларда, улар ёлғиз қўлланиши ҳам мумкин. Бунда мажҳул феъл бошқарқетгап бўлак контекстдан англанган турари (*Минилсин!*) ёки яширинган бўлак сўзловчи ва

тингловчига аён бўлиб туради; айрим мажҳул феъллар ёлғиз қўлланади, бошқарилувчи сўзни келтириш шарт бўлмайди: *Чакилмасин! Йиғланмасин! (А. Қ.)*

Мажҳул нисбат шаклида бўлган феъллар ўтимсиз бўлса, тўғри тўлдирувчини талаб этмайди. Мажҳул нисбат шаклидаги ўтимли феъллар эса тўғри тўлдирувчини талаб этади, бу тўлдирувчи мазмунан тушум келишигида бўлса ҳам, унинг қўшимчасини қабул қилмайди: *Душман мўлжалга олинсин! Уқ узилсин! Вилоят ҳокимиятларига қўйидаги мажбуриятлар юклатилсин. (Газ.)*

Мажҳул нисбат шаклида бўлган бундай ўтимли феълли қурилмалар таркибида келган белгисиз тушум келишигидаги отларни эга ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Чунки:

1) бундай отлар кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси эмас. Масалан: *Аҳмаджон томонидан қарор ёзилди* жумласида иш-ҳаракатни (ёзиш ҳаракатини) бажарувчи субъект—ҳаракатнинг бажарувчиси *Аҳмаджондир*. Бу хил қурилмалар таркибидаги белгисиз келишик шаклидаги от (*қарор сўзи*) бош келишикда эмас, балки тушум келишигида (*китобни ўқиди* типидagi гап таркибидаги *китоб сўзига ўхшайди*).

Демак, мажҳул нисбат шаклидаги ўтимли феълларнинг таркибида эга мантиқ жиҳатдан мавжуд бўлса-да, грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Шундай экан, бу хил қурилмаларни ҳам шахсиз гап тарзида изоҳлаш лозим.

2) мажҳул нисбат шаклидаги сифатдошнинг эгалик қўшимчасини олиши ва *ўқ* сўзи билан бирикуви билан: *Кадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйиш ишига ҳалигача киришилгани ўқ.* (Газ.)

3) айрим феъллар аниқлик феъли шаклида бўлиб, ўзининг грамматик эгаси билан мазмунан бирикиб кетади ва умумий бир тушунчани ифодалайди. Шунинг учун ҳам бу турдаги гаплар бир составли—шахсиз гаплар саналади. Бу хил гаплар қўйидаги маъноларни ифодалайди:

а) табиат ҳодисалари: *Тонг отди. Тонг ёришяпти. Ёруғ тушди. Қоронғи тушди. Совуқ тушди. Кеч кирди. Чақмоқ чақди. Ҳозир қоронғи бўлиб қолади. Қоронғи (ёруғ) тушиб қолди. Кеч кирди. Навоий даричанинг рубарусида, ҳовлида ўсган ёш, балақ чинорга қаради: кеч бўлиб қолган. (О.)*

Бу хил кесимлар таркибидаги феъллар фразеологик бир бутунликни ташкил этади.

б) инсоннинг, умуман жонли предметнинг жисмоний ва руҳий ҳолати *Жони чиқди. Аччиги келди. Уйқуси келди. Кургуси келди. Боргуси келди. Егуси келди. Уйқуси қочди. Кайфи учди. Омади келди. Кўнгли айниди. Кўнгли кўтарилди. Майли бор. Кўнгли йўқ. Кўргинг келади. Куз олди қоронғилашди. Юраги орқасига уриб кетди. Боши айланди. Унинг йиғлагиси келди. Гапириб-гапириб юраги бушади.*

Бу турдаги феъллар ҳар учала замонга оид бўлиши мумкин, улар асосан учинчи шахс шаклида бўлади: *Унинг жуда чеккиси*

келди. Лекин чекиш мумкин эмас эди (М. М.) Жангчиларга жон кирси, улар зур даҳша билан олдинга интилди. (М. М.) Қўшоқнинг жони чиқиб кетди, лаблари оқаришгандай бўлди, асаб томирлари қаттиқ ура бошлади. Ёмон энаси қотди. (Ҳ. Н.) Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппараста сўчиб ташлади. (О.)

Бу хил шахссиз гапларда феъл билан бирикувчи сўз бош келишиқда бўлиб, кўпинча эгалик қўшимчасини олади. Бундай қаралмишнинг қаратқичи ифодаланиши ҳам мумкин: Унинг жони чиқди.

Баъзан феъл билан бириккан бош келишиқдаги сўз эгалик қўшимчасини олмайди. Бунда иш-ҳаракат тушум келишиғидаги от ёки олмошга қаратилади: Уни совуқ урди. Уни худо урди.

Бу турдаги шахссиз гапларнинг эгалари, асосан, мавҳум кучлар ёки тушунчаларни ифода қилади. Бу хил гапларнинг эгалари (уйқим келяпти, кўрғим келяпти ва бошқалар) тарихан реал кучлар тарзида уқилган бўлиши мумкин.

Ҳис-ҳаяжон ифодаловчи қуйидаги гаплар ҳам мазмунан шахссиз гаплар саналади: Худо кўрсатмасин! Худо сақласин! каби.

4) керак, лозим, даркор, зарур, мумкин сўзларнинг ҳаракат номларига қўшилиши ёрдамида: Дўстнинг айбини юзига айтиш керак. (Керб.) Одамга нисбатан кўнгилчан, раҳмдил бўлиш керак. (Газ.) Эндиликда вазифа шундан иборатки, эртага энг қийин тошли участкада графикнинг бажарилишини таъминлаш керак (Ш. Р.) Соит тўққизга бутун аъзоларни йиғиш керак. (О.) Ҳар қандай сўзни ўйлаб гапириш керак, ўғлим. . . Куттиш керак, буйруқни куттиш керак—унинг жавоби шу бўлди. Улимни душманга тўғри қилиш керак. (Я) Тездан уриниш керак. (Ҳ. Ҳ.) Хулай фурсат келди, қатъий бир ҳаракат билан бу фалокатларни даф этмоқ мумкин (О.) Агар бир машинанинг бир пальтони уч-тўрт кунда тика олиши ҳисобга олинса, конвейер усулининг афзаллигини тезда пайқаб олиш мумкин. (Газ.) Диссертация билан институт кутубхонасида танишиш мумкин. (Газ.) Уларни отиш мумкин эмас. У ерда ўтқир болалар бор! Шўх болалар! Лекин ишлаш мумкин!

Шуни ҳисобга олиш керакки, бу турдаги шахссиз гапларда ҳаракат номи эгалик қўшимчасини олса, бу хил гап икки составли гап ҳисобланади. Чунки бу ҳолатда гапнинг эгаси аниқ бўлади.

5) кесим тўғри келмоқ феълнинг тусланган шакли билан ифодаланади: — Бир километрча пиёда юришга тўғри келади. Балки, ундан қочиброқ юришга тўғри келади. Аммо одамни иши танитади. (О.) Барибир боришга тўғри келди. Ҳозирча ётоқхонада туришинга тўғри келади. (П. Т.)

Одатда, тўғри келмоқ феълдан олдин жўналиш келишиғи шаклидаги ҳаракат номи келади, бу ҳаракат номи мазмун талабига кўра эгалик қўшимчасини ҳам олиши мумкин

6) айрим ҳолларда (иш-ҳаракатнинг бажарувчиси грамматик

жиҳатдан кўрсатилмаган пайтларда равишдошнинг бўлмоқ боғламаси билан бирикуви ҳам шахсиз гапларни ҳосил қилади. Бунда бўлмоқ феъли учинчи шахс шаклида бўлиб, учала замон шаклида келиши мумкин. Мисоллар: *Билмасиз саодатга эришиб бўлмайди. Илми меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмас.* (Мақол).

Баъзи ҳолларда бўлмоқ феъли равишдош билан эмас, от ёки олмош билан бирикиши мумкин: *Ғофир оқа, сизга нима бўлди?* (Х. Х)

Айрим ўринларда бўлмоқ феъли шарт феъли билан боғланади. *Ишласа бўлади! Бу олмани еса бўлади*

Кўрсатилган ҳамма ўринларда ҳам бўлмоқ боғламаси ўзидан олдинги равишдош шарт феъли ёки от, олмошлар билан бирикиб, таркибли кесимни ташкил этади.

Шахсиз гапларнинг кесимлари феъл билан эмас, равиш ёки отлар, ҳатто ундов сўзлар орқали ифодаланган турлари ҳам бор: *Сенга яхшй-я! Айтишга осон! Айтишга уят!*

Бу хил шахсиз гапларнинг кесимлари жўналиш келишигидаги сўзни талаб этади ва уни бошқаради ҳамда ўзига хос оҳанг билан айтилади.

ИНФИНИТИВ ГАПЛАР

Кесими инфинитив¹ билан ифодаланган гаплар инфинитив гаплар дейилади. Бу хил инфинитивлар бошқа сўзларга тобе бўлмайди. Инфинитив гапларда асосий фикр маълум бир иш-ҳаракат устида бўлади. Бу хил гаплардан англашилган иш-ҳаракат кўпинча келаси замонга мансуб бўлади ёки умуман бўлиб турадиган ҳаракат қайд этилади.

Ҳар бир инфинитив гапда сўзловчининг воқеа-ҳолисига бўлган муносабати (модаллик) ифодаланади. Модаллик гапнинг оҳангидан ҳам англашилиб туради.

Инфинитив гапларнинг бошқарувчи бўлаги ҳаракат номи (инфинитивнинг **-и**) **ш**, айрим ҳолларда **-ув ёки -моқ**) шакли орқали ифодаланган бўлиб, бу ҳаракат номига турли сўз туркумлари— равишдош, равиш, воситали ва тўғри келишикдаги ёки кўмакчилик^{*} от ёхуд от маъносидаги сўзлар боғланиши— демак, ҳоким сўз ҳол, тўлдирувчилар билан кенгайиб, уларни бошқариб келиши мумкин. Мисоллар: *Аmmo, болалар, соат 4 га етиб келиш! Айтилган нарсани эрдан чиқариб қўйишим! Кетиш бўлса, кетишда! Қандай муоҳиш! Салом, қандай яхши учрашув!*

Агар бундай гаплар кесимига *керак, мумкин* сўзлари қўшилиб келса, улар шахсиз гапларга айланади.

Инфинитив гаплар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) ҳайратланиш, ажабланиш: *Ажаб... Ўз уйини ташлаб кетиш! Бу қандай ақлсизлик! Мардикор олиш?* (О.)

¹ Бу ерда инфинитив атамаси ихчамлик учун **-и**) **ш** ёки **-моқ** аффикси ёрдами билан ясалган иш (ҳаракат) отлари атамаси ўрнида қўлланди.

2) норозилик, ғазабланиш: *Вояга етмаган қизни эрга бериш! Қандай ваҳшийлик!*

3) хабар: *Тунлари мижжж қоқмай, муттасил китоб кўриш... китоблар орқали асрлар билан, минг йиллар билан, қадимнинг файласуфлари, олимлари билан суҳбатлашиш. (О.)*

4) шарт: *Ким олдин уйга етиб бориш! Ушлаб олиш! Ушлаб олиш! (болалар ўйини)*

Инфинитив гапларнинг бир гуруҳини расмий тилга мансуб ҳурилмалар ташкил этади: *Мажлис қуйидаги тадбир-чориларни амалга оширишни лозим топади:*

1) *тўғарак ишларини тезда жонлантириб юбориш, 2) ижтимоий ишларга кўпроқ кишиларни жалб этиш, 3) бадий ҳаваскорлик ишларининг боришини умумий мажлисларнинг бирида муҳокама этиш.*

Инфинитив гапларнинг ичида инфинитив-атов гап турлари ҳам бор. Бу хил гапларнинг хусусияти шундаки, улар албатта ўзидан сўнг бошқа бир гапни талаб этади, олатда, сўнгги гап инфинитив гапда ифодаланган мазмунни изоҳлайди: *Бир кунда 10 тонна пахта териш! Эртакларда ҳам бўлмаган ҳаёл! Ҳифталаб ва ойлаб бекор юриш! Ажабо, жонингизга тегмадими?*

АТОВ ГАПЛАР

Маълум бир предмет ёки ҳодисаларнинг мавжудлигини тасдиқлаш йўли билан ифода этган гапларга атов гаплар дейилади. Атов гапнинг бош бўлаги бош келишидаги от ёки отлашган сўзлардан, миқдор маъносидаги сўзлар, баъзан сон ёки олмошларнинг от билан бирикувидан, баъзан олмошлардан бўлади.

Атов гаплар шаклан олдий сўз ва сўз бирикмаларига ўхшайди. Аммо махсус гап оҳангининг бўлиши билан ва маълум бир фикр тугаллигининг ифодаланиши билан улардан фарқланиб турари.

Баҳор... типигаги бир составли гапни *Баҳор бўлди* гапига тенг деб тушунилмайди. *Баҳор...* типигаги гапнинг оҳанги, ургуси ва маъноси *бўлди* боғламаси (ёки ўтган замон аниқ феъли) ни талаб этмайди. Атоз гаплардан нутқ сўзланиб турган пайтда мавжуд бўлган предмет ёки ҳодисалар номланади, қайд этиб ўтилади, улар ўтган ёки келаси замонда тасаввур этилмайди.

Атов гапларни бош келишидаги от ёки от маъносидаги сўз бошқаради. Аммо маълум предмет, ҳодисалар кўрсатилганда, бошқарувчи сўз тушум келишиги қўшимчасини олиши ҳам мумкин: *Китобни! Афтини! Кузини! Вой бунинг ёлғон айтишини-ей!* Бу хил гапларда оҳангининг роли қатта. Ўзбек адабиёти тарихи ёзма ёдгорликларида ҳам номинатив гаплар учрайди: *Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти. (Бобур)*

Атов гапларнинг ифодаланиши, тузилиши, грамматик белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Нисбий олмошлар ёрдами билан: *Қандай кўкракдор майдон! Қандай гўзал! (Р. Ф.) Яхши... Нақадар яхши... (А. Мух.) Бу қандай бедодлик, бу қандай зулм! (Я) Ортиқ, қара, қандай гўзал манзара! (Керб.) Тинчликни қаранг, қандай жимжит. (Керб.)*

Нисбий олмошлар ёрдами билан тузилган бир составли гаплардан эга ва кесими мавжўд бўлган икки составли ундов гапларни фарқламоқ даркор: *Дарҳақиқат, ўйлаб кўринг, бу қандай гап! Эҳе... қанча чўлу, қанча даштлар обод булади. (С. Н.)*

2. Ана, мана юкламалари ёрдами билан: *Ана совуқ, мана қор! Мана Ўсаржоннинг даласи... (О) Мана Барат супургичи! Бозордан супургисини чақа қилолмай, яна орқалаб қайтаёттир. (О., — Мана бедам! — қўлини белига тираб, кўзи билан узоққа ишорат қилиб, деди Ёрмат. (О)*

Кўринадики, нисбий олмошлар ёки ана, мана юкламалари ёрдами билан тузилган атов гапларнинг ҳоким сўзлари от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланали Бундай ҳоким сўзлар ёлғиз бўлиши ёки ўз аниқловчилари билан кенгайиб келиши мумкин. Бу хил гап ўзига хос оҳанг билан талаффуз этилади. Айниқса, нисбий олмошларда бундай оҳанг бўлмаса, атов гаплар эмас, сўроқ гаплар ҳосил бўлади.

3. Атов гапларни ҳосил қилишда оҳанг асосий роль ўйнайди. Оҳанг ёрдами билан айрим сўз ва сўз бирикмалари атов гапга айланади. Бу хил атов гаплар от ёки от маъносидаги сўзлардан ёки сўз бирикмаларидан таркиб топиши мумкин:

а) ёлғиз отлардан: *Профессор Москаленконинг уйи Катта зал Балкон. Июль ойи. Тун. (Я) Чанг. Кучли иссиқдан нафас бугилади. (О) Қиз ўнқир-чўнқирларга узоқ тикилди. Ариқ! Сув! (Ш. Р.) Уни қара Асал! Оққушлар! (Ч. А.) Ҳамма ёқни оппоқ қор қоплаган. (П. Т.) Сув. Ойқиз. сойлардан шилдираб чиқиб, бепоён ерларга оқаетган зилол сувларни чўз оловига келтирди. (Ш. Р.)*

Бош келишида келган отлар билан ифодаланган гапларда чақириш, диққатни жалб этиш, дўқ, ғазаб, шодлик, ажабланиш мазмунлари ифодаланса, бундай атов гаплар вокатив гаплар ҳам дейилади¹:

— *Васила?*

— *Сирож ака! — Васила унга бир интилиб, тўхтади. (С. З.) Наталъка. Она жон!!! (Я.) — Ёрмат ака! — Гулнорнинг юраги тўлқинланиб кетди. (О.)*

б) от ундов сўз билан бирга келади: *Эсиз бола! (Ҳ. Ҳ.) Оҳ болам, жон болам, бечора болам! (Я) Э шўрлик, нотавон, меҳрибон онам... (Я.)*

в) отнинг сифат билан бирикувидан: *Фира-шира тонг. (Ҳ. П.) Май... Ажойиб сўлжм бир баҳор! (С. Н.) Кузги ойдин... Салқин. (А. Ҳ.) Ғуборсиз кенг осмон. (Я.) Аблаҳ золимлар!*

¹ Расуллов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар Ташкент, «Фан» нашриёти, 1971 й, 78-бет.

(Керб.) Бирдан кўзларини пирпиратиб қичқириб юборди: Мелиқуш . . . Менинг отим. . . (Керб.) Чексиз Қорақум. Эски хароб бир қўрган. (Я.)

г) отнинг сон ёки миқдор маъносидаги сўзлар билан бирикиб келиши билан: *Йигирматача одам. Ўн саккиз градус. Уч чега-рачи. Беш соат. Бир неча дақиқа жимлик Кўп одам. 23 — 24 декабрь чоршанба, пайшанба. (Ф.) 1942 йил сентябрь ойлари. Шимолий Кавказ. (Я.) Плацкарт вагон. Ёнма-ён икки купе. (У.)*

Атов гаплар йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Агар атов гап фақат бош бўлакнинг ўзидангина таркиб топса, йиғиқ атов гап дейилади; агар атов гапнинг бош бўлаги ўз аниқловчиси, ўзига онд бўлак билан бирикиб келса, ёйиқ атов гап дейилади. Аниқловчилар қараткич ёки сифатловчи бўлиши, бир сўздан ёки ўз таркиби билан қангайиб келиши мумкин:

Зиндон. Оёқ-кўлига кишан урилган Равшан ўй суриб утиради. (Я.) Ана у кўриниб турган баландликнинг қатор-қатор жилғалари, у ернинг белга урадиган ўтлари, қўй яй-райдиган яйловлари—ҳаммаси Абайга шу қадір қадрдон, шу қадар кузига иссиқ кўринадиган ерлар. (М. А.)

Атов гаплар сўз ёки сўз бирикмаларидан ва тўлиқсиз гаплардан фарқ қилади. Гапга мазмунан ва оҳангда киришиб кетган сўз ва бирикмалар эга ва кесимни ташкил этиб, атов гап бўла олмайди: *Қовун. . . у бир пишган ош. (Керб.) Антонов, у сомон ҳам эмас, похол ҳам (Керб.)*

Шунингдек, ҳукм маъноси ифодаланиб, эгани тиклаш мумкин бўлса, тўлиқсиз гап саналади: *Шу, ҳалиги Исҳоқ кўп урдабурон-да! Эчил, пишиқ, жуда зийрак бола! — деои. . . — Ҳа, дарҳақиқат, жуда зийрак! — деб Бойсол ҳам тасдиқлади. (М. А.)*

Атов гапдан тўлиқсиз гапнинг яна бир фарқи шундаки, тўлиқсиз гапларда бош келишидаги етакчи от ва от маъносидаги сўзлардан олдин восита келишигидаги ёки кўмакчили сўз ёки равиш бўлиши мумкин: *Эшик олдида шкаф, рўпарда ойна каби. Атов гап таркибида етакчи отга бу хил шакллар боғланмайди.*

Атов гаплар қўшма гап таркибида келиши мумкин. Бунда қўшма гап таркибидаги бошқа гап (ёки гаплар) атов гапни умумий равишда изоҳлаб келади: *Мана, қатор-қатор ихота дарахтлари, қалин-қалин дарахтзорлар — булар намни сақлайди, гармсел ва кўчма қумлар йўлини абадий тўсади. (Ш. Р.) Мана, янгидан бино қилинган кўллар, сув омборлари—булар миллион-миллион гектар дашт ерларини суғоради. (Ш. Р.) Мана Бехвод ва Музаффар, Султонали ва Зайниддин, Султонж, род ва Мир Мумтоз, устод Қул уҳачмад ва Шайх Нойи ва ҳоказолар—булар замонанинг ажойиб устодлари эдилар. (О.)*

Атов гаплар маълум бир предмет, ҳодиса, воқеанинг мавжудлигини кўрсатади. Бу ҳолатда қуйидаги маънолар юзга чиқади:

1. Пайт: *Баҳорнинг гуллаган чоғи...* (О.) *Кечки куз фасли.* (О.) *Булутли қиш кунининг юракка зихлик берувчи бир тонги.* *Гулнор онаси билан бирга уйда танчада нонушта қилар эди.* (О.) *Сокин, ғариб қиш оқшоми.* (О.) *Ажойиб сўлим бир баҳор.* (С. Ж.) *Узун кун. Иссиқ.* (О.) *Салқин. Тураман танҳо.* (А. У.) *Қаҳратон қиш* (О.) *Юракни қиздирувчи ҳазин бир палла, ноябрь эшикни қоқадир. ана яна баҳор...* *Қуёш кундан-кун кучлироқ қиздиради.* (О.) 1993 йилнинг март ойлари.

2. Ўрин: *Қаттакон бозор. Минг хил мева, минг хил одам.* (О.) *Гўзал боғ. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ ўйини кун бўйи давом этади.* (О.)

3. Воқеа-ҳодиса: *Қаттиқ бўрон. Қор. Қатқалоқ. Шом. Изғирин.* (О.) *Қоронғилик. Йўлчи жим-жит кўчада танҳо айланиб юриб, бойниқига қайтди.* (О.) *Бу кенгашлрдан хулоса битта: ҳаракат қилмоқ! Омонсиз ҳаракат қилмоқ.* (Ҳ. Ғ.)

4. Маълум нарса, предмет ва шахсларнинг мавжудлиги кўрсатилади: *Мана сув! Азим тоғлар сирли қўйнидан, сирли йўллар билан у силжиб бирикара.* (О.) *Тиниқ баҳор осмони. Мана мен! Ҳозир қаерга қарасанг, менга ўхшашлар.* (О.)

5. Инсоннинг турли ҳис-туйғулари ифодаланади: *Яна ғазал! Яна муаммо. Оҳ, Ҳирот, Ҳирот! Қаён боқсанг, шоирни кўрасан, ҳар ерда ғазал жанжали!* (О.) *Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим!* (О.) *Мана тўрт кўз билан кутилган соғинчли кун...* (О.)

6. Мавжудлик (идора, китоб, мақола, журнал, газета номлари пешлавҳаларга қўйилган номлар). *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. „Ўтган кунлар“. „Сароб“. Мустақиллик (мақола). „Ёшлик“. „Ўзбекистон овози“ ва б.*

Баъзан атов гап қайтарилиб келади Бу ҳолда кўплик, давомлик маънолари англашилади: — *Ўртоқлар, трактор келаётибди!* — *Трактор, трактор!* — *деб югурди Мелиполвон.* (П. Т.) *Холмурод тоқат қилолмади, ғайрат билан тугунини қўлига олар экан, қувончга тўлиб. ўз-ўзича шовқин солди:— Тошкент, Тошкент.* (П. Т.) *Мана лайлак қор! Лайлак қор!* (Ҳ. Ш.) *Ана йиғи-ю мана йиғи!* (А. Қ.)

СЎЗ-ГАПЛАР

Махсус оҳанг билан талаффуз қилинадиган, аммо бирор ҳукм ёки мавжудлик ифодаламаган сўз ва сўз бирикмалари атов гап бўла олмайди. Улар сўз-гапни ташкил этади. *Қисмат, тақдир, фалак!*.. *Кечирасиз, оғайни, тақдир, лекин бунақанги сўзлар сиз каби тушунадиган ўқимишли одамга ярашмайди.* (И. Ибр.) *Брянский!* *Урушдан кейин Самиев сени академияга*

юбориш орзусида эди-я!.. (О Г.) Улар бир ёки бир турдаги сўздан иборат бўлиб, турли ҳис-туйғулар ифодаланаётган фикрга турли муносабатларни билдиради.

— *Режа бажарилдими? — Ҳа. Дарсдан кеч қолганлар борми? — Йўқ. Эҳ!*

Бундай гаплар тобе ёки ҳоким бўлакларни талаб ҳам этмайди, уларда бирор бўлакнинг „яширингани“ ҳам сезилмайди. Улар олдин айтиб ўтилган фикрга модал муносабатларни ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар кўпроқ диалог, баъзан монолог гапларда қўлланади. Ана шу хусусиятларга кўра, улар тўлиқсиз гаплардан ҳам, ҳатто бир составли гаплардан ҳам фарқланиб туради. (Чунки бир составли гапларда грамматик жиҳатдан эга ёки кесим ифодаланади, бу хил гапларда грамматик жиҳатдан ҳам, мантиқ жиҳатидан ҳам эга ёки кесим бўлмайди. Ҳар икки бўлак бир сўзда мужассамланади.)

Сўз-гапларнинг асосий хусусиятларидан бири уларнинг маҳсус оҳангга эга бўлиши ва маълум вазиятни, контекстни талаб этишидир. Агар бу шартлар бўлмаса, сўз-гаплар ўз вазифасини бажара олмайди.

Сўз-гапларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Тасдиқ билдирувчи сўз-гаплар. Бундай сўз-гаплар сўзловчининг айтилаётган фикрини тасдиқлаши ёки бирор фикрга қўшилишини кўрсатади. Тасдиқ сўз-гаплар вазифаси: *ҳа, шундай, тўғри, яхши, албатта, хўп, бўлмаса-чи* каби сўзлар ишлатилади.

Бу типдаги сўз-гаплар берилган саволга жавоб бўлади (*— фикримни тушундингизми? — Ҳа*) ёки ифодаланаётган фикрни тасдиқлайди. (*Мен сизни жуда яхши биламан! Ҳа!*)

2. Инкор сўз-гаплар. Бу хил сўз-гаплар берилган саволга сўзловчининг инкор жавобини ёки маълум фикрга қўшилмаганини ифодалайди. Бу инкор айрим ўринларда экспрессив маъно англатади. Инкор сўз-гаплар вазифасида *йўқ, ҳеч, аксинча* каби сўзлар ишлатилади: *— Сиз ҳам шундай ўйлайсизми? — Аксинча!* (ёки *йўқ*).

3. Сўроқ сўз-гаплар сўзловчининг саволи, таажжубини англатади ёки тингловчини жавоб беришга, бирор иш-ҳаракатга ундайди. Сўроқ сўз-гаплар вазифасида *шундайми, йўқми, না-хот, рости билан-а, бўптими, яхшими* каби сўзлар ва бу хил сўзларнинг юклама ёки айрим кўмакчилар билан бирикуви орқали ифодаланади: *— Салим бугун дарсга қатнашмабди? — На ҳот?*

4. Ҳис-туйғу сўз-гаплар. Айрим сўз гаплар маълум хабарга ёки воқеа, ҳодисага, нарса-предмет, шахсга нисбатан бўлган ҳис-туйғуни билдиради. Бундай гаплар асосан ундос сўзлар орқали ифодаланади. — *Уҳ, бай-бай, ўзинг биласан, болм!* (О) — *Ҳа, ҳа!* — *деди Рисолат буви чўзиб.* — *Шунақами ҳали (С. З.) — Дод!* — *Лаъли бирдан бақириб юборди.* — *Вой-дод, бу мени ўлдиради... (Ҳ. Ғ.)*

5. Модал гаплар. Ҳис-туйғу гаплари фақат айрим сўз бўлиб қолмай, бирикма ҳолида бир неча сўз билан ҳам баён эти-

лади. Бу хил гапларда маълум воқеа, ҳодиса ва нарсаса бўлган шахсий модал муносабатлар англашилади.

Ҳис-туйғу гаплари саломлашиш, хайрлашиш, ташаккур, кечирим, рағбатлантириш, мамнунлик каби маъноларни ифодалайди

а) — Салом, қимматли меҳмонлар! Энди ҳорманглар, га-
лабаларингиз қутлуғ бўлсин! (Я.) Хуш келибсиз!

б) Меҳмонлар—Қуллуқ!—деган ҳолда тартиб билан гул-
хан теварагига ўтирдилар. (С. А.) Ташаккур, бу нурдан бўл-
оик баҳраманд. (Ғ, Ғ.) Ғайратингиз учун офарин. (О) Қул-
луқ, қуллуқ, Ғофиржон! (Х. Х.)—Ҳа, баракалла! (Керб)
Майли! Бу майлида тасалли эмас, Тарихий интиқом, тари-
хий нола (Ғ, Ғ) — О, балли!—деди Абдурашул бош иргитиб.
(П. Т.) Баракалла, азаматлар! Муборак бўлсин! (Керб.)—Раҳ-
мат сизга, Иван Никитич!—деди Олимжон чиройи очилиб.—
Ширин сўзларингиз, далда берганингиз учун раҳмат. Самимий
ёрдамнингиз учун раҳмат! (Ш. Р) — Вой, раҳмат, раҳмат!
(Ш. Р) Балли, баракалла, яша, азамат! (Я.) Раҳмат, дуст-
ларим. (Я.)

в) Хайр, ўғлим, хайр, кўзим қораси. (Х. О.) Хайр, севги-
лим, хайр қимматлигим. . . (А. У.)

г) — Ҳе-е-ей! Академик, жағингга тушираман-а! (Каз.)
Аслида исми Камол, бу ерда Академик деб лақаб қўйишган
эди. (Ч. А.)

д) Нинни укам, аллаё. (С. Ж.) — Марҳамат қилинглар!

ТҮЛИҚСИЗ ГАПЛАР

Бирор бўлаги яширинган гаплар тўлиқсиз гап дейилади: *Ра-
ҳимжон. Иккови бир олманинг икки палласи! Одилов.
Кўзиёвчи?* (А. Қ.) Бу ўринда, Одиловнинг гапи тўлиқсиз гапдир,
унда факат эга ифодаланиб, бошқа бўлақлар туширилган.

Баъзан гап бўлақлари бутунлай тушиб қолиб, гап бўлақлари
билан грамматик жиҳатдан алоқага кирмаган сўзларнинг ўзи тў-
лиқсиз гапни ташкил этиши мумкин. *Раҳимжон Зовурларни
бугин тозалади чоғи? Одилов. Албатта.* (А. Қ.)

Грамматик жиҳатдан бирор бўлақ ифодаланмагани учун бун-
дай гаплар тўлиқсиз гап саналади. Аслида, тўлиқсиз гаплар
мазмунан тўлиқ бўлади, чунки улар ҳам маълум бир фикрни
англазади; яширинган бўлақ англашилиб туради. Тўлиқсиз гап
маълум фикрни, мақсадни ифодалашда қўлланувчи бир услубий
васитадир. Диалог типигаги тўлиқсиз гапларда гапнинг бир ёки
икки бўлаги мавжуд бўлади. Бу билан ифодаланган гап бўлагини
бошқа бўлақлардан ажратиш кўрсатиш лозим топилади. Бундай
ҳолларда тўлиқсиз гап тўлдирилса, грамматик жиҳатдан мукамал
гап ҳосил бўлади-ю, аммо айтилмоқчи бўлган мақсад, мақсаднинг
нозик қирралари ифодаланмай қолади, нагжада гап мазмун
жиҳатдан ҳам, услуб жиҳатдан ҳам бузилади. Демак, тўлиқсиз
гап бирор бўлаги етишмаган чала гап эмас, балки содда гапнинг
алоҳида бир туридир, маълум мазмунни ифодалашда қўлланувчи

услубий воситадир. Шунинг учун ҳам бирор тугал мақсад, фикрни англатмаган, бўлинган, узилган гаплар, сўз ва сўз бирикмалари тўлиқсиз гап саналмайди. *Ҳалиги... ҳа... майли эртага айтиб бераман.*

Тўлиқсиз гапларда яширинган бўлак умумий контекстан, олдинги ва сўнгги жумлалар мазмунидан, ситуациядан англашиб туради.

ТЎЛИҚСИЗ ГАП ТУРЛАРИ:

1) диалогик нутқ таркибидаги тўлиқсиз гаплар; 2) мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гаплар. 3) фразеологик бирикма тарзидаги тўлиқсиз гаплар, 4) қўшма гап таркибидаги тўлиқсиз гаплар.

1) Диалогик нутқ таркибидаги тўлиқсиз гаплар

Диалогик нутқни ташкил этган тўлиқсиз гапларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда зарур бўлган, маълум мақсадни очиш ва суҳбатни давом эттириш учун хизмат қилган гап бўлагина ифодаланади. суҳбатдошнинг нутқидаги гап бўлаклари, зарур бўлмаса, гап таркибидан туриб қолади, қайтарилмайди.

Демак, тўлиқсиз гапларнинг бу кўринишида суҳбат учун зарур бўлган бўлаklar айтилиб, қайси бўлакнинг яширингани олдинги жумладан билиниб туради, бу ҳолатда эга ва унга оид сўзлар бўлиб, кесим бўлмаслиги ёки кесим ва унга оид сўзлар ифодаланиб, эга бўлмаслиги ва ёки иккинчи даражали бўлаklar мавжуд бўлиб, эга ва кесим ифодаланмаслиги мумкин: *Визифани бажармаганлиги учун ким танбеҳ олди? — Салим. Бу елар-оа нима бўлади? — Пахта, кузги бугдой. (Ш. Р.) Боласи йўқ-а, шу хотиннинг? — Тирноққа зор. (Х. Х.) — Хўш ўғлим, ҳисоблик дўст айрилмас деган гап бор. — Ҳақ гап, бой ота! (Х. Х.) Болани ўлдирган анови имонсиз Хонзода. Уша! Бой ота, уша, (Х. Х.) Сенга эринг нима совға келтирди? — А, ҳалиги... Ҳа, бир жўра атлас. (Х. Х.) — Айта олмайман, кўрқаман. — Кимдан? (Х. Х.)*

Суҳбатдошнинг нутқидаги айрим бўлакни такрорлаш йўли билан ҳосил бўлган гап: а) ҳам диалог типидagi тўлиқсиз гаплар ҳисобланади: *Яна биринг қани? — У киши ноз уйқудалар. — Нима? Ноз уйқудалар. (Х. Х.) — Сен менга ким бўласан? — Ўзим уй ичингизда чўриман — Чўриман, ҳе тентак (Х. Х.) — Анови какпир болани эзиб ташламоқчи экан? — А? Эзиб ташламоқчи? (Х. Х.)*

Диалог типидagi тўлиқсиз гапларнинг мазмун ва услуб жиҳатдан қуйидаги кўринишлари бор:

1. Айрим тўлиқсиз гапларда гапнинг ёки эгаси, ёки кесими ва ёки иккинчи даражали бўлагига ажратиб, бўрттириб кўрсатилади. гап диққат этилиши лозим бўлган бўлакланига иборат бўлади:

а) Мавлон. *Қизлар ҳам борми? Салтанат. Учта қиз. (А. Қ.) Ҳафиза. Муносиб эмасмидингиз? Аям муносиб йигит деган эдилар-ку? Деҳқонбой. Ўзингиз-чи? (А. Қ.) Қўзиёв, Тақирни беринг, олиб келиб берман. Деҳқонбой. Йўқ, ўзим. (А. Қ.) Одилов. Ёлғиз ўзимми? (А. Қ.)*

б) Қўзиёв. *Сўрашиб қуяйлик бўлмаса... (қўл бериб). Ҳошим. Қўзиёв... Сапёр. Деҳқонбой. Деҳқонбой. (А. Қ.) Қўзиёв. Гап шўрда эмас! Деҳқонбой. Нимада? (А. Қ.) Дўхқонбой. Эски Жува, нима учун эски жува? Одилов. Эскидан қолган от. (А. Қ.)*

в) Одилов. *Бригадирликка Деҳқонбойни қўйсак-чи? Деҳқонбой. Меними? (А. Қ.) Мавлон. Мен унинг гапини тўрт пулга олмайман. Одилов. Ишини. ишларини-чи? (А. Қ.)*

Баъзи тўлиқсиз гаплар тасдиқ ёки инкорни талаб этувчи саволга жавоб тариқасида тузилади. Бу хилдаги тўлиқсиз гаплар кўпинча бир сўздан, баъзан сўз бирикмасидан иборат бўлади. Бундай гаплар берилган савол таркибидаги жавоб талаб этган бўлакнинг қайтарилиш йўли билан тузилади. Бу ҳолда кўпинча ҳа ёки йўқ, эмас сўзлари қўлланади: — *Уйга бордингми? — Ҳа, уйга. — Кеча келган Салимми? — Салим эмас. — Китоб олдингми? — Йўқ, дафтар.*

Тўлиқсиз гап мантиқ жиҳатдан тасдиқ ёки инкорни билдирувчи сўзлардан ҳам таркиб топади.

Баъзи ўринларда берилган саволга жавобни ифодалаган тўлиқсиз гап сўроқ гап тарзида бўлади, аммо бу сўроқ гап мазмунан тасдиқни ифодалайди: *Тошкентга борадими? — Тошкентга бормай, қаерга боради.*

Айрим сўроқ гапларнинг таркиби жавобнинг керакли турини танлаб олишга имкон беради. Жавоб ифодалаган тўлиқсиз гапларда савол-гап таркибидаги бирор бўлак қайтарилади: — *Эртага келасанми ёки индингга? — Индингга. Қалам олдингми ёки дафтар? — Дафтар.*

2) Мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гаплар

Тўлиқсиз гаплар диалогик нутқда қўлланишидан ташқари, фикрнинг ихчам, эмоционал ифодаланиши учун алоҳида ишлатилиши ҳам мумкин.

Мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гапларда, асосан, кесим бўлмайди. Яширинган кесим сифатида *кифоя, турмоқ, бўлмоқ, ўтирмоқ, пайқамоқ, бор* каби мавжудлик маъносини билдирувчи сўз билан ифодаланган тушунча тасаввур қилинади.

Бу ҳолатда эга гапнинг охирида ёки бошида бўлиши мумкин. *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи. (Мақол.) Уйнинг олдидан боғ. Эшик ёнида жавон. Ҳар кун эрталаб гудок. Бирдан шовқин.*

Бу хил гапларда кесимнинг бўлмаслиги меъёрий ҳолат ҳисобланади, кесим тиклангудек бўлса, жумла бузилади.

Бундай тўлиқсиз гапларда эга, одатда, ўрин, пайт ҳоллари ёки тўлдирувчилар билан кенгайиб келади.

1) Эгаси ўрин ҳоли билан кенгайиб келган тўлиқсиз гаплар: *Гулхан чўғлари унинг ориқ юзини ёритади. Бошида эскириб кетган дўппи, устида ямоқ чопон. Деворлари қордан ҳам оқ, ойналари ярқироқ. Текис, қатор, саф пардалар, Тўрт томонда карталар. Доскаси соз, силлиқ, қора. Ламта, бўри ҳам сара. Ўрталикда стол-стул, Столда ранг-баранг гул.*

2) Эгаси пайт ҳоли билан кенгайган тўлиқсиз гаплар: *Кондуктор нариги купедаги бир аёлнинг сўроғига:— Бир соатдан кейин Тошкент!— деб жавоб берди. (П. Т.)*

3) Эгаси тўлдирувчи билан кенгайган тўлиқсиз гаплар: *Ўлим босқинчиларга!!! Юзларча оғиздан чиққан бу товуш бутун қишлоқни ғулғулага солган эди (С. А.)— Сўз ўртоқ Дўсматовага!— деди Тожибой. (П. Т.)— Биз—сиз билан!— дейишди бригада аъзолари (Ш. Р.)*

4) Иккинчи даражали бўлакдан иборат бўлган тўлиқсиз гаплар: *Олишининг фойдаси йўқ. Раҳмонқулов билан айниқса. (А. Мух.) Кунжарани супуриб ол! Тез! (П. Қод.)*

Мустақил қўлланувчи бу хил тўлиқсиз гаплар кўпинча бадий асарларда жой ёки асар қаҳрамонининг ҳолати ёки ташқи қиёфасини тасвирлаш учун хизмат қилади.

Истак ёки чақириқ ифодаланган тўлиқсиз гаплар мазмун, тузилиши ва оҳангига кўра тўлиқсиз гапнинг бошқа турларидан фарқланиб туради. Бу турдаги тўлиқсиз гаплар, одатда, бош келишик ёки белгисиз тушум ёки жўналиш келишиги шаклидаги отлардан бўлади: *Ҳамма сайловга! Мاستон, чилим! (Х. Ҳ.) Чой! Чойни бу ёққа!*

3) Фразеологик бирикма тарзидаги тўлиқсиз гаплар

Айрим тўлиқсиз гаплар фразеологик бирикмаларни ташкил этиши мумкин. Улар тўлиқсиз гапнинг ҳамма шаклида келиб, турли мазмунни (саломлашиш, табриклаш, чақириш, хабар, ҳис, туйғу кабиларни) ифодалайди. *Хайрли кеч. Байрамингиз билан! Тугилган кунингиз билан! Ким бўларди! Бекорчи хўжа. Шошма ахир, бердисини айтмай. Кимга дегин, Ёрматнинг қизига! (О.)*

Тўлиқсиз гаплар мазмунан дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гап бўлиши мумкин.

4) Қўшма гап таркибидаги тўлиқсиз гаплар

Тўлиқсиз гаплар ёки боғловчисиз, ёки боғланган қўшма гапнинг ёки эргаш гапли қўшма гапнинг бирор қисми бўлиши мумкин. Бу турдаги тўлиқсиз гаплар олдинги гапдан нуқта билан ажратилиши ҳам мумкин. Аммо ҳар иккала гап умумий бир фикрни ифодалагани, айрим гап бўлакларининг умумий бўлаги учун ҳам,

МУРАККАБ ГАП СИНТАКСИСИ

Мураккаб гап синтаксисиди содда гап таркибиди келиб, уларни мураккаб гапларга айлантирувчи синтактик конструкция ва категориялар ўрганилади. Булар қуйидагилар:

I. Гапнинг ажратилган бўлаклари.

II. Ундалмалар.

III. Кириш бўлаклар.

I. Гапнинг ажратилган бўлакларини ажратилган сифатловчилар, изоҳлар, ажратилган предикатив қурилма (равишдош, сифатдош ва шарт феълли бирикмалар), махсус ажратилган кўмакчили қурилмалар ташкил этади.

1. Равишдош, сифатдош ва шарт феъли бошқарган қурилмаларнинг ажратилган бўлаклар саналишига сабаб, уларнинг мазмуни умумий гап мазмунидан ажратилиб ифодаланиши. уларда маълум даражада мазмун тугаллигининг, предикативликнинг бўлишидир. Масалан: *Ташландиқ тегирмоннинг чирик новидан сув, майда кумуш томчиларини сакратиб, гувилаб отилади. О.) Атрофни айланиб зерикканимиздан сўнг, ўртоқлар билан қишлоқ бозорини томоша қилгани чиқишни маъқул кўрдик (F. F.) Яхши билан юрсанг, етарсан муродга. (Мақол.)*

Бу хил равишдош, сифатдош, шарт феъли бошқарган қурилмалар маълум гап бўлақларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу ўзига хос хусусиятлар қуйидагилардир:

а) улар мазмунан маълум мақсад ифодалайди (маълумки, гап бўлаги маълум бир тушунчани ифодалайди);

б) уларда маълум даражада предикативлик, ҳукм англашилади, бу мазмун равишдош, сифатдош, шарт феълнинг феъллик хусусиятидан келиб чиқади;

в) бу хил қурилмаларда оҳанг эргаш гап оҳангига маълум даражада яқин туради. Равишдош, сифатдош, шарт феълли қурилмаларнинг бу хил ўзига хос хусусиятлари уларга маълум мустақиллик беради ва бу билан улар оддий гап бўлақларидан фарқланади. Бу хусусиятлар уларни эргаш гапларга ҳам яқинлаштирса-да, аммо улар эргаш гап саналмайди, чунки таркибларида ўз эгалари йўқдир. Бу хил қурилмаларда мустақил эганинг бўлиши уларга мангиқан мустақиллик беради, бу ҳолда маълум (албатта, тобе) мазмун тугаллиги ифодаланади.

Равишдон, сифатдош, шарт феълли қурилмалардаги семантик, грамматик ва оҳангдаги мустақиллик, эргаш гаплардаги мустақилликка қараганда нисбий бўлса-да, бу хусусиятлар уларни алоҳида синтактик қурилма сифатида изоҳлашга олиб келди. Бу хил қурилмали гаплар қўшма гап билан содда гап орасида туради. Шунинг учун ҳам равишдош, сифатдош, шарт феълли қурилмалар иштирок этган гапларни алоҳида гап конструкцияси — мураккаб гаплар деб номлаш маъқул.

Ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларга оид грамматикалар

улар қўшма гапни ташкил этади. Қўшма гапларнинг бирор қисмини ташкил этган тўлиқсиз гапларда бирор бўлак тушиб қолади, ифодаланмаган бўлак бошқа гап таркибидан осонлик билан топиб олинади. Шундай қилиб, бир гаптаги бирор бўлак тўлиқсиз гап учун ҳам умумий бўлак саналади. Бу типдаги тўлиқсиз гаплар, одатда қўшма гапларнинг иккинчи қисмини ташкил этади. Қўшма гапнинг таркибига кирувчи тўлиқсиз гаплар эгасиз, кесимсиз ёки иккинчи даражали бўлаксиз бўлиши мумкин.

Эгаси ифодаланмаган тўлиқсиз гаплар. Тўлиқсиз гапларнинг эгаси ифодаланмаслиги мумкин. Бу ҳолатда отлан ёки феълдан ифодаланган кесим мавжуд бўлиб, унинг маъноси бўрттирилади, диққат шу кесимга жалб этилади. Яширинган эга у, улар сингари кишилик ёки у, бу каби кўрсатиш олмошларидан бўлади, бу хил гаплар ёзувда олдинги гапдан нуқта ёки ундов белгиси билан ажратилади:

а) *Ўғилчангни янги яслида кўрдим, Қўзичоқдай ўйнаб юрарди. Тетик, соғлом, хурсанд, хўп етилган. қизил олма каби тўлиб турарди.* (У.)

б) — *Ёлғон! — деби Самад яна. — Ўйигирматадан кўпроқ дўзандаси бор эди.* (С. А) *Унтер Пришибеев! — деб қичқирди ва тўқ-тўқ босиб кетди.* (А. Мух.) — *Хув, кўряпсизми? — деди, — Канал. Катта канал. Ўтган йили чиқардик.* (А. Қ.)

Баъзи тўлиқсиз гапнинг яширинган бўлаги кейинги гапдан аниқлашиб туради: *Дўл! — деди у ҳовучидаги муз парчиларига қараб, — Дўл! — такрорлади жаҳли чиққан чол Ойқизга қараб.* (Ш. Р.)

Кесими ифодаланмаган тўлиқсиз гаплар: *Кечая кундуз шамол, ёмғир, осмондан туман аримас эди* (О Г) *Воқеани Аббосхон ҳам билади. Илҳом ҳам.* (А. Қ) *Олам қуёш билан ёруғ, одам илм билан* (Мақол). *Олтин ўтда билинади, одам меҳнатда.* (Мақол.) *Билимсизга иш йўқ. ишсизга ош.* (Мақол). *Бугдой устида бир қиз, кўзини уйқу босган.* (П. Т.)

Иккинчи даражали бўлаги ифодаланмаган тўлиқсиз гап. Баъзан тўлиқсиз гапларда бошқарувчи сўз феъл бўлиб, бошқарилувчи сўз ифодаланмайди, ифодаланган бўлак олдинги гап таркибидан мавжуд бўлади. Масалан: *Унинг кичик ҳийиқ кўзлари емон ёнди, лаблари титради.* (О) *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги огир иш нобуд қилди.* (О.) *У ерда муҳаббат бўларди меҳмон, оромда ўтарди оқ ойдин тунлар.* (Х. Ғ.)

Айрим тўлиқсиз гапларда бирданига бир неча гап бўлаги ифодаланмаслиги ҳам мумкин: ... *Шоҳлардаги очилган, очилмаган тўлиқ кўсақларни битталаб санади: етмишта.* (Х. Ғ.) ... *Ҳақиқатан кўзрик омочат: битта чурук ёғоч холос!* (О.) — *Туф-е номард! — Сулаймоқ ака даст ўрнидан турди.* (М. Исм.)

ва илмий текшириш асарларида равишдошли қурилмалар ажратилган бўлақлар сифатида қаралади. Бунда ажратилган бўлақ сифатида фақат **-(и) б**, баъзан **-й** шаклли равишдош қурилмаларигина кўзда тутилади, **-гач**, **-гунча**, **-ганича** шаклли равишдошли қурилмалар нима учундир шу қаторда ажратилган бўлақ сифатида кўрсатилмайди. Бундай шаклли равишдош қурилмаларини ҳам ажратилган бўлақ санамаслик учун ҳеч қандай асос йўқ. Мисоллар: *Бухородан келгач, Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлади (А. Қ.) Бекка етгунча, белдан айрилсан. (Мақол.) Умурзоқ ота, чойнакни ушлаганича, эшик олдида тўхтаган Олимжонга қайрилди. (Ш. Р)*

Равишдошли қурилмаларнинг айрим турлари грамматикага оид адабиётларда ажратилган бўлақ сифатида ўрин олган бўлсада, аммо сифатдошли қурилмалар ва шарт феълли қурилмалар бирор гап бўлаги сифатида қағъий ўрин олган эмас.

Таркибида ўз эгаси бўлган сифатдошли қурилмалар ёки шарт феълли қурилмалар, албатта, эргаш гап бўлади: *Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрар экан, албатта беҳуда бўлмаса керак, деб ўйлайман. (О.) Қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлади. (Мақол.)*

Таркибида ўз эгаси бўлмай, умумий бир эгага тааллуқли сифатдош ёки шарт феълли қурилмалар ҳам бўладикли, уларни эргаш гап ҳисоблаб бўлмайди. Масалан: *Авазга отнинг юганини тутқизар экан, насиҳат қилиб бир сўз деди... (Фольклор). Тарих ёзила бошлаган кунгача ва ундан сўнги жамиятнинг яшаш усулларини ўқиб ва шулар устида ўй юргиза бошласангиз, кўп қизиқ даврларга рўбарў бўласиз. (Ғ. Ғ.)*

Бу хил сўз қурилмаларини (равишдошли қурилмаларни ҳам) эргаш гап ҳисоблаб бўлмагандек, уларни оддий гап бўлақларига ҳам киритиб бўлмайди, Улар гапнинг айрим бўлақлари билан эмас, гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади, уларда маълум даражада ҳукм, предикативлик хусусиятининг бўлиши, алоҳида оҳанг билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан тўхтаб билан ажралиб туриши маълум даражада уларга мазмунда ва оҳангда мустақиллик беради. Шу хусусиятларга кўра, сифатдошли, равишдошли, шарт феълли қурилмаларнинг бундай турлари ажратилган гап бўлақлари бўлади. Улар, мазмун ва оҳангдаги хусусиятларига кўра, мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлақ мураккаб гап синтаксисини ташкил этувчи алоҳида бир гап бўлагидир; бинобарин, ажратилган бўлақ содда гап синтаксисини ташкил этувчи гап бўлақлари — аниқловчи, тўлдирувчи, ҳолнинг бошқа бир шакли, уларнинг ажратилган тури эмас. Албатта, ажратилган бўлақлар шаклан гап бўлақларига ўхшайди. Аммо улар маълум бир бўлақлар билан бирикиб, кенгайиб, янги сифат касб этади. Айрим сўз бирикмалари маълум шарт-шароитда янги сифатга—гапга ўтганидек, равишдош, сифатдош, шарт феълли, кўмакчили сўзлар ҳам ўзига оид бўлақлар билан кенгайиб, маълум ҳукмни ифодалаб,

мазмун ҳамда оҳанг жиҳатдан нисбий мустақилликка эга бўлиб, янги бир синтактик категория — ажратилган бўлакни ва мураккаб гапнинг таркибий қисмини ташкил этади

Шундай қилиб, содда ва қўшма гап орасида турувчи мураккаб гапларнинг белгиланиши айрим синтактик қурилмаларнинг ўрнини тўғри аниқлашга ёрдам беради.

2. Ажратилган бўлаklarнинг иккинчи гуруҳини кўмакчилик қурилмалар ташкил этади. Ҳар қандай кўмакчилик қурилмалар ҳам ажратила бермайди. Ажратилган бўлакни ташкил этувчи кўмакчилар қуйидагилардан иборат: *ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, бўйича, биноан, тўғайли, мувофиқ, қарамай (қарамасдан, қараганда) яраша, ҳолда, билан, сари*. Аммо бу кўмакчилик қурилмалар ҳам ажратилган бўлак санолиши учун маълум шарт-шароит зарурдир. Бу шарт-шароитлар шулардан иборатки, кўмакчилик қурилманинг ажратилиши учун: а) таркиб жиҳатдан ёйиқ бўлиши; б) мазмунни бўрттириб, ажратиб ифодалаши; в) алоҳида оҳанг билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлаklarидан тўхтам билан ажралиб туриши керак.

Қиёсланг: *Сиз аслда туғилгансиз шараф-шон учун. Памир бўйлаб лочин кади учгансиз отда.* (Х. О.) — Ажратилмаган ҳолли содда гап.

Ҳозиргина бемалол ўйнаб юрган икки бола йилчини кўриш билан ундан ҳурккан каби, ичкари ҳовлига қочишди. (О.) — Ажратилган ҳолли содда гап.

Ажратилган кўмакчилик қурилмалар ўзига хос айрим хусусиятлари билан оддий гап бўлаklarидан фарқланади:

1) улар гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлиб, ҳаракат, ҳолат, хусусиятларнинг нима асосида, нима билан рўй бериши ёки бермаслигини кўрсатади ёки икки хил мазмун бир-бирига қиёсланади;

2) улар маълум бир сўроққа жавоб бўлмайди, гапнинг кесими билан ёки бошқа бирор бўлаги билан грамматик алоқага киришмайди. Чунки улар гапнинг умумий мазмуни билан муносабатда бўлади;

3) уларда маълум даражада предикативлик хусусияти бўлади. ҳукм англашилади. Бу хусусиятига кўра, кўмакчилик қурилма қисқартирилган гапга ёки эргаш гапга ўхшайди;

4) улар ўзи ифодалаётган мазмунни бўрттириб, уни бошқа гап бўлаklarидан ажратиб ифодалайди;

5) шу хусусиятларига кўра, улар ажратилган оҳанг билан талаффуз этилади, бошқа гап бўлаklarидан тўхтам билан ажралиб туради.

Ажратилган кўмакчилик қурилмалар ўзига хос хусусиятлари билан оддий гап бўлаklarига тенг бўлмайди ва эргаш гапларга яқинлашади. Аммо улар эргаш гап ҳам бўла олмайди, чунки уларнинг таркибида ўз эгаси бўлмайди. Шундай экан, ажратилган кўмакчилик қурилма иштирок этган гап қўшма гап ҳам бўла ол-

майди. Шунга қарамай, таркибида ажратилган кўмакчилик қурилма иштирок этган гапларда мураккаб фикр ифодаланади. Шунга кўра, бу хил қурилма гаплар мураккаб гаплар деб номланади.

3. Ажратилган бўлақларга ажратилган сифатловчилар ва изоҳлар ҳам киради. Масалан: *Ёпирилиб келинглар, азиз одамлар; Бу ер одам ери — муқаддас, кўркам. (F. F.) Бу ерларга келган у — халқ ўғли, шоир, Ватан тоғлари сари очиб қучоғин. (O.)*

Ажратилган сифатловчилар ва изоҳловчилар ўз хусусиятлари билан оддий гап бўлақларидан фарқланади. Бу хусусиятлар маънони бўрттириб, ажратиб ифодалаш, бирор бўлақни изоҳлаш ажратилган оҳанг билан талаффуз этилишида кўринади. Бундан ташқари, бу хил ажратилган бўлақлар икки ёқлама маъно муносабатига киришади. Аввало, улар маъно бир бўлақни аниқлайди, изоҳлайди (юқоридаги мисолларда *ер сўзи* ва у олмоши аниқланади). Иккинчидан, ажратилган бўлақ гапнинг кесими, билан у орқали бутун гап мазмуни билан маъно муносабатига киришади; биринчи мисолда *муқаддас, кўркам* ажратилган сифатловчиси *ер* ни аниқлаш ва бу хусусиятни ажратиб ифодалаш билан бирга, кесимга (*ёпирилиб келинглар*) ҳам боғланади — нима сабабдан ёпирилиб келиш зарурилигини кўрсатади („бу ер муқаддас, кўркам бўлгани учун ёпирилиб келинглар“). Иккинчи мисолда ҳам ажратилган изоҳловчи *халқ ўғли, шоир* сўзлари у олмошини изоҳлаш билан бирга, кесимдан англашилган ҳаракат (*келган*) нинг нима сабабдан рўй беришини англатади („халқ ўғли, шоир бўлгани учун, бу ерларга келган“).

Ажратилган бўлақлардаги икки хил маъно муносабатининг бири асосий бўлиб, иккинчиси қўшимча мазмундир. Бундай қўшимча мазмун сабабгина бўлиб қолмай, таъкид, пайт, шарт, тўсиқсизлик мазмуни ва турли ҳис-туйғу ифодалаган муносабатлар ҳам бўлиши мумкин.

Ажратилган бўлақларнинг хусусиятларидан яна бири, унда предикативлик мазмунининг бўлиши, ҳукмнинг, тўғрироғи, ярим ҳукмнинг англашилишидир. Шунинг учун ҳам улар тўлиқсиз гапга ҳам ўхшайди. (Биринчи мисолда: *Бу ернинг одам ери ва унинг муқаддас, кўркам* эканлиги англашилади. Иккинчи мисолда *унинг бу ерларга келгани ва унинг халқ ўғли, шоир* экани ифодаланади.) Ажратилган бўлақнинг гапга яқинлиги унинг алоҳида оҳангидан, бошқа гап бўлақларидан тўхтаб билан ажралиб туришидан ҳам билиниб туради. Ажратилган бўлақлардаги ҳукм баъзан шу даражада кучаядики, натижада ажратилган бўлақ оҳангда ва маънода кесимга яқинлашади: *Заводларда йигитлар и лғор, Пулат қуйиб, ҳаёт қуради, Фабрикада қизлар и жодкор, Озод меҳнат завқин суради (O.)*

Илғор, ижодкор сўзларининг кесим бўлмай, ажратилган бўлақ экани *ҳаёт қуради, завқин суради* каби кесимларга боғланишидан кўриниб турибди.

Ажратилган бўлақлардаги бундай маъно ва оҳангдаги мустақиллик, унинг мазмунидаги предикативлик белгилари, албатта, уларни маълум бир мустақил ёки тобе гапга айлантириб юбормайди (махсус шарт-шароит билан улар тўлиқсиз гапга айланиши ҳам мумкин). Чунки ажратилган аниқловчи ёки изоҳловчи аниқланмишининг шу жумлада ифодаланиши, айниқса, ёнма-ён келиши уларга маънода ва оҳангда тўлиқ мустақиллик бермай, уларнинг изоҳловчилик хусусиятини таъкидлаб турди. Ажратилган бўлақларнинг алоҳида бўлақ эканлиги таркиби ва оҳангидан ҳам билиниб туради. Аммо бу бўлақ оддий гап бўлағидан фарқланади. Бу фарқ унинг мазмунидаги мураккаблик, яъни икки ёқлама мазмун алоқасида ва оҳангида кўринади; шунга қарама-ажратилган бўлақ оҳангига кўра, гапга яқин туради, бу оҳангда маълум даражада ҳукм англашилади.

Демак, ажратилган бўлақлар ўзига хос хусусиятлари билан, бир томондан, оддий гап бўлақларидан фарқланса, иккинчи томондан, улар тўлиқсиз ёки эргаш гаплардан ажралиб туради. Ажратилган бўлақли гаплар мазмун ва оҳангдаги ўзига хос хусусиятлари билан мураккаб фикрни ифодалайди. Аммо мураккаб фикрни ифодаловчи бу гаплар қўшма гап бўла олмайди, чунки таркибида фақат битта асосий предикатив бирлик мавжуд. Шу билан бирга, бу хил гап қурилмаси содда гап ҳам бўлмайди, чунки таркибида асосий предикатив бирликдан ташқари, ярим предикативлик мазмуни бўлган ажрагилган гап бўлаги бор. Шунинг учун ажратилган аниқловчи ёки ажратилган изоҳловчи иштирок этган гап қурилмаларини содда гап билан қўшма гап орасида турувчи мураккаб гаплар тури деб ажратиш зарур бўлади.

II. Мураккаб гапни ундалмалар ёки кириш бўлақлар иштирок этган гаплар ҳам ташкил этади. Бу хил сўзларнинг гап бўлаги бўла олмаслиги грамматик адабиётларда кўрсатиб ўтилади. Бунинг асосий сабаби қилиб, ундалма ва кириш бўлақларининг гап бўлақлари билан грамматик алоқага кириша олмаслигини кўрсатадилар. Аммо ҳамма грамматик адабиётларда ҳам бу хил бўлақлар гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга кириши айтиб ўтилади: бу хил бўлақлар сўзловчининг ифодаланмаётган ҳаракат, ҳолатга муносабатини ёки фикрлар ўртасидаги муносабатни кўрсатади ёки нуққа қарашли бўлган шахс ва предметларни ифодалайди.

Гап таркибида бирор сўз маълум бир маъно ифода қилар экан, бундай сўз маълум бир грамматик алоқага ҳам киришиши керак. Масала шундаки, ҳозиргача гапда сўзларнинг алоқаси тенг ва тобе (сўнги алоқа ўз ичига мослашув, битишув, бошқарув алоқаларини олади) алоқа деб келинади ва бутун сўзлар шу алоқаларга мослаб ҳукм қилинади. Ундалма ва кириш бўлақлар ўзига хос грамматик усул билан муносабатга киришади. Бу грамматик алоқа усулини изоҳлаш деб номлаш мумкин. Изоҳлан грамматик алоқа усули ҳозирги анъанавий тобе алоқа усулиг; ҳам, тенг алоқа усулига ҳам ўхшамайди. Бу грамматик усул ўзига хос бўлиб, грамматик муносабатларнинг учинчи турини—

изоҳлаш усулини ташкил этади. Ундалма ва кириш бўлақлар ҳам оддий гап бўлақларига ўхшаб мустақил сўз туркумлари билан ифодаланади ва ўзига оид маълум бир бўлақларни бошқариб кела олади.

Ундалма ва кириш бўлақлар алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади, гап бўлақларидан маълум тўхтам билан ажралиб туради. Улар маънодагина эмас, оҳангда ҳам алоҳида мустақилдир.

Шундай қилиб, ундалма ва кириш бўлақлар иштирок этган гапларда содда бир фикр, ният ифодаланмай, мураккаб фикр, ният англашилади (яъни маълум бир ҳаракат—ҳолат, хусусият ҳақида хабар ва шу хабарга бўлган сўзловчининг модал муносабати). Бундай гап қурилмаси қўшма гапни ҳам ташкил этмайди, чунки бу қурилмаларнинг таркибида бир-бири билан боғланган ёки мустақил икки хил предикатив бирлик бўлмайди.

Ундалма ва кириш бўлақли гаплар мураккаб гапни ташкил этади.

Шундай қилиб, мураккаб гапнинг ўзига хос қуйидаги хусусиятлари бўлади:

1) мураккаб гапларнинг таркибида, асосий гап бўлақларидан ташқари, ажратилган бўлақ ёки ундалма, ёки кириш бўлақлар бўлади (баъзан бу бўлақларнинг бир нечаси бир гап таркибида бўлиши мумкин);

2) мураккаб гаплар орқали содда, биргина мақсад, ният ифодаланиб қолмай, мураккаб фикр ифодаланади;

3) мураккаб гап таркибида икки хил предикатив бирлик, ҳукм бўлади. Бу предикатив бирлик ёки ҳукмнинг бири асосий бўлиб, иккинчиси тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативликдир. Асосий ҳукм гапнинг умумий мазмунидан англашилса, тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативлик бу хил гапнинг ажратилган бўлақлари ёки ундалмалари ва ёхуд кириш бўлақлари орқали ифодаланади;

4) мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар гапнинг бошқа бўлақлари билан ёки гапнинг умумий мазмуни билан изоҳлаш муносабатига киришади;

5) ундалма ва кириш бўлақли синтактик қурилмалар ўзига хос гап бўлақлари саналади. Ажратилган кўмақчили қурилмалар эса тўлдирувчи ҳам, қол ҳам бўлмай, ажратилган гап бўлақларининг алоҳида бир турини ташкил этади.

Мураккаб гаплардаги ярим предикативлик (тўлиқ бўлмаган ҳукм) эргаш гапларга ёки тўлиқсиз гапларга ва ёки бир составли гапларнинг айрим турларига ўхшайди. Тўлиқ бўлмаган ҳукмни ифодалаган ажратилган бўлақлар, ундалмалар ва кириш бўлақлар мазмунан ва оҳангига кўра маълум даражада мустақилликка эга бўлсалар ҳам, аммо улар гап бўла олмайди;

6) мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар асосий гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади. Улар баъзан шаклан айрим гап бўлагини изоҳлаш орқали гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлади, бундай бўлақларнинг мазмун муносабати иккиёқламадир. Аммо бу мазмун муносабатларининг бири

асосий, етакчи бўлиб, иккинчиси қўшимча мазмун муносабати- дир;

7) мураккаб гапни ташкил этувчи бўлақлар: ажратилган бўлақлар, ундалмалар, кириш ёки изоҳ бўлақ ва бирикмалар ўзига хос оҳанг билан талаффуз этилади. Бу оҳанг бошқа гап бўлақлари оҳангига ўхшамайди, улар гап бўлақларидан тўхтам билан ажралиб туради;

8) мураккаб гап ўзига хос синтактик қурилмадир. Улар содда гапдан ҳам, қўшма гапдан ҳам фарқ қилади. Маълумки, ҳар бир синтактик қурилманинг ўзига хос таркибий қисмлари бўлади (содда гапнинг гап бўлақлари, қўшма гапнинг эргаш гаплари каби). Мураккаб гап синтаксиснинг таркибий қисмини ажратилган бўлақлар, ундалмалар, кириш ёки изоҳ бўлақ ва бирикмалар ташкил этади. Бу синтактик категориялар оддий гап бўлақларидан ҳам, қўшма гапни ташкил этувчи қурилмалардан ҳам фарқланиб, мураккаб гап қурилмалари деб юритилади.

АЖРАТИЛГАН БЎЛАҚЛАР

Гапнинг ажратилган бўлақлари муҳим услуб воситаларидан биридир. Мураккаб фикрни содда, ихчам ва таъсирли ифодалаш усулларида бири ажратилган бўлақлардан фойдаланишдир. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлақлар масаласи грамматика билангина эмас, услуб, оҳанг, тиниш белгилари масалалари билан ҳам боғланади. Ажратилган бўлақлар ўзининг грамматик белгиси мазмуни ва вазифасига кўра, синтаксиснинг махсус соҳаси—мураккаб гап синтаксисининг ўрганиш манбаидир.

Ажратилган бўлақлар тилда қадимдан қўлланиб келади; бу грамматик категория ўзининг тарихий тадрижий тараққиёт йўлига эга. Ажратилган бўлақларнинг равишдошли қурилмаларини, кўмакчили қурилмаларнинг кўп турларини, ажратилган аниқловчиларни деярли ҳамма ва ҳар қандай турини ёзма ёдгорлик тилида учратиш мумкин. Ажратилган бўлақларнинг адабиётда қўлланиши айниқса сўнгги йилларда авж олди. Бунда ўзбек ёзма адабий тилининг халқ тилига яқинлашиб, янада такомиллашиши, тилларнинг ўзбек тилига баракали ва самарали таъсири бўлди.

Ажратилган бўлақ ўзининг мазмуни, вазифаси ва шунга мувофиқ ўзига хос оҳанги билан ажралиб турувчи алоҳида синтактик қурилмадир. Ажратилган бўлақ мазмунидаги ўзига хос хусусият шундаки, унда ярим предикативлик, маълум даражада ҳукм ифодаланади. Масалан: *Аёл, боланинг олдига келиб ва ачиниб, бошини силади. (П. Т.) Бугун кун бўлади, равшан ва бедоғ. (Ҳ. О.)*

Ҳар икки жумлада икки хил ҳукм ифодаланади. Биринчисида аёлнинг бола олдига келиши ва ачиниши ҳамда аёлнинг бола бошини силаши; иккинчисида—бугун (яхши) кун бўлиши ҳамда бу куннинг равшан ва бедоғ бўлиши. Иккала жумладаги икки хил ҳукм, хусусиятига кўра, бир хил эмас: бу ҳукмларнинг бири асосий ҳукм бўлиб, иккинчиси ярим ҳукм, ярим предикатив-

лиқдир Ажратилган бўлакарда ана шундай ярим ҳукм, ярим предикативлик ифодаланади. Бу ҳукмнинг тўлиқ бўлмаслигига сабаб шуки, ажратилган бўлақлар асосий ҳукмга тобе бўлади, уни изоҳлайди, аниқлайди, тўлдиради. Бундан ташқари, ажратилган бўлақларда ҳукмнинг тўлиқ бўлиши учун грамматик асос (ўз эгасининг бўлмаслиги) ҳам, оҳангга хос асос (гапга хос оҳангнинг бўлмаслиги) ҳам йўқдир.

Ана шу асосларга кўра, ажратилган бўлакли гаплар қўшма гапни ташкил эта олмайди. Шу билан бирга, ажратилган бўлақлар оддий иккинчи даражали бўлақлардан ҳам фарқланади. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлакли гап оддий содда гап бўлмай, мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлакнинг ўзига хос маънавий вазифаси (семантик функцияси) бўлади. Бу вазифа шундан иборатки, ажратиш орқали маълум бўлакнинг маъноси алоҳида бўрттириб кўрсатилади. Бу мантиқий ажратиш оҳангда ҳам ўз ифодасини топади: ажратилган бўлак бошқа гап бўлақларидан фарқланувчи алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади. Ажратилган бўлакнинг маъно хусусияти бу билан чекланмайди, ажратилган бўлақлар орқали бошқа, қўшимча маънолар ҳам ифодаланади. Масалан: *Бири — Рогдай, қурқмас баҳодир. Қиличи юрт очишга қодир.* (П)

Бунда ажратилган бўлак *қурқмас баҳодир* — Рогдайнинг белгисини кўрсатибгина қолмай, нима сабабдан унинг қиличи юрт очишга қодир эканини ҳам таъкидлайди.

Ажратилган бўлак орқали сабаб, таъкид каби қўшимча маъно бўёқлари ёки модал муносабатлар ифодаланади. Бундай қўшимча маъно муносабатларининг ифодаланишига сабаб шуки, ажратилган бўлак фақат ўзи аниқлаётган бўлак билан алоқага киришиб қолмай, аниқланмиши муносабатга киришаётган бўлак билан ҳам ёки гапнинг умумий мазмуни билан ҳам алоқага киришади (юқоридаги мисолда бирикмали аниқловчи аниқланмиш билан ҳам, кесим билан ҳам алоқага киришган). Аммо бу иккиёқлама муносабатнинг бири ҳам мазмунан, ҳам грамматик томондан бўлиб, иккинчи хил муносабат эса фақат мазмунандир.

Ажратилган бўлакнинг содда гап сингари ўз мустақил, мантиқ урғуси бор, у гап бўлақларидан тўхтаб билан ажралиб туради, ўзига хос оҳанги бўлади. Ажратилган бўлақлардаги оҳанг оддий гап бўлақларининг оҳангига ўхшамайди, ажратилган бўлак алоҳида пасайган (баъзан кўтарилган) оҳанг билан талаффуз этилади. Одатда, ажратилган бўлақдан олдин келган, изоҳланаётган сўзда оҳанг кўтарилади, ажратилган бўлакда эса оҳанг пасаяди ёки одатдан ташқари кўтарилади: *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай муҳим мотам!* (О).

Агар ажратилган бўлак бир сўздангина иборат бўлса, аниқланмишнинг оҳангида ўзгариш бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо ажратилган бўлакнинг оҳанги ўзига хос хусусиятни йўқотмайди.

Агар ажратилган бўлак гап бошида келса, табиийки, ундан олдин оҳанг кўтарилмайди; агар ажратилган бўлак гап охирида келса, оҳанг пасаяди.

Масалан: *Бахмал жабдуқлар уриб, сулув қизлардай юриб, арғумоқлар чопдилар.* (Ҳ.О.) *Бири акс этар гулларда, Бири олим, ёқимли хушфезъл.* (Ҳ.П.) — *Сафар ким? — яна сўради Акрамбой. — Менинг иним — мана бу ооа.м...* (С.А)

Ажратилган бўлақлар гапнинг бошқа бўлақлари билан мазмунан муносабатда бўлади. Ажратилган бўлақ билан ажратилмиш аниқланмиш ўртасидаги оҳангда „мелодик-ритмик“ муносабат мавжуд.

Ажратилган бўлақнинг ўзига хос хусусиятлари мана шулардан иборат.

Ажратилган бўлақлар тузилишлари, маъно ҳамда вазифаларига кўра, бир томондан, уюшиқ бўлақларга, иккинчи томондан, қўшма гап таркибидаги эргаш гапларга ўхшайди. Аммо улар ўртасида маълум ва аниқ фарқ бор.

Ажратилган бўлақ билан уюшиқ бўлақ ўртасидаги фарқ қуйидагича:

1. Гапнинг ҳар қандай бўлақлари уюшиб кела олади, лекин ҳар қандай гап бўлаги ажратилиши мумкин эмас, фақат иккинчи даражали бўлақларгина ажратилиши мумкин.

2. Ажратилган бўлақ бирор гап бўлагининг хусусиятини ажратиб кўрсатади, шу билан бирга, унга қўшимча изоҳ беради, асосий мантиқий ургу ажратилган бўлақда бўлади.

Маълумки, бундай хусусият уюшиқ бўлақда йўқ.

3. Ажратилган бўлақнинг ўзига хос оҳанги бўлади, у гап бўлақларидан тўхтам билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлақдан олдин ва кейин (изоҳ маъносидаги ажратилган аниқловчилардан ташқари) вергул ёки тире қўйилади.

Уюшиқ бўлақ бўлса, санаш оҳанги билан талаффуз этилади. Уюшиқ бўлақлар орасида тўхтам бўлса ҳам, уюшиқ бўлақ билан гапнинг бошқа бўлақлари ўртасида тўхтам бўлмайди. Шу сабабли уюшиқ бўлақлар орасида (бириктирувчи боғловчилар ишлатилмаган бўлса) вергул қўйилади, аммо уюшиқ бўлақлар билан оддий гап бўлақлари орасида вергул қўлланилмайди.

Эргаш гап эга ва кесими бўлган, мазмунан ва оҳангга кўра, гап ҳукмидаги сўзлар бирикмасидир. Ажратилган бўлақнинг таркибида (кенгайиб келган ўринларда ҳам) эга ва кесим бўлмайди. Ажратилган бўлақ яхлит ҳолда маълум гап бўлаги билан муносабатга киришади.

ГАП БЎЛАҚЛАРИНИ АЖРАТИШ УСУЛЛАРИ

Бирор гап бўлагини ажратишга бўлган зарурият грамматик ва оҳангла маълум шарт-шароитнинг мавжуд бўлишини талаб этади. Булар: сўз тартиби; ажратилган бўлақнинг ҳажми; ўзига хос оҳанги; тўхтам; сўз алоқасининг ўзига хос хусусияти ва бошқалар.

Шуни эътироф этиш керакки, бирор гап бўлагини ажратиш маълум сабаб билан рўй бериб, ажратилиш усуллари ҳам турли-

тиш ниятига боғлиқ бўлади. Бунда ажратилган бўлақларда модаллик аниқ ифодаланади. Масалан: *Мулла Абураҳмоннинг совчилари бошлаб Солиҳ махдумнинг қизи — Раъно учун бордилар.* (А. Қод.)

Бу мисолимизда муаллиф *Раъно учун* иборасини ажратади, чунки у Солиҳ махдумнинг қизи Раъно бўлгани учун совчилар борганини бўрттириб кўрсатмоқчи, эслатмоқчи бўлади. Мисол: *Шу отга мана бу боланинг — Қудайбердиннинг ишқи тушиб қолган экан.* (М. А.) Бунда ҳам муаллиф боланинг ким эканлигини изоҳлаш, эслатиш, бошқа гап бўлақларидан ажратиш (у машҳур Қунанбойнинг ўғли!) мақсадида шахснинг номини билдирувчи *Қудайберди* сўзини келтиради.

Муаллифнинг маълум маънони бўрттириш нияти билан ажратиши кўпроқ кўмакчи билан келган сўзлар ёки аниқланмишдан олдин келган аниқловчилар орқали бўлади.

Қуйидаги мисолда муаллиф ажратилиши мумкин бўлган ўринда ажратишни лозим топмаган: *Олтинчи кун кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан. . . милтиқ тозалаш билан машғул эди.* (А. Қ.)

Умуман, жуда кўп ўринларда гап бўлақларининг ажратилиши муаллифнинг гапдаги бирор бўлақка аҳамият бериб, уни бўрттириб кўрсатишига боғлиқдир. Ажратиш маълум модалликни ифодалаш учун грамматик восита сифатида хизмат қилади.

Гап бўлақларининг ажратилиш усуллари бу билангина туғалланмайди. Баъзан ажратилган бўлақ ва аниқланмиш бўлақнинг қандай сўз туркумларидан ифодаланиши ҳам шу бўлақнинг ажратилиш хусусиятини белгилаб беради. Шунга кўра, кишилик олмошлари ва атоқли отларга мансуб аниқловчилар, одатда, ажратнади.

Ажратилган бўлақлар маъноси ифодаланиши, вазифасига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Ажратилган феълли қурилмалар.
2. Ажратилган кўмакчили қурилмалар.
3. Ажратилган сифатловчилар.
4. Ажратилган изоҳлар.

Ажратилган кўмакчили қурилмалар, гап бўлақлари билан ўзига хос грамматик алоқасига кўра, на ҳолга, на тўлдирувчига ўхшайди. Масалан: *Кеча, одатга мувофиқ, нари-бери „етти“ қилинди.* (О.) *Қизига жавоб бериш ўрнига, хаёлчан кулимсираб турган кўзларини қуёш ботаётган уфққа, узоқларга тикди.* (А. Мух.) *Диний илмлардан ташқари, риёзиёт, илми нужум, мантиқ, адабиёт ва ҳоказолардан кенг, пишиқ маълумот касб этган эди.* (О.)

Кўмакчили қурилмаларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган мазмун бор. Бу — кўмакчили қурилманинг мазмуни умумий гап мазмуни билан муносабатга киришишидир. Бу хил қурилмалар айрим гап бўлақлари билан эмас, гапнинг умумий мазмуни билан алоқага киришади. Бу мазмун муносабати маълум предмет, ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг бир-бирига қиёсланиши, солишти-

ча бўлиши мумкин. Шу билан бирга умумий хусусиятлар, умумий шарт-шароитлар ҳам бўлади.

I. Гап бўлақларини ажратишда гап таркибидаги бўлақларнинг тартибини ўзгартириш муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим гап бўлақларининг ўзига хос ўрни бор — аниқловчи ўз аниқланмиши бўлган отдан олдин, равиш ҳоли эса феъл-кесимдан аввал келади. Бу тартибнинг ўзгариши, масалан, аниқловчининг аниқланмишдан сўнг қўйилиши, феъл-кесим билан равиш ҳоли ўртасида бошқа гап бўлақларининг бўлиши — гапнинг оҳангини, инверсияга учраган гап бўлагининг маъносини, қисман бўлса-да, ўзгартиришга олиб келади. Бу ҳол ўрни ўзгарган гап бўлақларига диққатнинг тортилишига, натижада шу бўлакнинг ажратилишига сабаб бўлади. Масалан: *Улардан бири — серсоқол, ранглар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади. (О.) Сўнг Нури, ўрнидан туриб, дадаси билан совуққина кўришди. (О.)*

Инверсияга учраган ҳар қандай гап бўлаги ҳам ажратила бормади; фақат гап таркибида қағъий ўринга эга бўлган гап бўлақлари тартибнинг ўзгариши уларнинг ажратилишига сабаб бўлади.

II. Кўпинча гап бўлақларининг ажратилиши учун уларнинг ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши зарур бўлади. Бу ҳол гап бўлагига нисбий мустақиллик бериб, бошқа гап бўлақларидан ажратилишига олиб келади. Масалан: *Мен ўзбек, тошкентлик ишчининг ўғли, сени юрагимдан куйлайман ҳар дам (Ҳ. Расул). Хотини, ранги учган, ўрнидан туриб, болани беланчакка солди. (А. Қ.)*

III. Баъзан айрим гап бўлақлари ўзидан олдин келган бўлакни изоҳлаб келиш йўли билан ажратилиши мумкин. *Супадан жуда нарида, марвартак тутлар салқинида, ... оломон хўмрайиб қараб турар эси. (М. Исм.)*

Бу гапда супадан жуда нарида иборасининг умумий маъносини ажратилган бўлак аниқлаб беради.

Бу хил гап бўлақлари ўзига хос кўтарилувчи ёки пасаяувчи оҳанг билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан тўхтам билан ажратилади. Шу сабабли диққатни кўпроқ ўзига жалб қилади, натижада ўзи изоҳлаётган бўлакни бўрттириб, гапнинг бошқа бўлақларидан ажрагиб кўрсатади. Одатда, изоҳланмиш сўз қандай сўроққа жавоб берса ва қандай вазифада келса, ажратилган изоҳлар ҳам шу хил сўроққа жавоб бўлади ва шу хил вазифада ишлатилади.

Баъзан ажратилган бўлакни аниқлаш, изоҳлаш, таъкидлаш учун яъни, масалан, *хусусан, жумладан, айниқса* каби сўзлар келади.

IV. Айрим ўринларда баъзи гап бўлақларининг ажратилиши гапнинг синтактик қурилиши, ажратилган бўлакнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқмай, муаллифнинг шу гап бўлагининг маъносини бўрттириб, бошқа бўлақлардан ажратиб кўрса-

рилишидир; ажратилган кўмакчили қурилмаларнинг умумий мазмуни билан асосий гапнинг умумий мазмуни қиёсланади. Бу қиёслаш орқали маълум предмет ёки хусусиятлар ўхшатилади (*каби, сингари*), зид қўйилади ёки қиёсланади (*қарши, яраша, қарамай, қараганда, кўра, ҳолда, ўрнига*), бир-бирига қўшилади (*ташқари, устига, билан бирга*), маълум хатги-ҳаракат хусусиятларнинг рўй бериши асосланади (*бўйича, биноан, туфайли, иuvoфиқ, билан*) ва ҳ. к.

Ажратилган кўмакчили қурилмаларни, ўзига хос мазмуни ва грамматик белгисига кўра, қиёсий гап бўлаклари деб номлаган маъқул. Бу хил қурилмалар ҳам гап бўлаги бўлади, чунки улар, таркибларида ўз эга ва кесимлари бўлмагани учун, эргаш гап саналмайди, аммо семантик вазифасига кўра эргаш гапга яқин туради. Ажратилган кўмакчили қурилма мазмуни ва грамматик хусусиятга кўра гап бўлаги саналади.

АЖРАТИЛГАН ФЕЪЛЛИ БИРИКМАЛАР

Ажратилган феълли бирикмаларни равишдош, сифатдош ва шарт феъли бошқарган бирикмалар ташкил этади.

Равишдошли бирикмалар

Равишдош ўзининг феъллик хусусиятларига кўра маълум гап бўлаklarини — тўлдирувчи ёки ҳолни бошқариб, кенгайиб кела олади. Ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келган равишдошлар равишдошли бирикма дейилади. Равишдошли бирикма мазмунан ҳол гуруҳига кириб, маълум мазмунни бўрттириб ифодалаш, алоҳида оҳанг билан талаффуз этилиб, бошқа гап бўлаklarидан тўхтам билан ажралиб тургани учун, улар ажратилган бўлак саналади.

Равишдошли бирикма шаклидаги ажратилган ҳоллар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади.

Равишдош – бу иккинчи даражали кесимдир. У маълум бир эганинг ҳаракат-ҳолатини ифодалайди. Аммо бу ҳаракат-ҳолат бошқа, асосий ҳаракат-ҳолатни турли томондан изоҳлайди, тўлдиради. Шунга кўра равишдош, асосий феълга ўхшаб, маълум бўлаklar (тўлдирувчи, ҳол) ни бошқариб келади. Шунинг учун ҳам равишдошли бирикма ҳам мазмунан, ҳам грамматик томондан, оҳангига кўра, маълум мустақилликни ташкил этади. Бу билан гапда икки марказ вужудга келади: бу марказларнинг бири тобе, иккинчиси ҳоқим бўлади. Равишдошли бирикма тобе марказни ташкил этади (шунинг учун ҳам кўп вақт равишдошли бирикмани алоҳида гап билан алмаштириш ҳам мумкин бўлади).

Равишдошли бирикма гапнинг бошида, ўрғасида, охирида келиши мумкин. Ҳар уч ҳолатда ҳам мазмунни бўрттириб, айириб, диққатни шу мазмунга жалб қилиб ифодалайди. *Сайисхонанинг урти белидаги зинахона устида гуриллаб ёнаётган олов теърагида еттинчи лампа остида гурунглашиб, чой ичишиб, чи-*

лим чекишиб, сайислар ўтирмақда эдилар. (С. А.) Жилға оқар ўйноқлаб, беташвиш ўз йўлида, Гулдираб кунглин чоғлаб, боқмай ўнгу сўлига. (Э. Охунова).

Онл келар йўлди югуриб, кўрингандан қизини сўраб. (У.)

Рашидошли бирикма гапнинг охирида келиши шеърятда учрайди ёки кўчирма гапдан сўнг келган муаллиф гапи таркибда бўлади.

Гап бошида келган рашидошли бирикманинг мазмунан ва оҳанг жиҳатидан ажратилиши аниқ бўлади: *Бечорага зулм айлаб, қўл-бўйинини боғлабсан, ҳар сори чекиб-судраб, ўлдиргани чоғлабсан.* (Фурқат). *Қаҳратон қишда ялангоёқ муз босиб, сатронда қизгин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишган йиғитни ҳам, . . . кун хийла бетоқат қилган эди.* (О.)

Ўзбек адабий тилида рашидошли бирикма ажратилмаслиги ҳам мумкин. Бундай бирикма феъл кесим билан ёнма-ён келиб, ундан бирор тўхтам билан ажратилмайди, умумий оҳанг билан талаффуз этилади. Масалан: . . . *кунини ўтказиб юрган экан.* (А. Қ.) *Асрорқул хатни ўқиб бўғилди.* (А. Қ.)

Шунингдек, рашидошли бирикма кўмакчи феъл билан ёнма-ён келса, ажратилмайди; агар кўмакчи феъл билан рашидошли орасига бошқа сўз ёки сўз бирикмаси кирса, бундай рашидошли бирикма ажратилган ҳисобланади. Масалан: *Бошлиқнинг олдига боргач, ўзидан ҳадиксираб, бирор сўз айтишдан қўрқиб қолди*

Ёлғиз рашидошларнинг ажратилиши учун улар ёки уюшиб келиши, ёки бошқарувчи сўз билан унинг орасида бошқа гап бўлаклари бўлиши шарт. Масалан: *Эй, Фаргона! Тушқун кунлар боласини тишида тишлаб, ювиб, тараб, севиб, упиб, қучиб, опичлаб, Эй бахтларни балоғатга етказган она!* (Ҳ. О) *Сўнг қиличини маҳкам ушлаб, букчайиб оҳистагина ерга йиқилди.* (О.) *Ойқиз Олимжоннинг тирсагидан бушгина ушлаган ҳолда, эркаланиб, у билан ёнма-ён борарди* (Ш. Р.) *Мен ҳамма вақт сенга айтаман-кв, — деди Хадичабегим, аччиғланиб.* (О.)

Ёлғиз рашидошларнинг ажратилиши учун маълум шарт-шароитнинг туғилиши уларнинг бошқарувчи феълдан сўнг келиш йўли билан ҳам бўлади. Чунки бундай ҳолда гап бўлагининг меъёрдаги ўрни ўзгариб, рашидош диққатни ўзига жалб этади, ажратилган оҳанг билан талаффуз этилади: *Кўриндинг, чайқалиб, ўйнаб, оқиб оппоқ кўпиклар-ла.* (Ҳ. О)

Ёлғиз рашидошлар қўйидаги ўринларда ажратилмайди:

1. Агар рашидош эргаш гапнинг кесими бўлиб келса: *Теримчилар пахталарни теришарди жасадаллаб . . .* (Қушиқдан.)

2. Рашидош феъл билан ёнма-ён келиб, ҳол вазифасида қўлланса: *Фуломжон энтикиб-энтикиб гапирди.*

3. Рашидош қўшма феълнинг таркибига кириб, кесим вазифасида келса: *Кампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди.* (А. Қ.)

4. Кўмакчи вазифасида қўлланадиган равишдошлар (*бошлаб, бўйлаб*), кириш бўлак вазифасидаги *кўра* кўмакчиси бошқарган қурилмалар ҳам ажратилмайди: *Йўлчи далага — катта ерга келгандан бошлаб, бундаги қароллар, мардикорлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. (О.) Бир минутга қадар, қимир этмасдан, қаяққадира қараб турди, сўнг нақирни кўтариб, беда-поя бўйлаб, юқорига, бойнинг боғи томонга юрди. (О.) Унинг айтишига кўра, эртага келармиш.*

5. Бундан ташқари, равишга кўчган равишдошлар ҳам ажратилмайди: бундай равишдош шаклларига қўйидаги сўзлар кирди *яхшилаб, бутунлай, бора-бора, қўярда-қўймай, қайта-қайта, қўша-қўша, қота-қота, ўта, бориб-бориб, озиб-ёзиб, туриб-туриб* ва бошқалар: *Бир амаллаб Асилбек ўтовнинг эшигига етишди. (М. А.)*

6. Равишдошли бирикма идиоматик, фразеологик бирикмани ташкил этса ёки шундай бирикма таркибига кирса ҳам ажратилмайди (бу ўринда ҳам равишдошли бирикма мазмунан равишга яқинлашади): *Енгимизни шимариб ишга тушдик; кўзингга қараб юр; оғзингга қараб гапир; бошимизни оғритиб нима қиласан.*

Одатда, **-б(-иб)** шаклли равишдошли бирикма ажратилган бўлак сифатида кўпроқ қўлланади. Равишдошнинг бошқа шакллари ҳам бу вазифада қўлланиши мумкин: 1) **-гунча, -ганча** (ва унинг фонетик вариантлари), 2) **-а/й**: Мисоллар: *Дарё ўтиб, йўл босиб, Давон ошиб, чўл босиб, излар экан ёрини, суюқли дилдорини. (Шайх.) Самарқандга киргач, ўзгача тарғиб бошлади. (Бобур) Зумрад ўрмондаги сўқмоқдан чиққунча, кампирга кўмаклашиб кетди (Эртак). Бу далаларга дон эккунча, пахта эк. Отаси ўлгандан кейин, мадрасани тугата олмай, қишлоққа қайтишга мажбур бўлган экан. (С. А.) Бир қўлида чимматини чангаллаб, бир қўли билан паранжини судраганича, унга қараб тикка юрди. (А. Мух.)*

3) **-гач** (ва унинг фонетик вариантлари): *У меҳмонларни кўргач, сапчиб ўрнидан турди ва ўзига югуриб келган Зафарни бағрига босиб, Ҳабибга жой кўрсатди. (Р. Узоқова). Бухородан келгач, Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлади. (А. Қ.)*

4. Феълнинг **-масдан** шакли аслида сифатдош бўлиб (бўлишли шакли **-р**), ҳозирги ўзбек тилида равишдош вазифасида қўлланади. Бу шакл феъллик хусусиятига кўра, маълум сўзларни бошқариб, равишдошли бирикмани ташкил эта олади ва бундай бирикма, мазмуни ҳамда оҳангига кўра, ажратилган бўлак саналади: *Ўғлига ва меҳмонларга билдирмасдан, уларни кўздан кечири бошлади.*

Бу типдаги қурилмаларнинг ажратилиши учун состави кенгайиб келиши ва бошқарувчи сўз феъл билан дистант ҳолатда бўлиши шарт.

Равишдошли бирикма гапда маълум мазмунни ифодалаш учун хизмат қилади. Бу мазмун равишдошли бирикманинг аниқ маъноси ва асосий феъл-кесим билан қандай муносабатга киришувига қараб белгиланади.

Бу мазмун турлари қуйидагича:

1) ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй бериши: *Шўрлик, айвондан йўлакка қараб, қучоғини очиб, ҳовлиқиб югуриб келиб, бўйнимдан қучоқлаб олди. (Е. Ғ.) . . . пўстинини бир қўли билан тутиб, иккинчи қўли билан шишасиз, тутовчи кир лампани қийшиқ ушлаган ҳолда, қўзларини Ёрматга тикиб вайсайди. (О.)*

2) маълум ҳаракат-ҳолат бошқа ҳаракат-ҳолатга қиёсланади, ўхшатилади: *Баҳслашувчилар баъзан мунозара алангасида ўзларини унутиб, бир-бирларига дағал иборалар айтишар, баъзан бургутдай ҳурпайиб, бир-бирларига чанг солмоққа тайёрлангандай қизиқ бир вазиятда бир зумгина қотишарди. (О.) Гўёки чанқаб, чўллаб, Хўп ўпади бемалол. (Ҳ. О.)*

Отга мансуб ўхшатиш бирикмаси бўлмоқ боғламаси билан қўлланади. Бу хил қурилма шаклан равишдошли бирикма, мазмунан отга мансуб қурилма саналади: *Занжирдан бўшаган итдай бўлиб Салимбойвачча хизматкорга ташланди. (О.)*

3) ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайти: — *Шу чоқда эсига ҳалиги маҳмадонга тушиб, югуриб бориб воқеани сўйлаб, ундан хумни синдирмасдан сигирнинг бошидан қутқазиб чорасини сўраган. (С. А.) Эшикни маҳкам ёпиб, дераза орқали ҳовлига кўз ташлаб, сўнг ўтирди. (Р. Файз.) Яшил бўёқ билан бўялган дарвоза ёнига келганда, бироз тараддудланиб қолди. (О.) Кўзимни очиб ўзимга келгач, қарасам, йўлбарс эмас экан*

4) ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш сабаби: *Йўлчи лой этиги билан гиламга оёқ босишдан тортиниб, гиламни қайириб, эшик олдида тиз чўкди. (О.) Ҳаво булутлигидан вақтни тайин қила олмай, Султонмуроддан сўради. (О.) Қиз, фикрга чўмиб Мулла Бурҳонни ҳаяжон ичида кўриб, яна гапиришга қаришпти. (С. А.) Нима қилишини билмай, Туробжон уй ўртасида туриб қолди. (А. Қ.)*

Сабаб мазмунини ифодалаган равишдош бирикмаси -ми юкламаси билан қўлланиши мумкин. Агар маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш ёки бермаслиги шубҳали бўлса, ёки бир қанча сабаб келтирилса, равишдошнинг ана шундай шакли ишлагилди. Масалан: *. . . Ойинанинг тарафини олибми ёки унга киноя қилибми, ҳар ҳолда ачиниб гапирганлар ҳам бўлди. (Керб.)*

5) ҳаракат-ҳолатни бажаришдан мақсад: *Келибман бир димоғим чоғ этай деб.. (Фурқат.) Шунинг учун, ашулани ўрганиб олиш мақсадида, Абай билан бирга овқат қилиб кетмоқчи бўлди ва орадаги фурсатдан фойдаланиб, Кишкене Мулданнинг ҳузурига чиқиб кетди. (М. А.)*

6) ҳаракат-ҳолатни вужудга келтириш учун восита ёки асос

бўлган ҳаракат, ҳолатни ифодалайди: *Қани, қани, уртоқ Қодироз!* — *унга далолат берди Ойқиз, елкаси билан тошни итариб.* (Ш. Р.) *Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сурайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин.* (О.)

7) айрим ҳолларда равишдошли бирикма асосий қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса, ҳолат билан баробар рўй берадиган, ўзига анча мустақил бўлган воқеа, ҳодиса-ҳолатни ифодалайди. Бу хил равишдош бирикмалари асосий гапнинг кесимига тобе бўлмайди. Аммо бу мантиқий мустақиллик билан бундай равишдошли бирикмалар мустақил содда гап бўлмайди ёки асосий гап билан қўшма гапни ташкил эта олмайди, чунки: 1) уларнинг таркибида алоҳида эга бўлмайди, 2) қурилма тобе шакл — равишдош шакли билан тугалланади. Масалан: *Шонли Аврорадан эмиб нурлар, Яна товус каби қанот ёздинг.* (Ҳ. О.) *Асрларнинг қайғусин қарғаб, Шодлик ва бахт куйини чалдим.* (Ҳ. О.) *Қона-қона шуғаллардан ичиб, Эриб оққан сувлардан кечиб, Ғунчаларнинг кўйлагин ечиб, Ҳаёт берар чулларга баҳор.* (У.) *Арслонқул дастлаб ўз қишлоғи, тирикчилиги, севгиси тўғрисида сўзлаб, бирдан Дилдор номини тилга олиши билан Султонмуроднинг ранги буз оқариб, ичидан титроқ босди.* (О.)

Равишдошли бирикманинг мазмун турлари юқорида қайд этиб ўтилганлар билан чегараланмайди.

Равишдошдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайти бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат-ҳолатга нисбатан олдин ёки кейин, бир вақтда рўй бериши мумкин.

Асосий бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат-ҳолат равишдошдан англашилган ҳаракат-ҳолатдан сўнг рўй беради (бундай муносабат -б, -гач шакли равишдошларга тааллуқлидир): *От устида кўп юрмай, Қийинчилик кун кўрмай, Эр киши ҳеч мард бўлмас.* (Фольклор.) *У аризани ёниоаги нар ёстиқ устига қўйиб, кичкина тўқмоқча билан эшикни уч марта қоқди.* (С. А.) *Узоқдан келаётган қорани кўриб, отининг жиловини биров тортиб қўйди.*

Асосий феъл кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан равишдош орқали ифодаланган ҳаракат-ҳолат бир вақтда рўй беради (Бу кўпроқ -а/й шакли равишдошга тааллуқлидир): *...лоҳолаб кула-кула, қизиқ бир нарса тўғрисида вайсаша-вайсаша, дала томон йўл олишди.*

Шу билан бирга равишдошнинг -иб шакли тури ҳам, умумий контекстга кўра, бошқарувчи феъл билан бир вақтда рўй берган ҳаракат-ҳолатни ифодалаш мумкин: *... унинг қўлидаги тугунни кўриб, кели соғини келининг устига қўя чопди.* (А. Қ.) *Гоҳ юмалоқ хонтахтага суяниб, гоҳ кенг кафтлари билан тиззасига тиралиб, чуқур хаёллarga чўмади.* (М.А.)

Равишдошнинг -гунча шаклидан англашилган ҳаракат, ҳолат бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат, ҳолатдан кейин рўй беради: *Қишлоққа киргунча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб бордик.*

Рашишдошли бирикма ва рашишдош гапда кўпинча уюшиб келади. Бу ҳолат асосий феъл кесимнинг мазмунини турли томондан кенг изоҳлаш зарур топилган ўринларда юз беради.

Уюшиқ рашишдошли бирикма ва рашишдош боғловчиларсиз, ёлғиз оҳанг ёрдами билан ўзаро боғланиши ёки бу алоқа тенг боғловчилар ёрдами билан бўлиши мумкин.

Оҳанг ёрдамида бирикиш: *Ёзилиб, етилиб, тўлиб ётади. Ёппасига янги кунга эришган қувонч. (Ҳ. О) Ёйигит унга боқиб, мўйловини чибириб, Сартарошга раҳмат айтди. (О.) Отнинг шапир-шупурини эшитиб, ўтов эшигидаги шолчани қайириб, уй ичидан бир йигит чиқди. (Керб.)*

Маълум бир гап таркибида бўлган бирдан ортиқ рашишдошли бирикмалар доим уюшавермайди. Уюшмаган рашишдошли бирикма асосий гапнинг турли бўлақларига ёки бири уюшиқ кесимларнинг бирига, иккинчиси уюшиқ кесимларнинг бошқасига боғланади. Масалан: *У, панжарали айвонга юзланиб, бир оёғига суяниб сигара чекиб турган генералга ғазаб билан қаради, унга томон бош бармоғини ўқталиб, жаҳл билан сўзлади. (М. Ибр.)*

Тенг боғловчилар билан бирикади: *Икки дўст кулбанинг эшигини зич беркитиб, гоҳ Йўлчининг фазилатларидан секин-секин сўзлашиб, гоҳ ўзини тута олмай, ачиқ-ачиқ йиғлаб, кун қорайгунча ўтиришди. (О.) . . . Кўзларини дам очиб, дам юмиб, уйқуга қаршилик кўрсатди. (О) Ҳовуз олдидан ўтаётган эди, қорачагина бир болани эргаштириб мактабхонага томон бораётган бировни кўриб қолиб ва ҳозир бўлган воқеани уларга гапиргиси келгандай тўхтатиб беҳаттиёр тикилди. (П. Т.) . . . Ойинанинг тарафини олибми ёки унга киноя қилибми, ҳар ҳолда ачиниб гапирганлар ҳам бўлди. (Керб.)*

Ажратилган рашишдошли бирикмалардан олдин айрим ҳолларда тенг боғловчилар қўйилади. Бу боғловчилар рашишдошли бирикмага тааллуқли бўлиб, уни асосий гап бўлақлари билан боғлаш учун хизмат килади. Бошқа ўринларда бу боғловчи рашишдошли бирикмага қарашли бўлмасдан, асосий гап бўлақларини бир-бирига боғлаб келади: *Салима қаддини ростлади ва, кафтини кўзига соялон қилиб, пахта далаларидан узонда усти қор билан қопланган тоғларга тикилди.*

Бу жумладаги ва боғловчиси асосий гапнинг кесимларини бир-бирига боғлайди (*қаддини ростлади ва тикилди*).

Ёрдамчи сўз рашишдошли бирикмага тааллуқли бўлган ҳолатга мисол: *Дарवेशалининг ҳар бир саволига, гўё шу қабилдаги бинони бирон жойда кўриб, маъқул топган каби, тўла жавоб бегар эди. (О.) Чечаклардан тотли бўса олай деб, Чаманларнинг гул танини силкитиб, Астагина шаббода ҳам елади. (У.) . . . уларга ҳеч раҳм қилмай ва қистовини бўшаштирмай, кўлни кўмдириб ва унинг устини текис-*

латиб, ўзи учун бир кўшк ва бир чорбоғ бино қилдирди.
(С. А.)

Равишдошли бирикма феълга боғланади; бу феъл кўпинча кесим вазифада келади, демак, равишдошли бирикма асосан феъл-кесимга боғланади. Шу билан бирга, феълнинг турли шакллари — сифатдош, шарт феъли, равишдошнинг ўзи ҳам равишдошли бирикмани бошқариши мумкин. Бу ҳолда равишдошли бирикма гапнинг турли бўлақларига боғланади.

Равишдошли бирикма шарт феълга боғланади: *Юрагидаги дардини унга очиб ташлаб, ундан маслаҳат сўраса, қандай бўлар экан?* Равишдошли бирикма сифатдош орқали ифодаланган бошқа бир ҳолга ёки ҳаракат номи орқали ифодаланган тўлдирувчига боғланади: *Қишлоққа кетиб, тузалгандан кейин келмоқчиман.* (А. Қ.) *Бу содда, самимий, номусли қишлоқи қизнинг сўзларини охиригача эшитишга бардош қилмай, тезроқ қочишга интиларкан, қиз унинг қўларини оҳистагина ушлади.* . . (О.)

Равишдошли бирикма сифатдошга боғланади ва у билан бирикмада сифатдошли бирикмани ташкил этади: . . . *гоҳ чоғиб, гоҳ ерга ётиб, бир-бирларидан ўзишиб, югуриб келаятган болалар мактабга яқинлашди.*

Равишдошли бирикмалар бир гап таркибида бирдан ортиқ бўлиб, уюшиб келади, бу ҳолда асосий феълни турли томондан таърифловчи муфассал фикр ифодаловчи гап қурилмалари ҳосил бўлади: *Кошки у ҳам йўлчига ҳамроҳлик қилган бўлса, у билан дардлашиб, ғамларига шерик бўлиб, овутиб, юпатиб, у билан бирга тепалар, жарлар ошса.* . . (О.) *Наби полвон кўзларини очиб, қулоқларини диққайтириб, бойга қулоқ солмоқда эди.* (С. А.) *Ўйнаб, нафас олиб, ёзилиб, эркин қулоқ отиб юраман.* (Ҳ. О.) *Сўнг, тинча устида ётган папиросидан олиб, гугурт чақишга сабри етмай, қошини қуйдириб, лампадан тутатди.* (О.)

Уюшган ажратилган ҳоллар доимо бир хил шаклда бўла бермай, турли шаклдаги туркумлардан ҳам ифодаланиши мумкин. Қуйидаги мисолда ажратилган ҳол -иб ва -масдан шаклли равишдош ҳамда ҳолда сўзи билан бириккан сифатдош орқали ифодаланади: . . . *яна бир неча вақт ўйлаб, ниҳоят, айниқса Хадичабегимнинг орзусини ерда қолдиришга ботинмай, қабул қилди.* (О.)

Равишдошли бирикмалар шаклланишлари, таркиблари билангина эмас, тўхтамига кўра ҳам эргаш гапларга ўхшайди. Эргаш гаплар каби, улар ўринлашиши ва мазмуни билан маълум даражада мустақил бўлиб, оҳангига кўра ажралиб ҳам туради. Бу билан оддий сўз бирикмаларидан фарқланади. Оддий сўз бирикмаларидан яна бир фарқи шуки, равишдошли бирикмада маълум даражада ҳукм, предикатив алоқа бўлади. Аммо таркибида ўз эгаси бўлган равишдошли қурилмаларгина эргаш гап саналади, уларда оддий эргаш гаплардаги каби нисбий фикр тугаллиги бўлади, таркибида эга ва кесим алоқаси — предикатив алоқа

мавжуд бўлади. Масалан: 1. *Сочларим тикка бўлиб, этларим жимирлаб кетди.* (А. Қ.) — эргаш гапли қўшма гап 2. *Кундан-кун қўлни қўлга бериб, Улуғ йўлимиз топмоқда камол—* равишдош бирикмали содда гап.

Сифатдошли бирикмалар

Сифатдош ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, сифатдошли бирикмани ташкил этади. Бундай бирикмалар орқали маълум даражада предикативлик ифодаланади, шаклан эргаш гапларга ўхшайди. Аммо таркибида ўз эгаси бўлмаслиги билан эргаш гаплардан фарқланади.

Сифатдошнинг турли шакллари турли мазмун муносабатларини рўёбга чиқариш учун хизмат қилади: пайт муносабатининг рўёбга чиқишида сифатдошнинг ўрин-пайт келишигида келган ёки кўмакчи ҳамда кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан (*сайин, бери, буён, кейин, замон* каби) ёхуд *экан* тўлиқсиз феъли билан бириккан шакли қўлланади. Шарт муносабатини ифодалашда сифатдошнинг ўрин-пайт келишиги билан қўшилган шакли ишлатилади. Тўлиқсизлик муносабатини ифодалашда сифатдошнинг *қарамай* кўмакчиси, ҳолат ифодаланганда, ҳолда ёрдамчи сўзи билан бириккан шакли ишлатилади. Сабаб мазмунида сифатдошнинг чиқиш келишигидаги шакли ёки *учун* ва бошқа кўмакчилар билан бириккан шакли қўлланади. Ҳамма ўринда ҳам сифатдошнинг асосан *-ган* шаклли тури қўлланади: *Қош қорайганча, юпун кийинган одамлар... чойхона томон кела бошладилар.* (А. Қ.) *Зиёдахон хамир қорар экан, унга кўз қирини ташлаб кулимсиради* (А. Қ.) *Гулнорни жўнатгандон сўнг, анча вақт хаёл суриб ўтирди.* (О.) *Эшикдан Бойчиборни йўргалатиб, эгарга энгашган ҳолда, Ойқиз кириб келди.* (Ш. Р.) *Эртарақ келганимда, уни учратар эканман. Шунча қаттиқ уринганига қарамай, ўжар ўртоғига фикрини тушунтира олмади. Дарсга кеч қолгани сабабли, Салим ўқитувчи қандай вазифа топширганини била олмади.*

Сифатдошнинг бош келишикдаги шакли аниқловчилик муносабатини ифодалайди: *Шуми ҳали қирқ йиллик қадрсондан чиққан гап?* (А. Қ.) *Ўз қўли билан ўз набирасини ўлдирган, ачаю кундуз кайф сафодан бош кўтармаган, тўйда ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Хусайн Бойқаро салтанатимизни ҳалокатдан сақлаб қолишга қодир эмас!* (И. Сул, У.)

Ажратилган кўмакчили бирикмалар

Маълум кўмакчили сўзлар билан бошқарилган гап бўлаклари гапдаги ўрнига, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келишига кифодяланаётган фикрга бўлган умумий семантик муносабатига ўра ажратилиши мумкин.

Кўмакчили бирикмаларнинг ажратилишида ҳамма кўмакчилар ҳам восита бўлавермайди. Фақат маълум бўлакнинг мазмунини алоҳида ажратиб ифодалашда хизмат қилувчи кўмакчиларгина бу вазифада қўлланиши мумкин. Бундай кўмакчиларга *ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай (қарамасоан, қараганда), яраша, ҳолда, билан, сари* ва шунга ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар киради.

Ажратилган кўмакчили бирикмалар мазмунан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Ўзи ифодалаган мазмунни бошқа гап бўлақларининг мазмунидан айириб, бўрттириб, диққатни шу бўлақка жалб қилади.

2. Ажратилган кўмакчили бирикмалар мазмунан қисқартирилган гапга ўхшайди. Чунки улар асосий гап мазмунига алоқадор бўлган қўшимча бир мазмунни ифодалайди. Аммо ажратилган кўмакчили бирикма грамматик жиҳатдан гап бўла олмайди.

Демак, ажратилган кўмакчили бирикма иштирок этган гаплар орқали мураккаб фикр ифодаланади.

Ажратилган кўмакчили бирикмалар асосий гапнинг умумий мазмуни билан, унинг кесими ҳамда кесимига тааллуқли сўзларнинг мазмуни билан алоқадор бўлиб, ҳаракат-ҳолатнинг нима асосида, нима билан рўй беришини кўрсатади. Бундан ташқари, *қарганда, кўра, каби, ўрнига, устига, билан бирга* кўмакчилари иштирок этган бирикмаларда маълум бир предмет ёки тушунчалар устида фикр юритилади, улар маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик асоси бўлади, уларда асосий ҳодиса, ҳолатга мувофиқ иккинчи бир ҳодиса рўй беради. Бундай тушунча *каби, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай, яраша, ҳолда, билан* кўмакчилари ёрдами билан тузилган бирикмаларда ҳам бўлади. Аммо сўнгги бирикмаларда маълум бир ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай қилиб, нима асосида рўй беришини ифодалаш мазмуни ҳам бўлади. Бу мазмун фарқлари кўмакчили бирикмаларни биринчи гуруҳ ажратилган кўмакчили бирикмалар ва иккинчи гуруҳ ажратилган кўмакчили қурилмаларга бўлишга олиб келади. Бундай грамматик тасниф бу хил бирикмаларнинг мазмунига ва шаклига маълум даражада мос келади. Маълумки, ҳар бир грамматик ҳодиса бирор грамматик номга эга бўлиши керак. Лекин ажратилган кўмакчили бирикмаларнинг кўп тури оддий гап бўлақларидан маълум даражада фарқланади. (Бундай хусусият, айниқса *ташқари, қараганда, кўра, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, биноан, яраша* ва бошқа кўмакчилар ёрдами билан тузилган бирикмаларга тааллуқлидир.) Бу фарқлар, аввало шундан иборатки, ажратилган кўмакчили бирикмалар мазмунан бутун гапга алоқадор бўлади, гапнинг умумий мазмунини изоҳлайди. Айрим кўмакчили бирикмалар айрим гап булагига ҳам оид бўлиши мумкин. Аммо бунда ҳам ажратилган кўмакчили бирикма айрим бўлакни изоҳлаш орқали бутун гап мазмунини тўлдиради, таърифлайди. Айрим бўлақка оид бу хил бирикмаларда

икки хил мантиқий-грамматик алоқа бўлади: мазмунан маълум бўлакка оид бўлса, мантиқий-грамматик жиҳатдан кесим ва унинг таркибига тааллуқли бўлади. Масалан: *Аммо қиз, ялт этиб сўнган юлдуз каби, бир онда кўздан ғойиб бўлган эди.* (О.) Бир вақтнинг ўзида ажратилган бўлак эгани ҳам изоҳлади.

Маълумки, бундай икки томонлама мантиқий-грамматик муносабат оддий гап бўлакларида йўқ.

Бундан ташқари, кўмакчили бирикмаларнинг биринчи гуруҳи, оддий гап бўлагига ўхшаб, маълум сўроққа жавоб бўлмайди, гапнинг кесими билан грамматик алоқага киришмайди; бу хил бирикма гапнинг умумий мазмунига, кесим ва унга тааллуқли бўлакларнинг ҳаммасига алоқадор бўлади. Масалан: *„Унсия“ оа, Навоийнинг хонасида, унинг ҳар вақтдаги яқинларидан ташқари, шоирлар, олимлар бор эди.* (О.) *Капсанчиларнинг айтишларига биноан, Фармонқул ҳам, хотини ҳам урушоа ўлган эканлар.* (А. Қ.) *Шунча вақтдан бери ош-тузини ичиб келиб, қалтис пайт келганда, мени қўллаш ўрнига, юз ўгириб кетмоқчи. — деди.* (П. Т) *... умрининг кўпини парҳез билан кечирган табиб, соқолининг оқига қарамай, калтакдай маҳкам эди.* (О) *... содиқ мулозими Бобоали эшик оғи, Балхдан бугун келган маълумотларга биноан, Дарवेशали .. марказга кириш ҳаракатини давом эттиражагини ... сўзлади.* (О)

Ажратилган кўмакчили бирикмаларда маълум даражада предикагилик хусусияти бўлади. Уларда бирор предмет ёки тушунчалар ҳақидаги ҳукм, бир мазмун билан иккинчи бир мазмуннинг қўшилиши каби мазмун муносабатлари англашилади. Бу жиҳатдан уларда маълум даражада гаплик хусусияти ҳам бўлади.

Мазкур хусусиятларга кўра, кўмакчили ажратилган бирикмали гаплар қўшма гап билан содда гап орасида турган қурилмаларни ташкил этади.

Кўмакчили сўзлар билан ифодаланган ажратилган бўлакларни, бир томондан, ажратилмаган иккинчи даражали бўлаклардан, иккинчи томондан, эргаш гаплардан фарқлаш керак. Бу ҳурдаги ажратилган бўлаклар ажратилмаган бўлаклардан: 1) таркибининг кенлиги, 2) маънони сўрттириб ифодалаш, 3) ўзига ҳос ажратилган оҳанг билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлакларидан тўхтам билан ажралиб туриши билан фарқланади. Солиштиринг:

Анвар уларнинг сўзига қарши мажҳул бир вазият сақлаган ҳолда бош қимирлатиб сулага қайтди. (А. Қод) — Равиш ҳоли.

Ой, сев бетида қалқиб бораётган тирвуз палласи сингари, бекинмачоқ ўйнаб, гоҳ кўринади, гоҳ яширинади. (Ҳ. Назир.) — Ажратилган бўлак

Шуни ҳисобга олиш керакки, кўмакчи билан келган сўзларни ажратилиши асосан уларнинг ўзларига оид сўзлар билан

қари, Астрободдами, Балхдами, Марвдами, Машҳаддами, бирон жойда исёнкор ўғилларнинг ёки ҳали ханжарини энг учиди яшириб турган бошқа бир ўғилнинг исёнини кутар эди. (О.) Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулҳ тўғрисида сўз бўлиши ҳам мумкин эмаслигини қатъий билдирди. (О.)

Айрим кўмакчилар (-устига, билан бирга, урнига) фақат сифатдош ва ҳаракат номини бошқарса, бошқаси (-ташқари, қатъи назар, қараганда, кўра, каби, сингари) ҳам огни, ҳам феълни бошқаради.

Ҳар бир кўмакчи маълум мазмунни ифодалаш учун восита бўлиб қолади:

1. Маълум предмет ёки ҳаракат-ҳолатни бошқасидан айириб кўрсатади.

Бу хил мазмун *ташқари* ва *бошқа* кўмакчиси орқали тузилган конструкцияда ифодаланади. *Ташқари* кўмакчиси чиқиш келишигидаги от ёки ҳаракат номини ёхуд сифатдошини бошқаради: . . . *энди рақсдан бошқа, шатранжга оид бир неча байт айтар эди. (О) Лекин, бундан қатъи назар, ҳукуматга ёрдам бериш — бизнинг биринчи вазифамиз бўлиши керак. (О.) Бу ер илм, санъат уюғи бўлишидан ташқари, мамлакатдаги энг гузал шаҳарлардан бири эди. (О) Бу ҳазрат билан Алишернинг ораларида илгаридан дўстлик ва яқинлик булишидан ташқари, Алишернинг тоғалари Ҳусайн Бойқаронинг яқин одамларидан бўлганлар. (О)*

2. Қиёслаш муносабати. Бу хил муносабат, аввало, билан кўмакчили бирикмаларда ифодаланади. Билан кўмакчили бирикма мазмуни билан гапнинг бошқа бўлақларидан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади: *У, Қунанбойнинг сўзини маъқул кўрмагани билан, Бужейнинг ҳам ёнини олмади. (М. А.)*

Бу турдаги қурилмаларда тўсиқсизлик маъноси ҳам бўлади: *Бошқаларга хўмрайиб қарагани билан, ҳеч нарса айтмади.*

Билан кўмакчили бўлақ бош келишикда бўлиб, одатда, сифатдош ёки ҳаракат номи орқали ифодаланади (агар бошқарувчи сўз от орқали ифодаланса, одатда, сабаб мазмуни англашилади).

Қиёслаш муносабати кўмакчи вазифасидаги *қараганда* сўзи орқали бошқарилган қурилмаларда ҳам ифодаланади. *Қараганда* сўзи жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи сўз от ёки сифатдош бўлиши мумкин: *Ҳозирги пайтда, илгариги вақтларга қараганда, кийим-кечак ҳам мўл, озиқ-овқат ҳам мўл. (Керб.)*

Қиёслаш муносабати *кўра* кўмакчиси бошқарган бирикма орқали ифодаланади (бу кўмакчи баъзан асослаш муносабатини ҳам ифодалайди). *Кўра* кўмакчиси жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи сўз сифатдош ёки от билан ифодаланади: *Ўзи кўп билмайди ва жуда кунгилчан, мана шунинг учун ҳам у*

кенгайиб келишига, кесимга нисбатан узоқроқ ўринда ўринлашишига (кесимдан қанча узоқлашса, ажратилиш мазмуни шунча аниқ бўлади) ва муаллифнинг ифодаланаётган маънони бўрттириш, бошқа гап бўлақларидан ажратиб кўрсатиш ниятига боғлиқ. Ана шундай шарт-шароит бўлмаганда, кўмакчили бўлақ ажратилмай қолиши ҳам мумкин.

Ажратилмаган: *Шоир, ... ёстиққа суйнган ҳолда тарих мутлола қилрди.* (О.)

Ажратилган: *Нури оқ рўмолини юзига тушириб, бошини қуйи солган ҳолда, ... сал бўрилиб ўтирди.* (О.)

Бундай қурилмаларнинг оддий гап бўлагидан асосий фарқи гапнинг айрим бўлагига эмас, гапнинг умумий мазмунига оид бўлишидадир.

Иккинчи томондан, кўмакчи билан келган бўлақ эргаш гапнинг кесими ҳам бўлиши мумкин: *Ёшинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан, ука. (Ш. Р.) Биз қанчалик кўп йўл юрган сайин, манзил шунча узоқлашгандай бўлар эди.* (С. Аҳм)

Кўмакчили сўзлар билан ифодаланган ажратилган бўлақлар шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, аммо улар ўртасида аниқ чегара бўлади. Қиёс қилинг: Ажратилган ҳол:

Гулдор, уялган каби, табассум билан бошини қуйи солди. (О.)

Эргаш гап:

Орқандан қолмасдан жўнадим жангга, Қўзи кетган каби қўйнинг кетидан (Ҳ. О.)

Эргаш гаплар гап тўлиқ бўлганлиги, бирор предмет ҳақида ҳукм, тасдиқ ифодалагани туфайли, уларнинг таркибида ўзига мустақил бўлган кесими ва эгаси бўлади. Бу ҳол, маълумки, ажратилган бўлақда йўқ.

Кўмакчилар бошқарган бўлақ от ва феъл шаклидаги сўзлар бўлиши мумкин. Биринчи ҳолатда, ажратилиш мазмуни бўлса ҳам, мустақиллик унча сезилмайди, бу ҳолда предметлик мазмуни кучли бўлиб, асосий гап таркибидаги бирор предмет, нарса, ҳодиса учун қиёслаш манбаи бўлиб қолади. Иккинчи ҳолатда эса ажратилган кўмакчили қурилма мазмунан анча мустақил бўлиб, асосий гапда ифодаланган мазмун билан мувозий (параллел) бўлган, унга мувофиқ келган бошқа бир воқеа, ҳодисани ифодалайди, гапнинг умумий мазмунига кўра ана шу икки воқеа, ҳодиса, ҳолат қиёсланади. Бу ҳолда кўмакчи бошқарган бўлақ сифатдош ёки ҳаракат номи орқали ифодалангани. Масалан: *У, онаси Гулсум сингари, қишин-ёзин бойнинг уй ишларини қилади.* (О.) *У, ҳамма бойлар каби, айёр, муғомбир, пухтапишиқ эди.* (О.) *Ўткинчиларнинг йўлини тўсмоқчи, этакларига ёпишмоқчи бўлган гадоёлар, шаҳарнинг бошқа гузарларига қараганда, бу ерда кўпроқ эди.* (О.) *Тил, алоқа қуроли бўлиши билан бирга, кураш ва ривожланиш қуроли ҳамдир. Қизлар, Холнисодан ташқари, беш киши эди.* (А. Мух.) *Лекин муттасил сафарлар бездирган, чарчаган бўлишидан таш-*

фурсат келгунча, атроф-теварагдагиларга қарши бормайди, уларни учакиштиришдан кўра, сир қилишни аъло кўради (О.) Шунки ёдда тутингки, тиз чуқиб яшагандан кўра, тик туриб ўлиш яхшироқ. — Не қилар эдингиз! — деди дунг товуш билан. — Қуруққа қочгандан кўра, кучли ёв билан олишиб, зарб еган яхши. (О.) Лекин кўтарилишдан кўра, тоғ орқасига тушиш имконсиз туюлоди. (О.) Айб қилмоқдан кўра, айбни иқдор қилмаслик ёмон. (О.)

3. *Ўрнига* ва шунга ўхшаш кўмакчи вазифасидаги сўзлар бир предмет иккинчиси билан, бир ҳаракат, ҳолат иккинчиси билан аламлиганини, бири ўрнига иккинчиси рўй берганини ифода-лайди. *Ўрнига* ёрдамчиси бош келишиктаги сўз билан бирикади. Масалан: *Булар шундай, мен билан фахрланиш ўрнига, мени кўриша олмайди. (У.) Сувдан ўтган душман гуруҳини босиш ўрнига, шикаст еган кўшиндек бузилиб, орқа-ўнгига қармай, Ҳисорга қочди. (О.)*

4. *Устига*, билан бирга ва шунга ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар бир мазмунга иккинчисининг қўшилишини кўрсатади ва бош келишиктаги сўз билан бирикади. Масалан: *Улжон, Абайнинг бетоб ётгани устига, ўзини бу қадар қўрқитган Ўспонга жуда жаҳли чиқди (М. А.) Улжон, вазмин бўлиши билан бирга, ҳар нарсани синчиклаб қарайдиган зийрак она эди (М. А.) Уқув йили учинчи чорагининг тугашига оз вақт қолди. Ҳозир ўқитувчилар ўқув дастурларини курсатилган мундатда муваффақиятли тугатиш билан бирга, ўз эътиборларини ўтилган мавзуларни чуқур ва асосли равишда таққорлашга қаратмоқдалар. (Газ.)*

Билан бирга кўмакчиси ўрнида баробар ёки билан бир қаторда сўзлари ҳам келиши мумкин. Масалан: *Нури, бу йигит тўғрисида кўпроқ нарса билишни исташ билан баробар, бу қизнинг унга муносабатини очиб каби яширин бир ниёт билан гапни чувалади. (О.) Чорвачиликни ҳозирги ночор ҳолидан чиқариш чун, бошқа чоралар кўриш билан бир қаторда, чорвачиликни ривожлантиришга раҳбарлик қилишни қатъий суратда юксак даражага кўтариш керак.*

Билан бирга, билан бир қаторда кўмакчи қурилмалар, бир томондан, маълум предмет, ҳолатнинг хусусиятларини ифодаласа, иккинчи томондан, икки хил ҳаракат, ҳолат, воқеа, ҳолисанинг бири рўй беришини кўрсатади. Биринчи ҳолда кўмакчи қурилма маълум бир предмет билан боғланади. Масалан: *Бизнинг адабиётимиз, ўзига хос услубга эга бўлганлигини қайд қилиб ўтиш билан бир қаторда, унинг умумий томонлари ҳам борлигини кўрсатиб ўтмиш керак. (Журн.) Адабиёт мафкура ишининг ажралмас қисми бўлиш билан бирга, халқ оmmasининг дардини ёритувчи ҳаёт дарслиги ҳамдир. (Дарслик)*

5. *Тўсиқсизлик* мазмуни.

Бу мазмун муносабати қуйидаги кўмакчилар ёрдами билан ифодаланади: 1) *қарши* кўмакчиси ёрдами билан тузилган қу-

рилма кесимдан англашилган мазмунга бирор ҳаракат, ҳолат, хусусият тўсиқ бўлганлиги, аммо бу тўсиққа қарамай, асосий ҳаракат-ҳолат, хусусият рўй беришини кўрсатади

Қарши кўмакчиси жўналиш келишигидаги сўзни бошқаради. Бошқарилувчи сўз асосан ўтган замон сифатдоши ёки от орқали ифодаланади; баъзан бошқарилувчи сўз бирор шахснинг исгаги, хоҳишини ифодалайди, шунинг учун ҳам бошқарилувчи сўз *кутмоқ*, *хоҳиш* каби феъл ёки от бўлади. Масалан: *Бироқ, Сидиқ-жоннинг кутганига қарши, Зуннунхўжа қовоғини солиб, тескари қаради.* (А. Қ) *Қўлтиқлашиб бир-бирига узатган қўллар Навоийни, унинг хоҳишига қарши, юқори чиқариб қўйган эди.* (О.)

Қарши кўмакчиси бошқарган айрим бирикмаларда кесимдан англашилган мазмуннинг рўй бериш сабабини ифодалаш маъноси ҳам бўлади: *У, ҳар эҳтимолга қарши, ҳисобот ва ҳужжатларни тайёрлаб қўйишни буюрди.*

2) Тўсиқсизлик мазмуни *қарамай*, *қарамасдан* кўмакчили бирикмаларда ҳам ифодаланади. Бу кўмакчилар жўналиш келишигидаги сўзни бошқаради. Бошқарилувчи бўлак қуйидагича сўз туркумлари билан ифодалабди:

а) от билан: *Эртаси кучли бош оғриғига қарамай, Амир Мўғул кўчиш ҳаракатига тушди.* (О.) *Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулҳ тўғрисида сўз бўлмаслигини қатъий билдирди.* (О.)

б) ҳаракат номи билан: *Лутфинисо Гулсумбиби ва Гулнорни жуда озода, покиза эканликларини, кўрпа-ёстиқлари эски бўлишига қарамай, ҳар вақт тоза тутилишини яхши билсада, бу гавни айтишдан тоймади* (О.)

в) ўтган замон сифатдоши орқали: *.. қурилиш муддатлари барбод бўлаётганига қарамай, нормасини эплай олмаганига қарамай, давай клуб, дейди, давай парк, дейди.* (А. Мух.)

От ёки сифатдош орқали ифодаланган бошқарилувчи сўз бўлмоқ боғламаси билан келиши мумкин. Бу боғлама ўтган замонни ифодалаганда, сифатдошнинг -ган формасини, ҳозирги замонни ифодалашда, ҳаракат номи -ш (-иш) шаклини олади: *Маълум бўлишича, бутун замонда завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан.* (А. Қ.) *У чарчаган бўлишига қарамай, Юлдузхон билан тезроқ учрашиш орзусида катта-катта қадим ташлаб, тез юриб борарди.* (Р. Файз.) *Жамил узоқда турган бўлишига қарамай, Тоҳир билан Латифа ўртасидаги муҳаббат мазмунини тахминан билар эди.* (М. Ибр.)

Бошқарувчи сўз таркибида баъзан эгалик қўшимчаси бўлади. Эгалик қўшимчаси икки ҳолатда қўлланади:

а) *қарамай*, *қарамасдан* кўмакчилари бошқарган бирикмали шичларда икки бажарувчининг ҳаракат-ҳолати ёки бир бажарувчининг икки хил ҳаракат-ҳолати ҳақида гап юритилса: *Мажлис раисининг таклифига қарамай, кўпчилик янги номзодни маъқулламади. Салима, ҳали анча ёш бўлишига қарамай, ишни қилиб кетди.*

Баъзан ҳаракат ёки ҳолатни ифодалаган бўлак белгисиз бўлади, ammo шаклга кўра, у эга ҳисобланмайди, белгисиз қаратқич ҳукмида бўлади: *Шунча топишириқ, гап-сўз бўлишига қарамай, ҳа деса режани рўқач қилиб, ўзимизни юпатиб келмоқдамиз* (Р. Файз.)

б) қаратқич ва қаралмиш муносабатига киришган от ва от алоқаси бўлса: *Иккинчи звенонинг ёрида, куннинг иссиғига қарамай, Погодин култивация қиларди* (Ш. Р.) *Расмий қонуннинг қаттиқ бўлишига қарамай, дағал жоҳилликнинг шиддатига қарамай, бундай йўл туттиш, айниқса Катерина сингари характерлар учун аслида имкон бўлмайдиган иш эмасдир.* (Дарслик.)

Эғалик қўшимчаси кўпроқ учинчи шахс шаклида қўлланиб, бошқа шахс шакллари кам ишлатилади: *Сиз ишда, ахлоқда синалган... бўлишингизга қарамай, ёшларни тарбиялашда ҳеч нарса билмас экансиз.* (Р. Файз.)

Қарамай, қарамасдан кўмакчиси бошқарган бирикма мустақил маъно ифодалайди, аввалги гап билан сўнгги гапни бирлаштирувчи бир восита бўлиши мумкин. Бу ҳолда кўмакчили бирикма аввалги гапнинг мазмунини эслатади, унинг ўрнида келади. Шунинг учун ҳам кўмакчи бошқарган бўлак кўрсатиш олмоши орқали ифодаланади: *Шунга қарамай, эскилик... қолдиқлари янгилик куртаклари ёнида ёввойи ўт сингари, ҳамон урмаламоқда, ўсиш, ривожланишимизга ҳалақит бермоқда* (Газ.) *Шундай бўлишига қарамай, Муҳиддин шошиб қолом.* (Р. Ф.)

3) тўсиқсизлик мазмуни кўмакчи вазифасидаги *яраша* сўзи бошқарган бирикмаларда ҳам ифодаланади: — *...от энг яхши ҳайвон, жуда суяман. — Суйганга яраша, ўзиники бўлса, — деди хўрсиниб Жўра.* (О.)

Яраша сўзи бошқарган бирикмада қиёслаш мазмуни ҳам бўлади. *Яраша* ёрдамчиси жўналиш келишигини бошқаради, бошқарилувчи сўз сифатдош, ҳаракат номи каби сўз туркумлари билан ифодаланади.

6. Маълум бир хусусиятнинг рўй бериш асоси ёки сабаби:

1) кўмакчи вазифасидаги *мувофиқ* сўзи асосий гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик асосини кўрсатади. Бошқарилувчи сўз от ёки отлашган сўз бўлиб, у жўналиш келишигида келади. Масалан: *Менда мавжуд баъзи маълумотларга мувофиқ, бузчининг қизини ўлдирувчиларни қамамоқ хусусида бу ерда недир андиқа, мулоҳазалар ва мушкулотлар бор эмиш* (О.) *...Бу ишнинг қалтис томони сира йўқлигига ва тажрибакор ақлнинг кўрсатишига мувофиқ, бу ишдан фойда дарёдай тошиб келишига янч чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди-да, кўзларинг яна маҳкамтроқ юмди.* (О.)

Мувофиқ сўзи бошқарган бирикмада айрим ўринларда ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай тарзда рўй бериши мазмуни ҳам

бўлади: *Олимжон, замончига мувофиқ олифтанома, ёшигга қараганда, чиройли, силлиқ киши эди (О.) Султонмурод ўн тўртта доимий шогирдларини, илмдаги даражаларига мувофиқ, кичик гуруҳларга бўлиб, пешинга қадар дарс берди. (О.) Ҳайдар олтин тахтада қовоғини солиб ўтирган Ҳусайн Бойқарога, бутун қондага мувофиқ, таъзим қилди. (О.)*

2) кўмакчи вазифасидаги биноан сўзи бошқарган бирикма ҳам, мувофиқ бошқарган бирикмага ўхшаб, маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш асосини кўрсатади; бу ҳолатда асос қатъийроқ ифодаланади. Биноан сўзи ҳам жўналиш келишигини бошқаради, бошқарилувчи сўз от ёки от ўрнидаги сўзлардан бўлади: *Балхдан бугун олинган маълумотларга биноан, Дарвешали подшоҳ Маждиддинни мансабдан ташвирмас экан, СултонМаҳмуд билан иттифоқ тузиб, марказга қарши юриш қилажаги эшитилди. (О.)*

3) маълум ҳаракат, хусусиятларнинг рўй беришида асосан кўрсатиш мазмуни бўйича кўмакчиси бошқарган бирикмадан ҳам англашилади: *Деҳқонларнинг эътиқоди бўйича, худолар билан суҳбат қилаётганда ҳамма нарсани унутиш керак. (Журн 3 У одати бўйича, шовқинсиз, тоза ҳавода тиним олиш учун ўрнидан қўзғолди. (О.)*

Бўйича кўмакчиси бош келишикдаги от ёки от ўрнидаги сўз-ни бошқаради.

4) кўра кўмакчиси бошқарган бирикма ҳам маълум ҳаракат, хусусиятнинг асосини кўрсатиши мумкин (кўра кўмакчиси баъзан қиёслаш муносабатини ҳам ифодалайди); бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отни бошқаради: *Граф Дьюрернинг илтимосига кўра, генерал Кавказ режасининг ҳам бир учини чиқариб қўйди. (Керб.)*

Билан кўмакчиси бошқарган сўз бош келишикда бўлади; бошқарилувчи сўз от, сифатдош, ҳаракат номи орқали ифодаланиши мумкин. Одатда, бошқарилувчи сўз сифатдош ёки ҳаракат номидан бўлса, қиёслаш муносабати ифодаланади.

Сабаб муносабати кўмакчи вазифасидаги *туфайли, сабабли* сўзлари иштирок этган бирикмалар орқали ҳам ифодаланади. Бу воситалар бош келишикни бошқаради. Бошқарилувчи сўз сифатдош ёки от ва от ўрнидаги сўзлар орқали ифодаланади: *У табассум билан, худди ўша пайтда ҳамма ўқларини отиб тамомлагани туфайли, бироз тўхтаб қолганини тушунтиради. Кечг келмаганлиги сабабли, топшириқни бажармаганини айтиб, узр сўради. Шундай қилиб, ҳалол меҳнат туфайли бадавлат турмуш кечириш, қишлоқни обод қилишнинг ўзи катта роҳат дейсиз-да. (Р. Файз.)* . Бу ғоялар Навоийнинг бутун ижодиётини суғоргандир, бу ғоялар туфайли, у ўлмас сиймга бўлиб қолди. (Р. Фуломов.)

7. Ўхшатиш муносабати:

1) ўхшатиш муносабати *сингари, каби* кўмакчилари бошқарган бирикмалар орқали ифодаланади; бунда маълум ҳаракат-ҳолат, хусусият, предмет бошқа бир ҳаракат, ҳолат, хусусият,

предметга ўхшатилади. *Сингари, каби кўмакчилари* бош келишикдаги бўлакни бошқаради. Бошқарилаётган бўлак сифатдош ёки от орқали ифодаланadi:

а) бошқарилаётган бўлак сифатдош (одатда, ўтган замон сифатдоши) орқали ифодаланганда, гапнинг умумий мазмунидан ёки гапнинг кесимида, ёхуд кесим таркибидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият ўхшатилади: *Гулнор намли кўзлари билан Йўлчига тикилиб, бир нимадан ҳурккан сингари, яна унга суқилди. (О.) Ниҳоят, орқасини ёстиқдан узиб, муҳим сивдоши билан шуғулланган каби, жиддий равишда гапириб кетди. (О.) Бу саволга қандай жавоб беришга қийналган каби, носқовогини ўйнаб ерга тикилди. (О.)*

Баъзан сифатдошнинг ҳозирги ёки келаси замон шакллари ҳам бошқарилиши мумкин: *Амир Абадий муқаддас жойга кетаётган каби, руҳи энгиллик билан зиндон томонга бораркан, орқасидан лапанглаб, Тўғонбек ҳам етди. (О.) . . . худди сайрга борадиган сингари, ҳамма нарсалар тахт қилиб қўйилди.*

Бу ҳолат, албатта, ўхшатиш бирикмасининг рўй бериш пайти билан белгиланади. Одатда, сифатдошнинг ва бошқарувчи феълнинг шакли бир-бирига мос келади. Баъзан, замон кўчирилганда феъллар шаклан бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин.

Айрим ҳолларда ўхшатиш бирикмаси ичида субъект ва предикат орасидаги мантиқ ҳамда грамматик муносабатни таъкидлаш учун сифатдошга эгалик қўшимчаси қўшилиб келади: *Кўп хотунлар, азада айтиб йиғлагани каби, фарёд кўтаради. (О.)*

Ўхшатиш мазмунини таъкидлаш учун *гўё, худди* юкламалари, кесим таркибида *каби, сингари кўмакчилари ёки -дай, -дек* қўшимчаси қўлланилиши ҳам мумкин: *Гулнор, гўё ўзини жасоратсизликда айблаган ва ўз аҳволдан умидсизланган, ўксинган каби, кўзлари ёш билан тўлди. (О.) Кейин хастанинг парёстиққа ботган бошига, гўё сажда қилган каби, энгашди. (О.) Лекин бу шодлик уввоси, худди қилч урилгандек, бирдан кесилди. (М. Исм.)*

Бошқарилувчи бўлак от орқали ифодаланганда, ўхшатиш бирикмаси бирор предметга боғланади, унинг хусусиятини бошқа предмет хусусиятига ўхшатиб таърифлайди. Лекин ўхшатиш предмет мазмунан маълум предметга боғланса ҳам, грамматик жиҳатдан кесимдан англашилган ҳаракат ҳолатнинг қандай рўй беришини кўрсатади: *Гулнорнинг гавдаси, юзгида қўзғалган ҳислар бўронида, нозик новда каби, қалтирар эди. (О.) Лекин ҳозир паришон варақалардаги кўчирилган эски ғазаллар, эски шароб каби, унинг руҳини кучли маст қила бошлади. (О.) Қоронғилик, Гулнорнинг қайғуси каби, қуюқлаша борди. (О.) Бўстон, қафасдан чиққан қуш каби, ташқари отилди. (О.) Ҳарамдаги барча аёллар, салом берган келинлар каби, энгашиб қаршиладилар. (О.) . . . Кейин, отилган ўқ сингави, бўшлиқларга кириб кўздан ғойиб бўлди. (Ас М.)*

Айрим ўринларда *сингари, каби кўмакчилари ўрнига янглиғ, мисли ёки бамисоли, сифатида, ўхшаб* сузлари қўлланади: *Ян-*

ги вазир буларни, бамисоли ҳармоқдай, халқнинг бўғзига ташламоққа ҳаракат қилур. (О.) Мен ўз томонидан, сизнинг дустингиз сифатида, маслаҳат бераманки. . . (Керб.) Аммо сен, худди туриб-туриб портлайдиган минага ўхшаб, тоқатимизни тоқ қилиб юбординг. („Бахт.“) Шу кеча, эл қаттиқ уйқуга кетган пайтда, ўғриларга ўхшаб, бқиниб, яшириқиб, оёқ учиди юриб, бир амаллаб Асилбек ўтовининг эшигига етишди. (М. А.) Бу орада, худди романлардаги ошиқларга ўхшаб, йигит бағрини ерга бериб, ётиб қолди.

Ўхшатиш мазмуни сингари, каби кўмакчилари ёрдамида бошқарилган конструкциялар орқали ифодаланиб қолмай, -дей// -дай элементининг маълум сўзларга қўшилиши ёрдами билан ҳам англатилиши мумкин.

Бу элемент ҳам ёки отга, ёки сифатдошга қўшилади. -дек// -дай элементи қўшилган бўлак кўпинча ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, бу ҳолат ўхшатиш бирикмасига мазмун ва оҳанг жиҳатдан мустақиллик беради: *Йўлчининг юраги, сандонга тушган оғир болғадай, кўкракни гурс-гурс урмоқда эди (О.) Йўлчи, „ур!“ деб ҳайқирди-да, овига чанг солган арслондек, миршаблар устига ташланди. (О.) Икки-уч юз қадам наридаги якка-ёлғиз дарахтлар ва пастқам уйларнинг қамит ва ёғоч бўғотлари туман ичида, оқшом маҳалдаги кўланкадай, баҳайбат пахмайрди. (П. Т.) Яна бироз шу каби гаплардан кейин, ниманидир мулоҳаза қилишгандек, ҳаммалари жсим бўлишди (П. Т.)*

Бу хил бирикмаларнинг таркибида ҳам, ўхшатиш мазмунини кучайтириш учун худди, гўё юкламалари қўлланиши мумкин: *Қурбон ота билан хайрлашиб жўналгандан кейин Сиддиқжон хийла ергача, худди тўсатдан уйғонган кишидай, гаранг бир аҳволда борди. (А. Қод.) Ҳаммалари кулиб юборишди ва худди шўхлик қилиб қўлга тушган болалардек, бир-бирларига илик кўз билан қарай бошлашди. (М. Ҳусайн.)*

Ўхшатиш мазмунини ифодалаган бирикма мазмунан анча мустақил бўлса, алоҳида, гап охирида келади: *Шу машинанинг қулоғини бурасанг, лаганча гир-гир айланиб, ашула, дутор, тилбур ванғиллайверади. Худди жонли одамдай. (О.)*

8. Ҳолат муносабати.

1) маълум ҳаракат, ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини ифодалаш учун ҳолда, йўсинда сўзлари, ёки -ганча қўшимчали сифатдош қўлланади. Бу элемент мустақил гап бўлаги вазифасини бажара олмайди, у вазифасига кўра, ёрдамчи сўз вазифасида келади. *Ҳолда сўзи асосан сифатдош билан бирикади; бу хил сифатдош, одатда ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади: Маҳдум, довдираган йўсинда, Анвар билан ичкарига кирди. (А. Қод.) Бир қўлида чимматини чангаллаб, бир қўли билан паранжисини судраганича, унга қараб тикка юрди. (А. Мух) Тансиқ ижирганиб, ерга қараган ҳолда, тўғри ошхонага югурди. (О.) Холмурод . . . оёқларини бутоқларга қўйиб, дарахтга маҳкам ёпишган ҳолда, бу ерда нижа бўлаётганиниччи толоша қилди. (П. Т.)*

Бошқарилувчи сўз — сифатдош бош келишикда келади. Баъзан сифатдош таркибида эгаллик аффикси ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда сифатдошнинг маълум субъектга тааллуқли экани таъкидланади: *Эликбоши . . . пўстинини . . . бир қўли билан тутиб, иккинчи қўли билан, шишасиз, тутовчи кир лампани қийшиқ ушлаган ҳолда, кўзларини Ерматга тикиб вайсади. (О.) Онахон билан Анзираг кампир юракларини ҳовучлаганларича, Жўрахон билан Ҳожия икковини кўча эшигигача кузатиб қўйишга мажбур бўлдилар. (А. Мух.)*

Ҳолда элементининг ҳолатда шакли ҳам шу вазифада қўлланади: Лашкарбоши қиличини кўтариб, ранги очлоқ оқарган ва даҳшатли бир ҳолатда, жангчилар орасида от суриб, ҳужумга чндарди.

Ҳолда сўзи бошқарган бирикма ҳолат мазмунинигина ифода-лаб қолмай, тўсиқсизлик мазмунини ҳам ифодалаши мумкин.

2) ҳолат мазмун муносабати яраша сўзи бошқарган бирикма орқали ифодаланиши ҳам мумкин (бу хил бирикма, бундан ташқари, тўсиқсизлик муносабатини ҳам ифодалайди). *Яраш сўзи ҳам вазифасига кўра, ёрдамчи сўз бўлади ва маълум бўлакни бошқаради. Бошқарилаётган бўлак от ёки сифатдош орқали ифодаланиб, одатда, жўналиш келишигида келади: Мана сиз ҳам, ўз кучингизга яраша, бу ишга ўз ҳиссангизни қўшибсиз.*

3) ҳолат мазмун муносабати билан кўмакчиси томонидан бошқарилган қурилмалар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Кавша-наётган имом — мактаб домласи ва бир мударрис ҳам, бу муносабат билан, . . . бир оз даҳанаки жанг қилишди. (О.)*

9. Даража муносабати.

Маълум ҳаракат, ҳолатнинг қай даражада рўй беришини ифодалаш учун сари кўмакчиси бошқарган бирикма қўлланади. *Сари кўмакчиси бош келишикдаги сўз билан бирикади. Бундай бўлак асосан сифатдош орқали ифодаланади: Хат ёзишиб, унинг ишларидан кўпроқ хабардор бўлган сари, иштиёқи ошиб, курашишга интиларди.*

Кўмакчили бирикмалар кўрсатиб ўтилган воситалардан ташқари, бошқа хил кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан ҳам тузилиши мумкин.

Шу билан бирга, айрим кўмакчилар ажратиш учун кўпроқ қўлланса, баъзилари камроқ ишлатилади

Кўмакчилар иштирок этган ҳар қандай бирикма ажратилган ҳисоблана бермайди. Бу хил кўмакчили бирикмалар қуйидаги вазифаларда ҳам қўлланади:

1) гап бўлаги: *Ўйлаб кўр, агар пахта ҳозиргига қараганда бир ой, майли 3 ҳафта олдин пишса. . . хўжаликда аҳвол қандай бўлар эди. (О.) Абай болалари ҳақида саҳродаги қариндошларидан кўра кўпроқ жон куйдириб ҳам сға-дўст сифатида ғамхурлик қилаётган маслаҳатидан жуда хурсан бўлди. (М. А.) Улар совуқ ҳавода бурунлари. дан кўра кўпроқ энг учи билан кўзларини артадилар. (М. А.) Бу ерда унинг қўлдошлари, Онахон, Ҳафизахон, Рузгон-*

хон сингари кўмакчилари бор. (А. Мух.) Узоқ йўллар босаман, тоғлар ошаман, Чорвадор ошналар сари шошаман. (Р. Б.) Бундан кўра гўнг титгининг ялши эмасми, қари товук. (О.) ... Абай билан бирга овқат қилмоқчи бўлди. (М. А.)

2) киритма бўлак: *Хатто, одамларнинг айтишига қараганда, шундай воқеа ҳам бўлган экан. (А. Мух.) Одатдаги тушунчаларига кўра, иш тутди.*

Кўринадики, кўмакчили бирикма гап бўлаги бўлганда, сўнги бўлак билан бевосита алоқага киради ва гапнинг оддий зарурий бўлаги бўлиб қолади. Кўмакчили бирикма киритма бўлак бўлганда, маълум бир фикрнинг манбаини кўрсатади.

Айрим ҳолларда *ташқари, устига, билан бирга* ва бошқа кўмакчилар кўрсатиш олмошлари билан бирикиб, мазмунан аввал айтилган гапни эслатиш учун хизмат қилади ва сўнги гап мазмунини билан аввалги гап мазмунини бирлаштиришда восита бўлади. Бу ҳолда кўмакчили бирикма киритма бўлак вазифасига кўра, гапларни бириктирувчи боғловчи восита бўлади: *Фикрингиз тўғри, аммо бундан ташқари мулоҳазалар ҳам йуқ эмас. Ҳўзалар бу йил секин очилди, бунинг устига ҳаво ҳали ҳам ёзилиб кетмаяпти*

Айрим ҳолларда ажратилган кўмакчили бирикма муаллифнинг қўшимча, йўл-йўлакай изоҳи, эслатишини ифодалайди: *Раиснинг авзойи анча бузук, гапига қараганда, анча дакки ҳам есанга ухшайди.* Бундай кўмакчили бирикмалар маълум даражада кириш бўлакларга ўхшайди.

АЖРАТИЛГАН СИФАТЛОВЧИЛАР

Ажратилган сифатловчилар предметларнинг маълум белгисини бўрттириб, гап таркибидаги бошқа бўлакларнинг маъносидан ажратиб ифодалайди, диққатни ана шу белгига қаратади. Масалан: *Борлиғимла фарзандингман, содиқ, меҳрибон Озарбайжон! (С. Вурғун.) Қобил бобо, яланғоч, яланғоёқ, яктакчан, оғил эшиги ёнида туриб, оағ-дағ титрайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. (А. Қ.) Уттизтача одам — яроғли. (С. Ж.)*

Ажратилган сифатловчиларда предметнинг маълум белгисини бўрттириб, ажратиб ифодалаш мазмунигина ифодаланиб қолмасдан, бошқа қўшимча маъно нозикликларни ҳам бўлади. Шоир ёки ёзувчининг сифатловчинини ажратишдан асосий мақсади ҳам ана шу қўшимча маъно нозикликларини ифодалашдир. Келтирилган мисолларнинг биринчисида қўшимча изоҳ маъноси ифодаланаяди: шоир ўзининг содиқ ва меҳрибон эканини алоҳида ифодалайди, ўзи ҳақида қўшимча изоҳ беради. Шунинг учун ҳам бу гапни иккига ажратиб ҳам ифодалаш мумкин эди — *борлиғимла сеняг фарзандингман, мен сенга содиқ ва меҳрибонман* каби.

Талабаларнинг раҳбари, сиз биринчи навбатда бу ишларда бош-қош бўлиб туришимиз лозим. Бу типдаги сифатловчи бирикмалар шаклан ва мазмунан анча мустақил бўлиши билан, маълум предметга тааллуқли бўлган қўшимча изоҳ — белги-хусусият, ҳолатни ифодалайди.

Ажратилган сифатловчилардаги қўшимча изоҳ, предмет белгиси ҳақидаги қўшимча маълумот ифодаланган бўлак алоҳида таъкидланиши, мантиқий урғу олиши мумкин (юқоридаги мисолларга қаранг). Баъзан эса бундай сифатловчилар алоҳида таъкидланмайди, мантиқий урғу олмайди. Бу ҳолда сифатловчилар муаллифнинг қўшимча йўл-йўлакай изоҳи, эслатишини ифодалайди: *Энди одамлар — отлиқ, пиёда, ёш, қари учрай бошлади.* (О)

Ажратилган сифатловчилардаги бу икки хил хусусият сифатловчининг маъносидан ва гапнинг умумий мазмунидан англашилади.

Қуйидаги каби ўринларда ажратилган сифатловчида учинчи хил маъно нозиклиги — маълум бир ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги сабаб ёки асос англашилади: *Дам ўқ янглиг, булутларга қариб, қийқирар у — довурак, дадил.* (М. Г.)

*Наҳотки шу ўғил, шу жигар пора,
Шу бир эт парчаси, шу бир қошиқ қон,
Шу чумчуқдай юрак, шу кичкина жон,
Узига жаҳонни сиздирар бир кун.* (Х. О.)

Сичқон қўймабди сира, Елим-ёпишқоқ, хира, Даллол бўпти каламуш, Юлдуз бўлса олармиш (Қ. М.)

Қуйидаги мисолда ажратилган сифатловчи маълум предметга бўлган муаллифнинг модал муносабати (бу ўринда салбий муносабагини) ифодалайди: *Сичқонбой, раҳмсиз, тўнг, Дўк урубон босади.* (Қ. М.) *Сакраб тушиб шунда туядан, қирвоқ боши — бераҳм, нодон...* (Э. Р.)

Бундан ташқари, айрим ажратилган сифатловчиларда шарт, пайт, тўсиқсизлик каби қўшимча маъно турлари ҳам ифодаланadi.

Келтирилган ҳолатларнинг ҳаммасида ажратилган сифатловчи сифатланмишдан сўнг келади. Сифатловчининг ўрни ўзгармай, сифатланмишдан олдин келиб ажратилиши камдан-кам учрайдиган ҳодисадир (бундай ҳолатдаги ажратилган сифатловчилар рус тилидан таржима қилинган айрим асарларда учрайди). Бунинг сабаби шуки, сифатланмишдан олдин келган аниқловчининг ажратилиши ёзувчининг ниятига боғлиқдир, ёзувчи сифатловчи орқали маълум бир ҳаракат, ҳолатнинг қай тарада рўй берганини ва ёки сабабини ифодаламоқчи бўлса, шу бўлакни ажратади. Ажратилган сифатловчи алоҳида оҳанг билан айгилади, сифатланмишдан тўхтаб билан ажратилиши алоҳида мантиқий урғу билан талаффуз этилади. Масалан: *Шу вилоятнинг раҳбари сифатида, Сиз халқнинг аҳолини яхшилаш учун шахсан нима ишлар қилдингиз?*

Бу хил ажратилган бўлаklar таркиб жиҳатидан анча кенг ёки уюшган бўлади. Бу ҳол уларнинг мазмун ва оҳанг жиҳатдан ажратилган эканлигини англашга ёрдам беради. Демак, ажратилган сифатловчи орқали қўшимча маъно нозикликларини ифодалаш усулларидан бири аниқловчининг ўрнини ўзгартмай, унга мантиқий урғу бериш ва таркибини кенгайтириш йўли билан ҳам бўлар экан.

Ажратилган сифатловчиларда қўшимча маъно нозикликларининг англашилиши бу хил бўлаklarда вазифа доирасининг кенгайиши сабабли бўлади. Агар сифатловчи фақат ўз аниқланмиши билан маъно ва грамматик алоқага киришса, бу хил бўлак ажратилганда, маъно томондан кесим билан ҳам муносабатга киришади. Бу ҳолат сифатловчи орқали бошқа маъно нозикликларини ҳам ифодалашга олиб келади.

Ажратилган сифатловчининг таркиби кенгаймай, кесим билан ёнма-ён келса, унга яқинлашади: *Оддий колхозчисан — камтар, соддадиёр, Аммо фикрларинг доно ва равон. Бири акс этар гулларда, Бири олим, ёқимли, хушфевъл.* (Х. О.)

Айрим ўришларда ажратилган сифатловчи билан сифатланмиш ёнма-ён келмай, уларнинг орасида бошқа гап бўлаklари (кўпинча, кесим ва унга оид бўлаklar) бўлади. Бундай ҳолат ҳам ажратилган сифатловчи орқали қўшимча маъно оттенкалари ифодалашда бир усул бўлиб ҳисобланади: *Акси садо юрти — қоялар аро, Мен ёнғоқзор топдим — гўзал, хуш ҳаво.* (А. Тўқимбоев.) *Муштумизўр лапанглар — муғамбир, писмиқ.* (О.) *Батрак эдинг, юпун, ялангоёқ, Бойнинг подасини қирга ҳайдардинг.* (О.)

Бундай ажратилган сифатловчилар орқали қўшимча изоҳ, қўшимча маълумот ифодаланади, ёки предметнинг бирор белгиси йўл-йўлақай эслатиб ўтилади (сўнгги мисолга қаранг) ва ёхуд, аксинча, предметнинг белгиси алоҳида ажратилади, таъкидланади.

Сифатланмиш-отдан сўнг келган сифатловчилар ўзича мустақиллашиб, алоҳида гапни ташкил этиши мумкин: *Китоб бор, — бошидан бадбахт, бадкирдор, Мазасидан дарров ачишар оғиз.* (С. Вургун)

Бу мисолда *бошидан бадбахт, бадкирдор* ибораси китобнинг таърифи бўлиб, мустақил мазмунни ифодалаб, алоҳида гап оҳанги билан талаффуз этилади. Шу сабабдан у тўлиқсиз гап саналади.

Кўринадики, кесимдан сўнг келган сифатловчилар ҳар вақт ажратилган бўлак бўла бермайди. Агар улар таркиб жиҳатдан анча кенгайиб, алоҳида гап бўлаklarидан узоқлашса, мазмунан мустақиллиги ортади, алоҳида гап оҳанги билан айтилади. Шунга кўра, бу хил бирикмалар гап ҳисоблангани ва олдинги гап билан бирга қўшма гап қурилмасини ташкил этади. Масалан:

*Баротой — озарнинг санъаткор қизи,
Кўнглинда Бокунинг оқ тонги яшар.* (Х. Ғ.)

Баъзан мустақил гап тусини олган бундай қурилмаларнинг эгаси алоҳида бўлиб, олдинги гап эгасидан фарқланиб туради.

Алоҳида аҳамият берилиб, мантиқий урғу қабул қилган, таркиби кенг ва сифатланмишдан сўнг уюшиб келган сифатловчилар ҳам тўлиқсиз гап ҳисобланади. Масалан: *Беи қиз тикса, — ҳар бирининг ҳам, ўз ёши бор, завқи, қилиғи бор, Каттаси — Назмихон опам — ингичка қош, қора кўз, бўйдоор... Маслаҳатгўй, ғамхўр ва туйғун. (О.) Уғлим ҳалок бўлди, яхши ўғил эди, Ақли расо, гўзал, довжрак, дилдор. (О.)*

Ажратилган сифатловчилардаги бу икки хил хусусият — маълум предметнинг белгисини ифодалаш ва бошқа қўшимча ўзига хос мазмунни — мураккаб фикрни содда гап шаклида ифодалаш учун хизмаг қилади.

Ажратилган сифатловчилар орқали мураккаб фикрни содда гап шаклида ифодалаш имконияти тўғилади, кўпинча улар гапнинг шундай зарурий қисмига айланадики, уларсиз гап тузилиши ўзгаради, айтилмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади. Масалан: *Улардан бири — кўзойнакли кекса хотин, .. ҳаммадан кейин қолиб, узоқ суҳбатлашди. (Р. Файз.) Очилнинг тўртинчи ҳамхонаси, сочини устара билан олдириб юрувчи андижонлик йигитча, столга дафтар-китобларини ёйиб, янги тарихдан конспект олмоқда. (П. Қ.)*

Бу гап қурилмаси таркибидаги сифатланмиш (бири), ҳатто сўнги бўлақлар билан грамматик алоқага киришади.

Ажратилган сифатловчи мазмунан икки хил бўлиши мумкин. Биринчидан, ажратилган сифатловчи предметнинг белгисини алоҳида айириб, бўрттириб, диққатни белгига жалб қилиб ифодалайди. Масалан: *Қирқди қўрқоқларнинг ваҳимасин шу зумнинг товуши, тетик ва янғроқ.*

Бири акс этар гулларда,

Бири олим, ёқимли, хушфевъл. (Ҳ. П.)

Қизлар оғир эгди бошларин, Сукут ... эзгич, маънодор, узоқ. (О.)

Баъзан ажратилган сифатловчи бир составли гап вазифасидаги ундалмага оид бўлади. Бу ҳолда унинг маъноси янада бўрттирилади: *Ғазабда ёнди Раҳим, Деди: — эй, бой, бераҳм!!! (С. Ж.)*

Бошқа ўринда эса предметнинг маълум белгиси йўл-йўлакай эслатиб ўтилади. Бунда ҳам сифатловчи ажратилади, аммо биринчи ҳолатдаги каби, алоҳида мантиқий урғуга эга бўлмайди: *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга киришади. (О.)*

Бу жой — Ўзбекистон қурган павильон,

Уймакор, хушсурат, кўркам, сержило.

(С. Абд.)

*Кўрдим бир қизни, лола лабли,
Сунбул сочли, парқи очилган. (С. Абд.)*

Исми барлос — содда, диловар — ов ва қуш илмининг пиридир. (О)

Ажратилган сифатловчиларда маълум даражада префикативлик мазмуни, ҳукм бўлади. Аммо бу ҳолат маъно жиҳатланганига бўлиб, грамматик тузилишига кўра, улар ажратилган сифатловчи бўлиб қолади. Бу ҳол айниқса яқка ажратилган бўлақларда яққол кўриниши мумкин. Масалан: *Заводларда йигитлар — илғор, Пулат қуйиб ҳаёт қуради; Фабрикада қизлар — ижодкор, Озод меҳнат завқин суради. (О.)*

Ажратилган сифатловчиларда ҳукм мазмунининг аниқ ифодаланиши маълум шарт-шароит асосида юзага келади. Бунинг учун: 1) ажратилган сифатловчи кесимдан олдин келиши, 2) сифатланмишдан олдин эса ҳол ёки тўлдирувчи бўлиши зарур.

Бу икки ҳолат бўлмаса, айниқса ажратилган сифатловчи бирикма кесим билан ёнма-ён турса, ажратилган аниқловчидаги ҳукми мазмуни жуда сусаяди. Бу ҳолатда ажратилган сифатловчи изоҳловчига яқинлашади: *Ғижирлайди арава — шалоқ, Қишлоқ, қишлоқ. (О.) Толлар — сатанг, шошиб безанар. (О.) Бир ёнимда пахта — дурдона. (С. Ж.)*

Ажратилган сифатловчи гапларнинг асосий белгиларидан бири шуки, бу хил гапларнинг кесими асосан феъл-кесим бўлиб, у маълум сифатловчининг ажратилган эканини яққол кўрсатиб туради. Ог кесим бўлган тақдирда эса, сифатловчининг ажратилган экани яхши англашилмайди; гапнинг умумий мазмуни, бўлақлар орасидаги мазмун муносабати аниқ бўлмай қолади.

Сифатловчилар маълум бир шарт-шароитда ажратилади. Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатловчи муайян ўринда жойлашади — сифатловчи ҳар вақт аниқланмишдан олдин келади. Сифатловчининг ана шу қатъий ўрнини ўзгартиш — сифатланмишдан сўнг қўйиш натижасида, унинг маъноси ва оҳангида ўзига хослик келиб чиқади. Бу вазиятдаги сифатловчининг оҳанги бошқа гап бўлақларининг оҳангидан кескин ажралиб туради ва сифатловчи бошқа гап бўлақларидан тўхтаб билан ажралади. Оҳангдаги бу ўзига хослик диққатнинг аниқловчига тортилишига сабаб бўлади. Шу йўл билан мантиқ ва оҳангда ажралиш рўй беради.

Ажратилган сифатловчилар, бошқа ажратилган иккинчи даражали бўлақларга нисбатан кам қўлланади. Аммо маълум матнда, нутқда ажратилган сифатловчини топши осон — у ўз оҳанги, гапда ўрнининг ўзгариши билан яққол ажралиб туради.

Қуйидаги уч ҳолат сифатловчиларнинг ажратилишини янада равшанлаштиради:

а) агар сифатланмиш кишилик олмошлари, атоқли от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланса. Масалан: *Хуш келибсиз! — деркян, кулиб у — дундиқ. (С. Ж.) Ҳеч эринмай куч тўқипти Кукан — девкор, ўйламапти шунча пийёз кимга даркор. (Ғ. Ғ.)*

У, исёнкор, буюк эркесвар, қад кўтариб турар тўғримда. (Ж. Ж.) Улардан бири серсоқол, ранглар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади. (О.)

Одатда, кишилик олмоши ёки отлашган сўзга мансуб сифатловчилар ҳар вақт ажратилади, чунки кишилик олмоши ёки отлашган сўздан олдинда сифатловчи қўлланмайди. Атоқли отга тааллуқли ажратилган сифатловчи шу от билан мазмунан жипслашиб, кўпинча унинг лақабига айланиб қолади: *Салим эажак ўтиб кетди. Карим ўрис унта сўзида албатта 3—4 та рус сўзларини ноўрин ишлатади.*

Кишилик олмоши, атоқли от, отлашган сўзга мансуб ажратилган сифатловчилар бир сўздан бўлиши ҳам мумкин: *Мен, ёмондан, ажралиб, яхшини топганинг қани? (Қўшиқ.)*

б) агар сифатловчи ўзига оид сўзлар билан кенгайиб ёки уюшиб келса. Масалан: *Шу вақт афғон қирларига бош кўтарар ой, бизнинг азиз. қадрдон. (С. Саидалиев) Пахтакор ўзбекман — забардаст, мағрур, Шарқнинг маёғи деб аталур юртим. (F. F.)*

Сифатловчининг ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши ёки унинг уюшиши унга анча маънода мустақиллик беради.

в) ажратилган сифатловчининг аниқланмиши ўз навбатида аниқловчи ёки изоҳловчига эга бўлса. Масалан: *Асрларнинг қишан бўғови узиларди, тирик, бемадор. (О.)*

Юқоридаги уч грамматик ҳолат ажратилган сифатловчиларга маъно ва оҳангда мустақиллик беради.

Ҳар қандай сифатловчилар ҳам ажратила бермайди. Фақат сифат ёки сифатдош билан ифодаланган сифатловчиларгина ажратилади; кўрсатиш олмоши, сон орқали ифодаланган ажратилган сифатловчилар учрамайди. Қаратқич келишигида келган аниқловчи аниқланмишдан сўнг қўлланмайди, шунинг учун ҳам унинг ажратилиши мумкин эмас. Баъзан шеърятда қаратқичли аниқланмишдан сўнг ҳам келади, ammo бу ҳолатда аниқловчи қофия, вазн талаби билан қўлланиб, ажратилиш хусусиятига эга бўлмайди.

Асосан аслий сифатлар ажратилади, нисбий сифатларнинг ажратилиши кам учрайди.

Нисбий сифат ажратилганда, иборанинг адабий-китобийлиги сезилиб туради. Масалан: *Бир қанча кабутарлар — оқ, чипор, кўкимтир ва ҳоказо тусли — очкўзлик билан шошиб-пишиб дон терар экан, Хусайн Бойқаро болалардай қувониб кетди. (О) Саккиз-тўққизда бутун-бутун асарларни — илмий, фалсафий, шеърий — завққа берилиб мутолаа этган (О.)*

Сифат билан ифодаланган ажратилган сифатловчилар ёлғиз бўлади (агар сифатланмиш кишилик олмоши, атоқли от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланса) ёки уюшиб келади: *Мен, бечора, бу ишга қўл уришга ботинмадим. Келур сени ҳам йўқлагудек бир замон — яхши. (Завқий.) Ғижирлар кичик*

эшик, Чикар қизил кашшоф қиз, Ёмғир ювган япроқ-дек, Жонли, тирик ва тетик. (С. Ж.)

Сифатдош орқали ифодаланган сифатловчилар сифатдошнинг феъллик хусусиятига кўра, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, сифатдош бирикмасини ташкил этади:

*Эй, сен гулханларнинг ёрқин шуъласи,
Даҳшатли йўллардан мардона келган —
... қалбларга бергил ҳарорат.*

Сифатдош ёки сифат билан ифодаланган ёлғиз сифатловчиларнинг ажратилиши кам учрайди: *Волгадан Қорақум саҳролорига сув йўли солинар, куча ям-яшил л. (Р. Б.) Ҳам бор гилем — зангори, Шу эди бисотда бори. (С. Ж.) Байроқ, ҳаворанг, мағрур ҳилпираб турар. (Ҳ. Ғ.)*

Ажратилган сифатдошли бирикманинг таркибида тўлдирувчи ёки ҳол, ёхуд ҳарикки бўлак бўлиши мумкин. Масалан: *У, ҳозиргина булиб ўтган суҳбатдан ҳаяжонгич келган ва толиққан, ҳамон шу суҳбат таъсирида эди. (О.) Ким экан у, сенга бас келган (О.)*

Ажратилган сифатдошли бирикмаларда икки хил маъно аниқлашилади. Биринчидан, предметнинг ҳаракат белгиси ва шу предметнинг ҳолатини (биринчи мисолга қаранг) кўрсатади. Иккинчидан, ажратилган сифатдошли бирикма аниқланмишни изоҳлайди: юқоридаги сўнгги мисолда сифатдошли бирикма — аниқланмиш у олмошини аниқлаб келади — у шахснинг ким эканлигини изоҳлайди.

Ажратилган сифатдошли бирикма ўз аниқланмишидан сўнг, гап орасида келади. Ажратилган сифатдошли бирикманинг гап охирида келиши кам учрайди, чунки бундай ҳолатда сифатдош ўтган замон феъли вазифасида қўлланиб, алоҳида гапни ташкил этади. Баъзан гап охирида келган сифатдошли бирикма мазмунан ўз аниқланмиши билан жипс муносабагда бўлса, ҳаракат-ҳукмдан кўра, хусусиятни кўпроқ ифодаласа, ажратилиши мумкин. Масалан: *Юраги ачиди — янгигина яқтак эди, энди уч-тўрт ювилган. (А. Қ.)*

Ёлғиз келган сифатдошнинг ажрагилиши учун, олатда, аниқланмиш кишилик олмоши билан ифодаланади, кесим аниқланмишдан олдин келади. Мисол: *Ким у, вайсаётган? — деди масхараомиз...*

Кўринадики, **-ган** шаклли сифатдошгина ажратилиши мумкин.

Маълумки, **-ган** шаклли сифатдош икки вазифада қўлланади: маълум ҳаракат, ҳолатнинг ўтган замонда рўй берганини ифодалаб, ўтган замон феълини ташкил этади: *Кенгаш қатнашчилари қарор лойиҳаси билан кеча танишиб чиққан.* Бошқа ўринларда эса **-ган** шаклли сифатдош ўз маъносида қўлланиб, предметнинг ҳаракат-белгисини кўрсатади. Бу ҳолатда у аниқ замонни кўрсатмай, предметнинг маълум давр ичидаги доимий

белгисини англади. Ана шу иккинчи ҳолатда, у ажратилиши мумкин. Бунда кесим аниқлик феъли билан ифодаланиб, сифатдошли бирикма белги ёки ҳолат англади ва таркиби кенгайиб келади. Масалан:

*Кўрдим бир қизни — лола лабли,
Сунбул сочли, нарқи очилган. (У.)*

Бу жумлада ажратилган бўлак — *нарқи очилган* шахснинг ташқи белгисини ифодалайди; сифатдошли бирикмани кесим билан аралаштириш ярамайди, чунки у асосий кесим — *кўрдим* билан бир маъно гуруҳини ташкил этмайди, демак, улар уюшиқ кесимлар бўла олмайди.

Ажратилган сифатдошли бирикмаларнинг ўзига хос бир тури бор. Бу тур маълум предметнинг аниқловчиси-изоҳловчиси бўлиб, ўз аниқланмишидан сўнг, кўпинча гап охирида келади: *Бир қассоб бор эди, Турди чўтир деган, бозордан қўй сотиб олибди.*

Бу хил ажратилган сифатдошли бирикмалардан қўшимча изоҳ, таъкид каби мазмун англашилади.

Ажратилган от сифатловчиларнинг бир турида ажратилган сифатловчилар орқали предметнинг ҳолати ёки ҳаракатига бўлган қўшимча изоҳ сифатида ифодаланади. Масалан: *Равшан қараса, бир кампир, қўлида икки мўнди кўза, келаётибди. (Э. Жуманбулбул) Саройнинг раққосалари, гуруҳ-гуруҳ бўлиб — хар гуруҳ айрим кийимда — туркон, ҳинд арав, эрон рақсларини бажарар экан, базм авжга минди. (О.)*

Бундай ажратилган сифатловчилар кўпинча сифатланмишдан сўнг, баъзан эса аниқланмишдан олдин ҳам келади: *Тепакал бошида ранги ўчган эски дўппи, эгнида ямоқ эски тўн, қорни катта, мағомбир башара — Қори Ишкамба ўқувчининг кўз ўнгида намён бўлади.*

Ажратилган бўлакларнинг бу тури шаклан сифатловчига ўхшамаса ҳам, у мазмунан отга боғланиб, унинг белгисини ифодалаш билан сифатловчига айланади. Бу турдаги сифатловчилар мазмунан кесимга ҳам боғланиб, кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини кўрсатади. Аммо бу иккинчи даражали маъно нозиклиги бўлиб, уларнинг асосий хусусияти предметнинг белгиси, ҳолатини ифодалашдир. Бу хил қурилмаларнинг кесими бўлмаслиги, маълум бир отнинг хусусиятини кўрсатиши уларни сўз бирикмаси деб изоҳлашга сабаб бўлади. Бу хил сўз бирикмалари ўрнига, оҳанги ва вазифасига кўра, ажратилган бўлак саналади. Бошқарувчи сўз шаклан бош келишида бўлса-да, у мазмунан аниқловчидир (*тош кўприк, қўл соат* туридаги аниқловчили бирикмалардаги *тош, қўл* сўзлари каби).

Баъзан сифатловчи билан сифатланмиш дистант ҳолатда бўлади. Бунда белги-хусусият янада бўрттирилиб, алоҳида таъкидланиб ифодаланади:

*Очилмоқчи бўлиб турган гунчадай,
Нечун лабларингда қизиллик ортди. (У.)*

Ажратилган изоҳлар

Ажратилган изоҳларнинг айрим турлари гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб, унга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот беради. Масалан:

*Ҳар ёққа хабарчилар —
Тили узун жарчилар —
Чопа-чопа кетдилар. (Ҳ. О.)*

Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннунхўжадан сўраб келганмисан? — деди. (А. Қ.)

Ажратилган изоҳлар ажратилган бўлақларнинг бошқа туридан ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу фарқлардан бири шундаки, бу хил ажратилган бўлақлар ўзлари ифодалаётган маънони бошқа гап бўлақларидан ажратиб ифодалабгина қолмай, улардан олдин келган бошқа бир бўлақнинг маъносини ҳам изоҳлаб келади. Юқоридаги биринчи мисолда — *хабарчилар*, иккинчисида *тили узун жарчилар* сўзлари изоҳланади.

Ажратилган изоҳлар шаклан ҳар хил бўлганидек, маъно турлари ҳам ҳар хилдир. Бош келишиқдаги ажратилган изоҳларда предикация (ҳукм) кучли бўлади.

Ҳар бир ажратилган бўлақнинг асосий вазифаси маълум бир бўлақни аниқлаш, изоҳлаш, таърифлаш, турли модал муносабатларни ифодалашдир. Бундан ташқари, ҳар бир ажратилган изоҳ қўшимча маъно нозқликларини ҳам ифодалайди. Бу маъно муносабатлари ва маъно турлари, ажратилган бўлақнинг таркиби, ўрни, шаклига кўра, турлича бўлади.

Одатда, ажратилган изоҳлар алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади, ҳар икки томонида тўхтаб бўлади. Шунга кўра, улар оддий гап бўлақларидан фарқланади. Аммо ҳозирги ўзбек алабий тилининг ўзига хос хусусияти шундаки, бошқа тиллар учун қатъий бўлган бу қоида ўзбек тилида маълум даражада фарқ қилади: кўпинча ажратилган бўлақдан олдин маълум тўхтаб бўлса ҳам, ундан сўнг тўхтаб кўпинча бўлмайди — ажратилган бўлақ сўнгги бўлақ билан умумий оҳангга эга бўлади. Бу ҳолатда ажратилган бўлақ ва унинг таркиби ёки қисми алоҳида оҳанг билан айтилса ҳам, ажратилган бўлақларнинг охирига келганда, оҳанг ўзгариб, умумий гап оҳангига тенглашади ва бу ҳолда ажратилган бўлақнинг охириги қисми ёки таркибининг талаффузи оддий гап бўлақлари оҳангидан фарқланмай қолади. Масалан: *Бироқ хат ўз ораларидан ишга юборилган ва ҳар бир саломномалари билан унга маънавий куч бериб турадиган ишчилар жамоасидан, сифдош дўстларидан келган экан (П. Т.) Холмурод эркак, аёл, ёшу қари билан хайрлашар экан шу пайтгача сира ҳаёлига келмаган бир нарсани, бу одамларнинг ўзига шу қадар меҳрибон, шу қадар қадрдон бўлиб қолганларини ҳис қилади...*

(П. Т.)

Бу хил ажратилган изоҳлар бошқарувчи сўз билан ёнма-ён келади, шунинг учун ҳам улар орасида тўхтам бўлмайди ёки тўхтам жуда қисқа бўлади. Демак, ажратилган изоҳларнинг бундай ўзига хос хусусияти унинг ўринлашиш ва таркибига боғлиқдир: изоҳ бўлакнинг таркиби қанча қисқа бўлса ёки ёлғиз бўлса, умумий гап оҳангига киришиб кетиши шунчалик аниқ бўлади.

Ажратилган изоҳлардаги бундай хусусият, айниқса, аниқловчи шаклидаги ажратилган изоҳларда аниқ кўринади. Масалан: *Мен... курашаётган конгресс иштирокчиларининг — янги дўстларимнинг қаҳрамонона қиёфаларини гавдалантириб беришга ҳаракат қилдим. (С. Эшонтўраева) Кечаги, яъни урушдан олдинги ҳаётнинг қандай бўганини ва иккиркирини мана энди билаямиз.*

Аниқловчи вазифасидаги ажратилган изоҳлар аниқланмишларидан кейин келганликлари ва кўпинча аниқланмиш билан ёнма-ён турганликлари учун ҳам, улардан сўнг тўхтам бўлмайди, аниқланмиш билан умумий оҳангга эга бўлади.

Бундай ажратилган изоҳ билан аниқланмиш орасида бошқа гап бўлаклари деярли қўлланмайди, агар қўлланса, ажратилган изоҳдан сўнг тўхтам бўлади. Масалан: *Шаҳарнинг бош меъмори бу театрнинг, ҳақиқий санъат саройининг — жуда машҳур рус меъмори академик Шусев лойиҳаси ва эскизлари бўйича қурилганини айтди. (С. Эшонтўраева)*

Бошқарувчи бўлакдан тўхтам билан ажралмай, умумий оҳанг билан талаффуз этилувчи ажратилган изоҳлардан сўнг ҳеч қандай тириш белгиси қўйилмайди.

Ажратилган изоҳлар одатда, мазмуни изоҳланиши зарур бўлган бирор бўлакка боғлиб, уни изоҳлайди, аниқлайди. Бундай изоҳланаётган бўлакдан — ажратилган изоҳдан олдин келади. Айрим ҳолларда изоҳлаётган бўлакнинг ўз изоҳловчи бўлаги бўлиши мумкин. Масалан: *Кеча, 1 сентябрда, ўқиш бошланиши кунда, ҳамма худди байрам кунларидагидек шодхуррам.*

Бу хил ажратилган изоҳлар бир-бирини изоҳлаш билан бирга, асосий — биринчи бўлакнинг маъносини изоҳлайди, аниқлаштиради *Мен, ўзбек, тошкентлик ишчининг ўғли, сенги юрагимдан қўёлмайман ҳар дам. (Ҳ Расул)*

Баъзан ажратилган изоҳ мазмуни изоҳланаётган сўзнинг айнан ўзи бўлади (қайтарилган бўлак ёлғиз бўлиши ёки ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши мумкин): *Шуни унутмангки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг, пок қалбли инсоннинг гўзаллиги туйғулдир. (Р. Файз.) Икки ерида араб алифбосининг „шин“ ҳарфига ўхшаган тамга босилган отни — киборларнинг отини етаклаб келадилар. (М. А.)*

Айрим ўринларда изоҳ қисм анча кенгайиб келиши, ҳатто гаркибида эга ва қесимлари бўлган аниқловчи ёки бошқа хил эргаш гаплари бўлиши ҳам мумкин: *Эшонбоевнинг олдида олиб чиққан туйғуси — қанча танқид қилсанг, шунча яхши деб турувчи туйғу — бу сўзларни оқларди. (П. Қ.)*

Ажратилган изоҳларнинг маъно вазифаси. Ажратилган изоҳлар гап таркибидаги бирор сўзнинг (бу сўз гап бўлиши ёки бўлмалиги ҳам мумкин) маъносини изоҳлаш, аниқлаш, у билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотларни ифодалаш учун хизмат қилади, шу сўз орқали ифодаланган маънога муаллифнинг муносабатини кўрсатади. Ҳар бир ажратилган изоҳда икки маъно ифодаланади: аввало, ажратилган изоҳ маълум сўзнинг маъносини изоҳлайди, аниқлаштиради, шу билан бирга, ажратилган изоҳ қўшимча маъно нозикликларини ҳам ифодалайди. Бу икки хил маъно ажратилган изоҳнинг бошқа гап бўлаклари билан икки хил, икки томонлама муносабатга киришидан келиб чиқади. Масалан: *Менинг кириб келувим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам. Саодатларнинг уйда ҳам жуда катта қувончларга сабаб бўлди.* (F. F.)

Мисолларда ажратилган изоҳлар маълум сўзлар (*ҳар икки уйда*) ни изоҳлаб, аниқлаб келиш билан бирга, кесим билан ҳам алоқага киришиб, қўшимча маъно турини ифодалайди. Бундай қўшимча маъно айрим ҳолларда маълум оҳанг ва гапнинг умумий мазмунидан ҳам англашилиб туради. Шунга кўра ажратилган изоҳларда маълум даражада предикативлик (ҳукм) ҳам англашилади. Ана шу хусусиятлари билан ажратилган изоҳ „қисқартирилган гап“ га ўхшайди.

Ажратилган изоҳ қуйидаги маъно вазифаларини бажаради:

1. Маълум сўзнинг маъноси изоҳланади.

а) маълум шахс ёки предметнинг ёши, қариндошлиги, фаолияти, миллати, асли, тури ва бошқа хусусиятларига кўра изоҳланади. Масалан: *Устанинг шогирди — ўн тўрт яшар Йўлдош, дераза олдида ўтирарди.* (О.) *Поччам, яъни Саодатнинг дабаси, ўзи хизмат қилиб турар эди.* (F. F.) *Уй соҳиби — шоир, ўз одатига, бир нафас қўнмайди.* (О.) *Бирдан таниб қолдим-ку, машинистни — акамни.* (З. Диёр.) *Мавжуд икки вазир — Хўжа Ато ҳам Абдулхолиқ — девондаги ишларни бошқариб улгурмас эди.* (О.) *Тўғонбек подшонинг сезимли ўғли Музаффар Мирзонинг — ҳали ёш шахзоданинг — ёш йигитлари қаторига Мажиддиннинг ёрдами билан кириб олишга муваффақ бўлган эди.* (О.) *Лекин қўллари бақувват бола — Успон, уни ўрнидан тургани қўймай, босиб олди.* (М. А.) *Бу мавзуда узоқ ва кўп гап бўлди, бироқ биз, янги келганлар, гапиришдан ҳам кўра, кўпроқ қулоқ солиб ўтирдик. Менга, ўзбек кишисига, бу даҳшатларнинг ҳаммасини — қизлар, эрлар, аёлларнинг сотилишини сўзлаб берадилар* (В. Содиқова);

б) номаълум бўлган бирор сўз (кўпинча чет тилидан олинган ёки кўпчиликка тушунарсиз сўз) изоҳланади.

Бу ҳолатда ажратилган изоҳ билан изоҳланаётган сўзнинг маъно доираси тенг келади. Масалан: *Бунга келар республикадаги новаторлар — донгдор кишилар.* (Мирт.) *Фулом ака — қул ака манглайим ўпиб, айтгандир: „Жигарим, жоним,*

азизим. . ." (F. F.) Айтилаётган бу ўланни — қушиқни Ма-
киш эшитиб келаётган эди. (M. A.)

Изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлақлар синоним ёки синонимга
яқин сўзларни ташкил этиши мумкин. Масалан: *Лекин шуни
икрор қилиши керакки, менинг севгим ясама — сохта бўл-
са ҳам, унинг севгиси соф қалбдан келган ёшлик севгиси бўл-
гани билиниб турар эди.* (C. A.) *Кўп ўтмади, оёқ шипилла-
шига янги — оҳорли кийимларнинг фикрлаши қўшилди.*
(C. A.)

в) ажратилган изоҳ тўдадан қисм ёки бутундан бўлакни ифо-
далайди: *Маҳкам эса шу топда ўзига энг яқин турган бир
мақсадни — имтиҳон топширишни кўзлаб ўқир эди.*
(П Қ.) *Бошқалари-чи, масалан, болалар уйдан чиққан
фарзандлари миз, ота-онасини қаердан билади.* (O. Юнус)
*Кореядаги урушга хотима бериш мумкин бўлган экан, демак,
иккинчи бир урушга ҳам, масалан, совуқ муносабатлар
урушига ҳам, хотима бериш мумкин.* (Илья Эренбург.)

г) маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг рўй бериш ўрни, пайти, ла-
ражаси, ҳолати аниқлаштирилади. Масалан: *Бу ёрда, қалин
дарахтларнинг кўланкасида, . . . юздан ортиқ шоир
тўпланган эди.* (O.) *Қолган вақтларда, аксар кечалари,
„Чаҳор девон“ билан машғул эди.* (O.) *1868 йилларгача — Бу-
хоро амири билан рус подшоҳи орасида тузил-
ган сулҳномагача, Бухоро музофотининг бошқа туман-
лари каби Ғиждувон туманидаги деҳқонлар ҳам ер ҳосили-
нинг ўндан тўрт қисмини подшоҳликка берар эканлар.* (C. A.)
*Шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки
мартасига келар эди* (A. Қ.)¹ *Кўллар ишлар тез — мўъ-
жизакор.* (O.)

2. Ажратилган изоҳ бирор предмет ёки ҳаракат-ҳолат ҳақида
бўлган қўшимча маълумот ифодалайди, уни турли томон-
дан таърифлайди; таърифлашда маълум тушунчанинг характерли
белгиси асога олинади. Масалан: *Битта қишлоқ қолдир, кўм-
кўк қишлоқ. . . Мерос бўлар, юрт бўлади шод. Шаҳар қилиб
олар ўзлари — ўғил-қизлар — келажак авлод. . .* (Мирт.) *Бор
бўлсин Жолио — Чиниққан арбоб.* (Мирт.) *Қизлар қадрдон
муаллимларини, муаллималар эса ўзларининг дастлабки шо-
ғирдларини — эртанги муаллима қизларини табрикла-
дилар.* (O.)

3. Изоҳланмиш бўлакнинг маъноси кенг бўлиб, ажратилган
изоҳловчи унинг доирасини маълум тушунчалар билан чегара-
лайди. Масалан: *Биз деҳқончилик маданиятини ошираётган-
лигимиз сабабли чорвачилик учун жуда аҳамиятли бўлган
бошқа экинларнинг — беда, хашаки сабзи, хашаки
лавлаги, қандлавлаги экинларининг янги ҳосили-
ни оширишимиз ҳам мумкин. Ичкари тарафдан кекса бир хо-
дима — эшикочар хола — кўришиб, Гулшанга салом берди*

(А. Қод.) Айрим ўринларда ажратиб, чегаралаб кўрсатилган бўлакнинг маъноси таъкидланади: *Кекса, ҳокимона бепарво, ринд табиатли олим — замоннинг энг улуғ тарихчиси — нозик ва сўямий муомала билан қарши олди.* (О.)

Бу хил ажратилган бўлақлар айниқса, жумладан, ҳатто, хусусан, ҳам каби лексик ва грамматик воситалар билан бирга қўлланади. Масалан: *Бу оиданинг бир йилдан бери зиндонга ўхшаган қўрғонда қамалиб ётган аъзолари, айниқса ёш болалар, боққа чиқиб жуда яйрадилар. Уларнинг бир нечаси, бутун фалсафанинг, айниқса янги фалсафанинг буюк асосий бош масаласи — тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласидир. Бу ерда одамлар, айниқса хотин-қизлар бир-бирини танийдилар, янги гаплар эшитадилар.* (А. Мух.) *Ҳамма, шулар қатори Қудрат ҳам, бир неча минут ҳайрон бўлиб турди.* (М. Исм.) *Ибн Сино илм-фан соҳасида, хусусан, тиббиёт соҳасида, ғоят катта ва қимматли мерос қолдирди.* („Фан ва турмуш“)

Баъзан гап таркибидаги айрим бўлақлар айнан қайтарилади. Қайтарилган бўлак кўпинча маълум аниқловчи ва изоҳловчи сўзлар билан бирикиб келиши мумкин. Бу тобе сўзлар маълум бўлакнинг маъносини турли томондан изоҳлаш вазифасида келади. Такрорланган бўлак ажратилган изоҳловчи бўлак саналиб, мазмунан таъкидлаш вазифасида бўлади. Масалан: *Онанг, умид билан бешигингни тебратган, шу бечора онанг сендан нима кўрди.* (А. Қ.) *Ҳатто форсилараст шоирлар ҳам унинг ғазалини — ўзбек тилидаги ғазалини энг буюк нодиралар даражасига кўтардилар.* (О.)

4. Айрим ажратилган изоҳлар модал муносабатларни ифодалайди — сўзловчининг маълум предметга бўлган муносабатини кўрсатади:

а) сўзловчининг ижобий муносабати: *Корея ўғиллари — йигитларнинг гуллари, Қақшатғич зарба билан босқинчига ташланди.* (Мирт.) *Наманган боғлари — ишқ булоқлари, Қалбни мафтун этар мисоли қўшиқ.* (Р. Б.) *Шуни унутмангки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг, пок қалбли инсоннинг гўзаллиги туфайлидир.* (Р. Файз.)

б) сўзловчининг салбий муносабати (нафрати, жирканчи, мазахи, кесатиши ва бошқалар): *Бу ердаги ўртоқларинг сени, сен ювиндихўрни ҳамқишлоғимиз дегани ор қилишади.* (А. Қ.) *Соқилар Золим хонни, Бу ажойиб ҳайвонни, Оғилда ушладилар.* (Ҳ. О.) *Трумен, Черчилларнинг, у номурод дилларнинг заволини истайсиз!* (Ғ. Ғ.) *Гўзал Пхеньянини яксон этди ёз — Уолл-Стритнинг ёвуз малайи.* (Ҳ. Ғ.) *Қутурган шоҳ, у золим тождор, Эҳ, сўндирди, хор қилди босиб. Чекинади денгизга Нью-Йорк бойваччалари — олифта офицерлар.* (Мирмуҳсин.)

Ажратилган изоҳларнинг грамматик белгилари. Ажратилган изоҳга оид бўлак, одатда, маъноси мавҳум бўлган от ёки олмош, равиш ва бошқа сўз туркумларни орқали ифодаланади. Масалан: *Шарқнинг машъалидан, азим водийдан, Сенга . . . ташаккур беҳад. (Х. Расул.) Мен ҳам, Кореянинг ҳур фуқароси, баланд чўққиларга кўтариламан. (Те Ги Чен). Сен, Раъно, укаларингга қара-чи. (А. Қод.) Бир вақтлар, Навоийга илк меҳмон бўлган кун, у ўз қобилиятини бир-бир кўрсатган эди. (О.) Тоза ложувард устига олтидан ишланган бортига солинган нақшлар, тасвирлар — усталарнинг, наққошларнинг санъати — уни роса мот қилган эди. (О.)*

Таърифлаш зарур топилганда, атоқли отлар ҳам изоҳланиши мумкин: *Ана, ҳусни кўзни олғувчи Хуррам — Якка қайрағочнинг қаҳрамон қизи. (Х. Ғ.)*

Изоҳланмиш бўлак, одатда, ўзига оид сўзлар — аниқловчилар, изоҳловчилар билан кенгайиб келади. Бу аниқловчилар кўпинча олмошлар орқали ифодаланади, бунда изоҳланмишни изоҳлашга бўлган талаб янада кучаяди.

Ажратилган изоҳ, асосан, морфологик шаклланишига кўра изоҳланмиш сўз билан бир хил кўринишда бўлади. Аммо бундай мослик доимо бўлавермайди. Айрим маъно ва маъно нозикликларини ифодалаш учун изоҳловчи ва изоҳланмиш турли сўз туркумидан ёки турли шаклда бўлиши мумкин.

1) изоҳланмиш — отлашган сўздан, изоҳловчи отдан: *Кун буйи ишлаб, чарчаб, толиб, Ухлаб қолди, ёлғизи — келинчак. (У.)*

2) изоҳланмиш — атоқли отдан, изоҳловчи турдош, отдан ва аксинча: *Дарвиш Ҳожининг, кичкинагина, жиккак, ҳаракати тез, чўққи соқол чолнинг ишига диққат билан қараб турди. (О.) Узун стол овқасида ҳалиги, эркаклар билан бир қаторда икки аёл — хотин-қизлар педбилим юртининг жонкуяр муаллималари, меҳрибон мураббийлари — Зоҳида ва Шарифа, ўтиришар эди. (Зулфия) Яшнаб келар раис — Болтака, ҳилпиратиб йўрганнинг ёлин. (О.)*

3) изоҳланмиш — олмошдан, изоҳловчи — от ёки отлашган сифатдошдан: *Аммо биз, оддий кишилар, бундай муносабатлар бўлиши мумкин ва лозим деб ҳисоблаймиз. (Ғ. Ғ.) Биз — ота-ўғил, уйдан чиқиб, бобомнинг ҳовлисига бордик. (С. А.) Эй, сен, гулханларнинг ёрқин шугласи, . . . Даҳшатли йўллардан мардона келган — Партизан қалбларига берил ҳарорат. (Х. О.)*

4) изоҳланмиш жой ёки бирор жонсиз предмет номини ифодаловчи отдан бўлса, изоҳловчи аниқ шахсни кўрсатувчи отлардан ифодаланади: *Ҳамма кометалар ҳаракати қуёш тизимидаги планеталар ҳаракати қонунига, яъни Кеплер қонунига мувофиқ бўлади. („Фан ва турмуш“) Қаёққадир, балки, Гулнорнинг мазорига, илдам жўнаркан, лаблари муттасил пичирларди. (О.)*

в) маълум предметнинг сўзловчига бўлган муносабати: „Сиздан илтимос қилар эдимки, Фафур Фуломга, менинг иккинчи отамга, яна бир ўглинг бор экан, у доим сени оталарча ғамхўрлигинини унутмайди, деб хабар қилгин“, — деди. (Журн.) Хотинини. ўн саккиз йиллик хотинини, мана шундай ҳаяжон ичида биринчи марта кўриб туриши эди. (Р. Файз.)

5. Маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши учун асосни ёки сабабни ифодалайди: *Мана, мен, виждонли немис сифатида, қуролларингизни ташлаб, Гитлер учун ўз қонингизни тўкманг, деб сизга мурожаат қиламан.*

Бу хил ажратилган изоҳлар, одатда, кишилик олмошига оид бўлиб, кўпинча улар олмошдан сўнг, баъзан олдин келади. Ажратилган бўлакнинг таркибида сифатида сўзи бўлади. Баъзан бу сўз ўрнида бўла туриб феъли қўлланади.

Айрим ҳолларда олмош ажратилган изоҳдан сўнг келади: — *Бригаданинг асосчиларидан бири сифатида, биринчи сўз сенга, Василий Иванович.* (А. Мух.)

д) тўсиқсизлик муносабати ифодаланади: *Уларнинг ҳаммаси — хоҳ ёш, хоҳ қари — фирибгар, гийбатчи, зolim.* (О.)

6. Изоҳловчи бўлак ўзидан олдин келиб, унга вазифадош бўлакдан англашилган маънонинг хулосасини ифодалайди: *Эраш гаплар сўз бирикмасидан таркибида эга ва кесими бўлиши билан, яъни гап бўлиши билан фарқланади.*

Бу жумладаги гап бўлиши билан бирикмаси эга ва кесим бўлиши билан бирикмасининг хулосасидир. (Чунки эга ва кесимнинг бўлиши гапни ташкил этади.)

7. Изоҳловчи бўлак муаллифнинг йўл-ўлакай изоҳи, эслатиши бўлиши мумкин. Бундай иккинчи даражали изоҳ, эслатиш, одатда, паст оҳанг билан талаффуз этилади ва шунинг учун ҳам улар, кўпинча, қавсга олинади: *Музыка!.. Илгарилар музикадан (айниқса, опера ва симфоник музикадан) кўп нарсани тушунмас эканман.* (П. Қ.) ... бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтари) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. (А. Қод.)

Ажратилган изоҳлар иштирок этган бирикмаларда асосий, ётакчи маъно изоҳланаётган бўлакда бўлади. Айрим ўринларда ажратилган изоҳлар ҳам асосий тушунчаларни ифодалаши, изоҳланаётган бўлак унга нисбатан маълум даражада изоҳловчи бўлиб қолиши мумкин: *Замона Гомери — кекса Сулаймон — доҳийга атади шоҳ асарини.* (F. F.) *Унинг бу кулгиси эслатар эди, илк баҳор чечагин — Холбека гулини.* (Журн.)

Баъзан ажратилган изоҳ ва изоҳланмиш мантиқ жиҳатдан тенг бўлиб, бир-бирини изоҳлайди: *Тайга жангчилари — мард партизанлар, қурол-яроғларни тўплар шошмасдан* (Те Ги Чен.)

Баъзан ажратилган изоҳловчи ва изоҳланмишлар бирикиб, фразеологик бирикмани ташкил этади: *Йил — ун икки ой...*

Бу хил ажратилган бирикмаларда мазмунан ўзаро изоҳлаш рўй беради: изоҳланмиш маълум шахснинг туриш ўрнини билдирса, изоҳловчи маълум жойда турувчи аниқ шахсни кўрсатади.

б) изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақлар турлича шаклланиши ҳам мумкин: бу ҳолат ҳам ўзига хос грамматик маъноларни инфодалаш учун қўлланади:

а) изоҳланмиш ва изоҳловчи эгалик қўшимчасининг икки хил шахс белгиси билан шаклланади: *Ўғли — хўжайиним — уйлангандан кейин рўзгорни яхшилаб, овқатларни мўл-кўл қила бошлапти.* (О.)

б) изоҳланмиш тушум, изоҳловчи жўналиш келишиги ва миқдор-чегара билдирувчи қўшимчаларни қабул қилади: *Ундан кейин бутун халқни, аъёндан тортиб кўзи оғизга дойгача — тўйга чорлаган.* (О.)

в) изоҳланмиш бош келишик шаклида, изоҳловчи ўрин-пайт келишиги шаклида бўлади ёки аксинча: *Уша кун, совуқ кечаларнинг бириди, Салимжонни хўжалигимиз бошлиғи чақирди. У вақтларда — бултур, босмачилар билан урушгангиз Меҳтарқосим кўприги тошдан эмас, ёғочдан қурилган эди.* (С. А.)

г) изоҳланмиш чегара билдирувчи -гача шаклини олган пайт ҳоли, изоҳловчи чиқиш келишиги қўшимчаси бўлган от: *Эрталаб соат бешдан еттигача, наҳордан, маҳаллага ош тортилди.*

д) изоҳланмиш бош келишик шаклида, изоҳловчи эса ҳам ёрдамчиси билан келади: *Бутун қишлоқ — айтилгани ҳам, айтилмагани ҳам, тўю-тамошада қатнашди.*

Синтактик хусусиятга кўра, изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлақлар турли хил ёки айрим ўринларда бир вазифада бўлиши мумкин. Кўп ўринларда ажратилган изоҳловчи бўлақ уюшиб келади. Уюшган изоҳлар боғловчилар ёки ёлғиз оҳанг ёрдами билан бирикади: *Икки овсин — Турсуной билан Шадофат — бирга ўтириб, ҳасратлашар эди.* (О.) *Эшон болалари — Сайфулло ва Мастуралар — эрта ётиб, кеч турар эдилар.* (Ш. Т.)

*Зайнаб билан Омон икковнинг —
Янги келин, янги куёвнинг —
Бахти шундай бўлди барқарор.* (Х. О.)

Ажратилган изоҳ изоҳланмиш бўлақка ҳеч қандай боғловчисиз, фақат оҳанг ёрдами билан бирикади — бу ҳол унинг маъно, вазифаси ва оҳанг хусусиятидан келиб чиқади.

Айрим ҳолларда ажратилган изоҳ билан изоҳланмиш орасида, хусусан, айниқса, жумладан, масалан, яъни, тўғриси каби сўзлар қўлланади. Бу лексик элементлар изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақ орасидаги грамматик муносабатни кўрсатишдан кўра, улар орасидаги айрим семантик муносабатни (тўдалан бўлақ,

ажратиб кўрсатиш, изоҳ ва бошқалар) ифодалаш учун қўлланади: *...булардан, хусусан Ўрмон полвондан...* (С. А.) *Одамлар, айниқса болалар, чувиллашиб маъқулладилар.* (М. Исм.) *Ҳамма, ҳатто қариялар ҳам қурилишига фаол қатнашдилар.* (А. Мух.)

АЖРАТИЛГАН ИЗОҲЛАРНИНГ СИНТАКТИК ВАЗИФАСИ

Ажратилган изоҳлар, синтактик вазифаларига кўра, изоҳланмиш сўзларга тенг бўлиб, улар қандай вазифада бўлса, булар ҳам шу вазифада келади. Шунга кўра, ажратилган изоҳлар тўрт турга: ажратилган изоҳловчилар, ажратилган аниқловчилар, ажратилган тўлдирувчилар ва ажратилган ҳолларга бўлинади.

Ажратилган изоҳловчилар

Ажратилган изоҳловчилар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади. Бунинг сабаби изоҳловчиларнинг грамматик жиҳатдан, бошқа бўлакларга нисбатан, анча мустақил бўлишидадир.

Изоҳловчи орқали ифодаланган маънони бошқа гап бўлаклари маъносидан ажратиб, бўрттириб ифодалаш лозим топилса, у ажратилади. Ажратилган изоҳловчи кўтарилган ва баъзан бироз оҳанг билан талаффуз этилади ва у одатда изоҳланмишдан сўнг сўнг қўлланади.

Ажратилган изоҳловчи кўпинча ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, бу ҳолда унинг ажратилиши янада аниқроқ ва ёрқинроқ бўлади. Масалан: *Баратой—Озарнинг санъаткор қизи, Кўнглинда Боқунинг оқ тонги яшар.* (Ҳ. Ғ.) *Йўл бўлида турар ёр — Бир-бирини севувчи дўстлар.* (Ҳ. Ғ.)

Кишилик олмоши ёки отлашган сўзларга оид бўлган изоҳловчилар ҳам ажратилади: *Биз, 22-гуруҳда ўқувчи қизлар, Хайриниса ҳам биз билан ёнма-ён туриб ўқишини истаймиз.* (Зулфия) *Шунда ўзи — сув қопқачиси — Шлэзларда турар мағрур.* (С. Акб.) *Ичкарида яна икки хотин бор эди: бири — ўрта ёшлардаги чўтир хотин — тикка туриб Ўрмонжонга бир нима деяётган экану, Сиддиқжонни кўриб, гапдан тўхтади, иккинчиси — бир кўзи ғилай, ёшигина жувон — кираверишда чўнқайиб утирар эди.* (А. Қ.)

Кишилик олмоши (умуман, от ўрнида келган олмошнинг бошқа турлари ҳам) ажратилган изоҳловчилар билан кўпроқ қўлланади. Бунинг сабаби, аввало, олмошнинг мавҳум маъноли бўлиши бўлса, олмошга оид изоҳловчи ундан сўнг қўлланади, бу изоҳловчининг ажратилишига сабаб бўлади.

Олмош ва унга оид ажратилган изоҳловчи кўп вақт мазмунан бирикиб, бир тушунчани ифодалайди: *Сен, ит, нима учун болани ёлғиз қўйиб кетдинг.* (Ҳ. Ҳ.) — *Мен, фақир, бу ишдан ёлғиз беҳабар қолибман.*

Ўз изоҳланмиши билан бирикиб кетган бундай изоҳловчилар изоҳланмишнинг келишиқ қўшимчасини ҳам ўзига олади: *Мен,*

сўзлар билан бирикиб вергул ёки тире орасига олинади: *Экин унинг қўлида райҳон эмас, боягина — бир неча минут олдингина — ... ҳаёт учун асраган наргис бор эди.* (М. Исм.) *Навоий худди ўз фарзандидай кўрган бу жиянининг, бир вақтлар шоир ва сипоҳи бўлган бу йигитнинг бу ҳолга тушганига қайғурарди.* (О.) *Яшигина шоир бўлган букри шахзода — Фариб Мирзонинг кўшида аксар шоирлар, чолғучилар, ашулачилар базм қилишарди.* (О.) *Шоирни ўзи солдирган гўзал бинолардан бири — жомега, абадий қарори учун илгаридан ясаб қўйилган масканига етказдилар.* (О.)

Баъзи ўринларда ажратилган изоҳловчининг олдидан тире қўйилиб, сўнгидан вергул ишлатилади: *Эртаси тушга яқин Мойбосарнинг иккита чопари — Қосимбой билан Жумагул, от чоптириб келиб, Жигитик — Уркембойнинг овулга тушди.* (М. А.)

Баъзан, аксинча ажратилган изоҳловчиларнинг олдидан вергул қўйилиб, сўнгидан тире ишлатилади: *Армия генерали, ўша сиз айтган „қандайдир осиеъли“ — мен бўламан* (Я.)

Бу ҳол изоҳловчи билан изоҳланмиш ўртасидаги маъно муносабатларига ёки муаллифнинг ажратилган бўлак орқали маънони қандай ифодалаш ниятига боғлиқ бўлади.

Қуйидаги ўринларда ажратилган изоҳловчилар тире билан ажратилади:

а) агар ажратилган изоҳловчи гап охирида келса:

*Ватанам Нурота — тоғлар ораси,
Отим Эргаш — Жуманбулбул боласи.*

(Э. Жуманбулбул)

б) агар ажратилган изоҳловчининг ўз ичида вергул ишлагилган уюшиқ бўлак бўлса: *Шу пайт ён қўшиллар — бўзчи, кассагар, жомабўз — уйларидан чиқшиди.* (О.) *Бу ерларга келган у — халқ ўғли, шоир, Ватан тоғлари сари очиб қучоғин.* (О.)

в) ажратилган изоҳловчини ва изоҳланмиш сўзни уюшиқ бўлаклардан фарқлаш учун: *Шартномага истараси иссиқ ёнғинка бир йигит — вилоят ҳокими, республикада машҳур катта бир заводнинг директори қўл қўйишди.*

г) агар ажратилган изоҳловчи модал муносабат ифодалаб, киритма бўлакка яқинлашса: *Уларни бир-бирига боғлаб турган ҳислар бу сўнги кунларнинг синовдан — биринчи синов. — янада зўрайиб чиқбди.* (П. Қ.)¹

Оҳанги умумий бўлган изоҳловчи ва изоҳланмиш ўртасида дефис ишлатилади: *Самолётлар кўк — осмон қаърига кириб, кўздан ғойиб бўлди.*

¹ Ажратилган изоҳловчиларда тире қўйнига онд бу қондаларни қолган ажратилган бўлакларга ҳам кўп ўринларда татбиқ этиш мумкин.

Муқимийга, ҳамisha муддаодир кўзларинг. (Муқимий.)
... хўш, у олижаноблик қилиб, мен, чўлоққа, турмушга
чиқди дейлик. . . Дунёда мен — етим ўртоғингга, тан-
до сирдош ва ёлдор эдинг. (А. Қод.)

Изоҳловчи ва изоҳланмишнинг бундай муносабатга кириш-
ган хиллари айрим ҳолларда фразеологик бирикмани ташкил
этади: Мен, Карим Сафар ўғли, 1941 йили Тошкентда
туғалдим. Биз, қуйида қўл қўйиб, шартнома ту-
зувчилар. . . Мен, Олим Низомиддин ўғли, . . . мао-
шимни олишига ишонч билдираман.

Ёлғиз келган изоҳловчи қуйидаги ўринлардагина ажратила-
ди:

1. Агар муаллиф бирор предметга изоҳ беришни лозим
топса: Масалан: Орқада тикка турган ёшгина йигит,
Мамадали, ўзини одамларнинг орасига олди. (А. Қ.) Бир
ёқда, қарасангиз, бас — карнай чун-чун деб турибди,
бир томонда ингичка флейта, най товуши. (А. Мух.)

Бундай ажратилган бўлақларнинг оҳанги ўзига хос бўлиб,
бошқа гап бўлақларидан паст ва суст талаффуз этилиши билан
ажралиб туради.

2. Агар изоҳловчи кишилик оломошига ёки отланган сўзга
оид бўлса. Масалан: Тўхтагин, қиз, бу — мен — Омонжон
(Х. О.) Болаларнинг ичида энг кичиги — беш яшарлиси
боғчага қатнади.

3. Агар изоҳловчи атоқли отлардан сўнг келса: Бугун унинг
тушига Қутжони, ёлғизи, кирган эди. (М. А.)

4. Агар изоҳловчи изоҳланмиш билан яъни, масалан, хусу-
сан, айниқса, ҳатто, ҳам, шу жумладан, ёки ва шу каби сўз-
лар ёрдами билан бирикиб келса. Масалан: Бувам, яъни акам-
нинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турипти. Бу оиланинг
бир йилдан бери зиндонга ўхшаган кўрғонда қамалиб ётган
аъзолари, айниқса, ёш болалари, боққа чиқиб жуда яй-
радилар. (С. А.) . . . Бу кулиш унинг бояги кулгиларидан та-
моман бошқа, яъни бахтиёрлик кулгиси эди. (А. Қод.)

Ажратилган изоҳловчилар одатда ўз изоҳланмишларидан сўнг
келади, ammo баъзан ундан олдин келиши ҳам мумкин: Вило-
ят хўжалигини барбод қилган, сиз яна раҳбар бў-
либ, қолишингиз мумкинми?

Ажратилган изоҳловчиларнинг изоҳланмишдан олдин келиши
оз учрайди; бу вазиятда сабаб муносабатлари англашилади.

Баъзан ажратилган изоҳловчи билан изоҳланмиш ёнма-ён
келмайди: Она ҳам қўл қўйди, мушфиқ, меҳрибон. (С.
Абд.)

Одатда, ажратилган изоҳловчилар гап бўлақларидан вергул
ёки тире билан ажратилади. Ажратилган қаратқичли анқловчи-
лар ёки ёлғиз ажратилган изоҳлар изоҳланмишдан вергул ёки
тире билан ажратилиб улардан сўнг тиниш белгилари қўйилмай-
ди. Агар ажратилган изоҳловчи ўзига оид сўзлар билан кенга-
йиб келган бўлса, турли боғловчи ва боғловчи вазифасидаги

Агар ажратилган аниқловчи билан сўнгги бўлак орасида тўхтаб бўлса, аниқловчидан сўнг вергул қўйилади (биринчи мисолга қаранг)¹.

Аниқланмиш сўзлар уюшиб келса, улардан фарқлаш учун ажратилган аниқловчи билан аниқланмиш орасига тире қўйилади: *Онаси ҳам боласининг — бахти қора жигаргушасининг кўзларида шу зору муштоқлик оловини кўрар эди.* (М. Исм.)

Бошқалар учун ноаниқ бўлган тушунча ёки шахс изоҳланади. Масалан: *Бу ёшлар Раймонд Дьеннинг — шонли Француз ватанпарварининг кўрсатган қаҳрамонлигини такрорлашга тайёр, деган фикр бошимга келди.* (С. Эшонтураева).

Аниқловчининг ҳар икки тури — сифатловчили ва қаратқичли аниқловчилар — ажратилиши мумкин.

Ажратилган изоҳ вазифасидаги сифатловчили аниқловчилар кўпинча белги — хусусият билдирувчи аслий, нисбий сифатлар ёки сифатдошлар орқали ифодаланади. Масалан: *Кўргазмада кук ҳаворанг газламалар ажралиб туради. Келин билан кув ёнги, порлоқ ҳайтга қадам қўйдилар. Кук чой соф ва табиий, қайта ишланмаган чой ўсимлигидир*

Ажратилган изоҳ тўлдирувчилар

Мавҳум маъноли ёки изоҳ талаб этган тўлдирувчи ҳам ўзининг изоҳловчи бўлаги билан келиши мумкин. Бундай ажратилган бўлак шаклан тўлдирувчи бўлиб, мазмунан ўзидан олдинги тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди, диққатни ана шу бўлакка жалб этади. Бундай ажратилган изоҳ алоҳида оҳанг ва тўхтаб билан талаффуз қилинади.

Тўлдирувчиларнинг ҳар икки турида ҳам ажратилган изоҳ бўлаклари бўлади:

1) ажратилган воситасиз тўлдирувчилар: *Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам, Қумсайман, бировни — аллакимни.* (Ғ. Ғ.) . . . *Карвонбоши. . . бусаға устига қўйилган қўлни — амир қўлини — икки қўллаб ушлаб кўзига суртди.* (С. А.)

2) ажратилган воситали тўлдирувчилар: *Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннун хўжадан, сўраб келганмисан, — деди.* (А. Қ.) *Ҳа, баракалла, — деди Сафаров, — ерга хўжайин бўлгисиз, жамоа хўжалиги, катта хўжаликка хўжайин бўласиз.* (А. Қ.) *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш, мотам!* (О.)

¹ Кесим билан (ёки бирор бошқарувчи бўлак билан) ёнма-ён (контакт) ҳолда бўлган бошқа тур изоҳ ажратилган бўлаклар (тўлдирувчи, хол, изоҳловчилар) дан олдин вергул ёки тире қўйилса ҳам, улардан сўнг бирор тўхтаб (пауза) бўлмагани учун вергул ёки тире, одатла, туширилади. Аммо мазмунан ва синтактик томондан мазкур гап бўлаги ажратилган бўлак саналади. Аммо муаллиф таъкид, ажратиш маъносидан вергул ёки тире ишлатиши ҳам мумкин.

Баъзан икки изоҳловчи бир-бирини изоҳламай, маълум предметнинг икки хил белгисини ифодалаши мумкин: *Куйлар чалар шоир — бастакор, фикр топар сеҳрли дийр...* (О.)

Бу мисолда шоир — бастакор предметнинг икки хил хусусияти — унинг шоир ва бастакор (композитор) лигини кўрсатади. Бундай изоҳловчилар ажратилмайди.

Изоҳловчи ва изоҳланмиш шаклан бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин: *Йигирманчи зинадан кейин узун — ўрданинг эни қадар — бир йўлак бошланиб, . . . бухори чакма эшиклар зийнатланган эди.* (А. Қод.) *Эй сен, . . . даҳшатли йўлларидан мардона келган — партизан қалбларга берил ҳарорат.* (Х. О.)

Бу ҳолатда ёзувчи ажратилган бўлак орқали қўшимча модал маъноларини — биринчи мисолда аниқлаш, иккинчисида сабаб — асос маъноларини ифодалайди.

Ўзбек адабий тилида, олмошга мансуб ёки ўз аниқловчиси бўлган сифатдан ифодаланган аниқловчилар, мазмунига кўра отлашади. Демак, шаклан аниқловчи бўлган сифатлар от туркумига ўтиб, ажратилган изоҳловчиларни ташкил этади. Масалан: *Қаҳрамон йигитлар мени кечирсин, Бу галги шеърим ҳам қизларга доир, Сени, ҳур ва озод, сени қуйлайман.* (Зулфия) *Шу пайт афғон қирларидан бош кўтарар от — Бизнинг азиз, қардон.* (Г. Сайдалшев)

Ажратилган изоҳ аниқловчилар

Ажратилган изоҳ аниқловчилар ўзидан олдин келган бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлаб келади. Масалан: *Унинг, шерандом бўйлик қиличбознинг, бир вақтлар баҳодирона жуссаси жуда заифлашган.* (О.)

Бу жумладаги аниқловчи (*қиличбознинг*) ўзидан олдин келган аниқловчи (*унинг*) ким эканлигини изоҳлаб келаётир. Бу хил аниқловчи ўзидан олдин келган сўзни изоҳлабгина қолмасдан, уни бўрттириб, диққатни шу сўзга тортади ва уни гапнинг бошқа бўлақларидан ажратади; шу сабабли ўзига хос, ажратилган оҳанг билан талаффуз этилади.

Ажратилган аниқловчиларнинг бу тури ўзига хос хусусияти билан фарқланиб туради. Бу хусусиятлар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ажратилган аниқловчи аниқланмиш отга эмас, бошқа аниқловчига оид бўлиб, унинг маъносини изоҳлайди.

2. Ҳар вақт изоҳланмиш сўздан сўнг келади.

3. Изоҳланмиш билан ажратилган бўлак ўртасида тўхтам бўлса ҳам, гапнинг сўнгги бўлаги аниқланмиш-от билан ажратилган бўлак ўртасида тўхтам бўлмайди, сўнгги сўз билан умумий оҳангга эга бўлади. Шу сабабдан ҳам бу хил ажратилган бўлак ўзидан олдин келган аниқланмиш — отдан ҳеч қандай ишора билан ажратилмайди. Масалан: *Уша отга мана бу боланинг, Қудайбердининг ишқи тушиб қолган экан.* (М. А.)

Изоҳ маъносидаги ижратилган тўлдирувчилар изоҳланмиш билан, яъни жумладан, чунончи, айниқса сўзлари ёрдами билан боғланиши мумкин: *Агар ҳоким ҳеч кимни, айниқса Қуёрат ақани қаммаган бўлса. аҳолини... қўрқитиш учун қаммаган. (М. Исм.) Бу йигитнинг оғзидан байт чиқишини, айниқса бунақа байт чиқишини ҳеч ким кутмаган бўлса керак, ҳамма гуруллаб кулиб юборди. (А. Қ.)*

Айрим тўлдирувчилар айнан такрорланади ёки бирор синоним билан алмашади. Бу ҳолда тўлдирувчидан англашилган маъно билан изоҳланмиш маъноси бир хил бўлса, тўлдирувчи маъноси бўрттирилади: *Икки ёш . . . бир-бирини юракдан севади-ю, аммо бирга ҳаёт қуришга, чинакам . . . оила қуришга жўрғат қила олмайди. (Ш. Р.) Энди кексайган чоғларида янги даврга, бахт-саодат даврига, . . . кирдилар. (Ш. Р.)*

Қайтарилган бўлак маълум аниқловчи, изоҳловчи сўзлар билан бирикиб келади. Бу сўзлар тўлдирувчининг маъносини изоҳлашда хизмат қилади. Айрим ҳолларда бундай изоҳловчи сўзларнинг аҳамияти ортади ва маълум сўзни қайтаришдан мақсад ана шу изоҳловчиларнинг маъносини изоҳлаш, таъкидлаш бўлиб қолади: *. . . Ҳукумат тузиш тўғрисидаги таклиф юзасидан президентга бериладиган узил-кесил жавобни яна бир марта кечиктиришга — бу сафар эртага эрталабгача қолдиришга қарор қилган бўлса керак. (Газ.)*

Бу мисолда асосий фикр музокараларни эртага эрталабгача қолдириш ҳақида бормоқда.

Одатда изоҳланмиш тўлдирувчи билан изоҳ тўлдирувчи бир хил шаклда бўлади. Айрим ҳолларда баъзи мазмун турларини ифодалаш учун изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлакларнинг шакли бир-бирига мос келмаслиги мумкин: Масалан: *Шукур, бефарзанд эмасмиз: бир ўғлим, бир қизим бор, цккови ҳам уруш етимчаларидан, рус гўдаклари. (О.)*

Бу мисолларда ажратилган изоҳлар орқали маълум тўлдирувчиларнинг маъноси бошқаларидан ажратиб кўрсатилаётир.

Ажратилган изоҳ ҳоллар

Ажратилган изоҳ ҳоллар, одатда, бошқа бир ҳолдан сўнг келиб, ўзидан олдинги ҳолнинг маъносини изоҳлайди, аниқлайди; аниқлаб, изоҳлабгина қолмасдан, изоҳланаётган сўзнинг маъносини бўрттириб, бошқа гап бўлакларининг маъносидан ажратиб кўрсатади: *Қишда, далада иш йўқ кезларда, китоб ўқийди. (Ҳ. Ғ.) Кўкда, дарахтлар устида, ғуж-ғуж юлдузлар ёнади. (О.)*

Ажратилган изоҳ ҳол сўроғи ҳамда вазифасига кўра, изоҳланиб келаётган сўзга тенг бўлади. лекин ифодаланиш материалига кўра, изоҳланмиш бўлакка тенг бўлавермайди. *Бир оқшом,*

Мирзо Ёдгорнинг тантана билан пойтахтга киришининг учинчи кун, Султонмурод шам олдиди, ғамгин, танҳо ўтирар эди. (О.) Шу кун кечқурун, даладан қайтишда, қори Сиддиқжонга ҳамроҳ бўлиб қолди. (А. Қ.)

Ажратилган изоҳ ҳоллар нутқда кенг қўлланади. Айниқса, ўрин ва пайт ҳолининг ажратилиши бошқа хил ҳолларга нисбатан кўпроқ учрайди.

1. Ажратилган изоҳ ўрин ҳоли: *У ерда, оломон орасида, бир неча сувори отлардан тушаётган эди. (М. Исм.)*

2. Ажратилган изоҳ пайт ҳоли: *Бугун, дарсдан кейин, мактабда ота-оналар йиғилиши чақирилган эди. (С. З.)*

3. Ажратилган изоҳ равиш ҳоли: *Қўллар ишлар тез—муъжизакор. (О.) Йиллар мана шу хилда, осойишта ўтар эди. (А. Қ.)*

4. Ажратилган изоҳ мақсад ҳоли: *Келибман бир димоғим чоғ этай деб, Кўнгулни дарду ғамдан соғ этай деб. (Фурқат)*

Ҳолларнинг қолган турлари кам ажратилади.

Ажратилган изоҳ ҳоллар кўпинча яъни сўзи билан бирга қўлланади: *Тўй... электростанция ишга тушгандан кейин, яъни февралнинг бошларида ўтказиладиган бўлди. (А. Қ.)*

Ажратилган изоҳ ҳоллар ўзига онд сўзлар билан кенгайиб кела олади (юқоридаги мисолларга қаранг), улар ўрни билан ёлғиз бир сўздан иборат ҳам бўлади: *Бир кун кечки овқатдан сўнг у дераза нардасини тушириб, бош томонга — деворга, тунука чироқни осиб, бурчакда ўтириб мутолаага бошлади. (М. А.)*

Шунингдек, ажратилган изоҳ ҳоли уюшиб келиши мумкин: *... Бутун далада — ўнг томонда ҳам, чап томонда ҳам — ҳамма ерда ғўзалар кўм-кўк шоналар бўлиқ.*

Баъзан бир ажратилган изоҳ ҳоли иккинчисининг маъносини изоҳлаб келади: *Полвон арабнинг ўзи уй эгасига муносиб бўлган ерда—неҳмонхонанинг энг қуйисиди, даҳлиз эшиги ёнида — 1919 йилдаги жойида ўтирмоқда эди. (С. А.)*

Ажратилган изоҳ ҳоллар мавҳум маъноли олмош ёки равиш ва бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланган ҳолларни изоҳлайди. Кўпинча, бундай изоҳланмиш сўзлар пайт ҳолларида — *вақт, бир вақт, баъзи вақт, баъзан; кун, йил* ва бошқа сўзлар бўлса, ўрин ҳолида — *қабққа томон, тўғри, узоқ, аллақабёқ, ўртаси, этаги, олдинда, томон, илгари, бу ер, у ер* каби лексик воситалар қўлланади.

Таъкид-изоҳ маъноси ифодаланганда, изоҳланмиш сўзнинг бирор аниқ маъноси изоҳланмайди. Бу ҳолда изоҳланмиш маъноси таъкидланади. Масалан: *Ўзи, бир хил одамларни — айниқса, гапга уста одамни — фақат гап билан бирор нарсага ишонтириш қийин. (П. Қ.)*

Гап бўлакларидан кесим ҳам изоҳ талаб этиши мумкин. Кесимни изоҳлаган бўлак алоҳида оҳанг билан айтилади.

қўшма гапни ҳам ташкил этади. Аммо бундай эргаш гап оддий эргаш гапдан вазифа доирасининг кенглиги билан фарқланади.

Кўринадики, ажратилган изоҳ гапларнинг ҳар икки тури, маълум бир бўлакни изоҳлашига кўра, бир-бирига яқин бўлса ҳам, улар маъно ва вазифалари билан фарқланади: ажратилган изоҳ гапларнинг биринчи тури учун ажратиш маъносини устун бўлса, иккинчи тури учун изоҳлаш маъносини етакчидир.

Ажратилган изоҳ гаплар биринчи турининг кесими сифатдош ёки сифат орқали ифодаланади:

1. Ажратилган изоҳ гапнинг кесими бош келишидаги **-ган** шакли сифатдош орқали ифодаланади: *Жувон, бошидан рўмоли тушиб кетган, Сиддиқжонга орқасини ўгириб зўр иштаҳа билан тут териб емоқда эди. (А. Қ.) Ёигитлардан бири — у вада кийимли, чорпахил ва юзи офтобда куйган, корондами, чоракорми, кўзларини чақчайтириб, оғзини катта очиб, йўғон товуш билан атрофга бонг урди. (О.)*

2. Ажратилган изоҳ гапнинг кесими сифат орқали ифодаланади: *Нариги супада — тепаси токли — Кўнчилар улфати — гил-сўз улоқда. (О.) Икки қиз — бири оппоқ, иккинчиси қорадан келган — унга шундай табассум билан боқар. . . эчки, йигит бирдан уялиб ерга қаради.*

Ажратилган изоҳ гаплар иккинчи турининг кесими сифатдош ёки равишдош орқали ифодаланади.

1) сифатдош орқали ифодаланганда, асосан **-ган** шакли сифатдош қўлланиб, сўз ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олади ёки шундай қўшимчани олган пайт билдирувчи сўзлар билан бирикади: *Шу пайтда, Фуломжоннинг кўзига олам қоронғи бўлиб турган пайтда, Дилора қўшини жўякдан нав-ниҳол каби нозик қаддини кўтарди . . . (М. Исм.) Мартда, ой чиқмаган пайтларда, жануб кечалари қоронғу бўладикки . . . дарахтларни ҳам кўриб бўлмайди. (Керб.)*

2) ажратилган изоҳ гап кесими равишдош орқали ифодаланади: *Гуландомнинг руҳи, гўзаллиги уни бир қадар ўз таъсирига олгандан, у ҳозирча — лоақал овқат ва ичкилик келгунча — у билан одмироқ суҳбат қилишни истайди. (О.)*

Ажратилган изоҳ гаплар оддий изоҳлардан, таркибида эга ва кесимларнинг бўлиши билан, яъни гап бўлишлари билан фарқланади. Бу фарқлар уларнинг мазмунини ва грамматик вазифаларида ҳам кўринади.

УНДАЛМАЛАР

Ундалма — сўзловчининг нутқи қаратилган, бошқа бир шахс ёки предметни ифодалаган сўз ёки сўз бирикмасидир.

Ундалма бош келишидаги от ёки от маъносига сўзлар орқали ифодаланиб, гапнинг умумий мазмунини тўлдиради, гапнинг кимга қарашли эканини кўрсатиб туради.

Кесимнинг ҳар икки тури — феъл кесим ҳам, от кесим ҳам изоҳ талаб этади, изоҳловчи бўлак кесимдан англашилган маънони изоҳлайди, таърифлайди.

Феъл — кесим изоҳи: *... Ғўзани парвариш қилдилар — суғордилар, бутадилар, дори солдилар, чопдилар. . . кўрқидан музлагандай бўлиб қолган қўлларини ҳаракатга келтирди — юқори кўтарди. . .* (С. А.)

От — кесим изоҳи: — *Мана кўрдингларми, қаттиқ — тишларингни ушатади.* (О.) *Сен геолог — тоғ муҳандиси; Мен филолог — бошқадир касбим.* (Ж. Ж.) *Олахўжа кўринишда шундай — мўмин, бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайди.* (П. Т.)

Изоҳ талаб этган бўлак восита келишигида бўлиши ҳам мумкин: — *Фақир халқ учун, — деди бир ўтинкаш, — ҳақиқий озодлиқ, тўқлиқ шу мамлакатда — озод бўлганлар юртида.*

Кесимни изоҳловчи бўлақлар изоҳланмиш бўлак билан бир шаклда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу жиҳаддан ажратилган кесимлар турли шаклда тузилади. Айрим ҳолларда изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақларнинг кўмакчи феъллари умумий бўлиши — бу кўмакчи феъл-изоҳловчи бўлак таркибида бўлиши мумкин: *... масаланинг жавоби содагина: йўқолган нарса иккинчи қутига қўйилган эди.*

Ажратилган изоҳ айрим бўлакни эмас, бутун эргаш гапни изоҳлаши мумкин: *Шароит қандай оғир бўлмасин, қишда ҳам, ёзда ҳам, вазифани ўз вақтида ва сифатли бажариш шарт эди.*

Ажратилган изоҳ гаплар

Айрим гаплар мазмунан маълум гап таркибидаги бирор бўлакни изоҳлаб, аниқлаб келиши мумкин. Бундай гаплар ўзи изоҳлаб келган бўлақдан сўнг бевосита келади уларнинг айримлари асосий гап билан бирикиб, қўшма гапни ташкил эта олмайди: *Хотини, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб, унга ваҳимали қаради.* (А. Қ.)

Бу мураккаб гап таркибидаги *ранги оппоқ* гапи *хотини* сўзининг аҳволини тасвирлайди.

Бу хил ажратилган изоҳ гаплар мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган изоҳ гапларнинг бошқа бир тури асосий гапнинг айрим бўлақлари билан ёки унинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади. Масалан: *Кечкурун, раис чой ичиб ўтирганда, эшик тарақлаб очилиб, Рустам кириб келди.* Бу қурилма таркибидаги *раис чой ичиб ўтирганда* гапи *кечкурун* сўзидан англашилган пайғани аниқлайди, изоҳлайди. Шу билан бирга, бу изоҳ гап асосий гапнинг кесимидан англашилган ҳаракатнинг қачон рўй берганини ҳам кўрсатади. Демак, изоҳ гап грамматик жиҳаддан ва мазмунан асосий гап билан бирикиб,

Ундалма диалогик нутқда, монологда, муаллиф нутқида, му-
ржаат, шиор, буйруқ, чақирік, эълонларда ишлатилади: — *Ста-
жон дейман, ўйинга уста экансиз-ку, — деди Ўрмонжон ку-
либ. — Шунни айтгин, ўғлим, ўйинга уста эканман... Бир
менми? Шу одамларга ҳам ўйин-кулги ярашар экан-ку!* — Бу
одамларга жуда-жуда кўп нарсалар ярашади, отажон. (А.
Қ.) *Ишчилар, ўйгон, сенга ишлашга етишди замон. (Х. Х.)
Ўртоқлар! Бугун клубимизда халқаро аҳвол тўғрисида суҳ-
бат бўлади.*

Ундалма гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаклари би-
лан мослашув, бошқарув ёки битишув алоқасига кириша олмай-
ди. Аммо у гапнинг айрим бўлаклари ёки бутун гап мазмунига
алоқадор бўлиб, гапнинг зарур қисмларидан бири ҳисобланади.
Шуниинг учун ҳам у айрим гап бўлаклари ва гапнинг умумий
мазмуни билан ўзига хос грамматик алоқага киришади. Маълум
бир гапдан ундалманинг чиқарилиши ёки ҳатто, ўрнининг ўзгар-
тирилиши гапнинг умумий мазмунига таъсир этади, муаллифнинг
айтмоқчи бўлган фикри англашилмай қолади.

Ундалманинг ажратилган изоҳловчига яқин бўлган турида
грамматик алоқага кириш хусусияти аниқ кўринади, чунки ун-
далма маълум бир бўлакнинг маъносини изоҳлайди. Масалан:
*...Бош турмушини тўри, кунглимининг жўри — Буларнинг ҳам-
маси сен, Ватаним — онам. (Х. П.)*

Мисолдаги *Ватаним* — онам ундалмаси сен олмошининг маъ-
носини изоҳлайди, аниқлаштиради. Шу билан бирга, *Ватаним* —
онам ундалмаси бутун гап мазмуни билан ҳам алоқададир.

Бу хил синтактик категориянинг асосий вазифаси ундалма
бўлса ҳам, унда изоҳлаш хусусияти ҳам бор. Бундай ундалма-
ларнинг ажратилган изоҳлардан фарқи қуйидагича:

1. Ундалма чақирш оҳанги билан талаффуз этилади. Ажра-
тилган изоҳлар эса ажратилган, алоҳида оҳанг билан айтилади.

2. Ундалма нутқ қарашли бўлган манбани ифодалайди, изоҳ-
лар эса бирор бўлакни изоҳлайди (Ундалма баъзан изоҳлаши
ҳам мумкин. Аммо унинг ундалмалик хусусияти биринчи ўрин-
да бўлади).

3. Ундалма бош келишида бўлади, изоҳлар изоҳланмишнинг
шаклига кўра, турлича бўлиши ҳам мумкин.

Ундалмалар агов гапларга шаклан ўхшайди

Атов гапларга мисоллар: *Алишер Навоий ... Эндилликда ҳам-
манинг оғзидан шу сўз тушмас эди (О.) Жаҳаннамдай қизгин
қумликлардан кейин бу водий эрталардагидай гўзал, о,
Фарғона! (О) Собир жангда, меҳнатда қотган, дағаллаш-
ган бармоқларидан хандалак шарбатини шир-шир оқизиб,
хурсанд қичқирди: О, жоним Фарғона, оқ олтиним, бо-
ғим! (О) Оҳ янги Фарҳод ва Ширинлар! — кўзларини
жўрттага чақчайтириб, қошларини ўйнатиб қичқирди Ук-
там. — Сирдарё бўйларида ўз Ширининг учун қаҳрамонлик
кўрсатмоқчимисан? (О.)*

Атов гаплар маълум бир ҳис-ҳаяжон, мақсад ифодалаган гапдир. Шунинг учун ҳам у гап оҳанги билан талаффуз этилади. Ундалма тугал бир мақсад ёки тугал бир ҳис-ҳаяжонни ифодаламайди, оҳангда ҳам тугаллик бўлмайди.

Ундалмалар маъноси ва услубий вазифасига кўра уч гуруҳга бўлинади:

1) нутқ қаратилган манбани ифодалайди. Нутқ қаратилган манба уч хил бўлиши мумкин: а) шахс, б) шахс бўлмаган жонли предмет, в) жонсиз предмет.

а) ундалма шахсни ифодалаганда, кишининг номи, фамилияси, тахаллуси, қариндошлиги, ёши, жинси, касби, унвони ва бошқа хусусиятларини кўрсатиш мумкин: *Собир Умарович, сизни табриклайман. (Я.) Шунга яхши билингки, Собир Умарович, сизнинг жонингиз халқ учун керак. (Я.) Ол, жиян, йўл юриб келгансан. (О.) — Хуш келибсиз, оғалар, хуш кўрдик! — деб уларга эшикни кўрсатди. (М. Ибр.) Фгидун косани жойига қўйди-да: — Кўрқма, она, синдирмайман, — деди. (М. Ибр.) — Ҳеч қаерга юборма, Муса! тоға, ҳеч қаерга... Болаларга кийим-бош қилинглар. (М. Ибр.) — Йигит, бир кишига адабиётдан дарс беришга рози бўлармидингиз? — деб сўради. (М. Ибр.) Уртоқ генерал майор, менга ҳам жангга киришга рухсат беринг. (Я.)*

Ўзбек тилида хотиннинг эрга мурожаатини ифодалаш учун одатда *отаси*, эрнинг хотинга мурожаатини ифодалаш учун *ойиси* (онаси) сўзлари қўлланади: *Кўз тегмасин, от си, Фридун жуда яхши йигит бўлибди! — дер эди Сабрия ҳола. (М. Ибр.)*

Баъзан ундалма сўзловчининг ўзи бўлиши, сўзловчи ўзига ўзи мурожаат этиши мумкин. Бу ҳол айрим монолог гапларда (ички нутқ) ёки шеъриятда, анъанавий қоидага мувофиқ, шеър муаллифини кўрсатиш учун охирига байтда қўлланади: *Чуқур ёз, ширин ёз, шошилмай соз ёз, Халқ қилмас эътироз, Собир Абдулла. (С. А.)*

б) ундалма жонли предмет бўлиши мумкин. Бундай ундалмалар ҳайвон, парранда, ҳашарот номлари бўлиб, кўпинча, масал, матал, эртақларда ва баъзан шеъриятда қўлланади: *Тулки бўри билан ўрмонда учрашиб қолади. Тулки дебди: Бўрижон, бўрибой, дўст бўлмаймизми? (Эртақ)*

в) ундалма жонсиз предмет бўлиши мумкин. Бу ҳолат асосан шеъриятда қўлланади ва предмет жонли мавжудот тарзида уқилади, фикр ҳис-ҳаяжон билан ифодаланади: *Сени унутолмас юрагим асло, Эй Урта Осие, Урта Осие!!! (В. Инбер)*

2) ундалма орқали маълум шахс, предметлар тавсиф қилинади, таърифланади. Бу тавсиф шахс, предметнинг ташки ёки ички белгисига кўра бўлади. Шахс, предметни таърифлаш қўйилган йўллар билан бўлади:

а) ундалма вазифасидаги отга аниқловчи, изоҳловчилар қўшилиб келади: *Ҳой, яхши қиз, яқинроқ кел, Бир икки оғиз суз сўзлайин. (Ҳ. О.) „Нега ўқитувчингиз курличийди.*

азизим Шамсия", деб сўради. (М. Исм.) Шарққа нур берувчи, эй Ўзбекистон, Улуғ оилада топдинг шарафшон! (Т. Тула) Порлаган юз, яшнаган кўз, ботири қиз!.. чечак каби очдинг юз. (Х. О.)

б) ундалма бошқа ундалмалар орқали изоҳланиши мумкин. Бу ҳолда шаклан уюшган ундалмалар вужудга келиб, сўнгги ундалмалар биринчи, асосий ундалмани изоҳлайди: Яшагил, тракторим, қуёшим, ноним, Бошимга олтиндан қўйдинг чамбарак, Яшагил, меҳнатим, қувватим, жоним, Илк тонг отарда беролдинг дарак. (Ғ. Ғ.)

Мисолда асосий ундалма тракторим; қолган ундалмалар уни изоҳлайди.

в) шахс, предметнинг ташқи ёки ички белгисига кўра таърифланади; бундай ундалмалар орқали сўзловчининг маълум шахс, предметга модал муносабати ҳам ифодаланади: Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал, (Х. О.) Халқ кесади йиртқич калласин, Лаънат сенга, труменчи жаллодлар! (И. шоир) Андак сабр этинг, дўстим, мен сизга баъзи воқеаларни сўзлай... (О.) Хўш, аҳволлар қалай, жангчи ўртоқлар. (Я.)

Бу хил ундалмалар кўпинча отлашган сўзлар билан ифодаланади: Бу ёққа қара, тентак! Камбағал бўлсанг ҳам, улгудек одмисан, баландда юрасан, биламан. (О.) — Оббо Қоравой-эй, ишни дундирибсан-ку! Эй зулм кўрганлар, эй асирлар! Бизга озодлик вақти етиб келди. (С. А.)

Сифатдошнинг -гур, -кур шакли отлашган тури барқарор бирикмани ташкил этади. Ниятингга еткур, қулоқ сол. (Х. О.) Уйинг куйгур балога йўлиқкур, ишни расво қилибсан-ку!

Баъзан бу шакл ёлғиз қўлланади: Қаёққа яна, тинмагур? — сўради Комила ўзини оналарча сезиб. (О.)

Шахс, предметлар бошқа бир жонли, жонсиз предметларга ўхшатиш орқали таърифланади (бунда ўхшатишган предметнинг асосий белгиси маълум шахс, предметларга кўчирилади): Сайра, тўтиқушим, сайра. (Х. Х.) Утирганлардан бири ёнидан жойи бериш тараддудига тушиб: — Кел, чироғим. кела қол, — деди. (П. Т.) Ҳой бўрилар, сўзларингдан қайт. Бўлмаса ҳокимингга бормаيمان, мингбошингга ялинмайман, халққа арз қилман, халққа. (Х. Х.) Суқма Кореяга тумшугинг, тулки, Қолсин қўлида Корея эрки. (Мирт.) Сен етим эмассан тийчлан, жигарим. (Ғ. Ғ.) Боғимда анорим, сенга йўл бўлсин? Қатордаги норим, сенга йўл бўлсин? Испихон ханжарим, сенга йўл бўлсин? Умримнинг меваси — бир тоза ниҳол, Битган олмазорим, сенга йўл бўлсин? (Фольклор)

Бу хил ундалмалар айрим ўринларда шахс, предметнинг ташқи бирор белгисини ифодалайди: чўлоқ, кўр, кар, кал ва шунга ўхшаш сўзлар ундалмаларни ташкил этади. баъзан Ҳой шяллали! Эй машина! типидеги ундалмалар ҳам баъзики нутқда учрайди. Бунда сўзловчи учун номаълум шахс биринчи кўзга ташланган, шу вазиятда муҳим бўлган белгисига кўра номланади.

(Ҳой шляпаси бор одам! Эй машинаси бор ёки машинани бошқараётган киши каби.)

Ундалма орқали ифодаланган шахсга сўзловчининг модал муносабатини кўрсатиш учун биринчи шахс эгалик аффиксидан ёки -жон, -хон каби эркалатиш аффиксларидан фойдаланилади: — *Кайфинг чоғ бўлгани учун жуда хурсандман, азизим. (М. Ибр.) Сизга бағишланур, уқувчим, Ижодимнинг энг асл боби. (У.) — Шошилманг, онажон, шошилманг. Йул қанчалик узоқ бўлмасин, одамлар унинг анча қисмини ўтиб қйишган. (М. Ибр.) Кечирасиз, бемаврид ҳазил қилибман. (А. Қ.)*

Баъзи ундамалар эгалик аффикси билан қўлланади: — *Ол, синглим, болаларга кийим-бош қилиб берарсан. (М. Ибр.) — Мен шошилаётганим йўқ, болам. . . (М. Ибр.)*

3) ундалма сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини ифодалайди. Бу ҳис-ҳаяжон орқали ғазаб, нафрат, мазах, кесатиш, илтимос, ачиниш, эркалаш, ҳурмат, шодлик, табрик, чақириш, мамнунлик каби ҳислар англашилади. Эмоционал муносабатнинг ифодаланиши турли йўл билан бўлади:

а) ундамалар билан бирга ундов сўзларни қўллаш орқали: *Умрим эй, сен бўлиб шунча беғубор, То абад айладинг мени бахтиёр. Умрим, эй, сен билан қилиб ифтихор, Булайин улгунча мен ҳам миннатдор. (F. F.) Ҳай, ўт йигит, ҳалиги сўзларинг олтинга арзийди, аммо ҳар қимга сўзлай берма. (О.)*

Ундов сўзлар билан келган ундалма ўз аниқловчилари билан кенгайиши ҳам мумкин. Бундай ундамалар орқали ҳам эмоция ифодаланади ҳамда ундалма орқали ифодаланаётган шахс, предмет таърифланади: *Чақмоқ каби юксал, яшна, уч узоқларга, Кенг жаҳонга, Донг таратган, Эй, азамат шер. (Х. О.) Эй Фарғона! Эй улкамиз томиридан, жўшган, тоза қон (Х. О.)*

б) ундамаларни айнан такрорлаш орқали (айнан такрорланган бўлак ёлғиз бўлиши ёки аниқловчи билан бирга қўлланиши мумкин): *Дада! Дадажон, нон ейман, нон келтирдингизми?— Жоним ўғлим, кўзим ўғлим, мана ҳозир нон олиб келаман. (С. А.)*

в) айна бир ундалма бошқа бир сўз орқали такрорланади: *Қани, Мирзажон, қани буёққа келинг, ука. (П. Т.) Қонирқул: Ҳа, Хонзода, кел, синглим. . . (Х. Х.) Аброр, углим, ана у беҳининг каллагига газета қистириб қўйган эдим, шуни олиб кел. (А. Қ.)*

Ундамалар орқали бирор ҳис-ҳаяжон ифодаланиши оҳанг орқали ҳам бўлиши мумкин: *Озод давлат фуқаролари, ҳорманг энди!*

Аммо бундай ҳолда ундалмадаги асосий семантик вазифа нутқ қарашли манбани ифодалашдир. Демак, ундалманинг турли маъно гуруҳлари бир-бирига яқинлашади, бирлашади. Ҳар қандай ҳолатда бу маъно гуруҳларнинг бири устун бўлади, чунки етакчи бир маънони ифодалани учун махсус грамматик, лексик ва бошқа хил воситалар қўлланади.

Ундалмаларнинг семантик вазифасини белгилашда умумий гап турининг (унинг дарак, сўроқ, ундов гап бўлишининг) ва оҳангнинг роли каттадир. Аммо бу воситалар қўшимча воситалар ҳисобланади.

Ундалмаларнинг ифодаланиши. Ундалма бош келишник шаклидаги от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланади. 1. От орқали ифодаланганда, асосан, атоқли оғдар ёки турдош отлар бўлиши мумкин. Турдош от ҳам кўпинча шахсни ифодаловчи сўзлар бўлади. Баъзан турдош от жонли ёки жонсиз предмет бўлади: *Дустларга таяниб, уларни курашга қуроллантириб, бир иш кўрсатасиз-да, Уктамжон. (О.) Инсон тез утувчи орзу-ҳавасларга ўйинчоқ бўлмаслиги керак, Тўғонбек. (О.) Кечир, Зайнаб, сўзломас тилим, Кечир, Зайнаб, чидолмас дилим. (Х. О.) Эшит, қизим Паризод, чиқарибсан ёмон от. (Х. О.) Бу . . . фалакнинг гардишига боқ, чироғим! — деди Шокир ота. (О.) Туф, де, кўзинг тегади, касофат. Шу сўзларингни менга айтсанг, тилингни суғуриб олардим. (О.) Хўп, хўп, эркатойларим. Хўп, хўп, кўзичоқларим, Кўзгинамининг нурусиз, Айланай, чироқларим. (С. Қудаш) Салом! Сўзла, кўзгужон, ҳақиқатни эт баён. (П.) Севаман, олтин куз, севаман жондан. Табиат безанган гўзал чоғингни. Дарахтлар ранг-баранг кийим кийиниб, Кўзни эркалатган чаман боғингни. (П.)*

2. Ундалма отлашган сўзлар орқали ифодаланади; бундай отлашган сўз кўпинча сифат ёки сифатдош, баъзан сон бўлади: — *Яхшилар, дала азаматлари! — деди у мулойим ва юракдан чиққан товуш билан. — Ҳозир терим, тўйини бошлаймиз. . . (О.) Эй, буюк ватаним баҳодирлари. Эй, жангларда пишган, чиниққан эрлар. Эй, арслон юраклар, мардлар, ботирлар. Кўрсатинг душманга ўлканинг кучин! (У.)*

3. Ундалма олмош орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Бу вазифада асосан иккинчи шахс кишилик олмоши қўлланади. Ундалма вазифасидаги олмош асосан кесимсиз, бир составли гапларда ишлатилади: *Эй сиз, қон тўкиб, зафар олганлар, олға!*

Бу хил гапларда *сиз* ундалма бўлиб, уни изоҳлаб келувчи сўзлар ажратилган изоҳловчи бўлади.

Агар бу хил олмош икки составли гапда қўлланган бўлса, у эга вазифасида бўлиб, олмошга онд сўз ундалмадир: *Сиз, ўртоқлар. . . ариза берган экансизки, кўп маъқул гап. (Ғ. Ғ.)*

Олмош икки составли гапларда ҳам ундалма вазифасида қўлланади: *Ҳой сен, қани бу ёққа кел-чи! Қани, энди сиз, отингиз нима эди, доскага чиқинг-чи!*

Бу ҳолатда *сен* ундалмаси чақириш, мурожаат оҳанги билан айтилади ва ундан сўнг тўхтам бўлади; бундай ундалмадан сўзловчининг қўпол ва расмий муомаласи аёнлашади.

4. Ундалма кўпинча ундов сўзлар билан бирга қўлланади. Шу билан бирга, ундов сўзнинг ўзи ҳам мустақил равишда ундалма вазифасида қўлланиши мумкин. Бундай ундов сўзнинг мазмунан

бирор шахс номи ўрнида келгани англашилиб туради; ундалмага хос чақириқ оҳанги билан талаффуз этилади: *Ҳай! Сизни кутиб турибмиз. (Ҳ. Ҳ.)*

5. Ундалма сўз бирикмалари, турғун иборалар орқали ифодаланadi: *Ҳайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин. Ҳайр, кўзим қораси. (Ҳ.О.) — Ҳой, соқолинг куксингга тўкилгур, — деди хотин, — бу қандай қилиқ. (Ғ. Ғ.) Ҳой, қизи тушмагур, нима деб алжираяпсан? (А. Қ.)*

Сўнги икки жумла ўзбек тилининг ўзига хос мурожаат шакли бўлиб, таркибида эгаси ва кесими бордир.

Ундалмаларнинг таркиби. Ундалмалар таркибларига кўра уч хил: 1) йиғиқ ундалмалар, 2) ёйиқ ундалмалар, 3) мураккаб ундалмаларга бўлиниши мумкин. Йиғиқ ундалма ёлғиз бир сўздангина таркиб топади. Ёйиқ ундалма ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади. Ундалмага оид сўзлар аниқловчи ёки изоҳловчи вазифасида бўлади. Бу аниқловчи ёки изоҳловчилар қуйидаги сўз туркумлари орқали ифодаланadi:

1) сифат: *Шеър айтгим келяпти, азиз дўстларим, шеър айтгим келяпти, гўзал Фарғона. (Ғ. Ғ.) Заҳматкаш, дўстпарвар, жанговар. Аҳдида вафоли, қувноқ ўзегим, Мақташда тантимлик қилсам ҳаққим бор. (Ғ. Ғ.) Забардаст, бардошлик қунту ихтисосли, Азамат ўғиллар, отинча қизлар, Азиз куксингизда, юрак устида, Порласа ярашур олтин медаллар. (Ғ. Ғ.)*

2) сифатдош: *Севар ёрим, сенга бир гап бўлдим, Ширвон элдан ё бир хабар келдимми? (Фольклор) Папақ кийган қаҳрамон, Гавадли қоплон, Темир панжанг билан тук дўшманингдан қон. (Ғ. Ғ.)*

3) от: *Қутлуг бўлсин, батрак ўртоқ, чорикорлар! (Ҳ. Ҳ.) Шунча қарзим бор эканми? Мен буни қандай узаман, бой ота? (Ҳ. Ҳ.)*

4) олмош: *Жон фидо бўлсин сенга, эй, Ўзбекистоним менинг. (У.)*

Ундалмаларнинг қаратқич келишигидаги от, сон, кўрсатиш олмоши билан кенгайиб келган турлари кам қўлланади. Бунинг сабаби шуки, бу сўз туркумлари ундалмага ортиқ аниқлик кiritади, маълумки, ундалма бундай аниқликни талаб этмайди: *Жон фидо бўлсин сенга, эй Ўзбекистоним менинг. (У.)¹ Яшна, эй халқимнинг улуғ дорилфунуни... (Ғ. Ғ.)*

Ундалманинг ёйиқ шаклини фразеологик бирикма ташкил этиши мумкин: ... *Ҳайр, кўзим қораси. (Ҳ. О.) Сунма, эй толе қуёши... (У.)*

Ундалманинг қуйидагича мураккаб шакллари бўлади:

1) ёлғиз ундов сўз билан ёки ундов сўз билан баробар, аниқловчи, изоҳловчилар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда

¹ Қаранг: Р. Р. Сайфуллаев. Обращение в современном узбекском литературном языке, автореферат. Ташкент, 1961, стр. 12

билан эмас, изоҳ оҳанги билан талаффуз этилишлари ҳам кўрсатиб туради.

Ундалмаларнинг ўрни. Ундалма гапнинг бошида ҳам, ўрта-сида ҳам, охирида ҳам кела олади. Ундалманинг ўрни унинг семантик вазифасига, услубий хусусиятига, таркибига, асосий гапнинг тузилиши ва мазмунига ҳам боғлиқ бўлади.

1. Одатда, тингловчининг диққатини жалб этиш, мурожаат этиш учун хизмат қилган, мураккаб таркибли, шунингдек, ундов сўзли ундалмалар гап бошида келади: *Онажонларим, ҳамма ўзининг эски деворини қучоқлаб ўтира берса, юрт қачон обод бўлади? (А. Қ.) Шакар оға, хабар олгин: ҳолимдан (Ф. И.) Мулла ака, ҳаммоллик иш эмас. Мен ер ҳайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман. (О.) Жон ака, оқ подшога тутун пули деб, тинкани қурутдингиз, нўстаккача сотиб бердим. (О.) Дўстим, бахтиёримиз бу хонадонда, бирдир мақсадимиз, фикри уйимиз. (М. Муҳаммадқулов)*

Шунингдек, ундов сўзлар билан келган ундалмалар, шпор, чақирик, маъруза, буйруқларда ундалма гап бошида бўлади: *Гўзал эй, сенга бир гап демоққа кўп ҳайронман. (Х. О.) „Эрон меҳнаткашлари. Қўзғолинг, бутун дунё меҳнаткашларининг овозига ўз овозингизни қўшинг.“ (М. Ибр.) „Ватандошлар! Эшитинг! Ҳақиқат овозига қулоқ солинг!“ (М. Ибр.)*

2. Ўз семантик вазифасидан ташқари, ҳис-ҳаяжонни ифодалаган ундалмалар гап орасида ёки гап сўнгида келади

Гап ўртасида келган ундалма манتيқий ургу олмайди: *Беҳудага, ўғлим, эзма бош. (Х. О.) Ғалабамиз, шодлигимиз, донғимиз учун, дўстим, кел чайлик иккимиз. (Х. О.) Сўлдирма, бобожон, гулдай тарзингни. (Ф. Й.)*

Бир хил кесимлар такрорланганда ҳам сўзларнинг орасида ундалма келади: *Ол, ўғлим, ҳаққингни эртароқ ол. . . (Х. О.)*

*Боргил тезроқ, баҳодир дўстим,
Кун чиқишдан, кун ботишга бор. (Х. О.)*

— *Хўп, ука, хўп. Эрталаб жўнаймиз, — деди шошилди Қўснат. (П. Т.)*

3. Гап охирида келган ундалмалар сўзловчининг модал муносабатини ёрқин ифодалайди. Охирида ундалма келган гаплар кўпинча таркибига кўра анча йиғиқ бўлади: *Чин сўзим, Гулнор, манга ишонамайсанми? (О.) Кел, қўзим. — Ҳар вақтдагича қарши оиди чол. (О.) Ўрайлик, йиғайлик, терайлик, дўстлар. Биз кутган унудан юз тўққиз келди. (Ф. Ф.) Мени сўкманг, мени кечиринг, жон Нафиса опа (А. Мух.) Мен ишонаманки, дўстларим, сизлар менинг номимни авлодга муқим қилишга воқифа бўласиз. (С. А.) Ҳайқир, трактор! Тупроқларнинг юрагини кўпор, ағдар, ёр! (Х. О.) Мана кўрдингми, оғайни, сенинг келажагинг порлоқ. (М. Ибр.) — Ўқи, ўғлим дунёда жаҳолатдан қутқарадиган нарса илм нуридир. Ўқи, илм ол,*

кучли, ҳис-туйғу ифодаланади: *Юр, эй улкам, жаҳонларга тит-зроқ солиб юр. (X. O.) Шер юрак эй қаҳрамон, ёвдан жаҳонни пок эт. (X. O.) Яша, эй, ватаним, мунча гўзалсан. (F. F.) Сен билан баб-баробар уйғона олдим, эй қуёш. (F. F.) Эй қаҳрамон доворак, жасур, улуғ халқ, Қудратингдан йўқ бўлди зурлик, асорат. (Ғайратий) Эй, забардаст, чин баҳодир пахтакор, ҳимматинг зўр, сен чаманда бахтиёр. (X. П.) Ҳай кизим, бунақа йигитдан совчи иккинчи келмайди. (O.)*

Ундалма чақириш мазмунини ифодалаганда, *ҳой, эй, э. аё* ундов сўзлари билан келади. Чақириш маъносидаги ундалма такрорланганда, кўпинча, ундов сўз иккинчи ундалмадан олдин келади: — *Ая, ҳой ая, туринг дадамни топиб юпатинг, хафа бўлмасин, ётиб бемалол ухласин. (O.) Кел, эй Фурқат, суҳанни мухтасар қил. (Фурқат)*

2) ундалманинг таркибида аниқловчи эргаш гап бўлиши ёки эргаш гап шаклида бўлиши мумкин: *Эй чеҳраси тобоним, Ошиқларни ҳайроним, йўқ тоқати ҳижроним, васл ила даво айланг. (Муқимий) Улма, эй қўли қанд, жафокаш боғбон, Яшай бер, боғларга чўлганган Ватан (F. F.)*

3) ундалма такрорланиб келиши мумкин. Бу ҳол кучли ҳис-ҳаяжон ифодаланганда, ундалмага алоҳида аҳамият берилганда рўй беради. Ундалма такрорланганда айнан қайтарилиши, аниқловчи билан бирикиб келиши ёки ундалманинг ўрнини мазмунан босувчи бошқа сўз билан алмашиб, қайтарилиши мумкин: — *Жамила! Жамила! Бас, тур ўрнингдан. (X. X.) — Оға, садағанг кетай, оға, — деб гап бошлади, — мана бу болаларга бир қара, раҳминг келсин бизга. (M. Ибр.) — Сархон, Сархон, Сархон, ухляяпсанми? — деб чақирар эди. — Менга қара, сенга гапим бор. (M. Ибр.)*

Ундалмалар такрорланганда, ҳар вақт ҳам кегма-кет кела бермай, ундалманинг такрорланган шакли гапнинг охирида бўлиши, бир мазмундаги икки ундалма орасида бошқа гап бўлақларининг ёки бошқа гапнинг бўлиши мумкин: *Қодирқул: Ҳа, Хонзода, кел, синглим, шу ердимсан? (X. X.) Ҳайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин, Ҳайр, кўзим қораси, Билким, жангда билинади, Мард йигитнинг сараси. (X. O.) Чақиришти армиямиз, фарзандим, Омон боргил, саломат кел, дилбандим. (Ф. И.)*

4) ундалма уюшиб келади: *Она жон! Гофир жон! Унутма мени! (X. X.)*

Қатор келган ундалмаларнинг охиргисида оҳанг кўтарилиб, олдингилари санаш оҳангида айтилади.

Уюшиб келган ундалмаларни изоҳловчи ундалмалардан фарқлаш зарур. Масалан: *Эндиги умрнинг посбонлари, азиз фарзандларим, ўғил-қизларим! Улуғ байрамингиз қутлуғ бўлсин!*

Бу мисолда иккинчи ва учинчи ундалмалар биринчисини изоҳлайди, таърифлайди. Уларнинг уюшмаган эканлигини ораларига тенг боғловчини киритиш мумкин бўлмаслиги ва санаш оҳанги

сўнг болаларни ўқит! Бахт-саодатнинг калити илмдир! —
дер эди. (М. Ибр.)

Одатда, ундалма модал муносабатни ифодаловчи гаплардан (хўп, салом, хайр, раҳмат, ҳорманг, кечирасиз ва бошқалар) сўнг келади. Шунингдек, ундалма хайр ва йўқ сўзларидан ҳам кейин қўлланади: *Хайр, опа, келсанг ўзингга, Рози бўлгин берган тузингга.* (Х. О.) *Хайр, Гофиржон, бир умр хайр.* (Х. Х.) *Раҳмат, дўхтир опа, жуда миннатдорман.* (М. Муҳаммадқулов) *Ҳорманг, Ҳайдарвой, юришларингиз ўзгача?* (У.)

Ундалмаларнинг оҳанги. Ундалма алоҳида чақириқ, мурожаат оҳанги билан талаффуз этилади. Аммо бу оҳанг турли даражада бўлади. Ундалма оҳангининг даражаси ундалма орқали ифодаланаётган маънога, асосий гапнинг хусусиятига (сўроқ, ундов ёки дарак гап бўлишига), таркибига, ўрцига, ниҳоят, муаллифнинг маълум мазмунни ифодалаш ниятига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳам бир хил ўринда жойлашган ундалма гап хусусиятига кўра, турли оҳанг билан айтилиши мумкин:

1) дарак гапда — паст оҳанг билан: *Болам, куч деган ё суякдан, ё гўштан булар экан.* (F. F.)

2) ундов гапларда — кучли оҳанг билан: *Гулбаҳор. Бой! Қолмади тоқатим! Гофир, Жамила! Йиғлама, йиғлама!* (Х.Х.)

3) сўроқ гапларда алоҳида мантиқий ургу олган ундалмадан сўнг чўзиқ тўхтама бўлади: *Гулнорхон, фабрикага кириб ишлашни хоҳлайсизми?* (З Ф)

Ундалманинг оҳангига, албатта, унинг ўринлашиши таъсир этади. Гап орасида ёки охирида келган ундалма гап бўлаклари оҳангидан кам фарқланувчи оҳанг билан айтилади. Гап бошида келган ундалмадан баланд оҳанг билан, чўзиброқ талаффуз этилади. Айрим ҳолларда ундалма кучли ҳис-ҳаяжонни ифодалаб, кўтарилган оҳанг билан айтилади ва шунга кўра, ундалмадан сўнг ундов белгиси қўйилади: *Гофир. Бой ота! Мен хотинфурушларни ҳақорат қилдим, холос! Жамилам! Ростми? Ҳой, ҳоким! Бу золим мингбошининг калтаклари остида суякларим эзилди, мадорим битди, шундай бўлса ҳам икки оғиз гапирман. Холмат. Ҳой, ҳоким! Сенинг ҳақиқатинг шуми! Жамила. Бой ота! Тухтанг! Тегманг бу кишига. Жон бой ота. Болани ўлдирган анови имонсиз Хонзода... Уша! Уша! Бой ота! Уша!* (Х. Х.)

Асосий гап мазмуни ва оҳангининг ундалма оҳангига таъсиридан гашқари, ундалма семантик вазифасига кўра ҳам ўзига хос турли оҳанг билан талаффуз этилади. Ундалмага қанча аҳамият берилса ёки ундалма орқали қанча чуқур ҳис-ҳаяжон ифодаланса, унинг оҳанги шунча кучли бўлади.

Ундалмани характерловчи оҳанг белгиларидан бири тўхтамадир. Кучли ёки нормал чақириқ оҳанги билан талаффуз этилган ундалма бошқа гап бўлакларидан тўхтама билан ажралади: *Онажон! Гофир йигирма йиллик қадрдонимиз-а.* (Х. Х.) — *Ота, — деди Йўлчи чола бориб, — раҳмат сизга, лекин захарини солган илонга ялиқиш ярамайди.* (О.) *Гофиржон! Унутма*

мени, болангни ўлдирган, хотинингни хазон қилган бойнинг, бутун бойларнинг жазосини бер! (Х. Х.)

Алоҳида таъкидловчи, чақириқ оҳанги билан талаффуз этиладиган ундалма ёки ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, ёки ундов сўзлар билан бирикади, ёхуд тақрорланиб келади, бундай ундалмалар аниқ тўхтам билан ажралиб туради: *Азиз ватандошим, ёдингда бўлсин, сен тинчлик ишига сафарбар зотсан* (F. F.) *Эй сиз, шараф билан юксалган боши, Эй сиз, баҳодирлар, моҳир мерганлар, Шу она туйфайли турунг оёққа!* (У.) *Собираҳон. Хой, қизим, қаёқда қолдинг?* (А. Қ.) *Хой, яхши қиз, яқинроқ кел, Бир-икки сўз сўзлайин.* (Х. О.) *Буви, буви, мен дада бўлдим, — дейди Ёдгор дадасининг шапкасини кийиб.* (F. F.)

Уюшган ва уюшмаган ундалмалар шиорларда чақириқ оҳанги билан талаффуз қилинади: *Азиз ватандошлар, юртдошларим, ватанимиз мустақиллиги муборак бўлсин!*

Уюшган ундалмаларнинг ҳар бири алоҳида санаш оҳанги билан айтилади. Бирор ундалмани изоҳловчи ундалмаларда оҳанг бир хил бўлмай, охирига томон кўтарилиб боради: *Фарзандларим, ўғил-қизларим байрамингиз муборак.*

Маълумки, тўлиқ чақириқ оҳанги билан талаффуз этиладиган ундалмадан сўнг чўзиқ тўхтам бўлади. Шунинг учун ҳам ундалмали гап кўчирма гап бўлиб келса, муаллиф гапи, кўпинча, ундалмадан сўнг келади: — *Хотин, — деб Сабрия холати чақирди. — пичоқни олиб кел, тўқличани ҳам сўя қолай.* (М.Ибр.)

Агар ундалма турли ҳис-ҳаяжон маъноларини ифодалаш вазифасида келса, асосий гапнинг ўртаси ёки охирида бўлса, ундалма киритилган гап кичик бўлса, ундалманинг оҳанги асосий гап оҳангидан жуда кам фарқланиб, тўхтам билан ажратилмайди ёки жуда қисқа тўхтам бўлади: *Келинг, Холматжон ака! Қадимингизга ҳасанот.* (Х. Х.) *Имом: Қуллуқ, қуллуқ, Гофиржон.* (Х. Х.) *Омон, менга ўзингни англа, Очиқ гапир, сўзингни англа.* (Х. О.)

Гап ўртасида келган ундалманинг оҳанги алоҳида ажралиб турмайди, аммо ундалма маъжуд бўлган ўринда оҳанг маълум даражада ўзгаради. ундалмадан сўнг жуда қисқа тўхтам бўлади. Айниқса, таркиби ёйиқ ёки ундов сўз билан келган ундалма оҳанг жиҳатдан анча ажралиб туради. Шу билан бирга, ҳис-ҳаяжон маъноси кучли бўлган, мантиқий ургу олган ундалма, гапнинг қай ўринда келишидан қатъи назар, гап бўлақларидан ажралиб турган алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади: *Қўлингни торт, эй жаноб. Қурия тупроғидан.* (Мир.)

КИРИШ БЎЛАКЛАР

Кириш бўлақлар сўзловчининг гапнинг айрим бўлақлари ёки бутун ифодага бўлган модал муносабатини, ҳис-туйғуларини ифодалайди.

ганини исботлайди: *Аввали, уруш бўлмасин, уруш бўлгандан кейин, тил ўлгурнинг суяги йўқ.* (А. Қ.)

Кириш бўлак вазифасида *бундан чиқдики, билдим, биласанки, кўрасиз (-ки), қарасам, бундай қарасам, шуқур* каби сўзлар ҳам келади. Бу хил сўз ва сўз бирикмалари фақат модал муносабатларни ифодалагандагина кириш бўлак бўлади. Бу модал муносабатларга қуйидаги маънолар киради: гумон (*билмидим*), хулоса (*бундан чиқдики, кўрдингки*), диққатни жалб этиш (*кўрасанми, кўр, қара*), ишонч (*аминманки, ишон*) ва шу кабилар: *Бундан чиқадики, Зуннунхўжа сени сўроқлаб топган, ундан кейин қизини юборган.* (А. Қ.) *Биласан, хотин аҳли молга ўч бўлади. . .* (О.) *Аям, шуқур, соғ-саломат.* (О.) *Бир вақт, шундай қарасам, хизматкорхона деразасидан Йулчибой акага кўзим тушди.* (О.)

Юқорида кўрсатиб ўтилгандек, кириш бўлак бутун гапга — ундан англашилган мазмунга алоқадор бўлиши ёки гапнинг айрим бўлаklarига — улардан англашилган маънога алоқадор бўлиши мумкин.

1. Кириш бўлак бутун гапга оид: — *Афтидан, — деди Солижон, — овқатга занг урадиган вақт бўлиб қолганга ўхшайди.* (А. Қ.) *Эҳтимол, шу бугуноқ газетамизнинг флвқулодда сонини ҳам чиқарамиз. Хотиржам бўлаверинг.* (М. Ибр.)

Кириш бўлак қўшма гапнинг бир қисми бўлган эргаш гапгагина оид: *Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрар экан. албатта, беҳуда бўлмаса керак, деб ўйлайман.* (О.)

2. Кириш бўлак айрим гап бўлаklarига тааллуқли:

а) гапнинг кесимига: *Сиз, албатта, нимага чақирди экан, себ ўйлаётган бўлсангиз керак.* (М. Ибр.) *Сиз бу гаплардан беҳабарсиз-да, албатта.* (А. Қ.)

б) гапнинг эгасига: — *Оға, эҳтимол, сиз ҳам ётмоқчидирсиз? — деб сўради.* (М. Ибр.)

в) гапнинг аниқловчисига: — *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютугимиз, — деб гап бошлади Самандаров.* (А. Қ.)

Кириш бўлак бир гап таркибида бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолат кириш бўлакнинг бири гапнинг бир қисмига (ёки бирор бўлагига), иккинчиси гапнинг иккинчи қисмига (ёки бошқа бўлагига) қарашли бўлган ўринларда рўй беради: *Демак, ватан мамнун бўлган ўғилдан меҳрибон она ҳам мамнун, албатта.* (М. Б.) *Афтидан, қари дейсан, шекилли.* (Ҳ. Ҳ) — *Демак, сенингда, мен жамият манфаатларига зид йўл тутган эканман-да? — деб сўради кулимсираб Арам, у университетнинг тиббиёт факультетида ўқирди.* (М. Ибр.) *Ўқиш учун, менимча, бирор иш билан машғул бўлишинг ҳам керакдир, ахир.* (М. Ибр.) *Ҳолбуки, разведкада, айниқса, бу разведкада эҳтиёт шарт.* (У.)

Ифодаланган мазмунни кучайтириш учун кириш бўлак такрорланиб келиши мумкин: — *Албатта, албатта, илтифотлари учун аъло-ҳазратга кўп раҳмат.* (М. Ибр.) *Афсус.*

Кириш бўлақлар гапнинг умумий мазмунига ёки унинг айрим бўлақлари билан изоҳлаш муносабатига киради. Кириш бўлақлар муаллифнинг гапнинг айрим бўлақлари ёки умумий мазмунига бўлган изоҳи ёки турли ҳис²ҳаяжонини ифодалайди.

Кириш бўлақлар вазифасида:

1) маълум сўз туркумларидан ажралиб чиқиб, фақат кириш бўлақ вазифасида ишлатиладиган сўзлар келади: *биринчидан, масалан, яъни, модомики, шекилли, афсус, эсиз, демак, дарҳақиқат, бахтимизга ва бошқалар: Шернинг бўйни занжирга итоат қилса ҳам, юраги асло бўйсунмас, афсуски, бу оёдий ҳақиқатни идрок этмайдилар. (О.) Демак, Мадамин теварақда изғиб юрар экан, у кечалари одамлар ўйқуга кўз юмган пайтларда иш кўради. (П. Г.) Дарҳақиқат, халқ учун улғуш иш қиляпмиз, ўғлим. (Ш. Р.) Кошки, бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса. Кошки, ўзгаларни ғийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар. (У. ва И. Сул.) Эсиз, тақдир экан, қайдин билибмиз, Азизим, дунёга бевақт келибмиз. (У. ва И. Султон) Афсус, қўшни ерларда ёзиқ бургут қаноти. (Х. О.)*

2) маълум сўз туркумидан ажралиб чиқмаган, кириш бўлақ вазифасида ҳам, гап бўлаги вазифасида ҳам қўлланувчи сўзлар келади. Булар: *тўғри, рост, шубҳасиз, сўзсиз, афтидан, ҳақиқатан, одатда, қисқаси, албатта, айтгандай, шундай қилиб, охири каби. Тўғри, иш ғоят мушкуллашди. (О.) Шубҳасиз, топталар, янчилар ғаним, ўлсам айрилмасман қучоқларингдан. (У.) Қисқаси, шу йўл билан ҳосилни ошириш мумкинлигини исботлаш керак. (Ш. Р.) Ишнинг бир қисми машиналар билан бажарилади, албатта. (Ш. Р.) Лекин, менимча, ўртоқ Жалолов ҳақсиз. . . (Ш. Р.)*

Кириш бўлақ вазифасида келган айрим сўзлар ўзининг аслий лексик маъноларини йўқотади. Бу айниқса *афтидан* сўзида аниқ кўринади. Бу сўзнинг *афт* (*юз, бет*) маъноси унутилади, сўзловчининг тахмини, хулосасини ифодалайди: *Маҳсим эшакни кўприкнинг панжарасига боғлаб, олдига ўт юлиб солди ва ўш ерда, афтидан, таниш чиқиб қолган бир одам билан гаплаша кетди. (А. Қ.)*

Қуйида *дейман* феъли ҳам ўз маъносини қисман йўқотади ва кириш бўлақ вазифасида келади: — *Отахон, дейман, уйинга уста экансиз-ку, — деди Урмонжон кулиб (А. Қ.)*

Шунингдек, *ишон, кўр, қара* феъллари ҳам кириш бўлақ вазифасида келиб, асл маъноларини айнан сақламайди: *Холбуси кириш бўлаги эса гапнинг (ҳол-бу-ки) қисқарган шаклидир.*

Гап шаклида бўлган айрим бирикмалар ҳам кириш бўлақ вазифасида келади, масалан, *аввали шуки* бирикмаси ана шундай хусусиятга эга: *Аввали шуки, сиз гапнинг тагида нима борлигини бир ўйлаб кўринг.*

Баъзан бу бирикма кесими туширилган ҳолда ҳам қўлланади — бу бирикманинг кириш бўлақнинг маъно ва вазифасига ўт-

*минг афсуски, дунёга жуда эрта келган эканман. (А. Қ.)
Ундай тоифаларни йўқотмоқ керак эди, афсус, минг аф-
суски, улар урчиноқдалар, қудрат касб этмоқдалар. (О.)*

Кириш бўлақларнинг грамматик белгилари. Тузилишига кўра кириш бўлақлар икки хил бўлади:

I. Кириш бўлақлар. II. Кириш бирикмалар.

I. Кириш бўлақлар бир сўздан ёки бир бўлақ ҳукмидаги сўзлардан иборат бўлиб, улар гапда кириш бўлақ вазифасида бўлади, баъзилари эса маълум гапдагина кириш бўлақ вазифасида қўлланади.

Морфологик таркибига кўра, кириш бўлақлар маълум бир сўз туркуми билан боғланади, ўша сўз туркуми билан ифодланади. Шунга мувофиқ, кириш бўлақларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. От ҳукмидаги кириш бўлақлар.

Бу хил кириш бўлақларга қуйидаги сўзлар киради: *хуллас, хайрият, дарвоқе, таажжуб, чамаси, майли, ҳолбуки, модомики, бахтимизга, афтидан, назарида, одатда, ҳар ҳолда* ва бошқалар.

От ҳукмидаги кириш бўлақлар турли шаклда бўлади:

а) кириш бўлақлар асосан бош келишик шаклида бўлади: *Дарҳақиқат, хайрият, дарвоқе, чамаси, шояд, таассуфки* ва бошқалар.

б) айрим кириш бўлақлар таркибида учинчи шахс эгалик қўшимчаси бўлиб, бу қўшимча ўзакка кириши кетади: *Расми, ёмондан қочилади, замона шум бўлса, яхшидан ҳам қочар экан киши. (А. Қ.) . . . раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, оғизлик қилмоқда. (Ш. Р.) Яхши-си, Табриз комиссияси тўғрисида нима қарорга келганингизни айтиб бера қолинг, — деди у. (М. Ибр.) Охири, бу чўққининг устига чиқиб олибди-да, бошқаларнинг ҳам чиқариш йўлини излаб, кўзи жавдираб турибди. (О.)*

Айрим кириш бўлақлар жўналиш ёки ўрин-пайт келишигида бўлиб, эгалик қўшимчаси билан қўлланади. Бунда эгалик қўшимчаси ўз вазифасида келади ва шунинг учун ҳам учала шахс билан турлана олади. Булар *бахтимизга (бахтига), бахтимга. . .), назаримда* каби кириш бўлақларидир.

в) кириш бўлақлар жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги шаклида бўлади. Аммо бу шакллар ўзининг асл вазифасини йўқотади: *бахтимизга (бахтига), аксига; ҳақиқатда, ҳар ҳолда, назаримда, чамамда, одатда, афтидан, жумладан. Масалан: Қиз. . . ўлар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди. (А. Қ.) — Лекин Сарҳанг, назаримда, анча соддадил одам туюлди менга. (М. Ибр.) Ҳар ҳолда, узоқ кечани ўтказиш учун ўшандан яхши нарса йўқ. (М. Ибр.) Ҳақиқатан, нега қишлоқда бўлиб ўтган ва бўлаётган ишларга кўзини каттароқ очиб қарамабди. (А. Қ.)*

г) кириш бўлақлар кўмакчилар билан келиши мумкин. Булар — *бахтга қариши, сўзига кўра, одат бўйича, одатга мувофиқ* ва бошқалар.

д) кириш бўлақнинг маъносини кучайтириш учун турли белгилар бирга қўлланади: *-ки* боғловчиси *афсуски, модомики, хайриятки* каби сўзларга қўшилади (булардан *модомики* кириш бўлағи ҳар вақт *-ки* боғловчиси билан бирга қўлланади); ҳам ёрдамчиси маънони кучайтиради (*хайрият ҳам*); *эҳ* каби ундовлар ҳис-ҳаяжон билан ифодаланишни кўрсатади (*эҳ, афсус*): *Афсуски, вағдалар ўз вақтида бажарилмади. Модомики, аҳвол шундай экан, у кишининг орзуларига қулоқ солишимиз керак бўлади. (О.) Хулласи, гап шу ерда қолсин. Хайрият ҳам, Зиёдахон келиб қолди, бўлмаса ҳамма ёқни остин-устун қилар экан. (А. Қ.) Хайриятки, мен „Муборакнома“ ни ўқитиб кўрган эканман. (С. А.)*

2. Олмош ҳукмидаги кириш бўлақларга бундан ташқари, ҳар қалғи ва равишдан ўтган менимча (менингча), сизнингча каби сўзлар мисол бўлади: *Тинчлик учун курашни, менингча, мартен ёнида ҳам шиддат билан олиб борса бўлади. (А. Мух.) Унингча ҳам, иш ўз йўлида, секин-аста бўлаверади. (М. Ибр.) Демак, сизнингча, бизнинг миллатимиз аъло-ҳазратнинг илтифотлари соясида фароғатда яшамаётган эканса, а? (М. Ибр.) Ҳарқалай, у сенчалик кўп азоб чекмаган бўлса керак. (М. Ибр.)*

3. Сифат ҳукмидаги кириш бўлақларга — *тўғри, тўғрироғи, дуруст, тузук, ажаб, қисқаси, сўзсиз, шубҳасиз, табиий, рост*, ва бошқа сўзлар киради: — *Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак, — деди Саида. (А. Қ.)*

4. Сон ҳукмидаги кириш бўлақка биринчидан, бир томондан, иккинчидан сўзлари киради. Бу кириш бўлақ баъзан чикиш келишиги шаклида, баъзан кўмакчи-от билан келади: *Иккинчидан, эртага вилоят ёш ёзувчиларининг конференцияси очилади. (О. Ё.) Сиддиқжон, бир томондан, Ўрмонжонга қандай рўпара бўлишини билмай, ... иккинчи томондан, унинг хуш қабул қилиши умиди билан энтиқаб кутар эди. (А. Қ.)*

5. Равиш ҳукмидаги кириш бўлақлар қуйидагилар: *Албатта, айниқса, дастлаб, аввал, охир, холос, шукур, ниҳоят, ҳақиқатан, умуман, айнан, хусусан, асосан, зотан, ваҳоланки, дарҳақиқат, шунингдек, ҳар вақтдагидек, тахминча, оксинча* каби. Масалан: *Ниҳоят, бир куни чидай олмай ўзи гап очди. (М. Ибр.) — Албатта, узаро яхши ният билан иш бошланса, чора топилмай қолмайди. (М. Ибр.) Мана, дўстимизнинг гапига сен ҳам қулоқ сол. Эҳтимол, сен ҳам бирор нарса тушуниб қоларсан. (М. Ибр.) Майли, кираверсин, чой қўйинглар. (М. Ибр.) Гофир Қўрқаман, холос, чуққи менинг олтинларим, марварид, маржонларим, атлас-шоҳиларим йўқ! Ёлғиз гавҳардан тинақ, қўёшдан ҳам юксак муҳаббатим бор, холос! (Х. Х.)*

6. Кириш бўлакларнинг катга бир гуруҳини феъл турига кирвчи кириш бўлаклар ташкил этади. Бу хил кириш бўлакларнинг қуйидаги турлари бор:

а) замони, шахси аниқ бўлган феъллар: *дейман, ўйлайманки, қайтараман; кечирасиз, кўрасизки, бундан чиқдики, ишонасизми, биласизми, англашилдики; борди-ю ва бошқалар.* Бу хил кириш бўлакларнинг баъзилари таркибида албатта **-ки, -ми** ёрдамчилари бўлиши шарт. Мисоллар: *Бечора калсанчилар, дейман, ер ўзларига қарашли бўлганда, шу ариқни уша вақтда чиқаришса ҳам бўлар эди. (А. Қ.) — Отахон, дейман, — ўйинга уста экансиз-ку, — деди Ўрмонжон кулиб. (А. Қ.) Сиддиқжон, дейман, одам деганга андиша, юзи-хотир деган нарса ҳамма вақт керакдир. (А. Қ.) Холмат. . . бир ёқдан ўзимнинг ҳам биронта дилкушони олишга қурбим етмаганиданми, билмайман, бироз гирдгашт қилиб келар эдик. (Х. Х.) Биласизми, шу сафар у машинист, мен ёрдамчи бўлиб юрдим. (Ойдин)*

б) кириш бўлак вазифасида ишон, кўр (кўринг), қара (қаранг), айтайлик, ўйлаб кўр, шошма каби буйруқ феъл шакллари қўлланади. *Айтайлик, у ҳам сени севади. Қара, қандай чехраси иссиқ, Валичкадир синглингнинг исми, мана, унга тикдинг кўйлакча, кўр-чи, болам, буйи дурустми? (Д. Файзиев) — Ростданми? — деб сўради қиз жиддий: — Лекин, айтингчи, сиз ўзингиз ҳақиқатчи ҳам биз билган одаммисиз. (М. Ибр.) Лекин пулни кўп мақтаб юбордим, шошма, ерда ҳам хосият кўл. (О.)*

Юқоридаги феъл шакллари қисман ўз маъносида қўлланмай, айтилаётган фикрга ёки ўнинг айрим қисмларига эшитувчининг диққатини жалб этиш учун ишлатилади (бу айниқса, *дейман, борди-ю, кўрасизки, қаранг* каби феълларга тааллуқли).

Бу хил феъл типидagi кириш бўлаклар (*ўйлайманки, айтайлик, биласизми* ва ҳоказо) эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапларига яқин туради. Мазмун, оҳанги бу хил кириш бирикмаларни қайси синтактик қурилмага оид эканлигини ҳал этади.

в) *айтган* сифатдошига **-дек// -дай** суффикси қўшилишидан ҳосил бўлган *айтгандек* феъли (шаклига кўра, равиш) кириш бўлак вазифасида келади: — *Ха, айтгандек, янги унвонлар муборак бўлсин, медицина фанлари доктори бўлдим, деб шипшитиб ҳам қўймайсиз-а! (М. Муҳаммедов)*

Айтгандай кириш бўлаги ҳам ўз лексик маъносини қисман йўқотади ва сўзловчининг эсига тушиб қолган қўшимча бир фикрни ифодалайди.

Равиш ясовчи **-ча** суффиксининг **-(и)ш** ҳаракат номига қўшилиши ёрдами билан тузилган *англашимча, айтишларича, эшитишимча* каби шакллар ҳам кириш бўлак вазифасида бўлади. (Бу шакл ўтган ёки келаси замон сифатдоши шаклида бўлиши кам учрайди.)

Кириш бўлакнинг бундай шакллари кўмакчи билан ҳам бирикиб келади: *билдиришига қараганда, айтишига кўра* ва бош-

қалар: *Мавлоно Маждиддиннинг айтишига кўра, хазинада ақалли икки туман ҳам пул қолмабдур.* (У. ва И. Сул.)

Демак кириш бўлаги ҳам аслида феълнинг ҳаракат номн шаклидир: *Демак, пахтадан нормал ҳосил етиштириб олишга бутун куч ва имкониятлар муҳайё.* (F. F.)

д) феълнинг шундай қилиб, ишқилиб каби аслида равишдош бўлган шакллари ҳам кириш бўлак вазифасида келади: *Шундай қилиб, гапнинг хулосасига келайлик.*

е) *кошкийди* кириш бўлак шакли *кошки* модал сўзи билан эди феълнинг бирикувидан таркиб топган.

Кириш бўлақларнинг шундай турлари ҳам борки, улар маълум сўз туркумидан тамоман ажралиб кетган. Уларнинг ташқи морфологик кўринишидан ҳам бирор сўз туркумига яқинлаштириш, аниқ бирор сўз туркумидан ажралиб чиққан деб ҳукм чиқариш қийин. Булар яъни, *шекилли, афсус, эсиз, кошки, эҳтимол, шояд, аттанг* каби сўзлардир.

Бу хил кириш бўлақлар морфологияда модал сўзлар гуруҳини ташкил этади.

II. Кириш бирикмаларнинг таркиби қуйидагича бўлади:

1. Аниқловчи ва аниқланмиш ҳаракатидаги кириш бирикмалар:

а) қаратқичли кириш бирикма: *Унинг фикрича, қарияларнинг айтишича, сенинг бахтингга, бунинг устига, менинг нгзаримда, сенинг билишингча* каби Мисол: *Буларнинг ҳаммаси, албатта, ёмон, хунук, ҳар бири бир хавф, лекин Сафаровнинг нгзариди, булардан ҳам ёмонроқ, хунукроқ нарса, булардан ҳам каттэроқ хавф кўкламни қўлдан бериб қўйиш эди.* (А. Қ.) *Унинг тажрибаси эса жуда катта эди. Кўрсатган хизматлари ҳам, ўзининг ўйлашича, оз эмасди.* (М. Ибр.)

Қаратқичли аниқловчининг бошқарувчиси от ҳам, ҳаракат номи ҳам бўлиши мумкин.

б) сифатловчили кириш бирикма: *бир томондан, бир ёқдан, шу жумладан, бир сўз билан* каби.

Морфологик таркибига кўра, *бир томондан, бир ёқдан* кириш бирикмаларидаги *томон, ёқ* сўзлари кўмакчи-от бўлиб, *бир сўзи* уни аниқлайди. Мазмунан асосий етакчи сўз бирдир. Шу жумладан, *бир сўз билан* кириш бирикмалари барқарор бирикмани ташкил этади.

Кириш бирикма вазифасида от келган тақдирда (*хабарларга қараганда, маълумотига кўра* каби) унга сифатдош ёки бошқа сўз туркумидан ифодаланган йиғиқ ёки ёйиқ аниқловчи боғланиши мумкин: *Аmmo узоқ-яқиндан қулоғига чалинган хабарларга қараганда, улар ўртасидаги гап ишқ-муҳаббатдан, оила қуриш маслаҳатидан нарига ўтмаган.* (Мумтоз)

Баъзан тожикча изофа қурилмаси кириш бирикма вазифасида қўлланиши мумкин (*фикри ожизимча, хулласи калом* ва бошқалар): *Фикри ожизимча, тездан исбнчилар устига қушин тортмоқ зарур.* (У.) *Хулласи калом, сабрни, қаноатни унутмади.* (О.)

2. Тўлдирувчи кириш бирикма: *Қисқасини айтсам, тўғриси айтганда, деганингиздан билсақ, менга деса ва бошқалар.* Мисол: *Ростини айтсам, сиз тўғрингизда бирор нарса дея олмайман.* (М. Ибр.) *Ростини айтганда бу йил саратон жуда иссиқ бошланди.*

Тўлдирувчи кириш бирикмаларнинг бошқарувчи сўзи сифатдош ёки шарт феъли шаклида бўлади; ҳар икки хил қурилма ҳам эргаш гапга ўхшайди. Аммо бу қурилмаларнинг мазмуни ва грамматик хусусияти уларни эргаш гап эмас, кириш бирикма, деб ҳукм қилишга олиб келади. Бу хил кириш бирикмалар ифодаланаётган фикрга муносабатни ифодалайди, ўзича маълум бир фикр, мақсадни англатмайди.

3. Ҳолли кириш бирикма: *бошқача айтганда, очиқ айтганда, қисқа қилиб айтганда, қисқа қилиб айтишича* ва бошқалар. Бу хил кириш бирикмаларнинг бошқарувчи сўзи сифатдош ёки ҳаракат номидан бўлади.

4. Кириш бирикмаларнинг таркибида бир неча хил гап бўлаклари бўлиши мумкин (аниқловчи ва тўлдирувчи; аниқловчи ва ҳол; тўлдирувчи ва ҳол): *Унинг гапига қараганда, унинг очиқ айтишича* ва бошқалар. Мисол: *Чопрнинг айтишига қараганда, душман қўшинлари тез орада дарёни кечиб ўтади.* (Фольклор)

Кириш бўлак ва кириш бирикмалар қуйидаги маъноларни ифодалайди: 1) ифодаланаётган фикрга баҳо берилади; айтилаётган фикрнинг аввалги фикр билан алоқаси, сўзловчининг маълум воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатни шахсан қандай тушуниши кўрсатилади. Бунга — *албатта, сўзсиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, ҳақиқатда, тўғри, умуман, англашиладики, кўринишдан, маълумки, хулласи, қисқаси, шундай қилиб, демак, англашимча, модомики, ниҳоят, айниқса, майли, шунингдек, рост, дарвоқе, дуруст, қалай, ҳар ҳолда, холос, яхшиси, яъни, очиғи* қабилар киради: — *Албатта, хўжайинники ноҳақ.* (О.) *Ҳақиқатда, кейин билса, чол уни алдаб олиб келган экан.* (А. Қ.) *Буларнинг ичида, дарҳақиқат, Сафаров билан Самандаров ҳам бор экан.* (А. Қ.) *Қуёш осмонда, ҳақиқатан, худди бир катта чўғдек.* (П. Т.) *Цехнинг, тўғрироғи, бутун заводнинг оловли маркази шу ерда.* (А. М.) *Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрур экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак, деб ўйлайман.* (О.) *Хуллас, Гафур Фулом ўз ижодида мумтоз адабиётимиздаги ижодиётни куйлаш каби энг яхши анъаналарини янги шароитда, янги мазмун, янги бадиий воситалар билан бойитган миллий шеъримиздир.* (Ғ. Фулом таржимаи ҳолидан.) *Дуруст, ҳаммаси ҳам ёш йигитлар, ҳаммаси ҳам ўша ернинг одамлари. Қалай, катта йўл қуриндими?* (А. Қ.) — *Яхшиси, душманни ўз қуроли билан уруш керак.* (М. Ибр.) *Сўзамол, бадавлат қўри тоғанинг бирдан кўз юмиб, сукутга ботишининг сабабини, табиий йўлчи тушунмайди.* (О.) *Яъни, шоҳ мамлакат бойлигини ўраб ётган ажд ҳодурким.* . . (У.) *Раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, оғизлик қилмоқда.* (Р. Файз)

2) сўзловчининг воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатга эмоционал муносабатини ифодалайди:

а) гумон: бу маъно эҳтимол, афтидан, чамаси, шекилли каби сўзлар орқали ифодаланади: Эҳтимол, бир онаси қолгандир бағрин ёқиб, эҳтимолки, бу қиз бир савдогарнинг қизидир. Эҳтимол, бир суқсур, бир парининг ўзидир. (Ҳ. О.) У, афтидан, Иброҳимовга бир оғиз гап айтгани йўлакдан кирган экан-у, буларни кўриб ўтирди ва Сиддиқжон билан гаплаша-ошган гапи борлиғиңи айтиб, унинг қолишини сўради. (А. Қ.) Иккала жувон, фўқат шундай гап очилишини кутиб турган экан, шекилли, иккови, бир-бирига навбат бермай бидирлаб кетди. (А. Қ.)

б) шодлик, мамнунлик: бу маъно — бахтимизга, толейимизга, хайрият (ки), шукур, ниҳоят, ишқилиб каби сўзлар орқали ифодаланади: — Хайрият, — деди Дўсмат, — нафасни унглаб, кейин, — бошқа одамлар экан. (П. Т.) Бахтимизга, ўртоқ Давронов учраб қолиб, бизни бу ерга эргаштириб келди-да. (П. Т.) Шукур, эл қатори эшигимизга номер қоқилган. (А. Қ.) Бахтимизга, сен омон бўлгин, болам. (Ҳ. Ҳ.) Билмас эдим, билмасдим асло, лекин, шукур, урмади бало. (Ҳ. О.) Ишқилиб, ҳар ким ўзига яраша иш топиб олди. (Ойдин)

Ишқилиб кириш бўлаги иштироқ этган гапнинг кесими келаси замонга оид бўлса, бу кириш бўлак орқали орзу-умид мазмуни англашилади.

в) орзу-умид; бу маъно — қошки, қошқийди, ишқилиб, шояд кабилар орқали ифодаланади: Қошки, акаси Йўми бўлса эди. (О.) Қошки эди, сизнинг шу кўркам сафарларингизда жуфт-жуфт бўлиб эркаклар, сизни севаман деб ваъда берган йигитлар бўлса эди, бахтиёр далаларимизнинг ҳуснига хусн қўшилиб, меҳнатлар унумлироқ, куйлар янгроқроқ чиқар эди. (Ҳ. Ҳ.)

г) афсус, ачиниш; бу маъно қуйидаги кириш бўлақлар орқали ифодаланади: афсус, афсуски, эсиз, аттанг, бахтги қарши, таассуфки, аксига олиб ва бошқалар: Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келганман. (О.) Бир вақт ёзган хатдаги самимий маслаҳатларини, дўстона ачиқ сўзлар билан кўрсатилган ҳақиқатларни, афсуски, Бадиуззамон қулоққа олмабди. (О.) Эсиз, болалар-эй! — деди Дўсмат. (П. Т.) Зухра кўдуз кўкда армон қилади, эсизки; маконим бу бордан широк. (У.) Эсизгина, портлатувчилар кетиб қолганлар. Яна чақирсақ фурсат кетади. (Ш, Р.) Эҳ, аттанг, шунча меҳнат қилсанг-у, меҳнатинг кўкка соғурилса. (Ш. Р.)

д) ишонч: қуйидаги кириш бўлақлар бу маънони ифодалаш учун қўлланади: шубҳасиз, албатта, муқаррар ва бошқалар: Буни, шубҳасиз, кўраимиз, текшираимиз, ўрганамиз, тағига етамиз, ўзимизнинг кучимиз етмаса, раҳбарга арз қиламиз. (А. Қ.) Озодликка чанқоқ элларга етгач, кулбасини

Ёритар, албатта, хатинг. (F. F.) Албатта, ҳамма куч ишчининг болагасида, унинг билагида ва меҳнатида. (М. Ибр.) Енгур зулматни нур, албатта, шаксиз. (У. ва И. Султон) Хозир барҳаёт булган, Темур шаҳзодаларидан энг табдиркори, энг қобили ва энг муносиб соҳиби тахт, шубҳасиз, Хусайн Бойқародур. (У. ва И. Сул.) Қуйинг, майли, алар билгунчи қилсун. Зулм чақмоқлари, қўйинг, майли, қутурсун, Ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсин, муқаррар, оқибат бизнингча бўлмай. (У. ва И. Сул.)

1) таажжуб: бу маъно *ажаб (ки), таажжуб (ки), наҳот (ки)* каби кириш бўлақлар орқали ифодаланади: *Ажаб, бу чол маърузага қўшимча қилиб, нима демоқчи экан. (А. Қ.) Собиржонқорининг чорбоғида ўтказган дамларимиз қандай дамлар эди, ниҳотки, ўша кунлар эсингиздан чиққан бўлса. (А. Қ.) Ажаб, занжирбанд шер, енгаман дер. (У. ва И. Сул.) Таажжуб, янгича аза, янгича бзм. (У. ва И. Сул.) Ажабол! Шаҳаншоҳ Боғижаҳонрода истироҳатга машғул эди. Қутилмаган бир фурсатда келдишларига не ҳодиса боис бўлди экан. (У. ва И. Сул.)*

3) айтилаётган фикрнинг манбаини кўрсатади. Бу хил маъно қуйидаги кириш бўлақ ва кириш бирикмалар орқали ифодаланади: *менимча, фикримча, фаҳимча (да), унинг сўзига кўра, айтишларича, билдиришига қараганда, назарида, эси: да, маълумот беришича, (унинг) нуқтаи назарида, эшитишимчя ва бошқалар: Менимча, унда оз деганда ярим йиллик иш бор, ишчи кичини қаероан топамиз-у, харажатни қаердан оламиз. (Ш. Р.) Аммо, менимча, сал кўрпага қараб оёқ узатиш керак. (Ш. Р.) Шоир киноя билан кўлди-да, ҳаммага эшиттириб деди: — Фикримча, рутбаларнинг, мансабларнинг паст-балари йўқ. (О.)*

Ўзгаларнинг фикрига шубҳа билдирилганда ёки бошқаларнинг фикри эканини таъкидлаш учун кесим *эмиш* феъли билан қўлланади: — *Билмадим. . . Айтишларича, меҳмонлари билан ёзлик боғига келиб, сайҳат қилиб юрган эмиш. (М. Ибр.)*

4) Фикрни ифодалаш усули, услубига муносибат билдирилади. Бу хил маъно қуйидаги кириш бўлақ ва кириш бирикмалар ёрдами билан ифодаланади: *Унинг сўзи билан, бошқача айтганда, бир сўз билан (айтганда), очиқ қилиб, қўполроқ қилиб айтганда, яъни, айнан, тўғрироғи, қисқаси ва бошқалар. Мисол: Қисқаси, қашшоқликдан иш қидириб, узоқ шаҳарларга кетар эди. (П. Т.) Аммо, мен сизга айтсам, Муҳайёси тушмагур ҳам бир жаҳон, қизларнинг султони, юз-кўз бемаган олов. (М. Муҳаммадов)*

5) Ифодаланаётган фикрнинг, айрим ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг оддийлиги, одатда рўй берувчи ҳодиса эканлигини ифодалаш учун *одатда, одат бўйича, одатга мувофиқ* каби кириш бўлақлар қўлланади: *Еб-ичиб ўтиришни, одатдагича, хушомадгўйлик билан таклиф қилди. (О.) Бугун Гулнор вафотининг саккизинчи кун; кеча, одатга мувофиқ, қаринбош-*

урўғлар тўпланиб келишди Қиз томон, одатга мувофиқ, хоннинг пойгасини банд этади. (О.) Музокарадан зериккандай, азамат гавдасини тиклади, кенг кўкраги билан оғир нафас олди-да, одати бўйича, зарда қилган каби кескин газ пирой. (О.) Навоий девондан қайтиб, одати бўйича, Шайх Баҳлулни йўқлади. (О.)

6) Нутқнинг айрим қисмлари ўртасидаги муносабат, гап бўлагига ёки айрим фикрларнинг тартиби; бу хил маъно қуйидаги кириш бўлак ва кириш бирикмалар орқали ифодаланади: *Хуллас, хусусан, асосан, зотан; умуман, унинг устига, биринчидан, . . . қайтараман, эслатиб ўтаман, демак, аксинча, шундай қилиб, аввало, охири, айниқса, ҳолбуки, ваҳоланки, деярли, жумладан ва бошқалар.* Мисол: *Аъло ўқиш ўзи юксак шуҳрат, ҳар шуҳратинг тилларда достон, Зотан, менда бўлса зеҳну қудрат, Нега қолай аъло олмасдан.* (С. Ж.) *Биринчиси, Иван Никитич Смирновнинг буйруғини тушунмадим. Иккинчиси, ўжарлик қилдим, ўзимнинг хато фикримда қаттиқ туриб, сизларнинг ҳақли сўзларингизга қулоқ солмадим.* (Ш. Р.) *Аксинча, Ҳусайн Бойқародек улўғ, тажрибали деб ном чиқарган ҳукмдорнинг катта қўшин билан келиб, ҳеч иш чиқаролмай, гурурини сулҳ билан қондиришга мажбур бўлганлиги уларнинг кўкрагини кўтарган эди.* (О.) *Дарвоқе, Гофир, келинга айт, хизмат-пизмат қилиб турсин.* (Ҳ. Ҳ.)

7) Кириш бўлакларининг айримлари тингловчининг диққатини айтилаётган фикрга жалб этиш учун хизмат қилади; бу маъно — *кўрдингки, билдингки, тушунасизми, ўйлаб кўр, қани, марҳамат қил, эшит, кечир* каби кириш бўлаклари орқали ифодаланади.

Кириш бўлак ва кириш бирикмаларни ташкил этган сўзлар айрим ҳолларда мустақил ундов гап бўлиб келиши (асосан эмоционал маънони ифодаловчи ундов гаплар) ёки тўлиқсиз гап бўлиши ёхуд оддий гап бўлаклари вазифасида бўлишлари мумкин:

1. Кириш бўлак вазифасидаги сўзлар мустақил гап тарзида: *Э, а т т а н г!* — *деб пичирлади Давлатёр.* — *Кўплашиб келганимизда, шу ерда қамаб олар эканмиз. . .* (П. Т.) — *Афсус, афсус!* — *деб гапга аралашди Ҳикмат Исфаҳоний.* (М. Ибр.)

2. Кириш бўлак вазифасидаги сўзлар гап бўлагига вазифасида: *Ҳар ким ўйнади тўптошини, шубҳасиз тутди қиморнинг бошини.* (Ҳ. Ҳ.) *Узун-узун арғамчи ерда ётса майлими, Эссизгинг Гулбахор гўрда ётса майлими!* (Ҳ. Ҳ.) *Агарни магарга никоҳ қилсалар, бир ўғил туғилгай оти — Кошки.* (Ғ. Ғ.) . . . *Афтидан иш кўрган бир гуруҳ йигитлар билан қуршалган Навоийни кўриб, югурди* (О.) *Мен назаримда анча муҳим бўлган баъзи маълумотларни келтираман.* (Газ.)

Кириш бўлакларнинг ўрни асосан уларнинг маъно ва вазифасига боғлиқ бўлади. Бирор гап бўлагига оид кириш бўлак шу

бўлак билан бевосита ёнма-ён келади. Агар кириш бўлак гапнинг умумий мазмунига тааллуқли бўлса, у гапнинг бошида ёки охирида бўлади; бунда маъносига аҳамият берилиб. мантиқий урғу олган кириш бўлак гапнинг бошида бўлади; гапнинг сўнгида келган кириш бўлак одагда ҳис-туйғуни ифодалайди: *Ҳақиқатан, қизиқ бир ном, ҳайвонларнинг ошқозонини „ишканба“ деб эдилар. Қандай муносабат билан одамга „ишканба“ номини берганлар? (С. А.) — Тўғри, деди у, — биз билан савдо қилувчилар топилади. (М. Ибр.) Ниҳоят, мен айтилган жойга етиб олдим. Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор. (А. Қ.) — Эсингни еб қуйибсан, шекилли, деб жавоб берди Сархон. (М. Ибр.)*

Кириш бўлаklar бош гапгагина оид бўлса, у эргаш гапдан сўнг, бош гап олдида келади: *Азиз шахзода, дунёда юз йил яшамоқ юз йил азоб чекмоқ эканини билсангиз эди, эҳтимол, менга юз йил умр тиламаган бўлар эдингиз. (У. ва И. Сул.) Ундоқ бўлса, албатта, ўртоқ Самандаровнинг суриштирганлари ўринли. (А. Қ.)*

Кириш бўлакларнинг айримлари кўпроқ гап бошида (*тўғри, демак, ҳақиқатан ва ҳоказо*), бошқалари гап охирида (*шекилли*), баъзи бирлари гапнинг ўртасида келади (*унинг назарида, масалан каби*). Бу кириш бўлакларнинг маълум семантик вазифасига боғлиқдир. Албатта, кириш бўлаклар турли вазифада ҳам келади, аммо бу ҳол айрим кириш бўлакларгагина тааллуқлидир.

Қуйида *албатта* кириш бўлагининг вазифасига диққат қилинг: а) *Албатта, мен кўрсатган далилларга ҳам қўшилади. Албатта, менинг бўйнимга биров арқон солаётгани йўқ. (А. Қ.)* б) *Иван Никитич, сув бор, албатта, бироқ тўрт кунда чиқариш қийин. (Ш. Р.)* в) *Сен айтган одамлар, албатта, соддадил ва очиқ кўнгил одамлар. (М. Ибр.)* Сиз, *албатта, янги ташкилот тўғрисидаги гапларни эшитгандирсиз, Шамсия хоним? (М. Ибр.)*

Албатта кириш бўлаги гапнинг бошида ва охирида келса, одагда, гапнинг умумий мазмунига изоҳ беради, гап орасида эса кесимнинг маъносига алоқадор бўлади. Аммо *албатта* кириш бўлаги қаерда келмасин, гапнинг биринчи навбатда кесимига боғланади, унинг маъносини изоҳлайди.

Бинобарин, кириш бўлакларнинг деярли ҳар бири ўринлашишда ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Кириш бўлакларнинг оҳанги оддий гап бўлакларининг оҳангига нисбатан пастроқ бўлади, аммо суръати тезлашади. Кириш бўлак гап бўлакларидан тўхтам билан ажралиб туради. Баъзан шу тўхтам унча сезилмайди. Агар кириш бўлакка мантиқий урғу тушса, унга алоҳида аҳамият берилса, унинг оҳанги секинлашади, тўхтам аниқ ва чўзиқ бўлади.

КИРИШ ГАПЛАР

Кириш гаплар асосий гапнинг умумий мазмунига бўлган сўзловчининг муносабатини ифодалайди. Кириш гаплар ҳам шунга кўра, кириш бўлак ва кириш бирикмалар ифодалаган маъноларни ифодалайди: ифодаланаётган фикрга баҳо берилади; айтилаётган фикрнинг аввалги фикрга бўлган муносабати кўрсатилади; сўзловчининг ҳис-туйғуси ифодаланади; айтилаётган фикрнинг манбаи кўрсатилади; фикрни ифодалаш усули изоҳланади; айтилаётган фикрга сўзловчининг диққати жалб этилади ва ҳоказо.

Кириш гапларнинг кириш бўлаклардан фарқи, аввало, уларнинг тузилишида кўринади. Кириш гапнинг ўз ичида предикатив муносабат бор. Иккинчидан, кириш гап маълум изоҳни кенгроқ, тўлароқ, аниқроқ ифодалайди. Учинчидан, кириш гап, кўпинча, маълум гап бўлаклари билан кенгайиб келади.

Кириш гаплар тузилиши жиҳатидан бир составли ёки икки составли бўлиши мумкин. Кириш гаплар асосан фразеологик гап шаклида бўлади¹. Бу хил фразеологик гаплар қуйидаги шакллarga эга бўлади:

1) кесими шарт феъли шаклида бўлади. Бунда — а) эгаси бўлмайди (*менга қолса*): *Яхшилик, менга қолса, тушга кирмаган бир яхшилик.* (О.)

б) эгаси шаклан бўлмайди (у ёғини сўрасанг, ўқиганига келсак, қандай десам буларкин, тўғриси айтсам, каби): *У ёғини сўрасанг, айтайми, дадам Ёрматга кувё бўлмоқчи!* (О.) *Сен, қандай десам буларкин, жуда яхши тенги йўқ йигитсан!* .. (Б. П.) *Ёлғиз боришга, тўғриси айтсам, қўрқаман.* (О.)

в) эгаси шаклан бўлади (*мен сизга айтсам ва бошқалар*): *Мана шуларни ҳўп уйладим-у, мен сизга айтсам, ариза ташлашга жазм этдим.* (А. Қ.)

2) фразеологик гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлади. Бунда: а) гапнинг эгаси бўлади (*эсим қурсин каби*): *Қайси Хушрўй? Эсим ҳам қурсин, ҳа, қишлоқданми?* (О.) — *Мастлик қурсин, тоза машаша қилибман, ҳе-ҳе-ҳе, — совуқ кўлди бойвачча.* (О.)

б) гапнинг эгаси шаклан бўлмайди (*қулинг бўлай, тасаддуфнинг бўлай, қандингни ур, омон бўлгур, менга қара ва ҳоказо*): *.. иғнининг учидай ёлғони йўқ, қулинг бўлай, бойвачча.* (О.) *.. икки оғиз сўзим бор, тасаддуфнингиз бўлай, марҳамат қилинг.* (О.) *Қандингни ур, юлдузларинг жуфт тушган бўлсанчи, одам болдси сенларни ажрата олмайди!* (О.) *.. бригадамизда ўн бир киши қолди, холос. Лекин ҳаммаси ҳам, омон бўлгурлар, ударник йигитлар.* (А. Қ.) *Айниқса, мана шу беш-*

¹ Бу ўринда фразеологик бирикмадан фарқлаш учун фразеологик гап терминини лозим топдик. Гаркибида предикатив муносабати бўлган, ҳатто шаклан эга ва кесими бўлган бу хил қурилмаларни фразеологик бирикмадан фарқлаш керак бўлар. Акс ҳолда, бирикма билан гап тушунчаси фарқланмай қолади.

олти йил ичида бойлик жуда зўрайиб кетди, хўп деяверинг.
(О)

Бу хил кириш гапларнинг кесими бўлишсиз шаклда ҳам келади (кўнглингизга келмасин): — Бу гапингиз нотўғри, лорри, сизнинг илмингиз эскича илм, энди янгича илм керик. Кўнглингизга келмасин-ку, извошга эшак қўшиб бўлмайди. (А. Қ.) Сизни танимаганлари учун суриштиргандирлар-да? Кўнглингизга келмасин-у, ҳар хил одам бўлади. (А. Қ.)

3) фразеологик гапнинг кесими аниқлик феъли билан ифодаланади. Бунда а) гапнинг эгаси шаклан ифодаланмайди (ўзингиз биласиз, ўзингиздан ўтар гап йўқ); ўзингиз биласиз, тўрт йилдан бери бу ерда ишлайман, тиним йўқ; ишдан бошим чиқмайди. (О.)

б) гапнинг эгаси ифодаланади (мана кўрасиз, ўзингизга маълум): Ўрмонжон акам уришмайдилар, мана кўрасиз, уришмайдилар. (А. Қ.) Ундоқ деманглар, мана кўриб турибсиз, жонини жабборга бериб ишлаётибди. (А. Қ.)

4) кириш гапнинг кесими -моқчи ёки -ган, -дай ва ёхуд -ган, -да аффикслари билан шаклланган сифатдош формаси орқали ифодаланади: Ўрмонжон айтмоқчи: „ашаддий бинокор“ уста Тўлаган бинокорликка... берилиб кетди... (А. Қ.) Иброҳимов қаерга бормисин, шундан гап очлиб, ҳар ким уз фикр-мулоҳазасини айтар, Ўрмонжон айтмоқчи, масалани бутун халқ муҳокама қилар эди. (А. Қ.) ...Иброҳимов, Қурбон ота айтмоқчи, гулларни ўз илмидан баҳраманд қилди. (А. Қ.) Ишқ ўтида ёнган, Жобир айтгандай, уйқусиз кўзлари қизаргандай кўринди. (Ҳ. Ш.) Икки жинс бир ёстиққа бош қўйиши билан, масаланинг бир томонини олиб айтганда, ўтмиш ва келажак наслини бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради. (А. Қ.)

Кириш гаплар кўпинча асосий гапнинг орасида, гап бошида ёки сўнгида келади.

5) кириш гапнинг кесими — от кесим шаклида: Муболаға эмас-у, бой билан гаплашганда ҳатто унинг қулоғига озор етказиши мумкин бўлган „р“ ҳарфини ичига ютиб, гапирди: — Буюсинла, тақсий... (А. Мух.) Кундузи бўлса, ўзингиздан ўтар гап йўқ, хунукроқ кўринади (А. Қ.)

ИЗОҲ ГАП ВА ИЗОҲ СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Маълум гап таркибида шундай гаплар ёки сўз бирикмалари бўладики, улар асосий гапдан англашилган мазмунга ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносига оид қўшимча изоҳлар, қўшимча маълумотлар, айрим тузатишлар беради¹. Ана шу ўзига хос маънолари билан улар кириш гаплардан фарқланади. (маълумки, кириш гаплар шаклан фразеологик гап бўлиб, маз-

¹ Қаранг: И. Тошалиев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар, „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1976 й.

манан кириш бўлаклар аниқлашган маъноларни ифодалайди). Бундан ташқари, кириш гаплар асосий гап мазмунига ёки унинг айрим бўлаклари маъносига яқин туради. Бу кириш гапларнинг оҳанги ва тузилишидан ҳам кўриниб туради. Изоҳ гаплар ёки изоҳ сўз бирикмалари асосий гапнинг умумий мазмуни ёки унинг айрим бўлаклари маъносидан узоқроқ туради, ўзига хос алоҳида оҳанг билан талаффуз этилади, бу оҳанг асосий гап оҳангидан фарқланади. Шу билан бирга, изоҳлаш вазифасида айрим сўз ёки сўз бирикмаси ҳам келиши мумкин.

Изоҳ гаплар асосий гапнинг умумий мазмунига онд бўлиши ёки асосий гапнинг айрим бўлаклари маъносини изоҳлаши мумкин: ...*рўмолчага тугилган қандни, гушангада кийилма-жак юпка оқ кўйлакни (бунга ҳам домланинг „нафаси“ теккан) ва бир парча қоғознинг юзига... ёзилган... „эзиб-ички“ни .. рўмолчага тугиб... белгили жойга қўйди. (О.) Кампир паранжсини бошга илиб, Нуруни машҳур „Қўнғироқ“ фолбинга...)* баъзилар „*гост фолбин“ ҳам дейишади* судради, (О.) ...*Отасини бир кеча қондан беланган ҳолда зиндон ёқасидан топганларида (уни зиндондан қочганлар ўлдириб кетишган эди) Абдусамад ўн яшар, қўрқоқ, лекин писмиқ, қув бола эди. (А. Қ)*

Изоҳ гаплар қўйидаги маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади:

1) маълум воқеа, ҳодиса ёки хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик сабаби: *Қурбон ота унинг суҳбатини хушламаса ҳам, одамнинг юзи иссиқ—ҳамсафар бўлиш тўғрисидаги сазасини ўлдирмади. (А. Қ.) ... тикилган кенг, узун оқ шоҳи кўйлак (қутли кунда „бурма кўйлак“ кийишни онаси ман этган), бошида байтлар ёзилган катта санъма рўмол эди. (О) Эру хотин узоқ-ўйлашиб ўтирмай (чунки ўйлашадиган жой эмас эди!), совчининг иккинчи келишида жавоб беришга қарор қилдилар (А. Қ.)*

2) айрим сўз ёки сўз бирикмаларига изоҳ беради; изоҳлаш орқали шу бўлак ҳақида кўшимча маълумотлар ҳам ифодаланади ...*бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди (О) Қирғиз Ўроз белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойни (ким билади, бунга қачонлардан бери сақлаб келган) чиқариб, секингина ташлади (О.)*

3) маълум воқеа, ҳодиса ёки хусусиятлар қиёсланади: *Бу одат (меҳмонларни елиб қўйишдай) хонлар, беклар замонасидан қолган... (Ғ. Ғ) Унинг яхши ҳамсабоқларидан бўлганим туфайли (ўша давр кишилари фаҳми доирасида) у менга дарсдан олдин уйимга келасан, бирга дарс тайёрлаймиз, деди, (С. А.)*

4) тўсиқсизлик: *Иккинчидан, бу хизматкорнинг қизига уйланиши—қиз қанча чиройли бўлмасин—ўз ғурур, ўз обрўси учун катта нуқсон деб билган эди. (О) Аммо Ўлчи қандай-*

дир бир темирчи уртоғининг сузига (гарчи бу суз қанча санимий ва тўғри бўлмасин) қизнинг ишонч ҳосил қилишига шубҳа қилганидан, ... ўз дўстини олиб келишни мулоҳаза қилар эди, (О.)

5) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятни аниқлаш ёки эслайтиш, таъкидлаш, диққатни жалб. этиш: — Биласанми, Йўлчи, бир шоир — билмадим, Сўфи Оллоёрми, шундай деганлар .. (О.) Уша кун эдими ёки бошқа бир кун (аниғи эсимда қолмаган) мактабда ўқишлар тамом бўлиб, болалар тарқалаётганда, Ҳабиба мендан сўради. (С. А.)

6) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, шахсни, хусусиятни таърифлаш: Ҳошим полвон эса — у чиндан ҳам исми-жисмига монанд... дуркун йигит эди, — соддадиллик билан кулиб жавоб берарди. (О. Ё.) Эркакларнинг бири марказий газетанинг муҳбири, иккинчиси муҳондис (Маликбоев уни Фёдор Макарович дер эди), қиз эса Москва институтини битириб келган экан. (А. Қ.) Нинг Алексеевна (У қишлоқдаги сеvimли ўқитувчисини эсларди) Водил меники эмас, менинг шахрим Вязьма, демайдику? (Файз)

7) маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятнинг рўй бериш шартли, пайти ёки ўрни га кўра изоҳлаш:

а) шарт: Атрофда — миршаблар ва бақиршиган битта-яримта мастлар истисно қилинса, бошқа товуш йўқ. (О.) Ҳатто, ер сотишни ҳаёлга келтирмаган одамларнинг ерлари — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадон бўлса — узиникига қўшиш учун ҳеч нимадан тоймас... эди (О.) Фақат, овқатни ўғиллари, келин ва набиралари билан бирликда ейишни (меҳмонлар бўлмаганда) узи учун шарт қилиб олган. (О.)

б) пайт: Оналари, бувилари билан тўйга келган меҳмон болаларга — уларнинг кийимларига яхши разм солингандан сўнг — тегишли муомалада бўлади, (О.)

в) ўрни: Зинғиллаганимча ётоқхонага жўнадим, ётоғимиз кўчанинг нариги юзидаги извош бозори ёнида эди, (Р. Раҳмон)

8) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятлар ҳақида муаллифнинг қўшимча маълумоти, изоҳи, Қўлга базур илинадиган кичкича қалам билан — у бу қаламчани ер-кўкка ишонмас эди — маҳорка қоғозларига ёзиб, Йўлчига русча ҳарфларни танитди. (О.) Айтгандек, ҳой дўстим, мана шу оғи (қоровул кулди-да боқди осмонга) билдингми, яқинда тўй булармиш. (О.) Навоий қилични қинидан суғурди (қиличнинг биринчи ва сўнги марта суғурилиши эди), дадиллик билан одим отиб кетди. (О.) Акангиз камалиб, сизни институтдан бушатишиганда („ҳайдашганда“ дейишига тили бормади) кейин бир учрашдик.., (Шухрат)

9) муаллифнинг тахминни: ... агар Каримов кўриниб қолса (у тулки чиқиши ҳам эҳтимол), сездриб қўйма. (Ҳ. Шамс)

10) сўзловчининг лирик чекиниши, кинояси, орзуси: Бўтабой ака кўзимни очганларидан кейин... Бўтабой акага

чин кунгилдан ташаккур билдираман... Бутабой ака кўзимни очганларидан кейин янгичасига ҳам машқимни роса қилиш мақсадида астойдил ўқидим. (А. Қ) Мана кўрдингларми, (қуррут) қаттиқ—тишларингни ушатади. Бай-бай, бу болаларнинг дастидан ўлиб бўлдим: ахир бу тош қурут, жиғилдонларингни тешиб юборадим-ку. (О.) Сатторқул аканг... печка олиб кирди. Қишлоқ одамига биров бир нарсани ташлаб бермасин. Сенинг қаерда эканлигингни сўроқлаган, билган хотининг эмас, қайнатанг... оти нима эди... Зуннунхўжа. (А. Қ)... Ҳалиги ерда, оти нима. уйи жуда совуқ эди, эғнида юпқа нимча. (О.) Ёшим ўн олтига роса тўлгани йўқ эдики, бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди, ёши элликдан ошган экан, ўғил-қизлари кўп; лекин пул қутуртириб ёш қизга уйланишни орзу қилган. Ҳозир ҳамма ерда пулдорлар шундай қилишади. Бошқалар ош-нонга зор бўлса, улар қизга зор. Ёши ҳам, қариси ҳам. (О.)

Изоҳ гаплар тузилишига кўра икки составли ёки бир составли бўлиши мумкин.

1. Икки составли йиғиқ гап шаклида: ўзининг бу хислатларига чуқур ишонар, бу билан бошқаларга мақтанмаса ҳам (мақтанчоқликни ёмон кўрар эди у), баъзи вақт ичидан фахрланарди. (О.)... буйи бир қарич келар-келмас тайёр бачкана махсиларни (Шокир ота бачканадўз эди) силлиқ ёғоч билан кучи борича ишқалаб, ... пардоз берарди. (О.)

2. Икки составли тўлиқсиз гап шаклида: Мен, Бувайбога олиб кетсам—ўз қишлоғимиз — бирон кавак топилар деб уйлаган эдим. (А. Қ.)

3. Икки составли ёйиқ гап: Мана шулар орқасида, у камтарин маҳалла боққолининг ўғли Каримчиттак—кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан—ёшликда шундай лақаби бор эди — ҳозир кимсан, Мирзакаримбой... (О.)

Изоҳ гап бир составли гап шаклида ҳам бўлади:

1. Шахси номаълум гап: Мен уйдаги кўрпачаларни (бизда оз бўлгани учун, қўшчилардан ҳам олиб чиққан эканлар) ташқарига таший бердим. (Ойдин) Биз тўғри бизнинг эшикка бордик (Фарғонада эшик деб „уйни“, „бутун ҳовлини“ айтишди).

2. Шахсиз гаплар: Тарбиячиларнинг шунча ҳаракат қилишига қарамай, Камолани „одамга айлантириш“ (агар шундай дейиш мумкин бўлса) жуда секинлик билан борди. (Газ.)

Изоҳ гаплар эргаш гап шаклида ҳам бўлади: Уктам қорасарғи сочли, сузук кўзли, оғзи гунчадай (эски шарқ шоирлари таъриф қилганидек) бўйдор, кучли қизга бир зум тикилиб сўради. (О.) Нега биз шундай кенгаш чақирини таклиф қилаётимиз? Бунинг сабаби аввало шуки, музокаралар олиб бориш; буюк давлатлар орқасига нифоқ солиб турган ҳозирги англашилмовчиликларни ёки лоақал шу англашилмовчиликлардан баъзиларини осойишталик ва оқилона бартараф қилиш—агар тинчликка интиладиган бўлсак, бошқача натижа-

нинг келиб чиқишини, уруш бошланиб кетишини истамайдиган бўлсак—ҳаммамиз тутишимиз мумкин булган бирдан-бир йўлдор. (Газ.)

Изоҳ гап кенгайиб, қўшма гап шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Сиддиқжон Қўғазор кўчасидаги (бу кўчага биринчи бўлиб Қўғазордан тўрт киши кўчгани учун, кўча Қўғазор деб аталар, ҳали от қўйилмаган эди) уйлардан бирига кўчган Рўзиматни табриклагани борди.* (А. Қ.)

Изоҳловчи қисм гап бўлмай, айрим сўз ёки сўз бирикмаси шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай шаклдаги бирикмалар, гап гаркибидаги айрим бўлақларга изоҳ беради: ... *қўлига нима тушса—бултурги газетами, календарми, фарқига бормасдан, дорҳол ўқишга тутунади.* (Чх.)

Маълум бўлақни аниқлаш: *Беш йилликлар даврида халқ шоирларининг шеърлари (Фозил шоирнинг „Сельмаш“ и сингарри) дан ташқари, халқ ўртасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган кўп қўшиқ ва ашулалар пайдо булди.* (Х. Ё.)

Маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятни чегаралаш: *Шундай пайтларда, — лекин жуда сийрак-у қўрқа-писа инидан чиқаси.* (О.)

Айрим бўлақдан англашилган маънони таъкидлаш: *Тушиос Гавҳарнинг хушҳол кулимсираб тургани—фақат кулимсирагани, бошқа тафсилотлари эмас!—қайта-қайта эсига тушар ва соғини ҳиссини бир қадар бўлса ҳам босарди.* (П. Қ.)

Муаллиф ремарқалари ҳам умумий гап мазмунига ёки айрим ҳаракат-ҳолат хусусиятига изоҳ беради: *Мирзакарим: Ҳа, кўрдим. Лекин гапиршиганим йўқ. (Гулхонга) Тулкимисан, бўри?* (Х. Х.)

Изоҳ мазмунидаги бу хил сўз ва сўз бирикмалари ажратилган бўлақларга айрим хусусиятлари билан ўхшайди. Аммо бу хил бўлақларда маълум маънони бошқа гап бўлақлари маъносидан ажратиб, бўрттириб ифодалаш, предикативлик ва ўзига хос ажратилган оҳанг бўлмайди. Шу билан бирга изоҳ сўз ва сўз бирикмалари маъно доирасининг ўзига хос томонлари бор.

Изоҳ гап ва изоҳ сўз ҳамда сўз бирикмалари одатда асосий гапнинг орасида ёки асосий гапдан сўнг келади. Асосий гап орасида келган изоҳ гап ёки сўзлар маълум бир бўлақнинг маъносини ва ёки эргаш гапнинг мазмунини изоҳлайди. Агар изоҳ гап асосий гапдан сўнг келса, одатда, гапнинг умумий мазмунига оид бўлади: *Бундан ўттиз беш йил илгаримикан, растада дўконни очган йилим эди-да, бошимга бир мушкул иш тушди: баъзи вақтда савдогарлар ҳам сиқилиб қолади, сен бунга тушунмайсан.* (О.) *Қўнғироқ чалиниши билан ҳаммадан аввал ирғиб туриб, дарров домласининг қулоқчинини тутқизар эди.* (Домласи қулоқчин кийиб юрар эди.) (А. Қ.)

Изоҳ гап ёки изоҳ сўз ҳамда бирикмаларнинг оҳанги асосий гап ёки унинг айрим бўлақларининг оҳангидан фарқланади. Одатла, улар пастланиб борувчи, суст изоҳ оҳанги билан талаффуз этилади.

ҚЎШМА ГАП СИНТАКСИСИ

Умумий тушунча

Мазмуни, грамматик тузилиши ҳамда оҳангига кўра бир бутунликни ташкил этган, боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги воситалар¹ ёрдамида бириккан қурилмалар қўшма гапни ташкил этади.

Шаклан қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топган бўлса ҳам, бу содда гаплар мазмунан яхлит ҳолда бирикиб, умумий бир фикрни, мақсадни ифодалайди. Бундай гаплар турли боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдамида, ёхуд турлича оҳанг билан ўзаро бирикади. Бундай қурилмалар гапларнинг оддий йиғиндиси бўлмай, янги бир тузилишни, алоҳида сифатни ташкил этганлиги учун синтаксиснинг алоҳида текшириш манбаи бўлади.

Қўшма гапнинг асосий белгилари:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар бир-бирини ёки бири иккинчисини мазмунан изоҳлайди ва ҳар иккиси бирикиб, умумий мақсадни ифодалаш учун хизмат қилади. Масалан: *Қўшнинг тинч – сен тинч. (Мақол)* Бу қўшма гапни ташкил этган содда гаплар умумий бир фикрни – кишининг тинчлиги нима билан бўлишини ифодалайди, бу мазмун ҳар бир содда гап алоҳида олинганда англашилмай қолади.

2. Қўшма гап таркибидаги гаплар грамматик томондан ҳам бир-бирларига боғлиқ бўладилар. Бу хил гаплар, кесимининг бир хил ёки бир-бирига мос шаклда эканлиги, уларда умумий иккинчи даражали бўлақларнинг бўлиши, содда гаплар таркибида мазмуни изоҳланаётган бўлақларнинг мавжудлиги, кесимлар бир хил бўлганда, уларнинг бир ўринда – умумлашган ҳолда берилиши ва бошқа хусусиятлар – қўшма гап таркибий қисмларини тузилиш томондан бир-бирига яхлит боғлаб қўяди.

3. Қўшма гап таркибидаги гапларнинг оҳанг жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусияти бор. Қўшма гап таркибидаги бир гапнинг оҳанги ва ҳар икки гап орасидаги тўхтама иккинчи бир гапни талаб этади; оҳанг қўшма гапнинг охирида тугалланади.

Демак, қўшма гапни ташкил этган гаплар мазмуни, грамматик қурилиши ва оҳанги билан алоҳида қўлланувчи мустақил содда гаплардан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай содда гапни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилиш мумкин эмас.

Ўзбек тилида қўшма гаплар маълум мазмун муносабатларини ифодалашни, грамматик белгилари, тузилиши ва оҳангига кўра, уч типга бўлинади:

1. Боғловчисиз қўшма гаплар.
2. Боғланган қўшма гаплар.
3. Эргаш гапли қўшма гаплар.

¹ Синтаксисда боғловчи воситалар деганда содда гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилувчи ҳар қандай грамматик воситалар ва оҳанг тушунилади.

Қўшма гапларнинг тузилиши

Қўшма гап маълум воситалар билан ўзаро жипс боғланган гаплар бирикмасидан иборат. Маълум мазмунни ифодалашда хизмаг қилган гаплар грамматик, лексик-грамматик ва лексик воситалар ёрдами билан ўзаро бирикади. Бундан ташқари, қўшма гапни тузишда қўшма гап қисмларининг замон муносабати, гапларнинг оҳанги ва ўринлашишнинг ҳам роли каттадир. Ўрса-тиб ўтилган воситалар фақат қўшма гапни тузиб қолмасдан қўшма гап қисмлари орасида маълум семантик муносабатларнинг ўрнатилиши учун ҳам хизмат қилади.

I. Грамматик воситалар. Қўшма гапни ҳосил қилувчи грамматик воситаларга боғловчилар, юкламалар, кўмакчилар, келишк қўшимчалари киради. Бу воситалар билан боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплар тузилади (бу воситалар қўшма гапнинг ҳар қайси турида алоҳида изоҳланади).

II. Лексик-грамматик воситалар. Қўшма гапни тузишда хизмат қилган лексик-грамматик воситаларга сифатдош, равишдош, шарт феъли, буйруқ феъли, ҳаракат номи шакллари киради. Бу сўз турлари, ўз семантикаларига кўра, маълум бирикмада, конструкцияда қўшма гапни тузишда хизмаг қилади (бу воситалар эргаш гапли қўшма гаплар бобида изоҳланади).

III. Лексик воситалар. Махсус лексик воситалар ва айрим гап бўлақларининг семантикаси, вазифаси, ўрни қўшма гапни тузишда, маълум мазмун муносабатларининг ифодаланишида муҳим воситачилик ролини ўйнайди. Лексик воситалар қўшма гапнинг ҳамма турида қўлланади. Аммо қўшма гапни тузишда грамматик ва лексик-грамматик воситалар қўлланган ўринларда лексик воситаларнинг роли сусаяди, аммо йўқолмайди. Айниқса, боғловчисиз қўшма гапларда лексик воситаларнинг хизмати каттадир, улар боғловчисиз қўшма гапни тузувчи асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Қўшма гапни тузувчи лексик воситаларнинг қуйидаги кўри-нишлари бор:

I. Айрим сўзлар (лексик элементлар). Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларни бир-бирига боғлашда шу гаплар таркибидаги айрим сўзлар ва баъзи гап бўлақларининг хизмати каттадир. Бу хил сўзлар мазмунан боғловчилик вазифасини турлича бажаради.

I. Айрим кириш бўлак ва кириш бирикмалар ҳамда айрим сўз бирикмалари қўшма гапларни ҳосил қилишда хизмат қилади. Бундай бўлак ҳамда бирикмалар биринчи қисм таркибида бўлса, мазмунан сўнгги гапни, агар иккинчи қисм таркибида бўлса, олдинги гапни талаб этади.

Изоҳлаш муносабатини ифодалаш учун, *яъни, умуман, бир сўз билан, бошқача айтганда, масалан, қисқаси, бунинг устига, қисқасини айтганда, шу билан бирга, тўғрироғи ва шу каби сўз ва иборалар қўлланади: Ижтимоий аҳволларини сўрайман, яъни бойми, бечорами, деҳқонми, чорвадорми? (С. И.)*

Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун шунга қарамай-шундай булса-да, афсус (афсуски), аксинча, акс ҳолда, ҳақи, қатда, биринчидан иккинчидан, бир томондан, иккинчи томондан, муқаррар, менинг фикримча, унингча, бахтга қарши, бундан ташқари каби кириш бўлак ва кириш бирикмалар ишлатилади: Хуринисо икки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан, эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўглининг ноқобиллигидан куйиб жизғанаж бўлаёзди. (А. Қ.) Булар билан қоронғида сўзлашганига севинди, акс ҳолда кўкариб ишшган башараси чапанининг иззат-нафсини сўндирган булар эди. (О.) Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умида хайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутулиш учун унинг бўйнига қўнғироқ осиб энг яхши нарса, лекин бу қўнғироқни ким осиди дегандай қилди. (А. Қ.) Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқилди. (А. Қ.)

Демак, шундай қилиб, хуллас каби кириш бўлақлар бир фикрнинг иккинчи бир фикрдан келиб чиқиши, унинг хулосаси эканини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Булардан ташқари, шекилли, кириш бўлаги ва натижада, бунинг натижасида, ниҳоят каби бирикмалар сабаб ва ундан келиб чиқадиغان натижани, шундай экан бирикмаси эса хулосани ифодалайди: Ер тагидан ўтказилган бу йўл бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида оғиборим ҳам анча кенгайди. (Дефо) Душманлар Норбувининг пайига тушди, ниҳоят, Норбуви ўғирланди. (Х. Шамс)...ғўза қатор оралари уч марта икки томонлама ишланиб, натижада кетмон билан чопиқ қилишга ҳожат қолмайди. (А. Қ.)

2. Пайт муносабати ифодаланган қўшма гапларда шундан буён, шундан кейин, шу пайтда, шунда, унда (ва бу сўзларнинг синонимлари) қўлланади. Бу лексик элементлар гап бўлаги вазифасини бажаради ва мазмунан қўшма гапнинг иккала қисмини боғлаш учун хизмат қилади. Шундан буён олмоши қўшма гапнинг ҳар икки қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бир вақтда бошланиб давом этишини, қўшма гапнинг қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат қачондан бери рўй бериб туришини, биринчи қисм иккинчи қисмдан англашилган мазмуннинг рўй бериш чегарасини кўрсатади: Машина қўзғолганда, бир говур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди. (А. Қ.) Отаси ўлганига ун беш йил бўлди—шундан буён ҳар қанақа ишни йиғиштириб қўйган. (О.) Агар шу даврда ғўзага озиқ, айниқса, фосфор этишмасау, вақтда чопиш пуч бўлиб қолади. (И. Р.)

3. Қўшма гапни тузишда ва унинг қисмлари орасида маълум семантик муносабатларнинг белгиланишида олмошларнинг (асоан кўрсатиш ва нисбий олмошларнинг) алоҳида роли бор. Айниқса, боғловчисиз қўшма гапларда шу, у, шундай ва бошқа кўрсатиш олмошлари қўшма гапни тузувчи ва маълум мазмун муносабатларини ифодаловчи ягона воситадир. Бу олмошлар

асосан қўшма гапнинг биринчи қисмида қўлланади ва турли ва-зифада келади: *Мана иллат қаерда айб об-ҳавода эмас, айб меҳнат интизомининг йўқлигида (У.) Шуннн яхши биллинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғларда боғган изингиз (Т. Тўла) Шундай аёллар бўлади: улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутадилар. (О)*

Изоҳ талаб этувчи олмошлар баъзан қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бўлади: *Козетани ҳушидан кетгунча урар—бунинг айбдори—хотин, у қиш кунлари оёқ яланг юрар—бунинг айбдори эр эди. (В. Гюго) Ити бўлмаганининг ялоғи бўлмас, сен шунн унутма! (Керб.)*

Боғланган қўшма гапларда кўрсатиш олмошлари асосан қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида келади: *Эргаш, айниқса шу кунларда кечяу кундуз Ҳожиянинг уйида, аммо қиз бунн бошқаларга ошқора қилишни истамайди. (А Мух.) Одалга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак. (А. Қ.)*

Эргаш гапли қўшма гаплар таркибида асосан нисбий олмошлар ва баъзи ўринларда кўрсатиш олмошлари қўлланади. Нисбий олмошлар одагда эргаш гап таркибида (*Ким кўп ишласа, ҳурматли бўлади*), айрим ҳолларда бош гап таркибида қўлланади (*Нима қилсинки, дардига малҳам йўқ*). Кўрсатиш олмошлари одагда бош гап таркибида (*Сиз шунн унутмангки, . . .*) ёки бош ва эргаш гапларнинг таркибида бўлади (*Боғ шунчалик мева бердики, бунчалик ҳосил кўндан бери олинмаган эди*).

Бу бўлак, сўз ва сўз бирикмалари қўшма гап кесимлари орасидаги мазмун муносабатларини ифодалаш ҳамда уларни бириктириш учун қўлланади, шу билан бирга, улар гапнинг маълум бўлаги вазифасида ҳам келади. Демак, улар ўз маъносига кўра қўшма гап қисмлари орасидаги мазмун муносабатларининг белгиланишига ёрдам беради. Лекин уларни бу хусусиятларига кўра боғловчи ҳисоблаш, мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзлар турига ўтказиб юбориш тўғри бўлмайди. Улар ўзларида луғавий маъноларини сақлаганлиги ва бирор гап бўлаги вазифасида келиш хусусиятларига кўра, мустақил сўзлар гуруҳига киради.

4. Маъноси бир-бирига номувофиқ ёки маънодош сўзларнинг иштироки билан ҳам қўшма гаплар тузиләди.

а) маъноси бир-бирига номувофиқ бўлган сўзлар бир-бирига зид, мувофиқ келмаган мазмундаги гапларни бириктиради ёки шу мазмундаги гапларни бир-бирига қиёслайди. Бундай сўзлар турли сўз туркумлари орқали ифодаланади ва гапнинг турли бўлаклари вазифасида келади: *Булбул кетди, гул қолди. (Ҳ. О.) Ҳақиқат осмонда эмас, Шермат, ҳақиқат ерда. (Я) Ўзим бунда, кўнгил унда. (О.) Бирни биров беради, кўпни меҳнат. Бор борича, йўқ ҳолича. (Мақол) Сиз кетинг бу маҳалладан ё биз кўчиб кетамиз. (А. Қ.) Ит ҳуради—карвон ўтади. (Мақол) . . . на қаттиқ гап кор қилади ва на юмшоқ гап. (У.) Дабдаба камроқ бўлсин-у, жавобгарликни сезиш ҳисси кўпроқ бўлсин. (Ш. Р.) Баъзи кишиларимиз Тошкент томонга қанотини ростлаб турибди-ю, лекин сен борганинг маъ-*

қул (О.) Майли, сиз яширдингиз, ammo мен яширмайман.
(О.)

Айрим ҳолларда маълум сўзларнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат этади: *Болали уй бозор, боласиз уй мазор.* (Мақол) *Тер тўкканга беш ёнғоқ, тўкмаганга пуч ёнғоқ.* (Мақол) *Билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар.* (Мақол) *Айтсам, тилим куяди, айтмасам дилим куяди.* (А. Қ.)

б) мазмунан бир туркумни ташкил этган сўзлар ва синонимлар асосан боғловчисиз қўшма гапни тузишда хизмат қиладилар. Бу хил қўшма гаплар бир пайтда рўй берадиган, бири иккинчисини изоҳловчи гаплардан таркиб топади: *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди.* (О.) *Бу сўзми эшитиш билан Нурунинг сўнган умиди алангаланди, кўкраги ёниқ орзулар билан тўлди.* (О.) *Букун Зайнаб юришларида, юриш билан туришларида бир ажойиб мардлик бор эди, бир жасурлик унга ёр эди.* (Ҳ. О.)

II. Гап бўлақларининг такрорланиши. Қўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир хил гап бўлаги такрорланиши мумкин. Бунда фикр ўша гап бўлаги усгиде боради, одагда, бу хил қўшма гапларнинг биринчи қисмини иккинчи қисмсиз тушуниш қийин, иккинчи қисм эса мазмунан биринчи қисмни талаб этади. Бир хил бўлақнинг икки гапда такрорланиши ҳар икки гапни бир-бирига мазмунан яқинлаштириб, қўшма гапни ташкил этади.

Фикр юритилаётган бўлақ қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлади, иккинчи қисмда эса шу бўлақ бир хил ёки турли шакл ва вазифада такрорланади, иккинчи қисм, умумий мазмуни билан такрорланган бўлақнинг мазмунини изоҳлайди, тўлдирди ёки у ҳақда қўшимча маълумот беради.

Такрорланган бўлақлар ҳар икки гапда бир хил ёки турли вазифада бўлиши мумкин. Бир хил вазифада такрорланганда, шу бўлақнинг бир хил вазифаси ва мазмуни таъкидланади. Маълум пайтда рўй берган, амалдаги мувозий воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятлар ифодаланади. Агар такрорланувчи гап бўлақлари турли вазифада бўлса, изоҳлаш ёки қиёслаш муносабати ифодаланади. Гап бўлақлари айнан такрорланиши ёки бирор синоним билан алмашилиши мумкин.

Биринчи қисм таркибидаги бўлақ иккинчи қисмда ҳам ўз вазифасида қолади:

... *Шунинг учун суғорилаётган қатор ораларида чуқур эгат олинса, трактор ўтгандан кейин илдишлар қирқилиб кетади ва бу қатор орасида озиқланиш анча камайди.* (Газ.) *Менинг домлам йўқ, домлам икки кўзим.* (А. Қ.) *Сув келди — нур келди. Вақтинг кетди — бахтинг кетди.* (Мақол) *Ўтди кунлар, ўтди замонлар, ўтди ғамга ғарқ бўлган онлар.* (Ҳ. О.) *Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар ипак тўқийди, Бунда ари келтиради бол, Бунда қушлар топади иқдол.* (Ҳ. О.)

Биринчи қисм таркибидаги бўлак иккинчи қисмда бошқа вазифада келади: *Бир йигитча кетмон билан ер чопади, овози-ни қўйиб, ора-сира куйлайди, дарахтларда қушлар унга жўр бўлади. (О) Бу кунларда Сиддиқжон нақадар хурсанд бўлса, Канизак шу қадар хафа ва унинг хафалигига газета сабаб эди. (А. Қ.) Ўқтам Комилага саволлар берар, қиз пишиқ-пишиқ жавоб қайтарар эди. (О.) Орзигул дарвозадан ичкарига кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди. (И. шоир) Сени иш енгмасин, сен ишни енг. (Мақол)*

Баъзан иккинчи гап таркибида такрорланган бўлак ифодаланмаслиги мумкин. Аммо такрор бўлакнинг мавжудлиги умумий контекстан ва сўз алоқаларидан билиниб туради, бу ҳолат қўшма гап таркибидаги гапларни янада жипсроқ боғлайди: *Мана сенга олам-олам гул, эганинга сиққанча ол. (Х. О.) Ариқлар чиқардик—ёвлар қурипти. („Хат“) Дўст айтиб гапирар, душман кулдириб. (Мақол)*

Биринчи ва иккинчи қўшма гапларнинг иккинчи қисми таркибидаги такрорланиши зарур бўлган бўлақлар—ундан, уни тўлдирувчилари ва учинчи қўшма гапнинг иккинчи қисмида кесим ифодаланмаган.

Қўшма гапнинг ҳар икки қисмида келган бир хил гап бўлақлари қандай вазифада бўлмасин, фикр шу бўлак устида болади, бевосита унинг ёки у билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади.

III. Умумий иккинчи даражали бўлақлар. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи даражали бўлақлар қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий бўлиши мумкин. Бу ҳолда гаплар учун умумий бўлак фақат биринчи гап таркибида қўлланиб, иккинчи гапда ифодаланмайди. Аммо умумий контекстан, гап бўлақларининг морфологик белгилари орқали сезилиб туради: *Гулнинг юраги кучли тўлқинланди, бутун гавдасини тотли бир титроқ босди. (Ш. Р.)* Бу қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги аниқловчи (*Гулнинг*) ҳар икки қисми учун умумийдир, аниқловчининг қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам оид эканлиги аниқланмиш (*гавдасини*)нинг таркибидаги эгалик қўшимчасидан билиниб туради.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмининг таркибида умумий бўлакнинг бўлиши қўшма гап таркибидаги гапларни бир-бирига жипс боғлайди, бири бўлмаса, иккинчисини англаш қийинлашади; шу асосда ихчам қўшма гап қурилмалари вужудга келади.

Гапнинг ҳар қандай иккинчи даражали бўлаги ҳам умумий бўлиб келиши мумкин.

1) умумий бўлак—аниқловчи. Қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун аниқловчининг умумий бўлиб келиши кўпроқ қўлланади. Одатда, қаратқичли аниқловчигина умумий бўлиши мумкин, сифатловчи аниқловчилар эса такрорланиб келади, чуқри аниқланмиш таркибида сифатланмишга ишора бўлган бирор грамматик белги бўлмайди: *Жувоннинг бутун берган даш-*

номи ҳам бир бўлди-ю, ҳозир бодринг узатгани ҳам бир бўлди (А. Қ.) Унинг кичик қийиқ кўзлари ёмон ёнди, даккам-дуккам мийиқли қалин лаблари титраб кетди. (О.) Қошларининг ораси тугунчаланди, қалин лаблари ниманидир пичирлади. (О.)

Умумий иккинчи даражали бўлаги аниқловчи бўлган боғловчисиз қўшма гапларда бир пайтда рўй бералиган ҳаракат-ҳолат, хусусият тўғрисида фикр юритилди ёки улар қиёсланади.

2) умумий иккинчи даражали бўлак—тўлдирувчи: *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди. (О) Сиддиқжон „унсур“ каллимасини „ҳукуматга қарши“ деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам шу маънода англар эди... (А. Қ.)*

Умумий иккинчи даражали бўлаги тўлдирувчи бўлган қўшма гапларда ҳам бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар берилади.

3) умумий иккинчи даражали бўлак—ҳол: *Севинганидан уларни кучоқлаб ўпди ҳар иккисининг кўзлари ёшланди. (М. Ибр) Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, балки биз билмаган гирҳлар ўсар. (У.) Шу онда қаттиқ қарсақ чалинди-ю, ҳамма гуруллаб ўрнидан турди. (А. Қ.) Уйғонганида суяклари сирқирар, ўзини лангс туйди. (О.)*

Умумий иккинчи даражали бўлак бирдан ортиқ бўлиши мумкин:

а) аниқловчи ва ҳол: *Ҳазабидан Мирзакаримбойнинг кўзлари пир-пир учди, ранги оқарди... (О.)*

б) ҳол ва аниқловчи: *Кечқурунга яқин Гулнорнинг руҳи анча енгиллашди, иссиғи пасайди, нафас олиши ҳам аста-секин дурустланди. (О.)*

Одатда, умумий иккинчи даражали бўлак қўшма гап таркибидаги биринчи қисмининг таркибида келади.

Эга умумлашган ҳолда кела олмайди. Маълум қурилманинг ҳар икки қисми учун бир эга бўлса, ундай қурилма солда ёки мураккаб гап саналади, чунки бундай ҳолда бир предметнинг турлича ҳаракат-ҳолати, хусусияти ҳақида ҳукм юритилади, бундай ҳукмлар эса уюшган кесим ҳисобланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар—қўшма гап таркибида айрим боғловчи сўзларнинг мавжудлиги ва баъзи гап бўлақларининг маъноси, айрим гап бўлақларининг такрорланиб ёки умумлашиб келиши қўшма гапни ярагишда грамматик белги ролинга ўйнамайди, улар грамматик характерга эга эмас. Аммо ўз маъноларига кўра, улар икки гапни мазмунон бириктиришда ва қўшма гапни вужудга келтиришда катта роль ўйнайди, демак, семантик-грамматик вазифани ўтайди.

Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари учун иккинчи даражали бўлаккича умумий бўлиб қолмай, кесим таркибидаги ёрдамчи ёки тулиқсиз феъллар ҳам умумий бўлиб келиши мумкин. Бундай ўринларда бир-бири билан жипс боғланган қурилмалар вужудга келади: *Бостирмада чироқ настлатилган, теваарак-атро-*

роқ у ҳали ўсади ва мустақкамланади. Авжи кетиш пайти, бир ўздан кейин тонг отади. (О.)

б) қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси ва ҳозирги замон шакли ва маъмунида бўлади: *Энди у ўз тожига човут солган икки офатнинг қўлларини кесиб ташламоғи керак. Лекин унда куч ва ғалабага ишонч йўқ.* (О.) *Бу йўлда гайрат ва ҳимматингиз асло озаймасин.* Аммо, барча тадбирни пинҳон тутмоқ маъқул. (О.)

в) қўшма гап қисмларининг кесими ҳозирги ва ўтган замон шакли ва маъмунида: *Ҳозир унча билинмайди—янги келангиз...* (А. Қ.)

г) қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси ва ўтган замон шакли ва маъмунида: *Эҳтимол, бундан ҳеч нарса чиқмас, шундай бўлса ҳам сизга айтгимиз келди.* (А. Қ.)

д) қўшма гап қисмлари кесимларининг ўтган замон ва келаси замон шакли ва маъмуни қиёсланади: *Майли, сиз яширдингиз, аммо мен яширмайман.* (О.)

Ҳ. Оҳанг ва ўрин. Қўшма гапни тузишда гаплар оҳанги ва уларнинг ўринлашиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Оҳанг содда гапни бириктириб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишда муҳим роль ўйнайди: *Қўшни келди—кўмак келди.* (Мақол) Бу қўшма гапнинг таркибидаги ҳар қайси содда гапни алоҳида олиб, тугалланган оҳанг билан талаффуз этилса, бир-бирига алоқаси бўлмаган икки мустақил гап келиб чиқади. Оҳангни ўзгартириш билан—биринчи гапни кўгарилган оҳанг билан айтиш ва ҳар икки жумла орасида махсус тўхтаб бериш ва иккинчи гапни пасайиб борувчи оҳанг билан талаффуз этиш натижасида—бу икки гап боғловчисиз қўшма гап бўлиб бирлашади

Гапларни бириктирувчи грамматик ва лексик воситалар қанча кам бўлса ёки бўлмаса, қўшма гап таркибидаги гаплар шунчалик бир-бирига киришиб кетади, оҳангнинг роли шунчалик аҳамиятли бўлади. Шунинг учун ҳам оҳанг ва ўриннинг боғловчисиз қўшма гапларни тузишда алоҳида аҳамияти бор.

Оҳанг боғловчисиз қўшма гапларнинг бир турини иккинчидан фарқлашда ҳам муҳим роль ўйнайди: *Пахта очилди—уни териб олиш керак.* Бу қўшма гапда пайт мазмун муносабати англашилади, яъни пахта очилиши биланоқ, уни териш зарурлиги ифодаланади. Агар бу қўшма гапни—*Пахта очилди, уни териб олиш керак*—шаклида санаб оҳанги билан талаффуз этилса, сабаб ва ундан келиб чиқувчи натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап ҳосил бўлади.

Оҳангнинг вазифаси бу билан чегараланмайди. Оҳанг турли йўл билан тузилган ҳар қандай қўшма гапларда ҳам бу хил гап қурилмаларини тузувчи муҳим воситалардан бири бўлиб қолади.

Қўшма гапни таъкил этган ҳар бир гап маълум тартиб билан жойлашади. Шу ўринга кўра, маълум мақсадни, фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Маълум ўриннинг ўзгариши шу

фида ҳамма ётиш тараддудиди, кимдир аллақачон хуррак отар эди. (А. Қ).

IV. Замон муносабати. Қўшма гап тузишда ва маълум бир мазмун муносабатларнинг ифодаланишида қўшма гап қисмлари кесимларининг замон муносабати ҳам қатта роль ўйнайди. Кесимларнинг маълум замон муносабатида бўлиши билан маълум бир мазмун ифодаланади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил замон шаклида бўлиб, бир-бирига шаклан мос келади. Бу замон шакллари феълнинг аниқлик, буйруқ, шарт майллари, сифатдош ва от кесимлар орқали ифодаланади. Шарт ва буйруқ феълларининг аниқ замони контекстан ва бошқа қисм кесимларининг замони орқали ифодаланади. От кесимлар ҳозирги замон маъносида қўлланади.

Қўшма гап қисмлари кесимларининг бир хил замонда бўлиши, асосан, бир пайтлик, айирув ва қисман қиёслаш-зидлаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларга хосдир. Баъзи ҳолларда замон кўчирилиши мумкин: *Азиз дўстим, сени жуда кўргим келади, соғиндим. (Ш. Р.)*

Сабаб-натижа ва кетма-кетлик муносабатини ифодалаган қўшма гапларда қисмларнинг кесимлари мазмунан турли замон шаклида бўлиши зарур бўлса-да (ўтган ва ҳозирги замон ёки ҳозирги ва келаси замон), амалда ҳар икки қисмнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Бироқ мазмунан қисмлардаги ҳаракат-ҳолат турли замонда рўй беради: *Сотволдини қидириб кетганлардан бири ярим кечада қайтиб келди ва у келтирган шум хабар бутун қишлоқни оёққа турғизди (Т. Т.) Отам овқат емаган ва унга эргашиб тоғаларим, ҳам биров нарса емаганлар. (С. А.) Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади. (Х.Шамс)*

Бу қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишига сабаб шундаки, биринчи қисмдаги ҳаракат-ҳолат олдин бажарилса-да, у тугалланмай, иккинчи қисмдаги ҳаракат-ҳолат билан баробар давом этади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шаклида бўлиши, асосан қиёслаш-зидлаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларга хосдир.

Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун боғловчи сўзлар қўлланмаганда, кесимларнинг турли замон шакли ва маъносида бўлиши қўшма гапни ташкил этган гапларнинг мазмунини бир-бирига қиёслайди ёки зид қўяди. Кесимлари турли замон шаклида бўлган қўшма гапларда қиёслаш муносабатини вўжудга келтирувчи бошқа воситалар ҳам қўлланиши мумкин, бу ҳолда қиёслаш ёки зид қўйиш муносабати янада бўрттирилади.

а) қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги ва келаси замон шакли ҳамда мазмунида бўлади: *Тўғри, Уктам менга ёқади, бироқ ҳаммадан бурун одамнинг иши керак. (О.) Янги бошланган ишимиз кучсиз кўринса ҳам, майли, би-*

қўшма гапнинг бузилишига сабаб бўлади ёки қўшма гапнинг бир турдан иккинчи турга ўтиб кетишига сабаб бўлади: *Ун минутча ҳам вақт ўтмаган эди—майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди.* Бу қўшма гапнинг биринчи қисми кўри- ниш ҳаракатининг қайси пайтда рўй берганини билдиради. Бу боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг ўрнини ал- маштириб кўрайлик: *Майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди—ўн минутча ҳам вақт ўтмаган эди.* Бу ҳолатда ўрин алмашиши билан қўшма гап бузилади, иккита алоҳида гап ҳосил бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмларнинг ўрнини ўз- гартиш билан бир мазмунли қўшма гапдан иккинчи бир мазмун- ли қўшма гап келиб чиқиши мумкин: *Аҳмаджон пулемётдан бир сидра ўқ ёғдирди, душман пулемёти жим бўлиб қолди.* (А. Қ.) Бу қўшма гапда душман пулемётининг жим бўлишига Аҳмаджоннинг ўқ ёғдириши сабаб бўлаётир. Агар бу жумлалар- нинг ўрнини ўзгартирсак, шу маънонинг акси келиб чиқади: *Душман пулемёти жим бўлиб қолди, Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдирди.* (*Душман пулемёти жим бўлди, Аҳмаджон эса сабаб- сиз ўқ ёғдирди.*) Яна: *Сен келдинг—ясанди дунё!* (У.) *Ясанди дунё—сен келдинг.*

Юқоридаги қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўрнини алмаштириш билан сабаб натижага, натижа сабабга айланади.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро грамматик боғ- ловчилар ёрдамисиз бирикувидан тузилган қўшма гаплар боғлов- чисиз қўшма гаплар бўлади. Масалан: 1. *Ботирлари канал қазади, шоирлари газал ёзади* (Ҳ. О.) 2. *Бой борича, йўқ ҳолича.* (Мақол) 3. *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи.* (Мақол) 4. *Юрагида қандай дард бор—мана бу менга сир.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар ўза- ро тобе ёки тенг боғловчисиз бирикади. Аммо бундай содда гапларнинг тузилишида лексик, морфологик, синтактик мувозий (параллел)лик бўлади. Бу ҳол биринчи қўшма гапда эга ва кесимларнинг бир хил шаклда бўлишида, иккинчи қўшма гапда антоним эгаларнинг ва бир хил шаклдаги кесимларнинг кели- рилишида, учинчи қўшма гапда антоним аниқловчилар ва бир хил гап бўлақларининг такрорланишида кўринади. Тўртинчи қўшма гап эса савол ва жавобдан иборат бўлиб, иккинчи гап таркибидаги *мана бу* олмоши биринчи гапга мазмунақ тенг бў- лали ва ҳар икки гапни бириктиришга ёрдам беради. Демак, боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлар мазмунан бири- киб, маълум воқеа, ҳодисалар ўртасидаги мазмун муносабатини ифодалаб, умумий бир мақсадни англатибгина қолмай, бу қисм- ларнинг гап бўлақларида ва грамматик тузилишида маълум бир мувозийлик (параллелизм) бўлади. Бу ҳол қисмларни бир-бирига

жипс боғлаб, маълум қўшма гап турининг тузилишига сабаб бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилишидаги асосий воситалардан бири оҳангдир. Оханг боғловчисиз қўшма гапнинг тузилишида ҳамма бу хил гапларда турлича маъно ва маъно нозикликларининг ифодаланишида асосий омил бўлиб қолади.

Боғловчисиз қўшма гаплар боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларнинг боғловчисиз варианты эмас, балки алоҳида қўшма гап туридир. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари орасига тенг ёки тобе боғловчини киритиб бўлмайди. Бундай боғловчи бирор ўринда киритилса ҳам, бутун гап қурилмаси ўзгаради, мақсад тўлиқ ифодаланмай қолади, ёпиқ қурилма вужудга келади. Боғловчисиз қўшма гаплар очиқ қурилма бўлиб, мазмунан ўзаро боғланган бир қанча турли гапларни бириктира олади: *Қор ва шамол кучая борди, ташқарида қишни ва қорни соғинган қарғаларнинг қағиллашлари...* (О.)

Гапларни бириктирувчи грамматик воситалар бўлмаган ўринларда айрим сўз ва оҳанг воситаларининг роли ортади. Шу сабабдан ҳам боғловчисиз қўшма гап қисмларини бириктиришда айрим сўзларнинг қўлланиши, умумий иккинчи даражали бўлакларнинг бўлиши, маълум гап бўлакларининг ҳар икки қисм таркибида такрорланиши, олмош ва мавҳум маъноли сўзларнинг қўлланиши ҳамда қисмларнинг кесимларининг ўзаро замон ҳамда мазмун муносабати боғловчисиз қўшма гапни тузишда ва маълум мазмуннинг ифодаланишида восита бўлади. Шунинг учун ҳам бу хил қўшма гапларга нисбатан боғловчисиз атамасини қўллаш шартли бўлиб қолади, чунки юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар кенг маънода боғловчидир.

Боғловчисиз қўшма гаплар мазмунни ифодалашларига кўра ҳам ўзига хосдир. Бу хил қўшма гаплар кўпинча мураккаб ва ўзига хос мазмун муносабатларини ифодалашлари билан характерланади. Шунинг учун ҳам боғловчисиз қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабати боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабатларига тенг эмас.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Боғловчисиз қўшма гаплар уч турга бўлинади:

- I. Пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар
- II. Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар.
- III. Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар.

ПАЙТ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғловчисиз қўшма гапларнинг катта гуруҳини маълум бир пайтда рўй берган ёки мавжуд воқеа, ҳодиса, хусусият ёки ҳолатларни ифодаловчи қўшма гаплар ташкил этади. Бу хил қўш-

ма гапни ташкил этган қисмлар умумий бир фикрни ифодалаш билан характерланадилар. Масалан: *Пахта далаларида энди салқини кучайган тунги еллар эсар, меваси оғирлигидан қад буккан дарахтларни вазмин силкитар, сап-сарик жужори-пояларни шиллоиратар эди. (О.) Уша! ... факат бир оз бук-чйган, узун соқоли оқарган, устида узига кенг эсигар ранг тужурка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка...* (А. Қ.) *По'ни кўрилмаган ям-яшил яйлов кишининг баҳри-дилани очаси, теварак-атроф кишининг суқи кирар даражада гўзал. (Ж. Сейтнғзаров) Сен ўғлимсан, хотининг келиним. (Х. Х.) Лабинг дўрдоқ, кўзларинг ғилай! Ажина қошиқдек юзларинг бор. (Х. Х.) Сабрия хола ухлаб ётган Олмосни кўтариб олди, Гулноз Ниёзи етаклаб йўлга тушди (М. Ибр.)*

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу тури маълум шахс, предмет ва унинг ташқи қиёфаси, руҳий ҳолатини тасвирлашда, табиат ва жамият ҳодисаларини ҳамда уларга бўлган муносабатни тасвирлашда кенг қўлланади, мувозий ҳаракат, хусусиятлар ифодаланади. Бундай қўшма гап қурилмаларини ташкил этган гаплар мазмунан бири иккинчисига тобе бўлмайди, улар умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади, унинг қисмлари ҳисобланади. Пайт муносабатида бўлган қўшма гап қисмлари орасида маълум даражада мазмун боғлиқлиги бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳол маълум гап бўлакларининг қўшма гап қисмлари таркибида такрорланиши ёки махсус сўзлар ёрдами билан рўй беради: *Кумушбиби бошловчи қизлар билан уйга кирди, ундан таралган атир ислари билан уй тўлди. (А. Қод.) Сиз отани ўрнигч оталик қилдингиз, сиздан ҳеч ёмонлик кўрмадим. (М. Ибр.)*

Қўйидаги қўшма гапларда бир мазмунга иккинчи бир мазмуннинг қўшилиши ифодаланади: *Рус одами ёлғиз боширгина эмас, у—корсоз. (О) Саида ҳайрон бўлди: аввал шуки, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин, нима учун бу одам чой таниб юрибди? (А. Қ.)*

Бу хил мазмун баъзан эгаларни айнан такрорлаш йўли билан ифодаланади: *Биз зўр, биз ғолиб, биз музаффар!!! (С. Ан.)*

Қисмлари орасидаги мазмун муносабати гапларнинг умумий мазмунидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Қўйидаги қўшма гапларда иккинчи га учинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмда ифодаланган ҳаракат-ҳолат асосида рўй бериши ифодаланади: *Куз нуруқ келди, ҳосил бутун йиғилди, ерлар шудгор қилинди (С. А.)*

Бу хусусияти билан қўшма гапларнинг сўнги турлари пайт муносабатини ифодаловчи қўшма гап туридан чиқиб кетмайди. Чунки бундай гапларда бир-бирини изоҳлаш қўшимча маъноси бўлиб, асосий мазмун қисмларининг пайт муносабатига киришишидир.

Пайт муносабатига киришган қўшма гапларнинг муҳим белгиларидан бири оҳангдир. Бу хил гаплар тишч, санаш оҳанги

билан талаффуз этилиши билан ажралиб туради, қисмларнинг оҳанги бир-бирига ўхшайди ва улар орасида бир хил тўхтам бўлади.

Қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериш тартибига кўра, пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар икки турга бўлинади:

а) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

б) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

1. Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гаплардан англашилган мазмун бир вақтда ёки бирга рўй беради.

Одатда, бу турдаги қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топиб, бу содда гапларнинг кесими икки хил бўлиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапларнинг составилаги қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида ва мазмунида бўлади. Бу ҳолат гаплар орасидаги тўғал мувозийлик, яқинлик, ўхшашликдан далолат беради.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин. Бунда ҳозирги замоннинг бир хил ёки турли шакли қўлланади: *Куйчилари ўқийди ялла, жувонлари айтади алла, пазандаси ёпади ширмон, қарилара кутади меҳмон. (Ҳ. О.) Дарё мавж уриб оқмоқда, ундан оромбахш салқин шабада эсади. (Журн.)*

Ҳозирги замон мазмуни сифатдошлар орқали ёки от кесимлар орқали ифодаланиши ҳам мумкин: *Даласида унмас тиконлар, чўлларида чақмас илонлар, Қуш учганда куймас қаноти, Одам ўтса, қуримас зоти. Чанқаб қолиб йўловчи ўлмас, ҳар бурчакда бошкесар бўлмас. (Ҳ. О.) Интизом—тарбия натижасидир, режим—тарбия во-ситасидир. Ҳамма қувноқ, ҳар ким ҳар хил ишбилан банд.*

Бу хил қўшма гапларни кўпинча бир составли ёки тўлиқсиз гаплар ташкил этади.

Қўшма гап таркибий қисмларининг кесимлари бир хил замонга оид турли шаклларда бўлганда, кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланган гапда ҳозирги пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ифодаланса, сифатдош ёки от кесим орқали предметнинг доимий, мавжуд хусусияти ҳақида фикр юритилади.

Бир пайтлик муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардан биринчисининг кесими баъзан-(и) б, -(ма) -й шаклли равишдош орқали ифодаланиши характерлидир: *Эсан салқин шамолдан қўллар унча қовушма й, лаблар гезариб титрайди. (О.) Ўзи озгин Саида бир ҳафта деганда кўзлари киртайиб, икки лунжси хийла чўкди. (А. Қ.) Йўловчиларнинг қаршисидан кучли ел эсиб, мо-*

мақилдироқ гулдираб, шаррос ёмғир қуйиб келаверди.
(М. А.)

Бу хил қурилмаларнинг эргаш гапли қўшма гап саналмаслигига сабаб шуки, уларда равишдош кесимли гап сўнги гапни изоҳламайди, балки ўзи сўнги гап билан мувозий рўй бераётган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракат-ҳолатни ифодалайди. Натижада бир-бирига киришган боғловчисиз қўшма гаплар вужудга келади. Бундай равишдошларни бемалол аниқлик феъл билан алмаштириш мумкин.

Ҳозирги пайтда рўй берадиган воқеа, ҳодиса, белги, хусусиятни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда ёлғиз пайт мазмун муносабати ифодаланиб қолмай, бошқа маъно турлари ҳам англашилиб туради. Бу ҳол, кўпинча, қўшма гап таркибий қисмлари кесимларининг турли шаклда бўлишидан келиб чиқади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган ёки келаси замон шаклида бўлиши мумкин: *Меҳнат кулди, кураш зафар қозонди.* (Х. О.) *Комилнинг юзи ёниб кетгандай бўлди, нафас олиши ўзгарди.* (О.) *Кампирнинг кўзлари алланечук олайиб кетди, юзининг суякка ёпишган чандир териси оқарди.* (О.) *Шуни билким, жон учун жон оламиз. Шуни билким, тўкамиз қон учун қон.* (Х. О.) *Бора-бора уларнинг ҳам кўзи очилади, паст-баландни ажратиб олишади.* (М. Ибр.)

2. Бир пайтлик мазмун ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари турли замон шаклида бўлади.

а) ўтган ва ҳозирги замон шаклида.

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан бирининг кесими ўтган замон сифатдоши шаклида бўлганда, маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятнинг ўтган замонда рўй бергани ва ҳозир ҳам давом этаётгани англашилади: иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон шаклида бўлгани учун ҳам, икки гапдаги ҳаракат-ҳолат баробар давом этади.

Биринчи қисмнинг кесими ўтган замон аниқлик феъли бўлганда, иккинчи қисмнинг ҳозирги замон шаклидаги кесимида замон кўчирилади: *Ўктам сояда аста юриб кетди, қатор жийдаларнинг новдалари унинг бошига тегиб, вазмин тебранади.* (О.) *Гулнорнинг ранги ўчган, лаблари титроқ.* (О.) *Сенинг учун тахт ўрнатдим ёнимда Исминг ёзиқ бу кун ёпган чонимда.* (Х. О.)

б) ҳозирги ва ўтган замон шаклида.

Қуйидаги боғловчисиз қўшма гапларда замон қисман бир-бирига мувофиқ келади. Уларнинг таркибидаги иккинчи қисмдан англашилган мазмун олдиндан рўй беради ва биринчи гапдан англашилган мазмун билан баравар давом этади: *Олдинги қаторда Асқар полвон билан Бектемир, энг охирида ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатақонини кериб, Али тажан судраларди.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодиса тамомен бир вақтда рўй бериши—ҳар икки гапдан англашиқанган воқеа, ҳодиса бир вақтда бошланиб,

бир вақтда тугалланиши мумкин ёки гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш вақти қисман бир-бирига мос келиши мумкин, бундай ҳолда гапларнинг биридан англашилган воқеа, ҳодиса маълум вақтда рўй бериб, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шу вақтга қисман мос келиб қолади.

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг тамоман бир пайтда рўй бериши—қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши билан, қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий иккинчи даражали бўлақларнинг келтирилиши билан ифодаланади. Қўшма гаплардаги ҳаракат, хусусиятнинг бир вақтда рўй беришини янада таъкидлаш учун қўшма гапнинг иккинчи қисми шу пайтда, шу замон каби сўзлар билан бошланиши мумкин. Мисоллар... *Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза...* (О.) *Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Каландаров бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан.* (А. Қ.)

Гап бўлақларининг такрорланиши ҳам ҳаракат-ҳолатларнинг тамоман бир пайтда рўй берганлигини кўрсатиш учун хизмат қилади: *Болангни ўзим елкамда кўтараман, ўзим катта қиламан.* (Ҳ. Ҳ.) *Вақтнинг кетди — бахтинг кетди.* (Мақол)

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг рўй беришидаги мослик қисман эканлиги ифодаланиши ҳам мумкин: *Рубойини ичиди ўқиди, юзини табассум қопласи.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган мазмуннинг рўй беришидаги қисман мослик шу қисмлардаги кесим шакллариининг турлича бўлишидан ёки қўшма гапнинг умумий мазмунидан келиб чиқади. (Биринчи қўшма гапда—рубойини ўқини ва табассум бир пайтда рўй беради, аммо рубойини ўқини олдин бошланиб, табассум кейинроқ унга қўшилади.)

II. Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин: *Авжи кетини пайчи, бир оздан сўнг тонг отади* (О.) *Бузун маърузага яхшилаб тайёрлан, эртага бирга қишлоққа бориб келамиз.* (О.)

Қўшма гаплар орасидаги кетма кетлик мазмунини янада таъкидлаш учун иккинчи гапнинг бошланишида *кейин, ундан кейин* каби сўзлар қўлланили ёки ҳар икки гап таркибида *аввал — кейин, эртага—ҳозир* сўзлари ишлатилади: *Дала ҳавоси сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни, ҳамирдан қил сугургансай, тортиб олади, кейин тоза қилмиз ичмиз.* (О.)—*Ишни бошла, — деди Самад этикчи унинг сўзини кесиб, — тезгузарлилар билан қиладиган жанжалнинг эртага қўй, ҳозир сувни боғлаш керак.* (С. А.)

Шундай қилиб, боғловчисиз қўшма гаплардаги ҳаракат ва хусусиятларнинг кетма-кетлиги қисмлар кесимларининг турлича

замон шакли, мазмун муносабати ва махсус сўзлар ерқали ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури икки хил кўринишга эга. Бир турида қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, хусусият тугаллангач, иккинчи қисмда ифодаланган ҳаракат, хусусият содир бўлади. Иккинчи хил қўшма гапларда эса воқеа, ҳодисаларнинг рўй беришида ана шундай кескин чегара йўқ, биринчи қисмда англашилган мазмун тугалланмай, қўшма гапнинг иккинчи қисмидаги мазмун юзга чиқаверади: *Дарраҳтларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янграр, яна оғир жимжитлик чўкарди. (О.) Бир вақт дастурхонлар ёзилди, турли таомлар кирди. (Эртақбан) Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади. (И. Р.) Ер ларзага келди, аскарларнинг устига тупроқ тўкилди. (З. Фах.)*

Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда кетма-кетлик мазмун гапларнинг умумий мазмун муносабатларидан англашилади: *Орқигул дарвозадан ичкари кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди. (И. шоир.) Тўрга катта гилам солдилар, ўйинчилар келиб қолдилар. (Х. О.)*

ҚИЁСЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Шу мазмунга мувофиқ биринчи гап юқори кўтариловчи, иккинчи қисм эса пасаяувчи оҳанг билан талаффуз этилади ва ҳар икки гап орасида сезиларли тўхтам бўлади. Бу тўхтамдан гапнинг давоми борлиги сезилиб туради.

Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасидаги бундай қиёслаш оҳанги ёрқин ифодаланмаслиги, гаплар оҳанги санаш оҳангига яқинлашиши ҳам мумкин: *Ўтирганлар бир-бирига қараб олди: ҳеч ким ботиниб жавоб бермади. (Х. Шамс.)*

Бундай қурилмалар умумий мазмунга кўра қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап турига киради.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларнинг хусусиятлари уларнинг тузилишида ҳам кўринади. Бу хил қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг тузилишида, гап бўлақларининг шаклида мувозийлик, ўхшашлик бўлади. Бундай хусусият айниқса мақол ва ҳикматли сўзга ўхшаш боғловчисиз қўшма гапларда ёрқин кўринади: *Ёмон бўлмоқ ўздан, силлиқ бўлмоқ сўздан. Йилқи оласи ташда, одам оласи ичда. Яхшидан от қолади, ёмондан—дод. (Мақол.)*

Қўшма гап қисмлари ифодаланган воқеа, ҳодисаларни бир-бирига қиёслашдан мақсад уларнинг фарқини очиш, бир-бирига мувофиқ, номувофиқлиги ёки тенг эканлигини кўрсатиш ва улар ҳақида қўшимча маълумот ифодалашдир. Қисмлари бир-бирига

қиёсланаётган боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланishi мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилади. Зидлик муносабатида, асосан, қўшма гап таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмуни қиёсланади: *Булар роҳатда, мен ҳасратда яшайман. (О.) Яхши иш битирар, ёмон иш йитирар. (Мақол.) Унинг руҳи дўстга қуёшдай илқ, душманга даҳшат. (О.) Яхши — яхшига ёндаштираар, ёмон йулдан адаштираар. (Мақол.) Жаҳл — душман, ақл — дўст. (Мақол)*

Баъзи боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодисалар бир-бирига зид қўйилмай, иккинчи қисмдаги воқеа, ҳодисанинг рўй бериши биринчи қисмдаги рўй берган воқеа, ҳодисага мувофиқ эмаслиги англашилиши ҳам мумкин. Биринчи қисм мазмунидан кутилган воқеа, ҳодиса, иккинчи қисмда рўй бермайди. Бу хил қисмларда маълум даражада зидлик маъноси ҳам бўлади: *Султонмурод ўзини четга олишга тиришди, халқ тўлқини уни суриб кетди. (О.) Сийдиқжон — қарол бола, бу — ўзига тўқ дир одамнинг қизи... (А. Қ.)*

Боғловчисиз қўшма гапнинг айрим турларининг иккинчи қисмида биринчи қисмдан англашилган зидликка қарамай, маълум бир иш-ҳаракатнинг юзга келиши ифодаланади. Бу хил гаплар ўзининг оҳанги ва қўшма гап таркибидаги иккинчи қисмнинг биринчи қисмга мазмунан тобе бўлиши билан характерланиб туради: *Душман ҳамон яқинлашиб келмоқда — пулемёт соқов, Абдуллаевни тўртман, хўмрайиб лабини қисади. (О.) Жисми биз йўқолур — учмас номимиз. (Х. О.) Минг азоблар билан мен ухлайман, кўз олдимда унинг сурати. (Х. О.)*

2. Қўшма гап таркибидаги қисмларнинг мазмунлари бир-бирига қиёсланади, чоғиш тирилади, шу йўл билан улар ўртасидаги фарқ очилади: *Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар. (Мақол.) Эти сеники, суяги ўзиники. (О.) Мана, отаси қанақ, боласи қанақа... (О.) Бирники мингга, мингники туманга уради. (Мақол)*

3. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи қисмнинг мазмуни биринчисига қиёсланади, унга асосланилади.

Одатла, бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми мақол ёки афоризмдан иборат бўлиб, қўшма гапнинг иккинчи қисми шу мақол, маталларда ифодаланган фикрга ўхшатилади, қиёсланади, уларга асосланади. Қўшма гапнинг иккинчи қисмида баён қилинаётган асосий фикрни шу орқали асослашга, исботлашга ҳаракат қилинади: *Ука, бор-борича, йўқ-қолича, ишқилиб, бир кунимиз ўтиб турибди. (О.) Узи тўймаганнинг сарқити қорин оғришади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга эсир битдим!* (А. Қ.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги асосланувчи қисм иккинчи ўринда бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат асосий диққат қўшма гапнинг биринчи қисмига қаратилган ўрин-

ларда рўй беради: *Мен қуруқ сўзнинг душминиман, етти ўлчаб бир кесиб керак.* (О.) *Болани Шарофат эртага албатта олиб кетмай иложи йўқ—боласидан айрилса, чумчуқ ҳам чирқиллайди.* (А. Қ.)

Айрим боғловчисиз қўшма гапларда айирув муносабатига яқин мазмун алоқаси ифодаланади. Қўйидаги қўшма гапнинг биринчи ва иккинчи қисми билан учинчи қисм орасидаги мазмун муносабатига диққат қилинг: *Менда нима гуноҳ, Йўлчисда нима гуноҳ, айбимиз, гуноҳимиз — муҳаббатимизми?* (О.)

Қиёслаш муносабатининг ифодаланиши қисмларнинг умумий мазмуни орқали, кесимларнинг шакли ва маъноси орқали, баъзан айрим лексик воситалар (кириш бўлақлар, антоним сўзлар ва ҳоказо) орқали ифодаланади: *Очиқ кўришиб турган далил шунки, биз ўз базаларимиз билан таҳдид солаётганимиз йўқ (умуман, ҳеч бир мамлакатда бизнинг ҳарбий базаларимиз йўқ), аксинча, ғарб давлатлари мана шундай жуда кўп базаларни қурмоқдалар. Узоқдаги кишинашар, яқиндаги тиллашар.* (А. Қ.) *Йиғит урушга кетди, орқасида ёр қолоди.* (Ҳ. О.) *Ёридан айрилган етти йил йиғлар, эшон айрилган ўлгунча йиғлар.* (Мақол)

Ўтган замон сифатдошининг ёки -моқчи шаклли феълнинг экан, эди тўлиқсиз феъли билан келган шакли қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими бўлиб келганда ҳам, умумий мазмунга кўра қиёслаш-зиқлаш муносабати ифодаланади (бундай қўшма гапларда оҳангнинг роли каттадир): *Тавсия қилинган рўйхатга Қўшчинордан уч киши кирган экан, қўғазорликлар буларнинг ҳаммасига қарши туришди.* (А. Қ.) *Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.* (А. Қ.) *Карима дадасини олиб кетмоқчи эди, чол қар ва соқов бўлиб олди—кўнмади.* (А. Қ.) *Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди.* (А. Қ.)

Боғловчисиз қўшма гаплардаги қиёслаш муносабати қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг кесимлари инкор шаклда ҳам ифодаланади. Бунда қўйидаги ҳолатлар бўлиши мумкин: Одатда, иккинчи қисмининг кесими инкор шаклида бўлади: *Яшаш учун курашдим, олишдим, бошимга тунроқ сочиб, ғарбд кутардим, фойдаси бўлмади.* (Ҳ. Ҳ.) *У онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди.* (А. Қ.)

Гапларнинг қиёсланаётган кесимдан бошқа бўлақлари ҳам инкор шаклда келади: *Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг бировлар ер бошини.* (Мақол)

Қўшма гап биринчи қисмининг кесими инкор шаклида бўлиб, иккинчи қисминики тасдиқ шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Унга бу ишни ҳеч ким мажбуран берган эмас, у ўзи танлади.* (О.) ... *бошқаларга қараш керак эмас, бошқалар бизга қарасин, кўрсин, ўйласин ..* (А. Қ.)

Қўшма гап таркибидаги ҳар қисмининг кесими инкор шаклида бўлганда, зиддик мазмуни англашилмай, воқеа, ҳодисалар бир-

бирига қиёсланади, ўхшатилади: *Дағал тиллар гўзал сўзлар бунёд этмас, Тўти ҳеч вақт қарға нутқини ижод этмас, Юз мартаба ҳажга бориб келса аҳмоқ, Ҳеч ким уни писанд этмас, ёд этмас.* („Тўтинома“) *Қарға асло какликка тенг келолмас, Арслонгина кучли филдан енгилмас.* („Тўтинома“) *Аҳмоқ ҳориганини билмас, кўса қариганини.* (Мақол)

Қиёслаш муносабати кўпинча иккинчи қисм олдидан қиёс мазмунидаги шарт ёки пайт эргаш гапни келтириш йўли билан бўлади: *Тома-тома кўл бўлур, ҳеч томмаса, чўл бўлур.* (Мақол)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесими бир хил бўлган ҳолларда, услубий талаб билан, кесим бир ўриндагина қўлланиши мумкин: *Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар. Арслон изидан қайтмас, йигит сўзидан. Яхшининг шарофати тегар. Ямоннинг касофати. Гул тикансиз булмас, дур садафсиз.* (Мақол)

Баъзи боғловчисиз қўшма гапни юзага келтирувчи биринчи гап фразеологик бирикмага айланган: *Бу аҳволни ким пайқайди? Пайқаш у ёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ осадиган киши бўлмади.* (А. Қ.) *Бухорога бориб ўқиш нари турсин, қишлоқда ҳам ўқий олмас эдим.* (С. А.)

Иккинчи қисми бўлмади феълидан ташкил топган қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бундай ҳолатда бўлмади феъли қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мақсад амалга ошмаганини англатади ва маъно ҳамда вазифасига кўра шахсиз гапга тенг бўлади: *Ҳа, айтгандай, сигирингизнинг қаншарига темирлатки чиқибди, намақоб суркадим, нос пурқадим—бўлмади.* (А. Қ.) *Лаълихоннинг ютган оши ҳам нарига ўтмай қолди. Устидан аччиқ-аччиқ чой ҳам ичди—бўлмади.* (Ойдин) *Мен бир оз ҳазиллашиб кўрдим, бўлмади.* (Ойдин) *Ҳеч қимга кўринмай ҳам қўйдим—бўлмади.* (Ойдин)

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим тарзида бўлиши мумкин. Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесими феъл кесим бўлганда, унинг замон шакллари бир-бирига мувофиқ келиши ҳам, мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин.

1. Кесимлар ўтган замон шаклида:

Мамажон уни бошлиқ олдига судраб кирмоқчи эди, бошқа бир шов-шув кўтарилиб кетди. (А. Мух.) *Либосни бойлар кийди—биэлар яланғоч.* („Хат“)

Сўнгги қўшма гапнинг от кесими, биринчи кесимга кўра, ўтган замон сифагида ўқилади, замони кўчирилади.

2. Кесимлар ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

Бир одам ариқ очади, кўп одам сув ичади. (Мақол) *Шаҳарлар боқийдир, умр—ўткинчи, Дарёлар собитдир, сувлар—кўчкнчи.* (Ш.) *Хусь тўйдо керак, муҳаббат кунда керак.* (Мақол)

ИЗОҲЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида қўшма гапларнинг таркибидаги бир қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, бир қисм иккинчисини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келади. Бундай боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар бир-бирига мазмунан боғлиқ бўлиб, ораларидаги мазмун муносабат яқин бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмларнинг мазмун муносабати турлича бўлгани учун, унинг оҳанги ҳам икки хил бўлади.

Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда тартиб ҳам қатъийдир. Қўшма гап таркибидаги ҳар бир қисмнинг маъlum ўрни бўлади. Бу тартибнинг ўзгариши маъно ва оҳангни ўзгартиради, ифодаланмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади: *Биз етиб келдик—кутубхона очилди. Кутубхона очилди—биз етиб келдик.*

Биринчи қўшма гапда—биз етиб келишимиз билан кутубхонанинг очилгани ифодаланмоқда. Агар бу қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар алмаштириб айтилса, акс мазмун—кутубхонанинг очилиши билан, бизнинг етиб келганимиз англашилади.

Таркибидаги қисмларнинг ўзаро мазмун муносабатига кўра, изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бир гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш шarti, пайти, сабаби, ҳолатини қўшма гапнинг биринчи қисми кўрсатади. Боғловчисиз қўшма гапнинг бошқа гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб, унга нисбатан бирор вазифани бажариб келади. Бундай қўшма гапларнинг учинчи гуруҳида иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлайди.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги мураккаб мазмун муносабати айниқса изоҳлаш муносабатига яққол кўринади. Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар қўйидаги мазмун муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади:

1. Шарт-пайт муносабати

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун биринчи қисмдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шарт қилиб қўйилади, шарт пайт билан боғлиқ бўлади; шу билан бирга баъзи турларида сабаб маъноси ҳам бўлади. Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кўтариладувчи оҳанг билан, иккинчи қисми эса пасайиб борувчи оҳанг билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида ўзи-

Мақол, матал туридаги қиёслаш. ўхшатиш маъноларини англатган гапларнинг кесимлари одатда ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиб, (кесим умумий бўлганда, бир ўриндагина қўлланади), уларда умуман, доимо бўладиган воқеа, ҳолисалар ҳақида фикр юритилади: *Юрган—дарё, ўтирган—бўйра. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. Қўл яраси кетар, тил яраси кетмас. Билган билганин ишлар, Билмаган бармоғин тишлар.* (Мақоллар)

3. Кесимлар келаси замон шакли ва мазмунида:

Энди мен сиздан бир нарса сўрайман. сиз тўғри жавоб бера оласизми? (Ҳ. Ҳ.)

Қиёслаш мазмунидаги қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши ҳам мумкин:

а) ҳозирги ва ўтган замон: *Мана, қаршиларингда, йўлнинг нариги бетида сарой бор—кирмабсанлар.* (О.)

б) ўтган замон ва ҳозирги замон: ... *Уш жуда совуқ эди. эғнимда юкка нимча.* (О.)

в) ўтган замон ва келаси замон: *Иккиси ҳам аҳмоқ ... Бири йиғиб ўлади, бири еб ўлади.* (О.)

г) ҳозирги ва келаси замон: *Менга пул керак, қаердан оламан? (О.) Сиз ишонмаяписиз, бошқалар ҳам ишонмай қўядилар.*

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардан англашилган мазмун турли даврга тааллуқли бўлиши табиийдир: ўтган ҳодиса билан ҳозиргиси, ҳозирги ҳодиса билан келгусида бўладиган ҳодиса қиёсланиши мумкин.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилиши, пайт муносабагини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплардек, эркин бўлмайди. Бу хил гаплар олагда икки содда гапдан тузилади. Бунинг сабаби шундаки, қиёслаш муносабатида асосан қўшма гап таркибидаги айрим бўлақлар қиёсланади, демак, жумла қанча ихчам бўлса, қиёсланаётган бўлақлар шунчалик аниқ ва ёрқин кўзга ташланади. диққатни ўзига жалб этади. Пайт муносабатини ифодалаган қўшма гапларда эса бутун гап мазмуни ҳақида фикр юритилади, бутун гаплар муносабати кўрсатилади.

Айрим ҳолларда боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари маълум даражада мураккаб бўлиши, бирдан ортиқ содда гаплардан тузилиши ҳам мумкин. Бунда ҳам гаплар аниқ икки марказга гуруҳланади ва қисмларда айрим бўлақлар қиёсланаётгани сезилиб туради: *Мана, сизда нарса бор экан, сотибсиз, бизда бир нарча ердан бошқа кўзга илинарлик ҳеч нарса йўқ эди.* (О.) *Ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, бизнинг ютуғимизга у шерик бўлади.* (А. Қ.)

га хос тўхтам берилади: *Мақтанчоқ бўлманг—хижолат тортмайсиз. (Мақол) Давлат тинч—халқ тинч. (О.)*

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари шунчалик киришиб кетадики, ташқи томонидан худди бир предикатив қурилмадек уқилади.

Қўшма гапнинг қисмлари орасидаги шартлик муносабати аниқ бўлиши ёки бу шартлик умумий равишда бўлиши мумкин:

а) аниқ шартлик ифодаланганда, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун маълум пайтда рўй берувчи ёки рўй бериши мумкин бўлган маълум шарт қўшма гапларнинг биринчи қисмида ифодаланади: *„Кичкина“ ариқчани юқоридан сакраб тошни чайнаб ташлайди. (О.) Эшикни оч, ташқабди чиқай, сўнг нима десанг ҳам бераман. (М. Ибр.)*

б) қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ҳар вақт маълум бир шарт асосида бўлиши ифодаланади. Бунда шартлик мазмуни маълум замон билан боғланмайди. Аниқ шарт эмас, умумий шарт ифодаланади ва бу мазмун пайт, сабаб билан боғланади. Бу хил қўшма гаплар мақолларда, умуман бўладиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи гапларда қўлланади: *Юрт бетинч—сен бетинч. (Мақол) Дангаса бўлманг—бахтсиз бўлмайсиз. (Мақол) У (подшо) баҳайбат бир йўлбардир, Тегдинг — ютиб юборади. (Керб.)*

Шарт-пайт муносабатидаги пайт маъноси қўшма гапнинг бошланишидаги *шу пайтда, шунда* каби сўзлар орқали ҳам англашилиб туради: *Ишингни бошдан пушта қил, охиригача жиловни қўлдан берма, эрта тур, кеч ёт, кўсакни тўқ қилиб, офатдан сақлаб, олдин пишир—ана шунда режанг юз. (О.)*

Шарт-пайт муносабатининг ифодаланишида қўшма гап таркибидаги қисмлар кесимининг замон муносабати катта роль ўйнайди: шарт-пайт муносабатида биринчи гап олдин, иккинчи гап сўнг рўй бериши керак: *Салима келди—дарс бошланди. Агар замон муносабати ўзгарса, пайт муносабати ифодаланади: Салима келди—дарс бошладик.*

Шарт тушунчасидаги реаллик ва ирреаллик қўшма гапнинг бу турида ҳам бўлди.

Реаллик: *Вазифани бажардинг—хурсано бўлиб кетади.*

Ирреаллик: *Вазифани бажардинг—хурсанд бўлиб кетар эди.*

Реаллик ва ирреаллик қўшма гапнинг умумий мазмунидан ҳам бошқарувчи гап кесимининг шаклидан англашилиб туради.

Шарт-пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг қисмлари қуйидагича бўлади:

а) биринчи гапнинг қисми буйруқ феъли орқали, сўнгги гапнинг қисми аниқлик феъли орқали ифодаланади:

қўшма гап биринчи қисмининг қисмини буйруқ феъли орқали ифодаланганда, иккинчи қисмининг қисмини келаси замон шаклида бўлишини талаб этади, чунки иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмдаги шарт рўй берганда юзага келиши мумкин.

б) ҳар икки қисмнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланadi: *Бошқанг қимирлама, жилдинг—отиласан. (Я.) Камбағилчилик одмининг ёруғ дунёдан бўлган умидини келтириб, занглашиб еб тайлар экан. Ёруғ дунёдан умидинг бўлмагандан кейин, дарчинг қийшиқ турди нима бўлди-ю, тўғри турди—ни-ма бўлди? (А. Қ.) Фурсатни қулдан бердинг, ҳосилнинг қай-моғидан айрилдинг Шайхирга тушди—қишлоқ қолади, қиш-лоққа тушди—шаҳар қолади*

Боғловчисиз қўшма гапдаги ҳар икки қисмнинг кесими аниқлик феълидан ифодаланганда, одағда, биринчи қисмнинг кесими ўтган замонда бўлса, иккинчи қисмнинг кесими келаси ёки ҳозирги замон шаклида бўлади, агар биринчи қисмнинг кесими ҳозирги замонда бўлса, иккинчи қисмнинг кесими келаси замон шаклида бўлиши керак. Айрим ҳолларда ҳар икки қисм кесимининг бир хил шаклда бўлиши ҳам учрайди (юқоридаги мисолларга қаранг). Бу ҳолатда иккинчи қисмга умумий изоҳ, умумий баҳо беради.

в) ҳар икки қисм ёки қисмлардан бирининг кесими от кесим тарзида бўлади; феъл кесим билан бирикканда, от кесимнинг за-мони кўчирилиши мумкин. *Юрт бетинч—сен бетинч. (Я.) Ўзи юзисиз—сўзи тузисиз. (Мақол) Қўшининг тинч—сен тинч. (Мақол) Ишнинг кўзини бил—дала ҳам обод, чойхона ҳам... (О) Кўзим тирик—мен билан муомала қиласиз. (О.) Ўлимга ҳали вақт бор. Тириксан—кўрганинг ғанимат. (О.)*

Боғловчисиз қурилмаларда шарт-пайт мазмуни сабаб-натижа мазмун муносабатига яқин тўради. Бу ҳол шарт ва сабаб тушунчаларининг бир-бирига яқинлиги туфайли содир бўлади. Бундай мазмун муносабати биринчи қисмнинг кесими тўлиқсиз феъл билан ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларда яққол кўринади: *Хотинингни бунақа феъли тез экан, (болани) олиб кетмагани ҳам дуруст. (А. Қ.) Биз ўз ишимизни билиб қилаверамиз, ҳа оғайни, билиб қуйинг, бемаъни атакани ақлсизлар қилади, балки сойдан бир томчи ҳам сув чиқмас, одамлар ишдан қолсин, экинлар кечкиб кетсин, иннайкейин бутун вилоятда шарманда бўлайлик. (Ш. Р.) Қўшни эканлигиз—мен ўтаман. (О.)*

Шарт-пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар кўпинча тўлиқсиз ва бир составли гап тарзида бўлади!

2. Сабаб-натижа муносабати

Боғловчисиз, қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар сабаб-натижа муносабатини ифодалаши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ёки рўй бермаслигининг сабабини, асосини кўрсатади (*Мен бу йил деҳқончиликдан ҳеч нарса ололмадим: Кузги бугдойнинг бошоқлари шира олаётган пайтда ҳавода ола бўлут пайдо бўлиб, бошоқлар куйиб, қовжираб кетди. (С. А.)*

Ёки боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг сабабини кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда рўй берган воқеа, ҳодисанинг натижаси эканлиги англашилади. *Сени кўрдим, ўйнади юрак, Булбул каби сайради тилим. (У.)*

Шунга кўра, сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: а) иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (натижа-сабаб); б) иккинчи қисми натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (сабаб-натижа).

Боғловчисиз қўшма гапдаги сабаб-натижа муносабатини ифодалашда, умумий контекст, кесимларнинг лексик маъноси, оҳанг, урғу, гапларнинг ва гап бўлақларининг ўринлашиши асосий роль ўйнайди, мазмун муносабати шу воситалар асосида келиб чиқади.

Сабаб-натижа муносабатига киришган гапларда айниқса оҳангнинг роли катта. Агар ўзига хос сабаб-натижа оҳанги бўлмас экан, қўшма гапнинг тури ҳам ўзгаради. Масалан, бу қўшма гапни турли оҳанг билан пайт-натижа, сабаб-натижа, иккинчи қисми сабаб ифодалаган боғловчисиз қўшма гап сифатида тушувиш мумкин. Сабаб-натижа ифодаловчи баъзи боғловчисиз қўшма гап қисмларини санаш оҳанги билан талаффуз этиш уларни пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларга яқинлаштириб қўяди: *Ер тош қотган; қор мойланмаган ававадай гижирлайди. (О.) Кундан-кунга саргайиб сўла бошлади; уни ҳам адо қилмоқда эди. (М. Ибр.) Сен бойни ёмон кўрасан, ёлғиз мен сени ундан қутқараман. (Ҳ. Ҳ.) Гапнинг тўғри, даданг ҳам хизматкорнинг уйланишини сира ёқтирмайди. (О.)*

А. Иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бу ҳил боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг биринчиси натижа ифодаласа, иккинчи қисм бу натижа қандай сабаблар асосида рўй беришини ифодалайди. Иккинчи қисми сабаб ифодалаган қўшма гапларнинг биринчи қисми бир текисдаги оҳанг билан талаффуз этилади ва оҳанг гап охирида бир оз кўтарилади. Иккинчи қисм эса кўтарилувчи оҳанг билан талаффуз этилади ва ҳар икки қисм орасида гапнинг давом этишига ишора берадиган сезиларли тўхтаб берилади; иккинчи қисми биринчи қисминикига қараганда секин айтилади ва маълум гап бўлақларига мантиқий урғу тушади.

Сабаб муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

1. Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг ҳар иккаласида ҳам кесими ўтган замон шакли га мазмунида бўлади: *Бобосининг гапини уқиб олмоқ учун унинг кетидан қолмай югуриб юриш керак эди; бобоси бир лаҳза тинчмай югани-юрган эди. (О.) Ростдан ҳам танқидда Қаландаровнинг эти хийла ўлган, бундан бирмуьча вақт бурун уни биров шунчалик танқид қилса,*

ҳақиқатан тиззасини кукрагига қуйиб, тилини суғуриб олишга жон-жаҳди билан уринар эди. (А. Қ.)

2. Ҳар икки гапнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлган (бунда содда гаплардан бирининг ёки ҳар иккаласининг кесими от кесим шаклида бўлиши мумкин): *Қаттиқ совуқ кунларда қулоқларини эски латта билан боғлаб олса ҳам, бунинг фойдаси йўқ, барибир, бурун ва лаблари титрайди.* (П. Т.) *Ёз охирида Самарқандда кечалари салқин, кундузлари иссиқ бўлади: туш пайтида шабада тоғдан салқин ва роҳатбахш ҳаво келтирмайди.* (О.) *Ҳамма айб ўғлимда: гўл, бўшанг.* (Ҳ. Ҳ.)

3. Ҳар икки гапнинг кесими келаси замон шакли ва мазмунида: *Кўмирни кўпроқ сотиб оламиз — қиш анча совуқ келадиганга ўхшайди. Уйни йиғиштиришга улгурмаймиз — ҳозир меҳмонлар келиб қолишади.*

Қўшма гап таркибидаги сабабни кўрсатувчи иккинчи гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон мазмунида бўлганда, биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлиши ҳам мумкин: — *Ич, бобо, совумасин, қорнинг очдир.* (О.) *Лекин эҳтиёт бул, қалтис жойлар кўп.* (О.) *Кўрқма отангнинг қаҳридан, мен сенга ёрман.* (Я.) *Пахтани қилгин эгат, бўлар экан кам меҳнат.* (Қўшиқ)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши ҳам мумкин:

а) натижа-ўтган замон, сабаб-келаси замон шакли ва мазмунида: *Саида бунга жуда суюнди: демак, ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизгин тус олади.* (А. Қ.)

б) айрим ҳолларда сабабни ифодалаган гап маълум предметларнинг икки руҳий ҳолатини кўрсатади. Бунда иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланади, бу ҳолда биринчи гапнинг кесими ўтган замон феъли шаклида бўлиши мумкин: *Сиздан ташвишландим: баъзи вақтда ҳаддан ташқари ўзингизга ишонасиз.* (О.)

в) агар маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши учун сабаб олдинроқ рўй берган бўлса, қўшма гап таркибидаги сабабни ифодаловчи иккинчи гапнинг кесими ўтган замон шаклида, биринчи гапники ҳозирги замон шаклида бўлиши мумкин: *Ҳозир унча билинмайди — янги келгансиз. . .* (А. Қ.) *Айрилиққа тушиб йиғлар икки ёр, сабрлар тугади, синди қозаси, ҳам билан сарғайди гулдайн дийдор.* (Ҳ. О.)

г) натижа мазмунини ифодаловчи биринчи қисмнинг кесими келаси замон, сабабни ифодаловчи иккинчи қисмнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида: *Бирор нарса кийсанг бўлар эди, ҳаво совуқ. Томошага бормайман, бу ердаги томошаларнинг ўзи ҳам етиб турибди.*

Иккинчи қисми сабаб ифодаловчи қўшма гаплар савол ва унга муаллифнинг ўзи берган жавоб бўлиши мумкин: — *Командирда ақл кўп. Қибланомаси билан мўлжаллаб туриб, бир кичкина тешик топмасмикан — утардик-кетардик. . .* (О.) *Ҳс,*

Сиддиқжон ака, мунча тикилиб қолдингиз, чиройли эканми? (А. Қ.) Билмадим нима бўлди экан, шундан кейин бир қўлым билан бир оёғим буткул ишга ярамайдиган бўлиб қолди. (А. Қ.)

Биринчи қисми мақол бўлган боғловчисиз қўшма гапларда иккинчи қисм натижа ифодалаб, биринчи қисм ўша натижанинг асосини кўрсатади: *Юракнинг дардини дардлашиш босади, кулоқ оол! (О.) Бирники мингга, мингники туманга уради—шун биллиб иш қил.*

Иккинчи қисми сабаб ифодаловчи қўшма гапларнинг шаклланишида *шекилли* сўзининг ўрни ҳам бор, бу сўз биринчи қисмининг кесимидан сўнг келади: *Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шакллаётган Хуринисо бирдан туиди, товуши, нечук-дир, мийин бўлиб қолди. (А. Қ.)*

Б. Иккинчи қисм натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги қисмларнинг биринчиси сабабни, иккинчиси эсандан келиб чиқадиган натижани ифодалайди.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи бирида сабаб ва натижа муносабати билан барабар пайт муносабати ҳам ифодаланади. Шунга кўра, сабаб-натижа муносабати ҳам турлича ифодаланади; бир ўринда сабаб-натижа муносабати устун ва ёрқин ифодаланса: *Бу етмагандай қайтанга, осов от нимадандир ҳуркиб, бир кутариб ташлади — жарга қулашимга сал қолди. (О.)* Бошқа ўринларда эса сабаб-натижа муносабати иккинчи ўринга ўтиб, асосан пайт муносабати ифодаланади: *Биз ишладик, гуллади тупроқ. Биз ишладик, кўкарди экан. (У.)* *Ишим тўғрилиниб кетди, ерим ўзимга қолди. (О.)*

Баъзи сабаб-натижа муносабати билан барабар изоҳлаш, асослаш муносабати ҳам ифодаланади: *Зориққан вақткимизда жамоа хўжалиги қарашган эди, қарзимизни уздик. (А. Қ.)* *Пахта нима эканини бола ҳам билади: кўчада тўртта ёнғоқ, бир сиқим пахта тушиб ётган бўлса, аввал пахтага қўл узатади. (А. Қ.)*

Мантиқ жиҳатдан сабаб олдин, натижа сўнг рўй бериши керак. Шу туфайли сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши шарт. Аммо бундай ҳолат кам учрайди. Кузатишган материалларнинг кўпиди сабаб ва натижа муносабатини ифодалаб келган гапларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Шундай бўлса-да, юқоридagi қонуният бузилмайди; бир замонга оид кесимлардаги ҳаракат-ҳолат, хусусият кетма-кет рўй беради: бу ҳол контекстан, кесимларнинг мазмунидан англашилиб туради.

1. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесимлари ўтган замон шаклида: *Совуқ сув яхши таъсир қилди — улар хийла енгиллашиб, аста тентирашди. (О.)* *Бундан беш-олти ой илгари йўқладим — келдингиз, гаплашдик. (О.)*

2. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесимлари ҳозирги замон шаклида: *Кўп яхши гапирасиз, олдингиздан кишининг кетгуси келмайди. Отам қариб қолдилар, онам дардчил—буларнинг неча кунлиги қолганини ким билади?* (А. Қ.)

3. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесими келаси замон шаклида: *.. Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди; унда раиснинг обрўи тушади.* (А. Қ.)

Келаси замонга оид сабаб ва унинг натижасини ифодаловчи гапларнинг кесимлари буйруқ феъли шаклида бўлади: *Тилакларингизга етингизлар, мен ҳам кўкрагимни кўтариб, донгдор қизларим, қаҳрамонларим билан мақтанай.* (О.)

Келаси замонга тааллуқли сабаб ва натижа мазмунидаги ҳаракат-ҳолат кетма-кет рўй беради. Бу ҳолда иккинчи қисмининг унда сўзи билан бошланиши сабаб-натижа муносабатини ифодалашда катта роль ўйнайди.

Сабаб ва натижа муносабатида кесимларнинг бир хил замон шакли орқали ифодаланишининг сабаби шундаки, кўп ўринларда сабаб мазмуни олдинроқ рўй берган бўлса-да, у натижа мазмуни билан баравар давом эга беради, уларнинг орасида қатъий чегара бўлмайди: *Бу замонда ҳеч ким ҳам кўчада қолмас экан: заводда бири опам бўлди, бири акам бўлди — йўлимни топиб олдим.* (А. Қ.) *Хўжа Фиёсиддин Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни гузал тақлид қилди: ўтирганлар уринларидан қўзғолмай қолдилар.* (О.) Бу қўшма гапларнинг биринчи қисмидан англашилган мазмуни маълум даражада иккинчисидан олдинроқ рўй беради ва баробар давом этади.

Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин: *Одатда, янги хабар бир зумда маълум бўлади: маҳалладагилар Салиманинг қайтиб келганлигидан ўша онда хабардор бўлдилар. Пули йўқ, жойи йўқ — хотинни нима қилади?* (О.)

Ҳаракат-ҳолатнинг кетма-кет рўй беришини англатувчи бу ҳолат сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар учун хос бир ҳолдир.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг бири ёки ҳар иккисининг кесими буйруқ феъли орқали ифодаланиши мумкин: *Қизчанг йиғлайди — сен борма.* (О) *Уйла, Қорапой, ишқилиб, Йўлчи боламга таянч бўл, ёлғизлатма, йигитнинг кўнгли бузилмасин, боши букилмасин.* (О.)

Сабаб англатувчи гапнинг кесими шарт феълининг керак сўзи билан бирикуви орқали ифодаланиб; натижа ифодаловчи қисмининг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади: *Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.* (А. Қ.) *Қаландаров Саиданинг зарбага бундай энцилик билан чап беришини сира хаёлига келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди.* (А. Қ.)

Бу хил қўшма гапларнинг тузилишида оҳангнинг ўзига хос роли бор.

Баъзи боғловчисиз қўшма гапларда натижа мазмуни биринчи ўринда бўлади: *Эри ҳисобчи, ўзи бригадир. икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзгор орттириб бўлармикин? (А. Қ)*

3. Ўхшатиш муносабати

Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг биридан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмунга ўхшатилиши мумкин, бу ўхшатиш орқали асосий фикр ифодаловчи гапдаги мазмун янада аниқроқ, ёрқинроқ бўлади. Одатда, қўшма гапнинг биринчи қисмида асосий рўй берадиган, реал ҳодиса ифодаланиб, иккинчи қисмда реал бўлмаган. ўхшатишган ҳодиса ҳақида гап боради: *Кундузни тун деб ўйлаб сарҳадга келди ўғри, кўршаладак охири оташга келди тўғри (Ҳ. О.)*

Мақол шаклидаги баъзи ўхшатиш мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда ўхшатишдан ташқари, натижа ёки хулосалаш мазмуни ҳам бўлади: *Сув келди — нур келди. Қўшни келди — кўмак келди. (Мақол) Хатингни ўқидим — ўзингни кўрдим. (О.)*

Бу қўшма гапларда хулосалаш, тенглаш мазмуни ҳам англашилади.

Ўхшатиш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар одатда икки қисмдан тузилади, қисмлар ҳам тузилиш жиҳатдан мураккаб бўлмай, бир содда гапдан иборат бўлади.

Бу турдаги боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари асосан ўтган замон шакли ва мазмунида бўлиб, замон шакллари бир-бирига мувофиқ келади.

Ўхшатиш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг оҳанги мураккабдир. Бир ўринда боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми охирига томон бир оз кўтарилиб борувчи оҳанг билан айтилиб, сўнгра гапнинг давом этиши сезилиб турадиган тўхтаб берилади, иккинчи гап эса кўтарилиб борувчи юқори оҳанг билан талаффуз этилади: *Майни жуда кўп ичадиган Тўғонбекка икки коса май ҳеч қор қилмади: чанқоқ туюнинг лаби сувга теги, холос! (О.)*

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида юқоридаги каби мазмун муносабатларидан ташқари, яна бошқача муносабатлар ҳам ифодаланиши мумкин:

1) қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш пайтини кўрсатади: *Каттагина, чирик тўнғак орқасида муққа тушган гавдага кўзи тушди, югурди. (О.) Асқар полвон ўйланиб ҳали жавоб бергунича йўқ эди, оғир булутли ҳавони артиллерия даҳшатли гумбурлатиб юборди. (О.) Йўлчининг кетганига бир соат қадар бўлган эди, Гулнор кўркам сочларини туза-*

тиб, ... тотли кечинмаларга, ўйларга берилиб ўтирарди (О.)
Вақт хуфтондан ўтган; жувозхонада чироф кўринди. (О)

2) иккинчи қисм натижа ифодалайди: *Айтайлик — тўзат-син!* (А. Қ.)

3) иккинчи қисм мақсад ифодалайди: *Эшикни бекит — совуқ кирмасин. Яхши ишлайлик — давлатимиз бой, ҳаётиимиз фаровон бўлсин.*

Боғловчисиз қўшма гап турли-туман мазмун муносабатларини ифодалашда қўлланувчи синтактик қурилмадир. Шу сабабли боғловчисиз қўшма гаплар орқали ифодаланган мазмун муносабатлари кўрсатиб ўтилганлар билан, албатта, чегараланмайди.

4. Қисмларнинг бири иккинчисини изоҳловчи боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмини турли томондан изоҳлаши мумкин. Бунда: иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги айрим гап бўлақларининг маъносини изоҳлайди, тўлдирувчи ёки биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлаб, шу мазмун билан боғлиқ бўлган турлича маълумотни ифодалаш мумкин: *Мен биламан; иқбол бизники, Бизникидир саодат, шараф. (У.) Шунини яхши билинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғлароа бошган изингиз. (Т. Тўла) Нурига ўхшаш қизларнинг ишқи баҳорда ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади. (О.)*

Бу қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги феъл ва олмош (*биламан, шунини*) нинг маъносини изоҳлайди. Учинчи қўшма гапнинг иккинчи қисми эса биринчи қисмнинг мазмунини умумий равишда изоҳлаб келади.

Айрим гап бўлақлари изоҳланганда, изоҳланувчи бўлақ маъноси мавҳум сўзлар (феъл, олмош, баъзан мавҳум маъноли от) орқали ифодаланади. Бундай гап бўлаги кўпинча қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлиб, унга мантқий ўрғу тушади. Одатда, бу хил қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган оҳанг билан айтилиб, ундан сўнг кейинги гапнинг бошланишига ишора берувчи огоҳлантирувчи тўхтаб бўлади.

Маъноси изоҳланаётган сўз гапнинг турли бўлаги вазифасида кела олади.

Иккинчи қисми биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳловчи қўшма гапларда биринчи қисмнинг мазмуни билан боғлиқ бўлган қўшимча изоҳ, маълумот берилади ёки муаллифнинг муносабати ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчиси таркибидаги айрим бўлақни изоҳлаб келган иккинчи қисм ўз мазмунига кўра ўзи изоҳлаб келаётган бўлақ маъносига тенг бўлади. Бундай қисм вазифасига кўра ўзи изоҳлаб келаётган олмош ёки отнинг вазифасига тенгдир, шунинг учун ҳам бундай қўшма гап қисмини маъноси изоҳланиб келаётган бўлақ ўрнига қўйиш мумкин бўлади: *Масалан: Бир нарса аниқ эди: бу олам уни ўзига маҳкам мих-*

лаб кетди. (Ас. М.) Бу жумлаваги олмошни тушириб, Бу одам учи ўзига маҳкам миҳлаб кетгани аниқ эди тарзида ифодалаш мумкин.

Бу мулоҳазалардан маълум бўладики, бундай қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан бирор вазифани бажаради. Бунда иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан субъектив, объектив, атрибутив, релятив вазифада келиши мумкин. Шуниси характерлики, қўшма гапнинг иккинчи қисми бирор гап бўлагининг сўроғига жавоб бўлади (нима?, нима ни?, қандай? каби). Сўроқ қўшма гапнинг биринчи қисмидан берилади. Бундай вазифаси билан қўшма гапнинг иккинчи қисми гап бўлакларига тенг бўлмайди, бундай номланиш синтактик-семантик вазифага кўради.

А. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан субъектив муносабат ифодалайди. Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури икки кўринишга эга:

а) биринчи қисмнинг таркибидаги олмош орқали ифодаланган эганинг маъноси иккинчи гапда изоҳланади: *Сўзлаб бердинг. Фақат шу эсимда: эртаси кун кўзини очганда, ёнида Собиржон йўқ эди. (А. Мух.)*

Биринчи гапнинг эгаси вазифасида кўпинча нарса олмоши келади. Бу олмош ёлғиз қўлланмай, ўз аниқловчиси билан бирликда ишлатилади: *бир нарса, икки нарса, ҳамма нарса, турли нарса, шу нарса* каби. Бу бирикмалардан кўринадики, *нарса* сўзининг бу вазиятдаги аниқловчилари ҳам маъноси умумий бўлган олмош ёки сонлар орқали ифодаланган. Бу ҳол *нарса* сўзининг мавҳумлик маъносини янада орттиради, изоҳга талаб янада кучаяди. Қўшма гапнинг иккинчи қисми ана шу бирикмане изоҳлайди: *Бир нарса аниқ эди: бу одам уни ўзига маҳкам миҳлаб кетди. (А. Мух.)*

б) биринчи гапда эга бўлмайди: гапнинг олмош орқали ифодаланган эгаси тушиб қолади ёки биринчи гап бир составли гап тарзида бўлади: *Унинг кўнглидан ўтди: борди-ю, Латофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган камписимон бир хотин бўлса-чи? (А. Қ.) Ўзингизга маълум: кадр танқис. (О.)*

Кўринадики, биринчи қисмнинг мазмуни, албатта, иккинчи қисмнинг бўлишини талаб этади.

Савол-жавоб шаклида бўлиб, биринчи қисмдаги эгаси олмош орқали ифодаланган боғловчисиз қўшма гаплар ҳам шу турга хиради: иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги олмошнинг маъносини изоҳлаш билан биринчи гапга нисбатан эга вазифасида бўлади: *Ким табиб, бошидан ўтган табиб. (А. Қ.)*

Б. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмга нисбатан объектив муносабат ифодалайди. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг кесини изоҳлаши, маъносини тўлдириши ёки биринчи қисм тарки-

бидаги мавҳум мазмуни олмошнинг маъносини аниқлаштириши мумкин. Одатда, бундай олмош тўлдирувчи вазифасида келади.

1) Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмининг кесимини изоҳлаганда, маъносини тўлдирганда, унга нисбатан қуйидаги мазмун муносабатларида бўлади:

а) маълум воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар.

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми бирор воқеа, ҳодиса ҳақида хабар беради, шу йўл билан биринчи қисмининг кесимидан англашилган маънони изоҳлайди, тўлдиради.

Бу хил гапнинг биринчи қисмининг кесими *айтмоқ, жазоб бермоқ, тушунтирмоқ, ёзмоқ, ваъда бермоқ, огоҳлантирмоқ, келишмоқ, талаб қилмоқ, рухсат этмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Василий Иванович тўғри айтади: бригада бирор касбдаги одамни четдан чақиршига муҳтож бўлмастин. (Ас. М.) У ёзибди: — Баракалла, ўртоқ шоир, қани дўстлик, оғайнилик, ҳафсалам пир. (F F) Фахр билан силкиб кул, Дерааб: тилаймиз оқ йўл. (Қ. Ҳикмат)*

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури кўпинча муаллиф гапи ва кўчирма гапдан тузилади. Бу ҳолда муаллиф гапи кўчирма гапдан олдин, унинг ўртасида ёки ундан сўнг келиши мумкин. Муаллиф гапнинг кўчирма гапдан сўнг келиши кам бўлиб, у асосан орзаки нутққа хосдир: — *Сенда уша китоб борми? Булга, эртага Қомилга келтириб дераанг, яхши булар эди, — деди.*

Муаллиф гапнинг кўчирма гапдан олдин ёки, айниқса, кўчирма гап орасида келиши ёзма нутққа хосдир: — *Шу кузда, — деди отам, — мактабга бераман деган ниятим бор. (С. А.)*

Айрим ҳолларда кўчирма гапнинг айнан ўзи эмас, унинг мазмуни ифодаланади: *Ефим Данилович тушунтириб берди: Капитан Каримов Жўраҳонни ўлдирган ва бошқа катта жиноятларни зиммасига олган бандитлар изига тушибди. (Ас. М.)*

б) бирор воқеа, ҳодисани тушуниш, қабул қилиш.

Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *кўрмоқ, қарамоқ, эшитмоқ, эсламоқ, танимоқ, сезмоқ* ва шу каби феъллар орқали ифодаланади: *Мот қолмайли, ўзим кўрган батрак Кукан — Қандай сўзга, қандай онгга келиб етган. (F. F.) Кўрдингизку, қанча ерга экин экканман. (О.)*

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу турида биринчи қисмининг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат орқали нималар ўқилгани, тушунилганини қўшма гапнинг иккинчи қисми кўрсатади.

в) фикрлаш жараёни, кишининг ички руҳий ҳолати.

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми кишининг фикрлаш жараёни, руҳий ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *ўйламоқ, тушунмоқ, райқамоқ, билмоқ, ишанмоқ, унутмоқ, ҳисобламоқ, кўрмоқ, иқрор бўлмоқ, истамоқ, кўрқмоқ, хавфсирамоқ, ҳайрон бўлмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Англадим мен, сендаги фикр, Сенда бўлган қарашлар янги. (У.) Якун қилдим: кўзёшларимга икки боис бор*

қандай — билиб бўлмас — у тупроққа буланган эди. (А. Муг.)
Билмайман, ҳозир қайси боғда, қайси тоғда. (О.) Биз бой
отангизга Ёрматнинг қизини олиб бермоқчи эдик. хабарингиз
борми? (О.) — Билмайман, қаёққа йўқолди, — деди у жид-
дий. (О.)

Бу хил қўшма гапнинг сўроқ гап қисми кўпинча нисбий ол-
мош иштирок этган риторик сўроқ гап шаклида бўлиб, бу сўроқ
асбий гапнинг олдида, ундан сўнг ёки унинг таркибида келиши
мумкин: *Нима дер эди, қизим, бола ярашилти дейди-да!* (А. Қ.)
*Шу улкан қурилмишларда ким айта олади, Бизнинг ўсмир
билакнинг кучи сингмаган?* (F. F.) Э, улим жарига қулашга
сал қолдим, ўзим ҳам ишонмайман, қандай тирик қайтдим.
(О.) . *Ким билади — тақдирнинг хоҳиши, жиёваси яна қан-
дай кутилмаган ўчинлар кўрсатар экан.* (О.)

2) иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан объектив муно-
сабат ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи гуру-
ҳида қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисм
таркибидаги тўлдирувчи вазифасида келган олмошнинг маъносини
аниқлаш, изоҳлаш орқали биринчи қисмнинг мазмунини тўлдира-
ди. Биринчи қисм таркибидаги мазмуни изоҳланаётган олмош
шу ёки бу кўрсатиш олмошлари бўлади. Бу олмошлар асосан
тушум келишигида бўлади, бошқа келишикда ёки кўмакчи би-
лан келган шакли кам учрайди: *Буни аниқ билгил, эркин та-
лаб қилар, Ҳар қадамда кураш, ботирликлар.* (О.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг мазмуни изоҳланаёт-
ган қисмининг кесими асосан *билмоқ, айтмоқ, сўрамоқ, каби*
феъллар орқали ифодаланади.

Мазмуни изоҳланаётган олмош иккинчи қисм таркибида бў-
лиши ҳам мумкин. Бу типдаги гапларнинг қисмларида мустақил-
лик анча кучли бўлади ва қисмлар орасида изоҳдан ташқари
бошқа маъно муносабатлари ҳам ифодаланади: *Томдай оғир
қўлларим бор, бунга ҳеч ким туриш беролмаган.* (Ҳ. Ҳ.) *Ун
тўққиздан ошмай тур, гўзал, йигит сендан шуни сурайди.*
(Ҳ. О.) *Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш,
шунга келдим...* (А. Қ.)

Айрим ҳолларда қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бу,
шу олмошлари ўрнида олмош вазифасидаги нарса сўзи қўллана-
ди. *Нарса* олмоши ёлғиз келмай, *бир, бирон* каби олмош—аниқ-
ловчилар билан бирга ишлатилади. Иккинчи қисм ана шу бирик-
манинг мазмунини изоҳлаш билан биринчи қисмнинг мазмунини
тўлдиради: *Қаландаров, хўжаликни айланиб юриб бир нар-
сани пайқайди: ҳамманинг оғзида Саида...* (А. Қ.) *Учрайди
Каримдек ўқитувчилар, Аммо бир нарсани биллинлар
улар: Эскилик сарқити бизга тамом ёт, Унга эргашмоқ, бе-
рилмоқ уят.* (Газетадан)

В. Қўшма гап таркибидаги иккинчи қисм би-
ринчи қисмга нисбатан атрибутив муносабаат ифо-
далайди. Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи
қисм таркибидаги олмош ёки отнинг маъносини аниқлаб келади.

1. Биринчи қисм таркибдаги маъноси изоҳланаётган от *одам, китоб, хабар, воқеа, салом, талаб, манзара* каби маъноси умумий сўзлар бўлиб, иккинчи гап ана шундай сўзларнинг мазмунини изоҳлаш, аниқлаш йўли билан биринчи гапда ифодаланган фикрни тўлдирди. Бундай оглар одатда эга ёки тўлдирувчи вазифасида бўлади *Хуш хабар олиб келдим: айиқ тутдик. Умидим бор: бир август тунни бошлаб борар нажотга албат!* (М. Ж.) *Йўл бўйи ўтган-кетгандан гапириб борди. Бувайдадаги юзбоши воқеаси, ўзининг Сибирь қилинганини, Новикованинг очеркни ўқигандан кейин Москвага боргани, Новокова қиноай қарши олганини ва у билан нималар тўғрисида гаплашганини гапириб берди.* (А. Қ.) *Нор она ҳам ёшлигидан ўрганиб қолган одатни тарк эта олмайди; ёши етмишдан ўртган, у ҳамон ўсма-сурма қўйиб, безаниб, силкиниб юришни қўймайди.* (Журн.)

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмининг таркибдаги аниқловчи ёки кесим вазифасидаги олмошнинг маъносини изоҳлайди ва шу билан биринчи гапнинг мазмунини тўлдирди, аниқлаштиради.

Маъноси изоҳланаётган олмош кўпинча шундай кўрсатиш олмошидир, бошқа кўрсатиш олмошларининг (*бундай, шу*) қўлланиши кам учрайди. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу турида иккинчи қисм биринчи қисм таркибдаги маълум бир предметнинг хусусияти, белгисини аниқлаш орқали шу предмет, ҳақида қўшимча маълумот беради, ҳар икки қисмда бир хил предмет ҳақида фикр юритилди: *Шундай кунлар бўлган, Алишер майда харжлар учун ҳам тангасиз қолган.* (О.) *Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдига беҳурмат қилмайдилар.* (А. Қ.)

Айрим ҳолларда биринчи қисм таркибдаги шундай олмошига иккинчи қисмда унинг олмоши мос келади. Бу ҳолда иккинчи қисмининг аниқловчилик вазифаси янада бўртиброқ ифодаланади: *Мен шундай бир инсон ҳақида хабар келтирдим: унинг ҳар бир сўзи бебаҳо гавҳардир.* (О.)

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибдаги маъноси изоҳланаётган олмош бир гумон олмоши бўлади. Бу олмош ёлғиз ёки бошқа аниқловчи билан бирга келиши мумкин: *Яна бир оdatини жуда ёмон кўрардим, ўз аъзоларига қўпол муомала қилар эди.* (Журн.) *Бир вақтлар қишлоқда бир беғона киши пайдо бўлиб қолган эди, — ёши улғайган, хушмуйлов, яна бунинг устига ҳар хил ҳунарга фаронг. . .* (О.) *Николиннинг қалбини янги бир кўрқинч таталарди: ўқ-дори, озиқ-овқат унда чегарали эди.* (О.) *Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: раиснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон ўрилади?* (А. Қ.) *Бир оқсоқол кўрдим—бўйи чинордек, Эғнида беқасам, кўкраги очик, Қора чақмоқ каби ҳануз қорачик, Билакларда йўлбарс қуввати бордек.* (Мирт.)

Бир қисми иккинчисига нисбаган аниқловчи вазифасида бўлган қурилманинг ўзига хос бир тури бор. Бу хил қурилмалар

изоҳловчи қисм биринчи ўринда, изоҳланмиш бўлак иккинчи қисм таркибида бўлади: *Наманганда, Надежда Павловна деган тутинган олам бор эдилар, ўша киши ўргатганлар.* (А. Қ.)

Бу қурилманинг биринчи қисми иккинчи қисм таркибидаги ўша киши бирикмасини изоҳлайди.

Маъноси изоҳланаётган олмоши бўлган қисм иккинчи ўринда бўлиши маъно ва услуб талаби билан бўлади: *Ботирлари канал қазади, Шоирлари ғазал ёзади, Жувонлари айтади алла, Куйчилари ўқийди ялла, Пазандаси ёпади ширмон, Қарилари кутади меҳмон — Бу шундайин ажиб диёрдир.* (Ҳ. О.) Бу ҳолатда изоҳловчи гапнинг мазмуни биринчи ўринга қўйилади. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги олмошдан бошқа сўз туркумларидан (асосан, сифатдан) ифодаланган аниқловчиининг маъносини изоҳлаши, уни аниқлаштириши мумкин: *Қариларнинг у киши сўзи бор — қурқмас қирқ, йил қирғинда юрса, қилчи ўтмайди.* (О.) *Отам деҳқончиликдан бўшаган вақтларида икки иш билан машғул бўларди: бу ишларнинг бири тегирмон чархи ясаш бўлиб, иккинчиси туқимачилик эди.* (С. А.) *Яна нима бало исмлари бор — тиллим ҳам келишмайди.* (О.)

Маъно и изоҳланаётган олмош биринчи қисмнинг қисми ва-зифасида келиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда олмошларнинг ҳар хил турлари қўлланиши мумкин бўлади (*шундай бўлса-да, шу, шундай* олмошларнинг қўлланиши кўпроқ учрайди): *Менинг мас-лаҳатим шу: ўз муҳокама ва маслаҳатларингда ҳаминиша Ва-тан манфаати ҳамда халқ манфаатларини ҳар нарсадан юқори қуй.* (М. Ибр.) *Гап бундай: тунов кун кўз олдим-да от нобуд бўлди.* (О.) *Киромиддиннинг гавда тузлиши бош-қача эди: буйи ёшига қараганда узун, боши оддий болаларни-кидан катта, буйи тўла ва кўкраги кенг эди.* (О.) *Ким бу-лар эди, сув ёқалб юрган сувчилардан биридир. . .* (С. А.)

Баъзан биринчи қисмнинг олмош билан ифодаланган қисми яшириниши мумкин: *Фақат бир илтимос, кўркем чаманда, очиб гул гунчалар этганда ханда, Жувонмарг гунчани эсла, ёд эт, Унутма, доимо руҳимни шод эт* (У. ва И. Султ.) *Би-роқ, шартим — сўз қолмасин йўлда-чўлда.* (С. Ж.) *Қарз орта борганининг сабаби — пулнинг танига унинг фойдаси ҳар йил қўшилиб турди.* (С. А.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури, биринчи, асосий гапнинг эгасига диққатни жалб этиш зарур бўлганда қўлланади: иккинчи изоҳловчи гап олдинги гапга нисбатан мазмунан кесим бўлади, эганинг хусусият ёки ҳолати ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёхуд инкорни ифодалайди.

Одатда, атрибутив муносабат ифодалаган гап иккинчи ўринда келади. Агар гапни мазмунан бўрттириш, унга диққатни жалб этиш лозим топилса, бу хил гап биринчи ўринда келади: *Тонг шамоли, Синдир мени ҳамда қув, Йироққа элт кукунимни, Эр юрган издан кетай, арзим шу.* (Саҳобиддин Али).

ши олишди: маориф назоратидан каттагина бир вазифани беришди. (А. Қ.)

Қуйидаги қўшма гапларда биринчи гап иккинчи гап таркибидаги ўрин ёки равиш ҳолининг маъносини изоҳлаб келади: *Очликдан қўллар қимирламайди, чигириқ ўқи айланмайди, бундай ишлашдан сизга бирор манфаат йўқ, бой ота.* (С. А.) *Кейин Соҳибжамолнинг ота-оналари қаерда туришини сурштириш, ўша ёққа қараб йўл олди.* (Эртак)

Одатда, ҳолининг маъносини изоҳловчи гап иккинчи ўрнида келади.

5. Иккинчи қисми умумий изоҳ бўлган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапнинг юқорида келтирилган кўринишларида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмунини изоҳлайди. Боғловчисиз қўшма гапнинг яна шундай турлари борки, уларда иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунига изоҳ беради ёки биринчи қисмнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият асосида нималар рўй беришини ифодалайди, ёхуд биринчи қисмда ифодаланган мазмунга бўлган муаллифнинг муносабатини ифодалайди:

1) иккинчи қисми биринчи қисмнинг мазмунини изоҳлаган қўшма гапларда биринчи қисмининг кесими кўпинча от кесим бўлади: *Менинг билишимча, Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин.* (А. Қ.) *Ўзбекистон ўзингиз кўргандагидай — далада, шаҳарда иш қайнаб ётибди, — жавоб берди қиз кулимсираб.* (О.) *Қосим мироб айтарди: агар қўрқмасанг, энг одамхўр дарё ҳеч нима қилолмайди — сувнинг ўзи қирғоққа чиқариб қўяди.* (О.) *Аксар уйлар хароб ва кимсасиз эди — эшиклар кўчирилган, деразалар синиқ, ҳовли юзида ҳар хил қақир-қуқирлар сочилиб ётарди.* (О.) *Ҳамиша кулар юз, юмалоқ, сергап рус ошпазининг чўмичи қоронғида ҳам янглишмади — худди „норма“ ни солди.* (О.) *Итлар, — деди отлиқ ўз-узига, — худди амирнинг одамларидай, тегмасанг ҳам, сенга ёпишиб жонингдан безор қилади.* (С. А.)

Бу турдаги қўшма гапларнинг иккинчи қисмида изоҳ билан баробар қўшимча маълумот ҳам ифодаланали: *Бироқ бир неча минут ичида аҳвол англашилди: чекиниш вақтида ўз қисмидан узилиб қолган бир взвод жангчилар йўл қидира-қидира тасодифан буларга дуч келган.* (О) *Элатлар айрилишда — бири фронтга, бири заводга кетди.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари синоним мазмунли гаплардан тузилиши мумкин: *Кўзим йўлда — кутмоқдаман...* (О.)

2) боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмининг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатдан сўнг, унинг асосида нималар рўй беришини ифодалайди. Бу ҳолда биринчи

Изоҳланаётган гап бўлаги орқали ифодаланиши мумкин. Бундай қурилмаларнинг қисмлари мазмунан анча мустақил бўлади. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги маълум бир отни изоҳлаш билан биринчи қисмнинг мазмунини тўлдиреди: *Китоб бор — шаллақи, беор, беқарор, Бетинч бўлар, титрар ҳар сокин юрак (С. Вурғун). Ёрмат оиласининг боққа кўчиб кетганини эшитиб афсус қилди: кошқўйди, Гулсумбиби шу ерда бўлса, Гулнорнинг „бузуқлиги“ ни унинг қулоғига етказса. . . (О.) Энди мақсадга келайлик: катталар билан гаплашганингизда, мени бошқа бир юмушга ўтказсангиз. (О.) . . . араваларни илдамлик билан бўшатиб, юкларни бойниқига ташини кирдирилди. Арава-арава ун, . . . гуруч, қоп-қоп бодом, писта, кажаваларда ҳолвалар, қирқ-эллик катта-кичик яшиқда ҳар хил мевалар. . . (О.)*

Г. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмга нисбатан релятив муносабатда бўлади.

Мазмуни изоҳланаётган ҳол олмош ёки равиш орқали ифодаланиши мумкин.

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги изоҳланаётган ҳол олмош орқали ифодаланиши мумкин. Бу вазифада асосан шундай олмош қўлланади: *Мен сизни биламан, сиз бундай қилмайсиз, хўжийин камситса, сукса, ғазабингиз ўт олмайди, яна пасаяди. (О.)*

Изоҳловчи гап кўпинча кўчирма гап бўлади ва шундай олмошнинг маъносини изоҳлаш орқали биринчи қисм кесимининг маъносини изоҳлайди, тўлдиреди: *Ёшлигимда онам менга доим шундай деб ўқтирарди:*

Баъзан шундай олмоши ўрнида бундай кўрсатиш олмоши қўлланади (бундай олмошнинг маъноси аниқроқдир. Шунинг учун унинг қўлланиши чегараланилган): *... биз бошқа давлатларнинг вакилларига бундай деяпмиз: келинлар, тинч-тотув яшаш ва ички ишларга аралашмаслик сибсатини ўтказайлик. (Газ.)*

Биз бундай деяпмиз: атом ва водород қуроли синовларини тақиқлайлик. (Газ.)

Айрим ҳолларда шундай, бундай кўрсатиш олмошларидан ташқари изоҳланувчи гап таркибида қандай олмош ишлатиледи. Бу хил қурилмаларда изоҳловчи гап изоҳланувчи гапнинг таркибидаги олмошнинг мазмунини эмас, ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини кўрсатади: *Бирон аёл сўзга чиққундай бўлса, унинг қандай ўтиришини кўрсангиз: бу аёлга ҳамма гапни гуё ўзи ўргатган, энди мажлисда ўтиришдан мақсади — билиш — қани, ўргатган гапларини энлаб айта оладими, йўқми? (А. Қ.)*

Боғдовчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги мазмуни изоҳланаётган ҳол равишлар орқали ифодаланиши мумкин. Бу хил равишлар асосан ҳолат равишлари бўлиб, ўран ва бошқа равиш турлари кам қўлланади: *Бу ерда уни жуда яхши қар-*

қисмнинг кесми кўпинча қарамоқ феъли ва унинг синонимлари курмоқ, кўздан кеширмоқ, кўзи тушмоқ феъллари ва баъзан танишмоқ, тикилмоқ каби феъллар орқали ифодаланади: *Ҳансираб, томоғи қуриб, баландликдан теваракка қаради — ҳез зот йўқ. (О.) Қизча ялт этиб қаради — унинг лўппи юзларида томчилар юмаланарди. Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди. (О.) Оёқ учи билан секин-секин бориб, дарча ёриғидан мўралаб қаради, кунчиқар томонда катта ўчоқ, қозонда шўрва қайнаб турипти. (Эртақ) Сўлғин, сариқ ўт билан қопланган далада қоп-қора иккита танкни кўрди — бири қийшайган, иккинчиси эса тумшугини ерга қадаган. (О.) Нариди ётган милтиққа кўзи тушди, таниди — ўзиники. (О.) Ўқтам Комила орқасидан юриб, кенг текис, баҳаво майдонга чиқди; майдоннинг бир томонидаги тепаликда усталар икки қаватли катта иморат курмоқда эдилар. (О.)*

Бектемир ертўлага кирди — сизир йўқ. (О.)

Айрим ўринларда биринчи қисмнинг кесми от кесим бўлиши ҳам мумкин. Бунда от кесимдан аниқлашилган маънонинг хусусияти тўғрисида гап боради: *Атрофда ғув-ғув пашша: оёқларга ёпишади, бурун катакларига суқилади, қулоқларни узади. . . бир зум тинчлик йўқ. (О.)*

3) қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган мазмунга умумий изоҳ бўлиши ёки муаллифнинг муносабатини ифодалаш мумкин: *Йигит сўздан, арслон изидан қайтмас — боболаримизнинг бу ҳикматли гапига ишонингиз. (О.) Мажлис тайинлик бир фикрга келмасдан тарқалди, зотан Иброҳимовнинг бу масалани қўйишдан мақсади бирон қарорга келиш эмас, одамларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитиш эди. (А. Қ.) Канизак . . . бошини кўтариб Новиковага қаради: афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. (А. Қ.)*

Иккинчи қисм биринчи қисм мазмунига умумий изоҳ бўлганда, бу, у олмоши билан бошлавиши мумкин, бу олмошлар мазмунан биринчи гапга тенг бўлади: *Лекин қийинчилик тортамиз, бусиз бўлмайди. (А. Қ.)*

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи қисми тўлиқсиз гап бўлиб¹, суҳбадошнинг аввал айтган гапининг айни такрори бўлади: — *Нега чекади? — Негга эмийш! Аҳволи таңғ. (О.) — Мана, бой ота, ишнинг кетиши шундай, менимча, чакки бўлмаса керак. — Чакки эмас! — Бундақанги ишни чакки деймиз. (О.)*

Иккинчи қисм биринчи қисмдан аниқлашилган мазмуннинг хулосасини ифодалаш мумкин: *Ёз келди — бало келди. (О.) Узоқ*

¹ Бундай ўринларда қўшма гапнинг биринчи қисмини ташкил этган тўлиқсиз гап суҳбадошнинг гапи бўлиб, уни иккинчи бир шахс маълум истехзо, газ-б ва бошқа хил оҳанг билан айнан такрорлади. Шунинг учун қўшма гаплар орасида ундов белини қўйилади. Бундай тиниш белгилар қўшма гап қуриласини бузмайди. Қўшма гапнинг қисмлари ундов, сўроқ нуқта белгилари билан ажратилиши ҳам мумкин.

да, унڭ томонда, тепаланиб чўзилган темир йўл орқасидан, тутун ва аланга кўтариларди — бекат ёнарди. (О.) Ёшинг учга тўлди, оппоқ қизгина Учта сойдан ўтдинг, ошдинг уч қирдан. (А. У.) Зулфиқоровнинг хотин устига хотин слиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат — эсимоятдан бошқа нарса эмас . . . (А. Қ.) Узоқда, машҳур пулемётчи Абдуллаев, унинг орқасидан Асқар полвон пулемётни суўраб борарди — „расчёт ҳалок бўлибди шекилли“, деб ўйлади Бектемир ичида. (О.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан енглашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг характерлайли, қандай шароитда рўй беришини ифодалайди: *Қариб келди эсимгина Анор, Қовоғидан ёғар эди қор.* (О.) *Телефонда она сўзлар шимгандан, Пастки қовоқлари уади пир-пир.* (М. Бобоев)

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП ҚИСМЛАРИНИНГ ТУЗИЛИШИ

Боғловчисиз қўшма гап қурилмасини ташкил этган қисмлар турли гап шаклида бўлиши мумкин. Кўпинча, улар дарак гап шаклида бўлади. Қисмларнинг бири ёки ҳар иккиси сўроқ шаклида бўлиши ҳам мумкин. Аммо бундай гаплар шаклан сўроқ, мазмунан риторик сўроқ гап бўлиб, қўшма гапнинг бошқа бир қисми уни изоҳлайди; сўроқ гап асосан биринчи ўринда келади: *Чекинсинми — йўқ, ғурури йўл бермади.* (О.) *Бўзани, арақни, мусалласни, коньякни — қўймайди эшон* (О.) *Бека синглисига жангчини таништирди — қаердан, ким у, қандай қабул қилди уни ва ҳоказо.* (О.) *„Салом жангчи ўртоқ! Мен билмайман, сиз ким, русни, украинни, ўзбекни, қозоқни, қирғизни. . .“* (О.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисми соф сўроқ гап бўлиб шаклланиши мумкин: *Нима қиласан, яна қишлоққа қайтасанми?* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган риторик сўроқ гапнинг айрим турлари барқарор фразеологик гап тарзида бўлади: *Дунёда нима кўп — кулги кўп.* (О.) *Нима кўп — иш хўл. . .* (О.) . . . *Ғариблар қоринни тўйдирган ким — Холназарбой.* (Керб) Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан бири (одатда, сўнггиси) буйруқ-истак гап шаклида бўлиши мумкин: *Сувдонни тилига тутди, ҳеч нима йўқ; бошини орқага ташлаб, сувдонни кўтарди — бирон томчи бўлса-чи!* (О.) *Уларнинг кўзларида ёнган орзу: извошга ўтирсалар, отни қаттиқ чоптириб, „пўшт-пўшти“ билан шаҳарни айланиб чиқсалар, ҳаммани ҳайрон қолдирсалар. . .* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг муҳим белгиларидан бири шунки, унинг қисмлари солда гапнинг ҳар хил турлари ва кўринишларидан ташкил топиши мумкин. Бунинг сабаби қўшма гап қисмларининг жипс муносабати, бир қисмнинг мазмуни ва таркибидаги бўлак маъносидан иккинчи қисмнинг таркиби аён бўлиб туриши-

нинг пешонасига қўйди, нақ оловдай ... (О.) Ертуланинг ис босган деворидан унга ... қарайди — шундай содда, шундай яқин ва самимий. (О.) Баъзи япасқи рус дарахтларидан нухатдай қизил ва қора мевалар териб ошалади — тахир ва нордон. (О.) Кўкда икки юлдуз чақнади — исмсиз, мажжул аскар мазорининг шамлари! (О.)

3) қисмларнинг ҳар иккиси тўлиқсиз гап шаклида бўлиши мумкин. Бу ҳолда кўпинча кесим ифодаланмайди: *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи* (Мақол.) *Одамни — бошдан, дарахтни — ёшдан.* (Мақол.) Унинг бошида яп-янги тагдўзи дўппи, устида чўнтаклари қопқоқли, қайтарма ёқали узун оқ жужун камзул, оёқларида ихчам, янги этик. (О.)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг ҳар қайсиси, агар улар икки составли гап бўлса, эгаси бўлиши шарт. Умумий эгаси бўлган гап қурилмалари, улар қанчалик кенгаймасин, қўшма гапни ташкил этмай, уюшиқ бўлакли содда гап бўлади.

Шунингдек, қўшма гап қисмларининг кесимлари мустақил шаклда бўлади ва ўз эгасига мослашади.

Айрим ўринларда боғловчисиз қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил сўз бўлиши мумкин. Аммо бундай оқр хил кесимлар ҳар қайси гапда такрорланиши керак: *Йўқилган бир мардонинг орқасидан қўлида гранатаси билан иккинчи ботиқ рўй-рост кўтарилди. Қон ёнди, темир ёнди.* (О.) *Омборчи — эркак, ферма мудирини — эркак, дўкон мудирини — эркак!* (А. Қ.)

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гаплар деб ўзаро тенг боғловчилар ёрдамида бириккан, мазмуни ва тузилишига кўра бир бутунликни ташкил этган қўшма гап турларига айтилади.

Боғланган қўшма гапни бошқа қўшма гап қурилмаларидан фарқлаб турувчи асосий грамматик белги уларни ташкил этган қисмларни бир-бирига боғловчи тенг боғловчилар ва юктамалардир. Боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлар орасида ҳам, боғловчисиз қўшма гапларда бўлганидек, пайт, қиёслаш, сабаб-натига, изоҳлаш ва айириш мазмун муносабатлари ифодаланади. Бу хил қўшма гап қурилмалари орасидаги фарқ фақат боғланган қўшма гапларда тенг боғловчиларнинг ишлатилишидагина эмас. Бу фарқ яна айириш мазмун муносабатининг кенг қўлланишида, сабаб ва натижа мазмун муносабатини ифодаловчи гап қурилмаларининг мустақиллигида ва ҳар бир мазмун муносабати ичида ўзига хос мазмун турларининг ифодаланишида кўрилади.

Боғланган қўшма гап қисмлари орасида турли мазмун муносабатларининг ифодаланишида шу қисмлар таркибидаги гап бўлакларининг маъноси ва ўриналиши, уларнинг мазмуни ва грамматик жиҳатдан ўзаро муносабати, айрим боғловчи сўзларнинг қўлланиши, гапларнинг оҳанги каби омиллар асосий роль

дадир. Боғловчисиз қўшма гаплар жопли нутқни акслантиргани учун ҳам анча эркин тузилади.

1. Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан бири ёки ҳар иккиси бир составли гап шаклида бўлиши мумкин. Бу хил гапларнинг ўринлашишида ҳам эркинлик кўринади

а) шахсиз гаплар: *Эшакни яйдоқ миниб бўлмайди — йиқитади кишини. (А. Қ.) Азиз дўстим, сени жуда кўргим келарди, соғиндим. (Ш. Р.)*

б) шахси номаълум гаплар: *Ётган ҳўкизга ем йўқ, дейдилар. (Керб.)*

в) шахси умумлашган: *Мингларча чақирим шимолга юр, мингларча чақирим жанубга юр — одам салтанатидасан ... (О.)*

г) атов гаплар: *Камол мудроқ босган кўзларини шиқалаб, боши қўйи, ҳаёл сурди: яна Салима. (О.) Мана, урмон ҳиди — бундан ёқимли нарса борми! Бу ерда ўлим ҳам — бахт. (О.) — Ё ўлим, ё ҳаёт — бошқа чора йўқ! (О.) Ҳовли-жой, рўзгор, машина, портрет ... нима қилса-ю, мени қанотимдан уйга, миҳлаб қўйса! (А. Қ.) Ия, дебим, секин бориб қулоқ солдим. Аёл овози ... ғалати гаплар. Турқишдан мўраладим: Йўлчи билан етук бир қиз. (О.)*

Баъзи атов гаплар тўдиқсиз гапларга яқин туради: *Йўлчи ўз манзилига қайтиб, пичан „тўшакка“ чўзилажкан, ҳалиги ердан яна ногора тарақлади: базм! (О) Қишлоқда қолган бир ҳовуч аҳоли кўчаларга тўкилган эди — болалар, аёллар, чоллар ... (О.) Военкоматдан югуриб келсам, кўчамга кира олмайман — гишт, темир-терсак, тутун, ўт. (О.)*

д) инфинитив гаплар: *Ариза билан шиқоят қилсинлар, наинки койтахтда ғалва кўтармоқ. (О.) — Йигит серзарда бўлиши, йиқилса, ер тишлаб турishi керак, бу нима, оғиздаги ошини бирозга олдириш? (О.) Душманини улдириш, яна узоқсан ерга нисиб отиб эмас, рўй-рост улдириш, бу қандай завқ! (О.) Мен уни юртнинг катта бойига унаштираман, нодон қиз бир яланғобёқ билан қочибди, кулиб турган бахтига юзни тескари бурати — бу қандай ноқўрлик! (О.)*

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмларидан бири ёки ҳар иккиси кўпинча тўлиқсиз гап шаклида бўлади:

1) қисмларнинг бири таркибли эгадан ташкил топган тўлиқсиз гап бўлади (ёлғиз эгадан ташкил топган тўлиқсиз гаплар боғловчисиз қўшма гап таркибида кам қўлланади): *Мен гоҳ ҳазиллашсам, ёнисан кичкина суратни чиқаради — учувчи кийимида бир йигит. (О.) Бектемир ўлим даласида боради — кўзларида ғазаб яшини, оқарган юзида нўлатнинг қаҳри ва қаттиқлиги. (О.) Эртасига ҳамма одатдагича далага чиқди. Тоштемир отанинг ўзи ҳам. (И. Ўстамоғ)*

2) қисмларнинг бири кесим ва унинг таркибида ташкил топган тўлиқсиз гап шаклида бўлади: *Бу кишини Қозимбек кейин таниди — Ойнисанинг эри эди. (А. Қ.) У бир қўлини қиз-*

ўйнайди. Масалан, қўшма гап қисмларида маъноси бир-бирига зид сўзлар ва шаклларнинг қўлланиши қиёслаш-зидлаш ва айир-иш мазмун муносабатини келтириб чиқаради: *Урушдан фақат бойлар манфаат топди, ammo камбағаллар хонавайрон бўлди. Сиз яширдингиз, ammo мен яширмайман. Бу жандармларнинг на каттасига ишонч бор, на кичигига ишонч бор. (М.Ибр.) Майли, сиз кетинг бу маҳалладан ё биз кучиб кетамиз. (А. Қ.)*

Албатта, тенг боғловчи боғланган қўшма гапни тузувчи асосий восита бўлиб қолади. Тенг боғловчининг ҳар бир тури маълум бир мазмун муносабатини рўёбга чиқаришда хизмат қилади (масалан, ва боғловчиси бириктирув муносабатини, *leкин* боғловчиси қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларда ишлатилади ва бошқалар). Ammo тенг боғловчилар бирор мазмун муносабати билан қатъий боғланиб қолмайди (бириктирув боғловчиси бириктирув, сабаб-натижа ҳамда изоҳлаш муносабатлари ифодаланган қўшма гапларда қўлланиши мумкин ва бошқалар).

Боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлар шаклан мустақил, мазмунан ўзаро боғланган гаплардан ташкил топади. Бундай қўшма гап қисмларининг бир-бирига боғлиқлиги уларнинг тузилишида, кесимларнинг мазмунан ва грамматик муносабатида, умумий гап бўлакларининг бўлишида ҳам кўринади. Шунинг учун ҳам боғланган қўшма гап, қанча гаплардан ташкил топмасин, яхлиг ягона бир қурилмани ташкил этади.

Боғланган қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплардан фарқланиб, ёпиқ гап қурилмаларини ташкил этади. Боғланган қўшма гаплар икки қисмдан таркиб топади. Бу қисмлар ўзаро тенг боғловчилар ёрдами билан бирикади.

Боғланган қўшма гап, қисмларининг ўзаро алоқаси орқали қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланади: 1. Қиёслаш муносабати. 2. Бириктирув муносабати. 3. Айирув муносабати. 4. Сабаб ва натижа муносабати. 5. Изоҳлаш муносабати.

Қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида доимо ҳам бир хил мазмун муносабати ифодалана бермайди. Кўпинча, бир қўшма гапда бирдан ортиқ мазмун муносабатларининг ифодаланганини кураимиз. Масалан, бириктирув муносабати бошқа мазмун муносабатлари билан оғланиши, айирув муносабатида қиёслаш муносабати билан сабаб-натижа муносабати бирликда ифодаланиши мумкин ва бошқалар. Ammo қандай мураккаб мазмун муносабатлари ифодаланмасин, бу мазмун муносабатларининг бири-отакчи бўлиб, қолганлари қўшимча мазмун турлари бўлиб қолади.

ҚИЁСЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гап қисмларининг мазмуни бир-бирига қиёсланиши мумкин. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги фарқни аниқлаш

ки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишидир

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап икки марказга, икки қисмга бўлинади. Ҳар икки қисм бир-бирига қиёсланади. Қиёслашнинг асосида ана шу икки марказни бир-бирига зид қўйиш, уларнинг бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатиш ётади. Шунга кўра, қўшма гапни қанча гаплар ташкил этса, улар ўзаро Соғланиб, бирикиб, аниқ икки марказга гуруҳланади. Мисоллар: *Отам „Мирзо“ ва „Фулом“ тахаллуслари билан талай шеърлар ёзган. Лекин булар бир ерга тўпланиб чиққан эмас. (Ғ. Ғ.) Яна ўйлашиб кўрамиз, ҳар ҳолда сўзингни ерда қолдирмасман, лекин ундай ножўя сўздан қайт. (О.) Қоринлар тўлди, товоқлар бўшалди; лекин сўфи „сабов“ бўлади деб, хали ҳам дастурхонга тўкилган гуручларни териб, оғзига солимоқда эди. (С. А.) Фатхиллабой ҳовлисига етди, ҳовли дарвозаси очиқ, аммо у дарвоза олдида бир аскар соқчилиқ қилиб турар эди. (С. А.)*

Боғланган қўшма гапларда ҳар икки қисмнинг ёки бу қисмлардан бирининг мазмуни қиёсланади, изоҳланади ёки бу қисмларнинг таркибидаги айрим гап бўлақларининг маъноси қиёславида, изоҳланади. Айрим гап бўлақларининг маъноси қиёсланаётганда, шундай гап бўлаги қўшма гапнинг иккинчи қисмида ҳам такрорланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган асосий грамматик воситалар инкор боғловчилари, *эса, бўлса, йўқса* сўзлари, юқламаларни ва инкор категориясидир. Қиёслаш мазмун муносабатининг ҳар хил маъно турларини ифодалашда лексик воситалар қўлланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг оҳанги бир хил бўлмайди, одатла, қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган оҳанг билан, қўшма гапнинг иккинчи қисми эса пасайган оҳанг билан талаффуз этилади; ҳар икки қисм орасида анча сезиларли тўхтаб берилади. Қўшма гап таркибидаги қиёсланаётган бўлақларга кучли мантикий урғу тузилади. Бу урғу *бўлса, эса* феъллар ёрдами билан тузилган қўшма гапларда айниқса кучли бўлади.

Юқлама ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг биринчи қисмида оҳанг бошқа ҳолатларга нисбатан анча юқори бўлади. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмлари орасида тўхтаб анча чўзиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат ёзувда нуқта ёки нуқтали вергул билан кўрсатилади. Бунда қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг мазмуни анча ўзига мустақил ёки таркиби мураккаб қисмлардан иборат бўлади: *Ойқиз турган ердан ел нарида икки ёш бола катта тошни машина кузовига ташлаш учун уринмоқда эди. Аммо катта тош болаларни писанд қилмагандек, ўрнидан жилмасди. (Ш. Р.) Қўлини тигига узатди. Лекин чол бу қийматли буюмни қўлдан чиқаришни истамасди. (О.) Ёшим ун олтига роса тўлгани йўқ эдики, бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди, ёши*

элликдан ошган экан, ўғил-қизлари кўп; лекин, пул қутуртириб, ёш қизга уйланишни орзу қилган. (О.) Шарофат Сиддиқжондан шамасига жавоб ёки ҳар иккаласининг ҳам тилини боғлаб турган андишага барҳам берадиган бизрон нарса кутар; Сиддиқжон эса хотини ярашгани келганига амин бўлиб, унга хўжаликнинг келажagini кўрсатиши учун кимдир дейишни ва гапни нимадан бошлашни уйлар эди. (А. Қ.)

Нуктали вергул билан ажрагилган қўшма гап қисмларининг ўзаро мазмуний алоқаси, нукта қўйилган ҳолатга исобатан яқинроқ ва ҳар икки гап орасидаги тўхтаб қисқароқ бўлади.

Қисмларнинг орасида анча сезиларли тўхтаб берилган гап қурилмалари ҳам, бошқа қўшма гапларга ўхшаб, умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Қисмларнинг бириктиби, яхлит ҳолда умумий фикрни ифодалашларини иккинчи қисм бошидаги боғловчи ҳам кўрсатиб туради, боғловчи ҳар икки қисмни бир қўшма гап сифатида бирлаштиради. Шундай қилиб, қисмлар орасидаги чўзиқ тўхтаб ҳар икки қисмни алоҳида мустакил солда гапга айлантириб юбормайди. Қисмлар орасидаги энг мазмун муносабати, умумий бир фикрни ифодалаш ва қисмларни бириктирувчи боғловчининг мавжуд бўлиши бу турдаги қурилмаларнинг қўшма гапни ташкил этишини кўрсатади. Бу ҳолатиқ қисмларнинг оҳанги ҳам кўрсатиб турали; биринчи қисм, оддий дараж гапга ўхшаш, тугалланган оҳанг билан таллафуз эти мейди; биринчи қисм охирида оҳанг тугалланмай, гапнинг талом этишига ишора берувчи махсус оҳанг билан таллафуз этилади. Бу хил қўшма гапнинг иккинчи қисми бўлса, юқори оҳанг билан боғланиб, гап охирида оҳанг пасаяди, тугалланади.

Боғланган қўшма гапни ташкил этган солда гапларнинг мазмуни бир-бирига энг қўйилиши, қиссланиш ва бу орқали ҳар икки гапдан англашилган мазмун бир-биридан фарқланishi мумкин. Шунга кўра қисслан муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гаплар қуйидаги мазмун муносабатини рўёбга чиқариши мумкин:

1. Зидлаш муносабатининг ифодаланиши. Қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни ёки гаплар таркибидаги айрим бўлақлар бирор томондан бир-бирига энг қўйилади. Бу хил қўшма гап қисмларини асосан *аммо, лекин, бироқ* боғловчилари бириктиради.

а) қўшма гапнинг биринчи қисмида шахс ёки воқеа-ҳодисанинг хоҳиши ифодаланиб, иккинчи қисмида шу хоҳишга энг бўлган воқеа, ҳодиса рўй беради: *Бу уруш, ахир, ишқ ва ошиқликнинг жойи эмас, дейман ўзимга, аммо кўнгулда ҳаммаша ўшанинг хайли* (О.) *Унинг мўлжалли беш-олти километр юриб кайтиши эди, бироқ янги машина, тўғри ва равои асфальт йул ҳавасини келтирди-ю, туман марказига тушиб чиқишга қарор берди.* (А. Қ.)

б) Предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги-хусусияти ваҳсимиг ҳаракат-ҳолатига энг қўйилади: *Най ҳам дурустгина каллиди, лекин Рафиқ дарров синдириб ташлади.* (О.) *Бригада ўн ет*

ичинчи кун деганда ҳам тош-шағал аралаш балчиқ қазиб чиқарар эди, ammo ҳали ҳам меҳнатнинг самарасини билдиратган бирор белги кўринмаси (Ш. Р.)

в) боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятнинг зид бўлишига қарамай, иккинчи қисмидан англашилган мазмун юзага чиқади (бу хил гап қурилмаи асосий ўрнини эгаллайди: *Тантибойваччанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби узини билмасликка соловди.* (О.) *Булоқ шу ерда — ammo ҳалигача бир томчи сувдан дарах йўқ.* (Ш. Р.)

г) қўшма гапнинг иккинчи қисми маълум мақсадни юзага чиқиши учун зид бўлган объектив тўсиқни ифодалайди: *Холмурод билан кўп гаплашгиси келар, лекин иложи бўлмас эди.* (П. Т.)

Қўшма гап қисмларидаги айрим бўлақларнинг маъноси эмас, балки қисмларнинг умумий мазмуни бир-бирига зид қўйилиши мумкин.

Зидлаш, қарама-қарши қўйиш ва, ҳам боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда ҳам ифодаланади. Бу турдаги гапларда, ифодаланаётган мазмунга мувофиқ тарзда *лекин* боғловчиси ёки унга синоним бўлган бошқа сўз қўлланади. Улар иккинчи гапнинг бошида, ва боғловчисидан сўнг келиди: *Ҳамон чопиб боради ва лекин кўкраги қон.* (Х. О.) *Шундай ўтми урғу ва авлод ҳам ҳеч бири қичқирмади дод.* (Ғ. Ғ.)

Кўринадики, қўшма гаплардаги зидлик мазмуни бўрттирилиши ёки сусайтирилиши мумкин. Шунга кўра, қўшма гап оҳанги болави ёки оддий (саҳаи оҳанги) бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам маъноси зид қўйилаётган гап бўлақларига мантикий урғу тушади.

2. Қиёслаш муносабатининг ифодаланиши. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Қиёслаш орқали воқеа, ҳодиса ёки предмет ва унинг хусусиятлари ўртасидаги фарқлар очилади. Қиёслаш мазмуни асосан бўлса, эса феъллари, шунингдек, юк-ламаalar, зидловчи боғловчилар орқали ифодаланади. Бу хил қўшма гап қисмларининг қурилишида мувозийлик (параллелизм) бўлади.

Бу турдаги боғловчисиз қўшма гапларда асосан айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланади. *Бўлса, эса* боғловчилари олагда маъноси қиёсланаётган бўлақдан сўнг келади. Бундай бўлақ, маълумки, қўшма гапнинг иккинчи қисми, таркибида айнан такрорланади ёки олмош билан алмашади. Одатда боғловчидан сўнг тўхтаб берилиб, маъноси қиёсланаётган сўзга мантикий урғу тушади. Шу йўл билан қиёсланаётган бўлаққа диққат жалб бўлади.

Қўшма гап таркибидаги бўлақларнинг маъноси бир-бирига қиёсланганда:

а) қиёсланаётган бўлақларнинг хусусиятларидаги фарқлар очилади *Табек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса . . . лабьял тишлаб турар эди.* (А. Қод.) . . . *Ёз кез, қишини,*

кўкламини, ёзини кўп ёз, ёзган қоладур, умр эса такрор ўта-жакдир. (С. Абд.) Козимбек қилмишидан хижолат, Саида эса ундан . . . бирон оғиз сўз кутар эди. (А. Қ.) Хонзоода. Сен шу ишни бажар! Бойдан қутуласан, мен булсам ўз мақсадимга етман (Х. Х.) Мен пахта тўғрисида гапирсам-у, бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак. (А. Қ.) — Модомики шундоқ экан. — деди Саида давом этиб, — сиз бюрода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюродан ташқарида туриб бердингиз нима бўлди? (А. Қ.)

Қиёслаш муносабаги кўпинча юклама вазифасидаги ҳам ёрдамчиси орқали ифодаланади: Деди: оқди ҳамма аста шу атрофга. Мен ҳам кирдим шу гурунг, шу қувноқ сабга. (F. F.) Ботинолмай сенга боқароим. Қуволмасдинг сен ҳам хани. (М. Бобоев) — Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман, тиббиёт тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг! А. Қ.)

б) қисмлардан англашилган мазмуннинг бир-бирига мувофиқ келмаслиги кўрсатилгани ёки тўсиқсизлик мазмуни англашилади: Бунга кўриб Қаландаров ҳайрсн бўлди: „Қалтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?“ (А. Қ.) Энг ёш қизларимизга қавар қурбон бўлишга, осилиш ва отилишга рози бўлдилар-ку, аммо душман йўлини тўсдилар, Москвага киршга йўл бермадилар. (О.)

Айрим ҳолларда бу хил қурилмаларда қиёслаш билан бирга қарама-қарши қўйиш мазмуни ҳам англашилади: Нима учун бизда ҳали ҳам хотин-халалсга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади. (А. Қ.) Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди. (А. Қ.)

Бу турдаги боғланган қўшма гапларда номувофиқлик мазмуни лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардагидек кескин бўлмайди

в) иккинчи қисм таркибида бўлса, эса бўлган гап қурялмаларининг айрим турларида воқеа, ҳодиса, предметлар бир-бирига қарши қўйилмайди, иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчисидан келиб чиқмайди, уларда бир-бирига яқин в.қеа, ҳодиса ёки белги хусусиятлар ҳақида гап боради: Аравангиз синиқ, отингиз бўлса қари (О.)

Бу қўшма гапда арава билан от бир-бирига қарама-қарши қўйилаётгани ёки қиёсланаётгани йўқ, балки биринчи гапнинг умумий мазмуни билан иккинчи гапнинг умумий мазмунини қиёслаш маъноси бор. Бу қиёслаш орқали белги-хусусиятлар бир-бирига зид қўйилмай, улар мазмунан бир-бирига мувофиқ ўхшаш, тенг эканлиги кўрсатилади.

Лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплар ҳам қиёслаш муносабатини ифодалаши мумкин, аммо бу ҳол қўшма гапларда қиёслаш билан баробар, иккинчи қисмда биринчи қисмнинг умумий мазмуни ёки айрим бўлақларнинг маъноси билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган бу хил боғлачган қўшма гапларнинг шундай кўринишлари ҳам борки, унда қўшма гапнинг бирор қисми (кўпинча, иккинчи қисми) мақол ёки матал бўлиб, бошқа қисмдан англашилган мазмун унга қиёсланади. бу қиёслашнинг асосида, маълум даражада, қарама-қарши қўйиш маъноси бўлади: *Бу киши „тушунтириш керак“ дедилар, лекин „гални галлар уққанга, жонни жонга суққанга. . .“* (А. Қ.) *Мен қуруқ сўзнинг душманман. Аммо етти ўлаб, бир кесми керак.* (О.) — *Қазисан, қартасан, ахир аслинга тортасан . . . Энди жир битди-да! . . . Ўзи тўймаганинг салқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга жир битдими! . . .* (А. Қ.)

-у (-ю), -ку юкламалари ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу хил қурилмаларда қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади.

3. Изоҳлаш муносабатининг ифодаланиши. Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қиёслаш, зидлаш ва бошқа мазмун муносабати билан бирга изоҳлаш муносабати ҳам ифодаланади. Бундай қисмларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси ёки биринчи қисмнинг умумий мазмуни изоҳланиши мумкин. Изоҳлаш орқали қиёслаш, зидлаш муносабатлари келиб чиқади ёки иккинчи қисмда биринчи қисмга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади. Изоҳловчи гап одагда иккинчи ўринда бўлади.

Гапнинг бирор бўлаги — бундай бўлақ бош бўлақ ёки иккинчи даражали бўлақ бўлиши ҳам мумкин — изоҳланганда, бу бўлақ ҳар икки қисм таркибида бўлади.

а) эга изоҳланади: *укаси Камол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди, кичик укаси Исмоил зоотехник эди.* (О.) *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.* (А. Қ.) *Албатта . . . ер зарурларнинг зарури, лекин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзи кифоя қилмайди.* (А. Қ.)

б) кесим изоҳланади: — *Сиз бир вазифада эдингиз, — деди у истеҳзоли кулиб, — аямо, унинг на эканини биздан ланхон тутардингиз.* (О.) *Ҳозир ҳам камбағалмиз, лекин бу камбағалчилик ёруғ дунёдан бўлган умидимизни эмас, ёруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, жемириб ташлаётимди.* (А. Қ.) *Сиддикжоннинг юраги бироз ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди.* (А. Қ.)

в, иккинчи даражали бўлақ изоҳланади: *Тўғри ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилган одам ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак* (А. Қ.) *У, эҳтимол, . . . Саида билан саломланганини унутган бўлса, бироқ Саида . . . саломига ўзича маъно бериб, „ . . . янги котибага биринчи салом“, деб қўйди.* (А. Қ.) *Мадакарим буқоқ ҳақиқатан билмаганида отаси*

билан ҳалмага борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун, икковдани ҳам ҳеч ким ҳожи бўмас экан (А. Қ.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчисининг умумий мазмунини изоҳлайди: *Хавф зур, аммо оскар ҳақиқий мағлубиятга учрамайди. Онангиз ўша гапни айтибдими, айтмабдими — уни қўя беринг.* (А. Қ.)

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисмида биринчи қисмдан англашилган мазмунга баҳо берилгани, сўзловчининг муносабати ифодаланиши мумкин: *У ўзига ортиқча зеб бериб, ясан тусан билан юрар, аммо бу унга ҳеч ярашмас эди. Хўжа Абдулладек кўрнамакни жазога тортуғумиздир, бунга зарра шубҳа қилмангиз.* (О.)

Бу турдаги боғланган қўшма гап қисмлари йўқса боғловчиси билан бирикиши ҳам мумкин: *Шу ерда, ўқ довули орасида ҳам, у маънодор, сирли оҳанг билан билдирди у, капитанга бўлган алоҳида ҳурматишни таъкидлаш учун, шундай қиларди, йўқса ўзи камтар ва олижаноб йигит эди.* (О.)

Йўқса боғловчиси қисмлари ўзаро айирув муносабатида бўлган қўшма гапларда ҳам қўлланади.

Қўшма гапнинг биринчи қисмидаги мазмуни изоҳланаётган бўлак иккинчи қисмда ўз вазифасида келиши ёки бошқа вазифага кўчиши мумкин.

Изоҳлаш мазмуни ва боғловчиси орқали тузилган қурилмаларида ҳам ифодаланади: *Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли, экишга яроқли ер оз қолган ва у ерларнинг кўпчилигини ҳам қишлоқдаги бир-иккита катта бой эгаллаб олган эди.* (С. А.)

Бу қўшма гап таркибида ер сўзи изоҳланади.

Қиёслаш муносабатининг мазмуни юқокида кўрсатиб ўтилганлар билан чегараланмайди. Бундан ташқари, қўшма гапларнинг умумий мазмун муносабатларига кўра, боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситаларнинг хусусиятига кўра, бошқа мазмун муносабатлари ҳам ифодаланади:

1) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган мазмунини чегаралайди: *У, батальонда снайпер деб ҳисобланмас эди-ю, лекин отишда яхши бир снайпер каби маҳоратга эгаллигини ўзи биларди.* (О.) *Аслида донишмано кишилар қашшоқлар орасидан етишади, аммо, афсуски, қашшоқлар ўқиш учун иккон топа олмайдилар.* (С. А.) *Узоқда ҳеч нарса кўринмас, лекин шаҳардан, қурилишдан ҳар хил овозлар эшитилиб турарди* (Журн.) Буларнинг ҳаммаси ҳам Исмоил-жонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар бунга раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди. (А. Қ.)

2) қўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир-бирига мувофиқ келмаган ёки қарама-қарши бўлган воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатлар ифодаланиб, улардан бири рўй бериши ифодаланади. Бу мазмун муносабати зидлов-айирув мазмун муносабати деб номланади, бундай қўшма гап қисмлари йўқса, бўлмаса боғловчилари орқали боғланади: *Шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчи-*

маётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйга таклиф қилди. (А. Қ.) Фройтида ҳазил катта гап. Бўлмаса, дилгирлик кишини еб қўяди. (О.) Шуниси жонга тегди, бўлмаса-ку, фрици додини берамиз-а,—деди. (О.) Не қилсинки, у қанотсиз, бўлмаса шу ойда учиб фашистларнинг кўзларини юлиб олмоққа тайёр эди! (О.)

3) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм мазмун билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот ифодалайди. Бу мазмун муносабати ифодаланган қўшма гапларда зидловчи боғловчилар ёки *фақат* юкламаси иштирок этади: *Ота, юртимизнинг бу кунни бахтли, чиройли, лекин эртаси, индини яна ҳам чиройлироқ, бахтлироқ бўлади.* (О.) *Ҳамма бир-бирдан яхши кийинган, лекин ҳеч кимнинг кийими бировникига ўхшамасди.* (П. Т.) *Чинни товоқ яхши, лекин қазиси билан бўлса яна яхшироқ бўлади.* (А. Қ.) *Дарди ҳадсиз, фақат йўқ дардош.* (О.)

4) зидлаш-изоҳлаш мазмун муносабати балки боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда ифодаланади: *Ер ислоҳотида халқнинг ери олинмайди, балки ерга ҳеч муносабати бўлмаган бейлар, савдогарлар, судхўрларнинг қўлидан олиниб, камбағалларга берилган эди.* (С. А.)

Қиёслаш мазмун муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гапларда турли мазмун турларини ифодалаш, боғловчилардан ташқари, турли лексик-грамматик воситаларнинг роли каттадир. Бунда аввало маъноси бир-бирга қарши қўйилган, антоним сўзлардан ифодаланган гап бўлаклари қўшма гапнинг ҳар икки қисмида келтирилади: *Сиз ақлли одамсиз, бироқ шунга келганда нодонлик қилибсиз.* (С. Анорбоев)

Бундан ташқари, қўшма гап қисмлари кесимларининг бўлиши ва бўлишсиз шаклларини қарама-қарши қўйиш йўли билан зидлаш муносабати ифодаланади: *Бувинисо кўзларидан дув-дув ёш оқизиб йиғлар, лекин унинг йиғисини ҳеч ким сезмасди.* (П. Т.) *Йўлчи шу чоқ қанча ақчаси бўлса беришга тайёр эди, лекин ёнида бир тийини ҳам йўқ эди.* (О.) *Халандаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райиш-воқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар, деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади.* (А. Қ.)

Айрам ўринларда иккинчи қисм бошланишида қўлланадиган баъзи лексик воситалар ҳам (*шунга қарамай, шундай бўлса-да, ҳолбуки, барибир қаи*) зидлик муносабатини ифодалашда хизмат қилали: *Умарали машина билан сакраб, бошини кабина шифтига уриб олар, лекин шунга қарамай борган сари „тезроқ юр!“ деб қистарди* (М. Р.) *Козимбек кўнмаётибди-ку, лекин барибир, кузга тўй қиламиз.* (А. Қ.)

БИРИКТИРУВ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гапларнинг қисмлари бириктирув боғловчилари (*ва, ҳам, ҳамда*), *бўлса, эса* шакллари ҳамда баъзи юкломлар ёрдами билан боғланиши мумкин. Бундай қўшма гап қисмлари маълум бир пайғда ёки кетма-кет рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳаракатларни бириктириб келади ва бу билан уюниқ бўлакларни эслатади: *Чорпоянинг бериги ёнида қариган Абдураҳимбой, унинг ёнида Абдуҳаким ва Мулласобит номли икки катта ўғли ўтирар ва буларнинг рўпараларида, ... туманнинг бойларидан бир неча киши ўтирмоқда эди. (С. А.) Мажлиснинг тўрида татарча, нўстин, татарча телмак, татарча кигиз этик кийган қорни катта бир татар бойи ерлашган ва унинг ёнида салласини катта қилиб қишлоқ имома кўнқайиб ўтирмоқда эди. (С. А.) Буларнинг ёғри қишлоғамизнинг хатиби эди ва унинг ёнида ўрта бўйли, қоқ гавоали, ориқ, туси қорамтил, оқарган ўртача соқоли иккинчи одам борар эди. (С. А.) Хуржун устига кўрпача тўшаб бобом (эшакка) минди ва мени ҳам унинг орқасига мингаштардилар, отам ва бошқалар пийёда юриб, боғ томон йўналдик. (С. А.) Қаландаров бир нима деб тўнғиллаб ерга қаради ва бурнининг учи тердан йилтиради (А. Қ.) Чироқ ўнга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғоу сочиб чиқди ва босинқ мотор товуши эшитилди. (А. Қ.) Носиров бир нима семоқи бўлиб оғиз ростлаганда, эшик секин секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шондай мўйлов ниҳоятда ярашган озғин юзи кўринди. (А. Қ.)*

Мисоллардан кўринадики, қўшма гапни ташкил этган қисмлар мувозий (параллел) ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди, қисмлар мазмунан бир-бирига тобе ёки боғлиқ эмас, аммо улар бириктириб, умумий бир фикрни ифодалайди, умумий бир фикрни қўшма гаплар тасвирлашда, таърифлашда, илмий, ижтимоий-сиёсий нутқда қўлланади. Бу хил қўшма гапларда қўшимча, ҳис-ҳаяжон мазмуни ифодаланмайди, қисмлар маълум пайғ муносабатига киришадилар.

Аммо бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларнинг қисмлари кўпинча мазмунан ўзаро жипс боғланади, бирининг мазмуни иккинчисига боғлиқ бўлади, турли мазмун буюқлари, эмоционал маънолар ифодаланади:

1) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмининг умумий мазмунини ёки, кўпинча, биринчи қисмининг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносини изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни ифодалайди. Бу ҳолда маънони изоҳланаётган бўлақ қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида қайтарилади: *Дарё ёқасидаги йўлда от-аравалар бир-бирига боғланган ҳолда қатор тизилишиб турарди ва улар муз олинган ерга тўғрилаб қўйилган эди (Б. П.)* Бу кунлардаги ижодим ўқувчилар оmmasига маълумдир ва шу йиллардаги шегр-

ларимни тўлаб „Мен Шарқдан келаётирман“ номли китоб қилдим. (F. F.) Қон тўла тепади жонон юраклар ва шу юракларда жаҳон яширин, Маърифат, ботирлик, севги, меҳнатла. (F. F.)

2) қўшма гапнинг ҳар икки қисмида умумий маъмуни ёки айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланади, энди қўйилади: *Эл кўзида шундай маломатли, қонунга қараламаган бўлса, шундай қалтир йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима, далда берди.* (А. Қ.) *Аҳоли купюнича мичит олдидаги катта кўчадаги қудуқдан сув ичар ва эриқда сув булмаган вақтларда ҳайвонларга қубуққан сувга берди* (С. А.)

3) сабаб ва натижа: *Йўли ўз ичиди: „Яхши, ўтти шу ердан қўямиз, зулм қаерда учраса, шу ерда ёндириш керак“, себ ўйлади-да, сўзи, ҳаракати билан одамларни руҳлантириб, „Олмазор“ га югураркан, орқадан кимдир „Йўмбабой!“ деб чақирди* (О.)

Бу хил қўшма гапларни бириктирувчи ва қўшма гапнинг, мазкур гуруҳига киритувчи умумий хусусият шуки, бу хил қўшма гапларда қисмларидан англашилган мазмуннинг бири киши, бир-бирига боғланиши, иккинчи қисм мазмунининг биринчи қисм мазмунига қўшилиши ифодаланади.

Бириктирув муносабатига киришга қўшма гапларни тузувчи ва қисмлар орасидаги мазмун муносабатларини ифодалашда хизмат қилувчи воситалар қўшма гап қисмлари кесимларининг замон муносабати, гап бўлақларининг ҳар икки қисмда такрорланишидир, шунингдек, ҳар икки қисм учун умумий иккинчи даражада бўлақларнинг мавжудлиги ва айрим лексик воситаларнинг ишлатилиши ҳам восита бўлади: *Оқоғга генералнинг ўзи келгани ҳақидаги хабар оний бир лаҳзада шивир-шивир билан қулоқдан-қулоққа ўтди ва шу заҳотиёқ солдатлар ўрикларидан туриб, генерални зўр мамнуният билан кутиб олишди* (О.) *Автомобиль қўзғолганда, бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди.* (А. Қ.)

Бириктирув муносабатига киришган қисмларда асосан санаш оҳанги бўлади. Аммо турли мазмун турларининг қўшилиши билан қисмларининг оҳанги ўзгаради, ҳар бир қисмининг ўз оҳанги бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил замон шаклига эга бўлиши билан ажралиб туради.

Бириктирув муносабати ифодаланган қўшма гапларда қандай қўшимча мазмун турлари ифодаланмасин, қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият маълум бир пайтда рўй беради, маълум пайт билан боғланади. Шунга кўра, бириктирув муносабатида бўлган боғланган қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: 1) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар, 2) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг келма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар.

тааллуқли бўлади. Бундай иккинчи даражали бўлақлар аниқловчи ёки тўлдирувчи бўлиши ҳам мумкин.

II. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин. Одатда, биринчи қисмдан англашилган мазмун олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун сўнг рўй беради.

Бириктирув боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг бу тури, бир пайтлик мазмунини ифодалаган қўшма гапларга қараганда, кенгрок қўлланади: *Эргаши бу сўзни эшитиши билан югуриб қум хомаси устига чиқди ва мен ҳам уни эшидан югурдим (С. А.) У шаҳардами? Ямоқчиликни билар эканми? — деди Нури ва юраги, нечундир, бир лаҳза алланечук уриб кетди. (О.) Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тараққай очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди. (А. Қ.) Унда кейин мана бу МТС ташкил этилди-ю, бунга ўша пахта заводидо ишлайдиган бир йигит каттакон бўлиб келди. (А. Қ.) ... кампир ... эшитганларини чолга сўзлар, чол эса дарров Қоратойга етказар эди. (О.)*

Турли пайтда рўй бермаган воқеа-ҳолат: *Ҳеч ким билан гап лашмайди, гинаси бор ҳаммадан, на ялиниш кор қилади, на насиҳат, тасалли ... (У.) Назаримда, севгига мен ҳам қаттиқ тугилдим. На кундузи оромим бор, На уйқуда ҳаловат. (У.)*

На, на инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги кетма-кетлик мазмуни бошқа боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги кетма-кетлик муносабатига ўхшашмайди. Буларда ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятлар турли вақтларда рўй бермайди. Бу ҳолларда қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун олдин рўй бермаслиги, қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган мазмун ундан сўнг содир бўлмаслиги керак, бунинг акси бўлиши ҳам мумкин.

Шунинг учун *на, на* боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапни ташкил этган бу хил гап қурилмаларининг ички мазмун муносабатини турли пайтда рўй бермайдиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи боғланган қўшма гаплар деб номлаш мумкин.

Кўп ўринларда қўшма гапда ифодаланган ҳаракат-ҳолат, хусусиятлар кетма-кет бўлиши билан баробар, уларда сабаб ва натижа маънолари ҳам ифодаланади. Кетма-кет рўй бераётган ҳаракат-ҳолатларнинг биринчиси бошқа бир ҳаракат-ҳолатни юзага келишига сабаб бўлади, сўнгги ҳаракат-ҳолат қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат асосида рўй беради. Бундай мазмун асосан бириктирувчи боғловчи ёки юклама ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гапларда кўпроқ учрайли: *Ярим соат ўтар-ўтмас, орадаги бегоналик пардаси кўтарилди-ю, Сиддиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди. (А. Қ.) Ботир қўшин бизга ёр, Биз ҳам доимо тайёр. (Қўшиқ) Фақат илк баҳорда бир неча бор ёмғир ёғади-ю, ён бағирлар*

Қўшма гаплардаги бир пайғлик ёки кетма-кетлик асосан кет-симларнинг маъноси ва замон муносабати орқали ифодаланади.

1. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гаплар бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ёки бирор белгини ифодалаш мумкин. Бунда қўшма гап қисмларидаги ҳаракат-ҳолат ёки бирор белги-хусусият тамоман бир вақтда рўй бериши ёки бажарилиши, рўй бериш пайти қисман бир-бирига мос келиши мумкин.

1) қуйидаги қўшма гапларда ҳар қисмдан англашилган мазмун тамоман бир пайтда рўй беради: *... ўтмиш ва келажак наслни бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради ва бу ҳалқани вужудга келтирадиган ҳар икки томон ҳам ўзини, уз жинсини энг мукамал деб билади (А. Қ.) Тўлганиб юлдузлар кезалар. Ҳар кун нефть оққан йўллардан. Ва ўтли болғали қўллардан. Бир кумак, бир мадад сезалар. (Х. О.) Абайнинг ранги ўчди-ю, кўзлари оқ шоҳи чўққиларга тикилганча қолди. Пушкин эсига тушди (М. А.)*

Бир вақтда рўй бермаган воқеа, ҳодиса, ҳолат: Серсеке-нинг бу галги даввоси қуруқ шубҳа эди, холос: На унинг шоҳиди бор-у, на унинг далили бор. (М. Ибр.)

2) боғланган қўшма гапларда ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши қисман бир-бирига мос келиши англашилади. Бу хил қўшма гаплар қисмларидан англашилган мазмун ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг рўй беришида қатъий чегара бўлмайди: *Бу вақтда кўзларим: ёш билан тўлган ва овозимда бир оз ўзгариш юз берган эди (С. А.)*

Бу қўшма гапда икки ҳолатнинг рўй бериши тамоман бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланмайди: ҳаракат-ҳолатларнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келади.

Маълум боғловчилар ёрдами билан тузилиб, бир пайтда ёки кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятнинг кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар орасида айрим ўринларда қатъий чегара йўқолади. Бундай ҳол ҳаракат-ҳолати ёки белги-хусусиятларнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келган қўшма гапларда аниқ кўринади.

Бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гаплар қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши. Агар қўшма гап қисмларининг кесимлари турли шаклда бўлса, уларнинг биридаги замон кўчирилиб, улар мувофиқлашади.

2. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бир пайтлик маъносини янада бўрттириш учун *шу пайт, худди шунда, шу вақтда, бирдан* каби лексик воситалар бўлади ва улар гапда пайт ҳоли вазифасини ўтайди: *Шу онда чироқ шарақлаганича ерга тушиб чил-парчин булди ва бирдангиза иккита ўқ чиқди. (А. Қ.)*

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги бу хил иккинчи даражали гап бўлаклари қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам

ва тоғ этаклари майса ва лола, турли чечак, гунафшалар билан қопланади. (Ш. Р.) „Электростанцияни тэзроқ битирми учун уртоқ Мавлонбеков катта муҳандис олиб келибдилар“ деган хабар бир насада бутун қишлоққа тарқалди-да, бир талай одам йиғилди. (А. Қ.)

Кетма-кет рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятнинг ифодаловчи қўшма гаплар мазмунан икки турли бўлади:

1. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун тугалланиб, сўнг иккинчи қисмдаги мазмун бошланади: *Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппараст қилиб сўкиб ташлади* (А. Қ.) *Мамасаю йўтала-йўтала келиб эшикни очди за меҳмонларни кўриб, кўзлари олайиб кетди.* (П. Т.)

Ҳаракат ҳолат, белги-хусусиятларнинг кетма-кет рўй беришини бир гапдан англашилган мазмун тугаллапгач; сўнггиси бошланишини кўрсатиш учун махсус лексик восита *кейин* (ва унинг синонимлари) қўлланиши мумкин. Бу восита қўшма гапнинг иккинчи қисмининг бошида келади: *Автомобиль кўзғолганда, бир ғовур кўтарилди-ю кейин жимлик чўкди* (А. Қ.)

2. Қўшма гапларнинг иккинчи турида ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг бири тугалланиб, сўнг иккинчиси бошланмайли. Аввал қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун рўй беради, у тамомланмай, иккинчи қисмдан англашилган мазмун юзага чиқа бошлайди ва баробар давом этади: *Рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва у ердан йўталган сингари товуш эшитилди.* (О.) *Семиз каламуш ерга тушиб лапанглаб дарвоза томонга қочди ва болалар қий-қириб, уни қувлаша бошладилар* (О.)

АЙИРУВ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қисмларидан англашилган мазмун-воқеа, ҳодиса, ҳолатларнинг бири рўй бериб, иккинчиси рўй бермайди ёки уларнинг ҳар қайсиси рўй беради, аммо рўй бериш кетма-кет бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун, одатда, бир-бирига боғлиқ бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Аммо шунга қарамай, қўшма гап қисмлари мазмунан бир-бирига яқин бўлган ёки бир турдаги тушунчаларни ифодалайди. Қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни, тушунчани, ниятни ифодалаш учун хизмат қилади, шў бир тушунчанинг, ниятнинг қисмлари саналади: *Катта ҳовуллардаги сувларда кўланкалар ва шўвлалар жим жим уйнашаси. гоҳ кўланкалар ёниб кетади, гоҳ шўвлаларни кўланкалар ютади.* (О.) *Ё подшо бирор ерга чиқош ёки элчи келиши кутилади.* (О.)

Боғланган қўшма гаплардаги бундай мазмун алоқаси шартли равишда айирув муносабати деб номланади. Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари ўзаро айирув

боғловчиси ва айрим лексик воситалар (*баъзан, ҳали, бир*) ёрдами билан боғланади.

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг мазмуни. Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг ўзаро мазмун муносабати уч хил бўлади:

1. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй беради ёки рўй бермайди.

2. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатлар галма-гал содир бўлади.

3. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг ҳар иккиси рўй беради ёки рўй бермайди.

1. Қўшма гап қисмларида ифодаланган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй бериш мазмуни ифодаланганда, қўшма гап қисмлари ўзаро *ё, ёки, ё бўлмаса, хоҳ* боғловчилари ёрдами билан бирилади. Бу хил қўшма гаплардаги бир қисмдан англашилган мазмун иккинчисини инкор этади: *Илгари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми? (О.) Бўйинга бўлдим мен хумор, ё мен борай, ёки сен келгин. (Фольклор)*

Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бири рўй берганлиги ёки рўй бериши мумкин эканлигини янада таъкидлаш учун *ё* боғловчиси билан баробар *булмаса* феъл шакли қўлланади: *Балки, ҳозир Дилдорни осаётгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдалар, ё бўлмаса, азамат шериклари шидонга босқин ясашга мажбур бўлиб, бари қирилдими? (О.) Бирор той миндир, ё бўлмаса қизинг миниб келаятган туянинг жилловини бергин, у стақласин; бирон сувлик жойга тушайлик. (Журн.)*

Ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гап қисмларидаги мазмун сўзловчи учун аниқ маълум бўлмайди. шунинг учун ҳам икки хил ҳаракат-ҳолатни, тахминини ўрғата ташлайди. Боғланган қўшма гапдаги бу мазмун қўшма гап тузилишига ҳам таъсир этади: кўпинча бу хил боғланган қўшма гаплар сўроқ гаплардан иборат бўлади; бундай сўроқ гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади ҳам: *Хотин чиндан борми, ё анчайин хангомами? — кулиб деди Уроз. (О.) Ва ёки ўртамызда ёмон бир гап ўтдимми? Ёки айб қўриб бизда, Уйни ташлаб кетдимми? (Х. О.) Халққа, ватанга хизмат қилми туғрисидаги ваъдаларингиз эсингиздами, ё унутиб қўйдингизми? Ёки бунинг ҳаммаси юракдан чиқмаган, сохта гаплар эдингизми? (Х. Ғ.)*

Айрим ҳолларда сўзловчининг тахмини, гумови ифодаланган бу турдаги боғланган қўшма гапнинг мазмунини изоҳлаш учун улардан сўнг яна бир гап келтирилади: *Кишлоққа Салима борадими ёки Карим борадими — бу нарса маълум эмас менга.*

Сўроқ гаплардан гаркиб топган бу хил боғланган қўшма гаплар қўшма гапнинг сўягги қисмидан англашилган мазмунини изоҳлаши мумкин: *Омадилмиз келган эканми, ё қурт тутишини соғиниб қолган эканлими — бирам бўлиб берди, қани энди тегриб тамом қилсак. (А. Қ.)*

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган ҳолат (пилланинг яхши бўлганлиги) нинг изоҳини қўшма гапнинг биринчи қисми (*ё* боғловчиси билан тузилган боғланган қўшма гап) изоҳлайди (пилланинг яхши бўлганлигига икки хил тахмин кўрсатилади: ёки омадининг келганлиги, ёки қурт тутишни соғиниб қолишгани).

Таркибида қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг биригина рўй бериши мумкин бўлган боғланган қўшма гапларнинг кесимларидаги замон ва замон муносабатида ҳам ўзига ҳослик бор: бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан ҳозирги ва ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади, кесимларнинг ўтган замон шаклида қўлланиши кам учрайди. Бунинг сабаби—сўзловчининг тахмини, фарази кўпроқ ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлган ҳаракат-ҳолатларга оид бўлишидир. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил шаклда бўлиб, воқеа-ҳодисанинг бир хил замонда рўй бериши тахмин этилади, кесимларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги бу мослик бу хил боғланган қўшма гапларнинг ўзига ҳос хусусиятидир: *Ё подшо бирор ерга чиқоди, ёки элчи келиши кутилади.* (О.)

Боғланган қўшма гаплардаги ҳозирги замон тушунчаси от, сифат, сифатдош, сон, олмош, равиш кабилар билан ифодаланган от кесимлар орқали ҳам англашилади: *Ё бой ўлаб берган ғўза бир ботмон эмас, ёки ғўзага ёмон ғўза аралашган.* (С. А.) *Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами?* (F. F.)

Ёки боғловчиси билан тузилган боғланган қўшма гап қисмлари бошқа айирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг қисмларига қараганда, мазмунан, грамматик ва оҳанг жиҳатдан анча мустақилдир, бу хил гапларда бири рўй бериши мумкин бўлган алоҳида ҳаракат-ҳолатлар ифодаланади, гоҳ каби боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг ҳар икки қисмида воқеа рўй бергани учун, қисмларда ифодаланган ҳаракат-ҳолатлар бир-бирига боғлиқ бўлади, айрим ҳолларда бири иккинчисини келтириб чиқаради. Ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гап қисмлари оҳанг жиҳатидан ҳам маълум даражада мустақил бўлади: бу хил қўшма гапларнинг ҳар бир қисми алоҳида оҳанг билан айтилади; ҳатто улар мустақил тугалланган оҳанг билан талаффуз этилиши ҳам мумкин.

Бу хил қисмларнинг бирикиб, қўшма гап ҳосил қилишига сабаб — уларнинг мазмунидир — улар умумий бир фикрни ифодалайдилар, умумий бир фикрнинг қисмлари ҳисобланади.

2. Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларидан англашилган воқеа, ҳодисаларнинг ҳар иккиси вужудга келади. Аммо, қўшма гапнинг бир қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусият бир вақтда эмас, турли вақтда рўй беради. Бунда қўшма гап қисмлари ўзаро *гоҳ, дам* боғловчилари ва боғловчи вазифасидаги *баъзан, бир, ҳали* сўзлари ёр-

дами билан боғланади: *Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қис- тайди. (О.) Гоҳ узоқдан оқзар кўйлақда кўринади тоғлар, тепалар; гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар; кўз ўнгида аста ўта- лар. (О.) Баъзан кўнглим унга қушдай ўчади, баъзан яна чў- шикқираймак. (О.)*

Боғланган қўшма гапнинг бу тури қисмлари айрим ўринлар- да мазмунан анча мустакилликка эга бўлиши, тузилиши мурак- кабланиши мумкин: *Гоҳ-гоҳо унинг қудратли қўллари қалам ушлаб, чиройли ғазаллар, рубоийлар яратарди. Набираси учун ёқ олиш фикри гоҳо-гоҳо илондек чақиб, бутун вужудини за- харлар эди. (О.)*

Бу хил қўшма гапнинг қисмлари алоҳида тугалланган оҳанг билан айтилади ва орада сезиларли тўхтам берилали, шунинг учун ҳам улар орасига ёзувда нуқта ишораси қўйилади.

3. Галмз-гал рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон ёки ҳозирги-келаси эъмон шакли ва мазмунда бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган гап қурилма- ларидан фарқланади (маълумки, ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган гап қурилмалари кесимларнинг замон шакли чегаралан- ган; кесимларнинг ўтган замонда келиши жуда кам қўлланади).

1. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон феъли шаклида: *Узоқлардан кенг водий қучоғида гоҳ кўм-кўк ўт ўсиб ётган яйловлар кўринади, гоҳ булутлар ин солган қип-қизил қоялар ва қоп-қоронғи даралар кўзга ташланарди. (О.) Тушқи овқат вақтида Рўзимат яна эрталабкидай унга- бунга тегишиб, кушандаларининг тилини қичитиб, баъзан мот қиларди, баъзан улар Рўзиматни мот қилишиб бараварига кулшар эдилар. (А. Қ.)*

2. Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги-келаси замон шаклида: *Гоҳ узоқдан оқ зар куйлақда кўринади тоғлар, те- палар. Гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар. Кўз ўнгида аста ўта- лар . . . (У.) Дам қонсираб ханжар, пичоқ, милтиқ билан иш кўрса; дам ўт қўйиб пахталарга, оловида исинса; Дам ие- тайди обамларнинг тилак, армони синса, Ишонч тўлган юрак- ларда ғайрат тўлқини тинса, дам юзига ниқоб тортиб, уз икшингдай бўлади. (У.)*

Баъзан қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шак- лида бўлади: *Гоҳ осмонни тугтиб ашула янграйди, гоҳ алла- қаердан гармон товуши келиб қоларди. (О.) Нури гоҳ севиниб пириин ҳайлларга ботади, гоҳ бутун вужудини кўрқув босар- ди. (О.)*

Бу ҳолатда биринчи қисмнинг кесимидан англашилган замон кў- чирилади: иккинчи қисмнинг кесими шаклига мувофиқлашиб, ўт- ган замонга оид бўлади. Баъзан бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари от кесим тарзида бўлади: *Гоҳ ошиқ қалбнинг озори- дир ишқ, гоҳ ғам-қайғунинг бозоридир ишқ. (У.)*

Баъзан айирув боғловчиси ёрдами билан боғланган қўшма гаплардан олдин умумлаштирувчи мазмундаги гап бўлади, бу

ҳолда боғловчи боғланган қўшма гап умумлаштирувчи гапнинг мазмунини очади, изоҳлайди: *Унинг кўз олдига ҳасис бой даҳшатли қиёфаларда жонланади, гоҳ унинг (скелети) гўрситондаги оч итлар билан қоронғида суяк талашади, гоҳ пичан орасидан топан қозондан палов агдарилади.* (О.)

Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари анча мустақил бўлган очиқ қурилмаларни ташкил этгани билан бошқа хил боғланган қўшма гаплардан фарқланади. Бу хил боғланган қўшма гап таркибида ҳар бир айирув боғловчи алоҳида бир қисмини ташкил этади ва бу қисмлар ўзаро бир-бирига боғлиқ ёки тобе бўлмайди. Шу сабабли айирув муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг бир неча қисмлардан — гаплардан тузилиши табиий бир ҳолдир.

САБАБ-НАТИЖА МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Боғланган қўшма гап қисмларининг бири маълум воқеа, ҳодиса, ҳолатнинг рўй беришига сабаб бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолатни, иккинчи қисм эса шу сабаб асосида рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳолатни ифодалайди. Масалан: *Анор сўзлар ва Зайнаб қалби тол бағридай дир-дир қалтирар.* (Ҳ. О.)

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми (Зайнаб қалбининг қалтираши) биринчи қисмдан англашилган ҳаракатнинг (Анор сўзлашининг) натижасидир. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун иккинчи қисмдаги мазмунни юзга келтиради.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмлари ўзаро бириктирув боғловчиси ёки -у, -ю, -да юкламалари ёрдами билан боғланади. Аммо сабаб ва натижа муносабатининг юзга келишини боғловчи ёки юкламага боғлаб қўйиш тўғри эмас. Қўшма гапнинг умумий мазмунини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси, шунингдек, оҳанг ва мантиқий урғу, модал сўзлар сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқаради.

Қўшма гап қисмлари кесимларининг маъносини бир-бирига қиёслаш билан улар орасида сабаб ва натижа муносабати ифодаланганини тушуниш мумкин.

Айрим ҳолларда қўшма гап қисмлари мазмунини қиёслаш сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолат, асосан, юклама ёрдами билан бириккан қўшма гапларга ва бириктирув боғловчиси билан бириккан баъзи бир боғланган қўшма гапларга оиддир: *Анзират хола эндигина ёруғ кун кўришга умид боғлаганида, дамба ва ундан кейин какал иши бошланди-ю. кув, эвази нақд бўлмаган оғир меҳнатга тоб бера олмай, Қимсанойни олиб, шаҳарга кетиб қолди.* (А. Қ.)

Боғланган қўшма гапнинг бу хили, ички мазмун муносабабига кўра, эргаш гапли қўшма гапларга ўхшайди. Аммо бу хил гап қурилмалар мазмунини, грамматик тузилиши ва оҳанг билан фарқланиб туради ва боғланган қўшма гап бўлади.

Боғланган қўшма гапдаги сабаб ва натижа ифодалаган ҳар бир қисм мазмун жиҳатдан маълум даражада мустақилдир. Сабаб ва натижани ифодаловчи эргаш ва бош гапларга эса ҳар икки гап бир-бири билан жипс мазмуни алоқасига киришади; эргаш гап эса бош гапсиз ўқялмайди, ишлатилмайди. Эргаш гапли қўшма гапдаги тобелик ва ҳокимлик боғланган қўшма гапда бўлмайди.

Боғланган қўшма гапнинг бу турини ташкил этган қисмлар тузилиши жиҳатидан мустақил содда гап шаклида бўлади. Эргаш гапли қўшма гапнинг сабаб анилатувчи гапи тугалланган грамматик шакли сўз билан ифодаланмайди, шунинг учун ҳам бу хил гаплар мустақил равишда қўлланмайди.

Қўшма гапнинг сабаб анилатувчи биринчи қисмида оҳанг маълум даражада кўтариллади ва ундан сўнг қўшма гапнинг давом этишига ишора берувчи тўхтам бўлади. Эргаш гапли қўшма гапда ҳам оҳанг асосан ана шу тартибда бўлса ҳам, эргаш гапдаги оҳанг анча юқори кўтариллади ва ундан сўнгги тўхтам жуда қисқа бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмлари кесимларида замон шакллариининг қўлланлишида ўзига хослик бор. Мазмунан бу хил қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг биринчиси сабаб бўлиб, иккинчиси унда келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Шунга кўра, биринчи қисмнинг кесими этган замон ёки ҳозирги замон шакли ва маъносиди бўлса, иккинчи қисмнинг кесими ҳозирги ёки келаси замон шакли ва маъносиди бўлиши керак. Аммо амалда кесим шакллари ана шундай бўлган қурилмалар жуда кам учрайди. Одатда, боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон (қўшмача, ўтган замон) шаклида бўлади. Бу хил кесимлардан аниқлашилган мазмуниинг кетма-кет рўй бериши, бириининг сабаб, иккинчисининг ундан келиб чиқадиган натижа эканини контекст, қисмларнинг умумий мазмуни кўрсатиб туради: *Самандаров дамжани таниса керак Шу пайт ёнидагилардан Сиддиқжон, кин эканлигини сўраган ва ҳамма Сиддиқжонга қараб турган эди. (А Қ.) Киз ялт этиб Жамолга қаради-ю, юраги дасриқиб кетди. (О.)*

Қўшма гап таркибидаги сабаб ва натижани ифодаловчи қисмлар ўтган замонга оиддир. Аммо улардан аниқлашилган мазмун кетма-кет рўй беради—сабаб олдин, натижа сўнг содир бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишларига сабаб шундаки, бу хил гапларда сабаб ва натижа орасида қатъий чегара бўлмайди—аввал сабабни ифодалаган қисмда ҳаракат—ҳолат бошланган бўлса-да, у тугалланмай, натижа мазмунини ифодалаган қисмдаги ҳаракат-ҳолат бошланади ва ҳар иккиси баробар давом этади: *Ғамхонада қашшоқлик кулди ва оилла тундай тукилди. (Х. О.)*

Бу хил гап қурилмаларининг айрим турларида натижа бошланганда, сабаб тугалланади, аммо бу ҳолда ҳам сабабдан нати-

жанинг келиб чиқиши тезлик билан рўй беради: *Бемор дорини илди-ю, таъсири ҳам дарров билина қолди.* (А. Қ.)

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг ички тузилиши, урғуси ва оҳангида ўзига хошлик мавжуддир. Бунинг сабаби қўшма гапнинг иккинчи қисми мазмуни маълум даражада биринчи қисмга боғлиқ бўлишидадир. Одатда, сабаб ва натижа мазмунини ифодалашда айрим гап бўлаклари асосий роль ўйнайди. Мантиқий урғу ана шундай сўзларга тушади. Қўшма гапнинг икки қисми орасида боғловчидан олдин тўхтам берилади ва иккинчи қисм хулосалаш, натижалаш оҳанги, пасаювчи оҳанг билан талаффуз этилади: *Ўрмонжон қариялар билан ўтказган бир суҳбатида алланимидан гап чиқди-ю, кимдир ер ислоҳотидан бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапирди.* (А. Қ.)

Сабаб-натижа муносабати айрим сўзлар ёрдами билан бўрттирилади. Бу сўзлар, қўшма гап иккинчи қисмининг бошида келади: *Ёр тағидан ўтказилган бу йўл уйга бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида оғбирим ҳам анча кенгайди.* (Д. Дефо)

Сабаб-натижа муносабатига киришувчи гапларни бириктиришда хизмат қилган, бундай мазмун муносабатларининг янада аниқроқ, бўрттириброқ ифодалаш учун ишлатилган шу хил лексик элементлар гап бўлаги вазифасида келади ва ўз лексик маъносига эга бўлади. Иккинчи қисм бошида *шунинг учун* (ёки унга маънодош сўз) келган қўшма гапларда ҳам сабаб-натижа муносабати бўлса-да, бу хил қурилмалар сабаб-эргаш гапли қўшма гап саналади. Чунки, *шунинг учун*, ўзбек тилида тобелаштирувчи боғловчи ҳисобланади ва у бош гап таркибида бўлиб, сабаб-эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гапларнинг баъзи бир турларида қисмлар орасидаги алоқа жуда зич бўлади. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бу, у олмошлари иштирок этади: бу олмошлар қўшма гапнинг биринчи қисмига мазмунан тенг бўлади, уни эслатади ва сўнги мулоҳаза учун асос бўлади. Бу, у олмошлари гап таркибида эса тўлдирувчи ёки ҳол вазифасида келади: *Отам ҳам менинг ногора чалишимни кўрмоқчи бўлган, деган фикр кўнглимга келиб, гўрурим яна ҳам ортди ва бу ҳолнинг таъсири билан ногора чўпларини яна ҳам баландроқ кўтариб, ногорамга қаттиқроқ ура бошладим.* (С. А.)

ИЗОҲЛАШ МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

Баъзи боғланган қўшма гап қисмларининг сўнггиси олдинги айтилган қисмларнинг мазмунига қўшимча умумий изоҳ бўлади; уни тўлдиради, давом эттиради; улар олдинги қисмларнинг мазмунига алоқадор бўлган ёки шу мазмундан келиб чиқадиган бирор қўшимча хабарни ёки натижани ифодалайди. Бу хил гаплар

содда ёки қўшма гапларнинг бирикувидан ташкил топиши мумкин.

Иккинчи қисм биринчисига қўшимча изоҳ бўлган қўшма гап қисмларини ўзаро боғлаш учун бириктирув боғловчилари — *ҳам, ҳамда, ва*; зидловчи боғловчилар — *лекин, аммо*; боғловчи вазифасидаги бўлса, *эса* феъл шакллари хизмат қилади, бунда ҳар бир боғловчи ўз грамматик маъносини сақлайди.

Қисмларининг ўзаро семантик муносабатига кўра боғланган қўшма гапнинг бу хили икки турга бўлинади:

1. Изоҳлаш муносабатини ифодалаш.

2. Қўшимча маълумот бериш муносабатини ифодалаш.

1. **Изоҳлаш муносабатининг ифодаланиши.** Боғланган қўшма гапнинг бу хил гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган умумий мазмунни изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди ёки сўзловчининг биринчи қисм мазмунини ҳақидаги фикри, баҳоси, муносабатини кўрсатади: *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак. (А. Қ.) Қисқасини айтганда, мени ишдан бўшатишди, бироқ мен бунинг учун асло хафа эмасман.*

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун одатда бир вақтда рўй беради, шунинг учун ҳам қўшма гап қисмларининг кесимлари бир-бирига мос бир хил замон шакли ва маъносида бўлади.

Изоҳ муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг таркибида бу олмоши келади. Бу олмоши одатда қўшма гап иккинчи қисмининг бошида, боғловчилардан сўнг қўлланади. Бу олмоши мазмунан биринчи гапга тенг келади, уни эслатади ва сўнги гап муҳокама учун асос бўлади.

Бу олмоши турли вазифаларда қўлланади, аммо у қандай вазифада бўлмасин, қўшма гапнинг иккинчи қисмида, фикр ўша ҳақда боради:

1. Олмош — эга вазифасида: *Озиқлантириш билан сугориш ўртасида катта узилишга йўл қўйилмоқда, бу эса ўғилнинг тупроқ қатлами орасида қолиб, кучини йўқотишга сабаб бўлаётир. (Газета)*

2. Олмош — тўлдирувчи вазифасида: *Яқин олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди ва бунга сабаб, кампанининг гумонида, Сиддиқжоннинг онаси эди. (А. Қ.) Эргаш, айниқса, шу кунларда кечая-кундуз Ҳоҷсиянинг үйида, аммо қиз бунини бошқаларга ошқора қилишни истамайди. (А. Мух.)*

Айрим ҳолларда бу олмоши нарса, ҳол каби сўзлар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда бу олмоши сифатловчи аниқловчи вазифасида бўлади; баъзан қаратқич келишиги қўшимчасини олиб, қаратқичли аниқловчи ёки тўлдирувчи вазифасида келиши ҳам мумкин: *Канизак нима қилган? Сиддиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол ҳаёлига ҳам келмас эди. (А. Қ.) Бойнинг зулми борган сари ортди, бу ҳол эса халқнинг ғазабини янгда кучайтирди.*

Баъзан иккинчи гап таркибидаги олмош ифодаланмайди, аммо бу контекстдан, умумий мазмундан англашилиб турди: *Мулла Ҳаким, бир нозик иш бор. Лекин хайрли иш. (О.) Юрагим уюшаётганлиги рост, лекин бир нимадан қўрққангидан, чўчи-гангидан эмас. (А. Қ.)*

Айрим ҳолларда бу олмоши бутунлай қўлланмайди. Бундай ҳолларда иккинчи гап ўз мазмунига кўра биринчи гапга умумий изоҳ бўлади: — *Нима қилди, жоним? — сўради Йўлчи, лекин „бетобмисан?“ дейишга тили бормади. (О.) Шундай қишлоқни кўрсан деган орзунгиз яхши, лекин шу қишлоқни бунёдга келтиришда қатнашсангиз, ундан ҳам яхшироқ бўлар эди. (А. Қ.)*

2. Қўшимча маълумот бериш муносабатининг ифодаланиши. Боғланган қўшма гапнинг иккинчи қисми қўшимча маълумот ифодаланиши мумкин. Қўшимча маълумот қўшма гапнинг биринчи қисми билан бевосита боғланиши, ундан келиб чиқиши ёки биринчи қисмнинг мазмуни билан бевосита боғланмаслиги ҳам мумкин

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларини бириктириш учун асосан *ҳам, ҳамда* боғловчилари ишлатилади: *Дарё томондан гуриллаб эсиб турган шабада йўл бўйидаги ўт-ўланларни эзар, тебратар ҳамда сарғайиб бораётган арпалар ундан мавж урир эди. (А. Қ.) Ҳафталар ўтди ҳам тугалди савдо. (О.) Ишим тўғриланиб кетди ҳам, ерим ўзимга қолди. (О.)*

Ҳам боғловчиси қўшма гапнинг икки гапи орасида эмас, иккинчи гапнинг таркибида қўлланиши мумкин: *Сиддиқжон „унсур“ қалимасини „ҳукуматга қарши“ деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам шу маънода аёнлар эди ... (А. Қ.)*

Бунда ҳаракат-ҳолатнинг ҳам боғловчисидан олдин келган бўлакка оидлиги алоҳида таъкидланади.

Қўшимча изоҳ муносабаги ва боғловчиси орқали ҳам ифодаланади: *Бу кунлардаги исҳодим ўқувчилар оmmasига маълумдир ва шу йиллардаги шеърларимни тўплаб, „Мен Шаркоан Жалаётқирман“ номли китоб қилдим. (Ғ. Ғ.)*

Боғланган қўшма гапнинг бу хили ва, ҳам, ҳамда боғловчилари ёрдамида тузилади. Пайт муносабатини ифодалашда кизмат қилувчи бошқа боғловчилар (инкор боғловчиси, юклама, бўлса, эса феъл шакллари) бундай маъно муносабатини ифодалашда ишлатилмайди.

Қўшимча маълумот ифодаловчи гап қурилмаларининг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган хабарга баҳо муносабатини ифодаланиши мумкин: *Этасига ҳам оғчилар қайтмадилар ва бу ҳод қишлоқ аҳолисини ташвишга солди. (Наз.)*

Иккинчи қисмида қўшимча маълумот ифодалаган гап қурилмалари яна, тагик элементларининг ёрдами билан ҳам тузилиши мумкин (бу воситаар асосан оғзаки нутққа хосдир): *Мен тайинлаган гаплар эсингдан чиқиб қолибди, яна бунинг устига ичингдан бошқа гап тўқиб, ёлгончилик ҳам қилибсан. (С. А.)*

Шуни ҳисобга олиш керакки, оғзаки ва ёзма нутқда қўшма гаплар фақат бир хил маъно муносабатларини ифодалаш билан чегараланмайди, кўп ҳолларда турли маъно муносабатлари бир-галикда ифодаланади. Масалан, айирув муносабати билан пайт ва айирув муносабатлари; пайт муносабати билан пайт ва айирув муносабатлари бирга ифодаланади.

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Тобелаштирувчи боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдами билан алоқага кириб, бири иккинчисига мазмунан тобе бўлиб, уни изоҳлаб келган гаплар бирикмасидан ташкил тошган қўшма гап турига эргаш гапли қўшма гаплар дейилади.

Эргаш гапли қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар хусусиятига кўра икки хил бўлади: бошқа бир гапга эргашиб, тобе бўлиб, иккинчи бир гапни изоҳлаб, тўлдириб келувчи гаплар эргаш гаплар бўлса, мазмуни изоҳланаётган бошқарувчи гап бош гап ҳисобланади.

Бош ва эргаш гап грамматик ҳамда мазмунан жипс боғланиб, яхлит бирдикни ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди.

Бош ва эргаш гап ўзаро: 1) феълнинг функционал шакллари-нинг қўлланиши (турли грамматик воситалар билан бириккан сифатдош, равишдош, шарт феъли); 2) ёрдамчи сўзлар орқали муносабатга киришади.

Эргаш гап, одатда, бош гапни изоҳлаш вазифасида келадиган, изоҳлаш орқали мазмунан бош гапга тобе бўлган қўшма гап қисмидир; эргаш гап турли тобелаштирувчи воситалар ёрдами билан бош гапга боғланади. Бош ва эргаш гапни бириктиришда турли лексик воситанинг—биринчи навбатда нисбий олмошларнинг роли каттадир, бу олмошлар ҳам бош гап, ҳам эргаш гап таркибида ёки улардан бирининг таркибида бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда бош ва эргаш гапларни боғловчи грамматик воситалар бош гап таркибида бўлади: *Ниҳоят, Хиротдаги баъзи машҳур зотларга шундай тақлид қилдики, ўтирганлар ўринларидан кўзғолмай қолдилар. (О.)*

Бу эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи — *Ниҳоят, Хиротдаги баъзи машҳур зотларга шундай тақлид қилдики* бўлиб, таркибидаги бош ва эргаш гапни бириктирувчи *шундай* нисбий сўзи ва *-ки* боғловчиси бор. Бу гап шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунан бош гап ҳисобланади. Иккинчи гап натижа эргаш гап бўлиб, у бош гапнинг кесимидан англашилган ҳолатнинг натижасини, таъсирини ифодалайди.

Эргаш гапдаги муस्ताқиллик айниқса бош гап . . . *маълумки, шуни билингки* каби иборали гап курилмаларида яққол кўринади. Бундай қўшма гапларнинг бош гапи шаклан ва мазмунан кириш бўлак ёки кириш гапларга ўхшайдиган барқарор сўз ёки бирикмалар орқали ифодаланади. Бунда эргаш гап фикрни кел-

ғайтириш, ҳатто асосий мақсадни ифодалаш учун хизмат қилади. Демак, айрим эргаш гапларда бош гапдагига қараганда ҳам муҳимроқ воқеа, ҳодиса ҳақида хабар берилади, улар шаклан мустақил ҳам бўлади. Аммо бу турдаги эргаш гаплар мазмунига, бошқа бир гапни изоҳлаш вазифасига кўра, эргаш гап саналади.

ЭРГАШ ГАПНИНГ ТУЗИЛИШИ

1. Эргаш гапнинг кесими куйидаги сўз туркумлари орқали ифодаланади:

1) сифатдошнинг *-р'*-мас шаклли тури ва шу шаклнинг *экан* кўмакчи феъл билан бириккан шакли пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Мажлис тугар-туғамас, Сиддиқжон лип этиб чиқиб кетди. (А. Қ.) Йўлчининг онгида ўтмиш манзаралари жонланар экан, қайғу кўкракни яна чуқурроқ эзди. (О.)*

Сифатдошнинг асосий шакли аниқловчи эргаш гапнинг маҳсус турининг кесими вазифасида келали: *У Жумабоев учраб қолиши мумкин бўлган коридор ва вестибюллардан тез ўтиб, кўчага чиқди. (А. Қод.)*

Сифатдош турли воситалар (кўмакчилар, келишик қўшимчалари, нисбий олмошлар, *-дек!/-дай* шакллари) билан бирга ҳам эргаш гапнинг кесими сифатида кенг қўлланади: *Бу киналларга яқинлашган сайин, Сиддиқжоннинг юраги така-пука бўла бошлади. (А. Қ.) Онаси ўлгандан бери, Нури тез-тез келиб турар эди. (О.) Яшил бўёқ билан бўялган ... дарвозага енганда, йигитнинг юраги бироз ўйнаб кетди. (О.) Ким бировга қазар чоҳ, унга ўзи бўлар жо. (Навоий) Обиджон худди бироз қитиқлаётгандай, қиқирлаб: — Сатторқул акамни боплашлар, — деди. (А. Қ.)*

2) равишдошнинг (*-и*), *-май*, *-гач*, *-гунча* шаклли тури равиш, пайт, шарт, тўсиқсиз каби эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади: *... водокачка битгунча, ариқлар тайёр бўлди. (А. Қ.) Бойнинг сўзи ўтмай, ерга кучи етмай, қишлоқдан чиқиб кетди. (Пўлкан) Мен уларнинг бетини кўрай-кўрмай, лекин ҳар бирининг иши менга аён. (О.) Мен дадил бўлмай, ким дадил бўлсин. (О.)*

3) буйруқ-истак майли. Буйруқ майли тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими сифатида қўлланади: *... Улар юзларча қўл бўлсин, Йўлчи улар билан ёлғиз курашажак, бўғишажак!.. (О.)*

Буйруқ феъли кўпинча бошқа лексик ва лексик-грамматик воситалар билан (*деб*, нисбий олмошлар) бирга қўлланади: *Ким сўзламасин, унинг гапига луқма ташлаб ўтирар эди. (А. Қ.) Оғирми, енгилми, ўринлими, ўринсизми, ишқилиб, оқибати нима бўлмасин, тугун охири ечилмай қолмаслиги керак-ку... (П. Т.)*

4) шарт феъли деярли ҳамма эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади. Шарт феъли ёлғиз қўлланиши ёки турли

лексик ва грамматик воситалар билан бирга ишлатилиши мумкин. Бундан ташқари, шарт феъли турли воситалар, нисбий олмошлар билан бирга эргаш гапнинг кесими вазифасини бажариб келади: *Кимки Москва йўлига боғласа камар, унга айтурлар: Муборак сафар.* (F. F.)

5) Феъл. Мустақил равишда маълум шахс кўрсата олувчи феъллар ҳам эргаш гапларнинг кесими вазифасида қўлланади. Аммо кесими мустақил феълдан ифодаланувчи эргаш гапларда маълум грамматик ва лексик-грамматик воситалар бўладики, улар эргаш гапни алоҳида ажратиб туради. Бундай воситаларга соғловчилар (-ки, агар, чунки, токи, деб), юкламалар (-ми, худди), нисбий олмошлар киради: *Бизнинг тилимиз Навоий созида улуғ қудрат ва муаззам оҳанг билан янградики, ҳаммамиз, ҳайратда қолдик.* (О.) *Ҳалол меҳнат қилиш энг яхши одат, чунки меҳнат берди бизга саодат.* (F. F.) *Улар бунга эрга йиғилдиларми, суҳбат „бу йил — пахта йили“ бейишсан бошланади.* (Ш. Р.) . . . *Кимки меҳнатнинг зўрини қилдиринти — одамнинг сараси ана у.* (А. Қ.)

6) эргаш гапнинг кесими кўп ўринларда от кесим шаклида бўлиб, от сифат, сон, равиш ва бошқа модал маъноли сўзлар орқали ифодаланади. Аммо от кесими эргаш гап таркибда элбагга бошқа лексик, лексик-грамматик воситалар қўллангич шарт. Кесими сифат билан ёки *бор*, *йўқ* сўзлари билан ифодланган аниқловчи эргаш гапнинг махсус типиди эса эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар қўлланмайди: *Токи мен боғсан — мен ҳам тирикман! . . . Қай инсондир онадан широк, бегона, шакли инсон, маъноси ҳайвон, беб'айтинг.* (С. Абб.)

7) ҳаракат номи кўмакчилар билан бирга эргаш гапнинг кесими бўлиб кела олади: *Бу шартнома мустаҳкам бўлганда ушун, подшо ҳазратларидан суралсин.* (Газ.)

2. Эргаш гапнинг эгаси бош келишик шаклида бўлган сўз туркумлари орқали ифодаланади ва бу эга бош гап билан фарқланиб туради. Бош гап билан эгаси умумий бўлган гап қурилмалари сифатдош ва равишдош ёки шарт ва тўсиқсиз қурилмали мураккаб гапни ташкил этади: *Бектемир шу кунгача қўли ишга тегмаганидан афсусланди.* (О.) *Бўстеч билан Ботир, директор кабинетига етиб келгунча, мажлиснинг қарори тўғрисида гаплашиб келдилар.* (С. Назар) . . . *Бир чимдим ухлаб олсанг, кучга тўлиб яйраб қоларсан.* (А. Қ.) *Кукрандан оққан қонга беланиб ётса ҳам, у фикран, руҳан эсангда — куришда эди.* (О.)

Эргаш гап бир составли гап шаклида бўлганда, табиийки, эга ифодаланмайди.

Эгаси умумий бўлган гап қурилмалари уюшиқ кесими бош гапни ташкил этиши мумкин: *Обиджон . . . акасининг бу кетиши илгариги кетишидан эмаслигини сезар эди, шунинг учун хайрлашганда йиғламади.* (А. Қ.)

3. Эга ва кесим мослиги Эргаш гапнинг эга ва кесими ўзаро шахс ва сондаги муносабатига кўра икки хил бўлади:

1) эга ва кесими мослашган ҳамда, 2) эга ва кесими мослашмаган эргаш гаплар.

Эга ва кесими мослашган эргаш гапларнинг кесими аниқлик, шарт, буйруқ-истак майллари орқали ифодаланади.

Эга ва кесими шахс ва сонда мослашмаган эргаш гапларнинг кесимлари сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи орқали ифодаланади. Аmmo, бу билан эгаш гап сўз бирикмасига айланмайди: маълум фикр, мақсадни ифодалаши, таркибида мустақил эганинг бўлиши, предикативликнинг мавжудлиги билан гап саналади, кесимининг тобе шаклда келиши ва бошқа бир гапни изоҳлаши билан эргаш гап бўлади.

Айрим ҳолларда кесими сифатдош шаклида бўлган эргаш гапларнинг эгаси кесими таркибидagi эгалик қўшимчаси орқали мослашиши ҳам мумкин: *Мен уйга кирганимда, ... Сен уйга кирганигда, ... У уйга кирганида* каби.

4. Эргаш гаплар мазмуни ва турига кўра, асосан икки составли: дарак ёки истик-шарт билдирувчи буйруқ гаплар шаклида бўлади. Эргаш гапларнинг сўроқ гап ёки бошқа хил шаклда бўлиши кам учрайди: *Мен нима қилибманки, жамоа хўжалигини опичлаб катта қилган одамлар қатори Кўшчинорнинг хўжайини бўламан? (А. Қ.) — Нега аччиғинг чиқади, қария? Нима бедимки, аччиғинг чиқа қолди? (М. Ибр.) — Қуллуқ, қуллуқ! — деган ҳолда тартиб билан гулхан теварагига ўтирдилар. (С. А.)*

Эргаш гап айрим ўринларда бир составли гап шаклида бўлиши ҳам мумкин. Эргаш гап асосан шахси умумлашган ва шахсиз гап шаклида бўлади: *Кайёққа қарасанг, қарағайзор, қалин ўрмон рус ери гўзал. (О.) Ҳозир қайёққа қарасанг, менга ўл-шашлар ... (О.) Кичкина жарликдан ўтилгач, батальон кутилмаганда қаттиқ оловга тутилди. (О.) Бир совлиғу беш қўзи „Йўқолган эмиш ўзи“, Акт тузилиб, панада — Пул сандарди Матқўзи. (Ў. Рашид)*

Эгаси ёки бирор иккинчи даражали бўлаги ифодаланмаган тўлиқсиз гап шаклидаги эргаш гаплар ҳам қўлланади: *Илгариланган сари, базмнинг бутун дабдабаси аниқроқ сезилиб, Ёрматни безовта қилаверди. (О.)*

Бош гапдан сўнг келган эргаш гаплар кўпроқ тўлиқсиз гап бўлади: *Лекин аччиқ тажрибаларни ҳисобга олиб, хавфнинг кўзига дадил қарамоқчи бўлсангиз, уйлангки, эртага—бурон! Шунда марра—сизники. (О.)*

5. Эргаш гапларнинг оҳанги мураккаб бўлиб, эргаш гапнинг тузилишига боғлиқ бўлади. Агар эргаш гап тобе шаклда бўлса, оҳанг эргаш гапда кўтарила бориб бош гапда пасглашиб (агар бош гап сўроқ ёки буйруқ гап бўлса), оҳанг албатта бош гап охирига бориб яна кўтарилади. Агар бош гап мустақил шаклда бўлса, оҳанг бош гапда кўтарилиб, эргаш гапда пасглашади. Умуман, эргаш гап оҳанги бу хил гапларнинг тузилишига, бош гап билан боғланиш усулига бевосита боғлиқ бўлади.

6. Эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи тузилиш жиҳатидан мустақил бўлади. Бош гапнинг кесими барча сўз туркумлари билан ифодалана беради.

Айрим ўринда эргаш ва бош гапни бириктирувчи лексик ва грамматик воситалар бош гап таркибида бўлади (натижа эргаш гаплар ва эргаш гапларнинг бошқа баъзи турлари).

Бош гапнинг тузилишига кўра ўзига хос баъзи хусусиятлари бор:

а) бош гап асосан икки составли гап шаклида бўлади. Аммо бош гап бир составли гап шаклида ҳам келади. Бунда бир составли гапнинг ҳамма турларининг қўлланиши аҳамиятлидир. Бундай ва шунга ўхшаш ҳолларда бош гап тузилишининг эркин шаклида қўллана олишига сабаб шуки, бош гап, одатда иккинчи ўринда келади, унинг маъноси ва етишмаган бўлаклар эргаш гапнинг мазмуни ва бўлаklarининг маъносидан аён бўлиб туради.

б) бош гапнинг тўлиқсиз гап шаклида қўлланиши кўп учрайди: *Салгина иситма чиқарсанг, Ваҳробод — она . . . (А. Қ.) Қача кечқурун Тоҳиржон акам билан овқатланиб ўтиргандик, бирдан телефон жириглаб қолди. Трубкани олсам, Мунира! (У. У.) — Илмингиз бор, тил биласиз, бир вақт қараб-сизки полковник! — деди Бектемир хурсанд бўлиб. (О.) Хотиниغا муштукдай ишқаланиб турса қандоғ-у, ҳа деганда биқинига муштраб турса қандоғ! (А. Қ.) Шундай лочинлар борки, кўкракларига қарасанг, туташ орден ва медал . . . Кўзинг қомашади. (О.) У . . . нақ тақимига тушадиган қопқора узун соғларини елкасидан кестирмоқчи бўлганда, воён, акасидан еган калтаклари . . . (С. Аҳм.)*

в) бош гап кўчирма гап шаклида: *Бир чол дедики, бу томонларда фрицлар жуда оз, катта йўллар йўқ. (О.)*

г) айрим бош гаплар барқарор қурилмалар ёки сўзлардан иборат бўлади, шунинг учун ҳам уларнинг кўпи кириш бўлак ва бирикмаларга яқинлашади (*мавлумки, биласизми каби*). Масалан, *Нима қилайки, бизнинг муҳаббатимизнинг уртасига тикан бўлган Косимжон бўлмаса эди, аллақачон етишган бўлар эдик. (Х. Ҳ.) Тўғонбек узоқ вақт бозор оралаб юрди . . . Нима қилсинки, ёнида қора чақа йўқ. (О) Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмайдими-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради. (А. Қ.)*

д) баъзи бош гаплар эргаш гап мазмунига бўлган муносабатни ифодалайди: — *Жада зарур бўлса, бу — бошқа гап . . . (О) Лаганини тўлдириб унинг устига мурч, кашничларни сепсанг борми. . . — Уйни шундақаям чангитиб юбордики, асти қўясан! Кучер аҳли ҳам ҳар лил, хизматкор аҳли тирикликда уйқуга қонадимми, ука?! Ўлганда — бошқа гап . . . (А. Қ.)*

Эргаш гаплар бош гапга қуйидаги воситалар билан боғланади.

1. Тобе боғловчилар. Тобе боғловчилар *-ки (-ким)*, (*мега-ки, зероки*), *шунинг учун, токи, гўё (гўёки)* турли эргаш гапларни бош гапга бириктиради: *Бизнинг тилимиз Навоий созида илғу қудрат ва муаззам оҳанг билан янградики, ҳамма-маз чуқур ҳайратда қолдик. (О.) Тансиқ машинани куёв уйи-дан хийла берида тўхтади, чунки орқабда пиеда келаятган қиз-жувонларни кутиб олиб, улар билан бирга юришни маъқул топган эди, (О.) Озод халқнинг бошига келмас энди сира мусибат ва ғам. Шунинг учун шодман бир умр, шунинг учун шодлик ҳамдамим. (Ҳ. О.) Утми ловулатинг, токи батамом куйдирсин, кул қилсин душманимизни! (Журн) Чирилдоқнинг майин муסיқаси ҳаммаёқни тўлдирган, гўё кечанинг ўзи куйлайди. (О.)*

2. Юкلامалар *-ми*, худди юкلامалари: *Улар бир ерга йиғилишдиларми, суҳбат „бу йил пахта йили“ дейишдан бошланади. (Ш. Р.)*

3. Боғловчи вазифасидаги сўзлар. Эргаш гапни бош гапга боғлашда айрим сўзлар хизмат қилади. Булар — *деб, шу сабабли, шунинг натижасида* каби сўзлардир:

... ўғил-қизлари булмаган, бўлсалар ҳам ёшларда ўлиб кетганлар, шунинг учун бўлса керак. Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар эди. (А. Қод.)

4. Феълнинг функционал шакллари сифатдош, равишдош, шарҳ феъли эргаш гапнинг кесимигина бўлиб қолмай, эргаш гапни бош гапга боғлашда восита ҳам бўлади:

Мажлис тугар-туғамас, Сиддиқжон лип этиб чиқиб кетди. (А. Қ.) Ермат суна атрофига сувни қалин севган, улар сунага ўтишди. (Ойбек) Бўлсанг агар бир марду майдон. Номинг йилда қилурлар дoston. (Узоқова)

5. Қўшимча воситалар. Феълнинг функционал шакллари билан бирга эргаш гапни бош гапга боғловчи қўшимча воситалар бўлади. Булар қуйидагича:

а) кўмакчилар: *учун, билан, кўра, каби, сари, бери* ва бошқалар: *Қиз Йўлчини чуқур севар, унинг ёлғиз исмики эшитиш билан, юраги тўлқинланар эди. (О.) Шу канилларга яқинлашган сари, Сиддиқжоннинг юраги така-пука бўла бошлади. (А. Қ.)*

б) ёрдамчи сўз вазифасидаги *бурун, аввал, соқ, пайт* каби сўзлар:

Канал қазилмасдан бурун, бу ерлар дашт-сахро эди. (О.) в) келишик қўшимчалари. Урин-пайт ва чиқин келишиги эргаш гапни бош гапга боғлашда хизмат қилади: *Барончи қор ёққан кезларда, читтакни тутуш учун тузоқ кўярдим (Туплам). Уйда меҳмонлар кўп бўлганидан, қизлар ён қўшни-нигида бир хонани эгалладилар. (О.)*

г) нисбий олмошлар: *ким, қайси, қандай, қачон* ва бошқалар: *Кимнинг сўзи тўғри бўлса, унинг халқ олдига эътибори юқори бўлади. (Н.) Қайси жойда сув мўл бўлса, шу жой тезроқ обод бўлади.*

ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Эргаш гаплар, ифодаланаётган мазмун ва вазифаларига кўра, қуйидаги турларга бўлинади: аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим, пайт, сабаб, мақсад, шарт, тўсиқсиз, натижа, равиш, қиёслаш, умумлаштирувчи изоҳ эргаш гаплар.

ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

АНИҚЛОВЧИ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Аниқловчи эргаш гап бош гап таркибидаги от ёки олмош орқали ифодаланган бирор бўлакнинг белги-хусусиятини изоҳлаб келади.

Аниқловчи эргаш гап англатган мазмун ва вазифасига кўра, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Аниқловчи изоҳ эргаш гапларда маълум предметларнинг белги-хусусияти тўғрисида фикр юритилади, аниқловчи эргаш гап маълум предметнинг белги-хусусияти тўғрисида изоҳ беради ва шу йўл билан бош гапнинг мазмунини тўлдиради.

Аниқловчи-изоҳ эргаш гап ҳар вақт бош гапдан сўнг келади. Бу хил эргаш гаплар бош гапга *-ки* боғловчиси орқали боғланади. Бундан ташқари, бош гап таркибида *шундай, бир* олмошлари ва унга мос ҳолда эргаш гап таркибида *бундай, бу, бу хил, ёки у, унинг* олмошлари бўлиб, эргаш гап бу олмошлар орқали аниқланмиш — оғнинг маъносини изоҳлайди, тўлдиради. Бош гапдаги олмошлар аниқловчи вазифасида, эргаш гапдаги олмошлар эса турли вазифада келади: *Пахта толаси ва чигит шундай хазина манбаи эканки, ундан олинадиган нарсаларнинг сон-саногини йўқ. (Газ.) Бу шундай ажиб дидёрки, унинг эър кўзгуси ойдир. (Ҳ. О.) Мен шундай бир иш қилдимки, у йўқинумча мени роҳатдан маҳрум қилади. (М. Ибр.)*

Бош гап таркибида *бир, шу, уша* олмошининг қўлланиши кам учрайди: *Бир вақтлар келарки, бу ғайратли қизнинг асарлари ҳозирда, ўзи савдо қилаётган 1-дўкон пештахталаридан жой олар. (Журн.) Ахир улар шу қарорга келдиларки, болаларни бундан топширадиган бўлди. (С. А.) ... бу уша дарадирки, Шерободдан Денов Болоҳисоригача мангит қўшини босиб турганда, Ҳисорли халқ қаҳрамони Муҳаммад Аминнинг ёлғиз ўзи Сарижўйда муҳофаза қилиб турарди. (С. А.)*

Мазмунини изоҳланаётган олмош гапнинг эгаси тўлдирувчи ёки кесимга боғланади, бу ҳолда эргаш гап ана шу бошқараётган олмошнинг сифатининг маъносини очади: *Бир аканг борки, мурдани зинда, зиндани газанда қилди. (Я.) У шундай маъруза ўқиди.*

налишига сабаб: а) уларда маълум даражада нисбий фикр тугаллигининг бўлиши ва б) таркибида бош келишидаги ўз эгаси ва кесимининг мавжудлигидир. Бу хил гаплар бош гапга синтактик усул билан боғланади: *Сочи тим қора, қошлари ўсма бир хотини бор. (О.) Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ каттагина шийлон... (О.) Ит бор жойда турмуш бор, деган умид билан юриб кетди. (О.)*

Аниқловчи эргаш гапнинг учинчи гуруҳи ҳам аниқланмиш сўздан олдин келади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими сифатдош шаклида бўлади ва эга билан мослашмайди, чунки сифатдош кесим шахс билан тусланмайди: *Эртасига Иброҳимов Канизак ва Сиддиқжон айтган ғузаларни кўздан кечирди. (А. Қ.)*

Аниқловчи эргаш гапнинг кесими вазифасида асосан *-ган* шакли сифатдош келади.

Аниқловчи эргаш гап махсус хилининг учинчи гуруҳи аниқланмиш сўздан олдин келса ҳам, ундан тўхтам билан ажралмайди, шунинг билан бирга, бир хил оҳанг билан талаффуз этилади, қисқа тўхтам аниқланмиш сўздан сўнг берилади.

Аниқловчи эргаш гапнинг бу хили уюшиб келиши мумкин: *Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки кучи етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдирди. (А. Қ.)* Ўзи келтирилган ва хотини Кифоятхон пиширган таомлар билан беади. (А. Қ.)

Аниқловчи эргаш гапнинг бу хили бош гап таркибидаги от билан ифодаланган бўлакка боғланади, аниқланмиш гапнинг бош бўлаги ҳам, иккинчи даражали бўлаги ҳам бўла олади.

ТЎЛДИРУВЧИ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Тўлдирувчи эргаш гап бош гап таркибидаги бирор бўлакнинг (олмошнинг ёки мавҳум отнинг, шунингдек, феъл кесимнинг) маъносини аниқлаш йўли билан бош гапни ва унинг кесимидан англашилган мазмунни тўлдиради.

Тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, унга аналитик йўл билан боғланади. Тўлдирувчи эргаш гап бош гап кесими таркибидаги *-ки* боғловчиси орқали ва бош гап таркибидаги *шу* нисбий олмоши орқали бош гапга боғланади, эргаш гап ана шу олмошнинг мазмунини очади. Бу олмош тўлдирувчи вазифасида келади.

а) воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги олмош изоҳланади: *Шуни билиб қўйингки, деҳқонлар янгиликка интилувчи халқ, улар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар. (Ш. Р.) Шуни истардики, қасос шамшири қонхўр жаллоднинг бошини олса. (У)*

в) воситали тўлдирувчи вазифасидаги олмош изоҳланади: *Шундан биламизки, муштумзўр типирчилаб қолди. (А. Қ.) Қуибон ота шундан билдики, эшак махсумга жуда ёқиб қолди. (А. Қ.)*

керекки, ҳар ким ундан тегишли улушини ола билсин. („Абшерон“) Ҳар бир ҳунарни ривожлантирувчи шундай шоғирдлардирки, улар ўсталаридан ўрганган ҳунаrlари устига, ўз ақлларидан янги нарси топиб қўшадилар, деди. (С. А.) Бу бинонинг совуқлиги шу даражада эдики, дастлабки икки кунда икки кўза музлаб ёрлди. . . (С. А.)

Баъзи аниқловчи эргаш гапларнинг таркибидаги олмош ҳам, бош гап таркибидаги олмош ҳам бўлмаслиги мумкин. Аммо эргаш ва бош гапларни бириктирувчи -ки боғловчиси сақланади. Шу билан бирга, бош ва эргаш гапларда мазмуни изоҳланаётган отлар ҳам бўлади: *Одам борки, қолур ундан яхши от, Одам борки, қолур ундан оҳу вод.* (Я.)

2. Аниқловчи эргаш гапнинг махсус тури бош гапдан олдин келади, бош гап таркибидаги бирор отни изоҳлайди, аниқлайди, изоҳланмиш от эргаш гап билан ёнма-ён келади.

Аниқловчи эргаш гапнинг бу тури ўзбек тилининг ўзига хос янги хусусиятидан келиб чиқади ва мазмунан ҳамда оҳангла юмуқ бир гуруҳни ташкил этади. Бош гап таркибидаги отнинг белгиси ҳукм йўли билан ифодаланади; аниқловчи гап таркибида ўз эгаси ва кесими бўлади. Ана шу грамматик белгисига кўра, аниқловчи эргаш гап саналади.

Аниқловчи эргаш гапнинг махсус тури уч гуруҳни ташкил этади.

Аниқловчи эргаш гапнинг биринчи гуруҳида эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади: эргаш гапни бош гапга боғлаш учун асл маъносини йўқотиб, ёрдамчи сўзга ўтган деган сифатдош шакли қўлланади. Эргаш гап шаклан кўчарма гап шаклида бўлса ҳам, мазмунан бирор шахс томонидан айрилган гапнинг айнан кўчирмаси бўлмайди. Муаллифнинг тахминини ёки бирор мақол, матал бўлади. . .

Эргаш гапнинг таркибида эга ва кесим бўлиб, улар шахса мослашади, кесим шахс кўрсатувчи шаклда бўлади. Одатда, эргаш гапдан сўнг қисқа тўхтам берилиб, бош ва эргаш гапни бириктирувчи деган ёрдамчиси бош гап таркибидаги аниқланмиш сўз билан умумий оҳангга эга бўлади, уларнинг орасида тўхтам берилмайди: *Саида гап тамом бўлди деган ҳаёлда ўрнидан турмоқчи эди. Носиров' тўхтатди. Саида Каландаров ҳақида бирон гап топиб келдим, деган ҳаёлда хазонтиргга тушди-ю, дарров чўқилаб кўрди.* (А. Қ.) *Самовар қайнаб турган эди, „Битта чой дамланг“ деган гап оғзимдан чиқиб кетибди.* (А. Қ.) *Мой айниса туз солади, туз айниса не солади деган гап бор.* (А. Қ.) *Бизникиг срамизда „сўзни луқмоннинг оғзидан эшитиш яхши“ деган бир гап бор.* (С. А.)

Аниқловчи эргаш гапнинг иккинчи гуруҳининг кесими сифат, от, бор ёки йўқ сўзлари орқали ифодаланади: эргаш гап бош гапдан тўхтам билан ажралмайди; тўхтам эникланмиш сўздан сўнг берилади; эргаш гапнинг эга ва кесими мослашмайди. Шунга қарамай, бу хил гап қурилмаларнинг эргаш гап са-

Баъзан шу олмоши нарса олмоши билан бирикиб келади: *Шу нарсани эсон чиқармангки...*

Бош гап таркибидаги шу олмоши кўпинча ифодаланмайди, баъзан яширинади (бу ҳолда уни мазмунан тиклаш мумкин). Бундай қурилмаларда диққат кесимнинг маъносига қаратилиб, эргаш гап уни изоҳлайди, маъносини очади, тўлдиради: *Мен ис-тамасдимки, ботқоғимизнинг бир парча лойи фрицнинг пош-насида кетсин. (О.) Биламанки, содда бармоқларинг қиммат-баҳо зуқ тақмаган. (У.) У биринчи қарашдаёқ кўрдик, Гул-нор заҳарланган эди. (О.) Кенжа ботир ўзига ўзи айтдики, буларни ташлаб кетаверсам, йигитликдан бўлмайди (Эртак) Қаҳрамон фаҳмлаб билдики, аждар келлётинти. (Эртак) Ис-таймизки, туриб ёнма-ён, ижод этсак кўркам эртасин. (Зул-фия)*

Тўлдирувчи эргаш гап боғловчи вазифасидаги деб равишдош шакли билан бош гапга боғланади: *Ажойиб оталар ўтган экан деб, Сенинг суратингга боқажак, тўймас. (Шарифий) Хумса-лар, эсон-омон ювта қайтайлик, бола-чақа, ёр-оғайнилар-нинг дийдорини кўрайлик, деб яхши тилак қилсангларчи. (О.) — Ким айтди сизга, Эшон ёзган деб? (А. Қ.)*

Бош гапнинг кесими билмоқ, кўймоқ каби феъллардан ифо-даланган тўлдирувчи эргаш гаплар қенг ишлатилади. Лекин бу хил тўлдирувчи қурилмалар ҳар вақт ҳам тўлдирувчи эргаш гап-ли қўшма гап бўлавермайди. Кўпинча, билмоқ, кўймоқ феълла-ри кириш бўлак вазифасида қўлланади: *Кўрдингизми, амин, — деди унга. — ишлаш, иш буюришдан қанча қийин экан. (С. А.) Кўрдингизми, биз қандай зўр эканмиз. (С. А.) Иван Тимофеевич, биласанми нима, биз ўз кўлтигимизда заҳарли илонни сақлаб юрган эканмиз. (Керб.)*

Билмоқ, кўймоқ ва бошқа феъл ва айрим от, сифатлар мо-дал муносабатларни ифодаласа, кириш бўлак ёки кириш гап бў-либ келади.

ЭГА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Эга эргаш гап деб, бош гап таркибидаги эга вазифасида бўл-ган олмошнинг маъносини аниқлаб келувчи ёки бош гапга нис-батан эга вазифасида бўлган эргаш гапга айгилади.

Эга эргаш гаплар бош гапнинг таркибидаги олмош орқали ифодаланган эгани изоҳлайди, унинг маъносини аниқлаштиради. Бу хил эргаш гапли қўшма гапларнинг мазмуни аниқ ҳаракат-ҳолат, хусусиятларга оид бўлади.

Эга эргаш гап бош гапдан сўнг келади. Бу хил гап қурил-маларда асосий мазмун эргаш гапда ифодаланади, бош гап эса асосий фикрни англашга ҳозирлайди, унга диққатни жалб этади.

Эргаш гап бош гапдан сўнг келиб, бош гапнинг от ёки феъл кесимига қўшилиб келган *-ки* боғловчиси орқали бош гапга боғ-ланади. Бунда эргаш гап бош гапга унинг таркибидаги эга ва-зифасида бўлган *шуниси, шу, шу нарса* каби олмош ёки олмош

ва от бирикмасининг мазмунини изоҳлайди: *Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида саф туради.* (О.) Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди. (Р. Файз.)

Кўпинча, бош гап таркибидаги маъноси изоҳланаётган олмош яширинади. Бу ҳол асосий диққат эгага эмас, унинг кесимига қаратилганда рўй беради: *Уртоғим ўлгандан кейин, маълум бўлдики, қиз уни яхши кўрар экан ва ушанга тегаман деб ният қилиб юрар экан.* (И. Р.) Бундан чиқдики, биз золлим бою, сиз батрак экансиз-да. (А. Қ.)

Эга эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапининг кесими, кўпинча, от кесим шаклида бўлади, бош гап кесими феъл кесим шаклида кам қўлланади, қўлланган ҳолда ҳам ҳолат билдирувчи феъллар билан ифодаланади. Умуман, бош гапнинг ўзи ва унинг кесими фразеологик бирликка яқинлашган гап қурилмаси бўлади. Бош гап вазифасида *бундан чиқдики, кўриниб турибдики, (сизга) ўз-ўзидан маълумки, маълум бўлдики, ажаб эмаски, шуниси борки, (шу нарса) шубҳасизки* ва бошқа гаплар қўлланади. Бу хил гапларнинг кесимлари ҳар вақт сифат ёки бор сўзи орқали ва баъзи ёрдамчи феъллар орқали ифодаланади: *Бундан (шу) чиқдики, ёлгон гапларни ёзган экансан-да.* (А. Қ.) *Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, у сендан айрилишни истамайди.* (П. Т.) *Сизга маълумки, гунашталарим ҳар ерда таралган.* (О.) *Бояш эҳтимол тутилган тўқинишларда, ажаб эмаски,* бизникилар ўн кишини қўлдан берган бўлсалар... (А. Қ.) *Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим!* (А. Қ.) *Шуниси ҳам борки, китобхон ёқимли, доно ва илғор Мирҳайдар ота образида биронта доғ бўлмаслигини истайди.* (В. Зоҳидов) *Шу нарса шубҳасизки, ўрта, ўрта махсус ва олий таълим катта муваффақиятларга эришди.* (Газ.)

Эга эргаш гапнинг от кесими ҳозирги замонни ифодалайди. Ўтган ёки келаси замонни ифодалаш учун бўлмоқ боғламасидан фойдаланади (*бўлди, бўлади*).

КЕСИМ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Кесим эргаш гап деб, бош гап таркибидаги кесим вазифасида бўлган олмошнинг ва у орқали эганинг маъносини аниқлаштириб келувчи эргаш гапга айтилади.

Бош гап таркибида маъноси аниқланаётган *шу, шунда, шундй (шунақа)* кўрсатиш олмошлари эргаш ва бош гапни бириктирувчи восита вазифасида ҳам келади. Бундан ташқари, бош ва эргаш гапни боғлаш учун *-ки* боғловчиси ишлатилади. Кесим эргаш гап ҳар вақт бош гапдан сўнг келади.

Эргаш гапларнинг бу турида асосий фикр, мақсад эргаш гап орқали ифодаланади, бугун эргаш гап бош гапга нисбатан мантиқан кесим бўлади. Бош гапнинг кесими кўрсатиш олмо-

ши орқали ифодаланиб, бу олмош кесимнинг маъноси эргаш гапта очилади. Шуниси муҳимки, бош гап кўп ўринларда эргаш гапни мантиқан изоҳлайди, унга баҳо беради. уни характерлайди: *Демак, хулоса шуки, вақтида сув, вақтида ўғит, вақтида культивация, ҳам чопиқ. (О.) — Ўғлим, яхшиси шулки, — деди „Саксон“ ота қўлини силтаб, — қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутмайлик. (О.) Илтимосим шуки, сиз ўзингиз шу бригада ишидан кўз узманг, бригадирга йўл-йўриқ кўрсатинг, дурустми? (О.) Талабим шуки, хоналар кенг ва ёрқ бўлсин, қадди баланд бўлсин, ёзда салқин ва қишда иссиқ бўлсин. . . (О.) — Йўқ, тўғриси шуки, Уктам ака, мен маъноси тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолани яхши кўраман. (О.)*

Бош гапнинг кесими вазифасида *шунда* ва *шундай* олмошлари камроқ қўлланади. *Шунда* олмоши қўлланганда, кесим эргаш гап бош гап эгасининг мазмунини изоҳлайди. Бундай эргаш гапнинг бош гапи эргаш гап мазмунини изоҳламайди. У асосий фикрни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бош гап кўпинча ёйиқ гап бўлади: *Ҳамма касал шундаки, раис ана шу камчиликларни; бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда (Р. Файз.) Юрагининг зирқ этишининг (абаби шундаки, Анна Ивановна ҳозир ваҳим хаёллар гирсобиға фарқ бўлган эди. (О.)*

Бош гапнинг кесими вазифасида *шундай* олмоши қўлланганда, эргаш гап бош гап эгасининг хусусияти, белгиси ҳақида маълумот беради: *Вазият... ҳим, шундайки, ҳамма оғирлик артиллерияга тушган. . . (О.)*

Бош гапнинг кесими вазифасида келувчи кўрсатиш олмоши *иборат*, *бўлмоқ*, *эмоқ* сўзлари билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда *иборат* сўзи ўзидан олдин келган олмошни чиқиш келишигида бўлишини, *бўлмоқ*, *эмоқ* феъллари ва *-дир* шакллари эса бош ёки восита келишикларининг бирида бўлишини талаб қилади. *Бўлмоқ* ва *эмоқ* феъллари бош гаптаги хусусият ёки ҳолатнинг ўтган ва ҳозирги замонда рўй беришини кўрсатиш учун қўлланади; бу воситаларсиз ёки *иборат* сўзи билан келган кесимлар хусусият ёки ҳолатнинг ҳозирги замонда рўй бериши, шу белгининг ҳозир мавжудлигини кўрсатади: *Мажлисда кўриладиган маъаланинг муҳим томони шундан иборатки, Бақажуриллоқдаги чўл ерларни сувга сероб қилиш муҳокама қилинади. (А. Қ.) Суҳбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров ҳеч кимга учрамай, туманга қайтди. (А. Қ.) Қудратнинг аҳволи шундай эдики, Сорокинни ерга қўйса, яна кўтариб олишга ақли етмас эди. (Р. Файз)*

ПАЙТ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Пайт эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагидан, асосий кесимдан ёки бош гапнинг умумий мазмунидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш ёки рўй бермаслик пайтини кўрсатади.

Пайт эргаш гап билан бош гап орасида замон муносабати мавжуд бўлади; бунда эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, хусусият билан баробар, бир вақтда рўй бериши ёки ундан олдин, ё сўнг келиши мумкин

1. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият бир вақтда рўй беради. Бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат, ҳолат тамоман бир вақтда бошланиб, тугалланиши мумкин ёки ҳар иккисидаги ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши қисман бир-бирига тўғри келиб қолиши мумкин.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги бундай мазмун муносабаги қуйидаги грамматик воситалар ёрдами билан ифодаланади:

1) эргаш гапнинг кесими *-да* қўшимчасини олган сифатдош орқали ифодаланади:

бу турдаги пайт эргаш гаплар икки хил мазмунни ифодалайди:

а) эргаш ва бош гап таркибидаги ҳаракат-ҳолат, хусусият тамоман бир вақтда рўй беради: *Улар бир неча тонналик қолпларни илмоққа илиб, у бошдан бу бошига силжитганида, гўё цехнинг катта-кичик барча қисмлари ва бутун цех бирдан ҳаракатга келгандай бўлади. (Асқ. М.) Измига тоғ кириб юради, Табиатда кирганда баҳсга. (Зулфия) Мен — Фарҳод, азждар-ла олишган дамда, Қоматинг ханжардир, машъалдир кўзинг (Ғ. Ғ.)*

Бу ҳолда эргаш ва бош гапдаги замон шакллари бир-бирига мос бўлади.

б) эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат олдинроқ бошланиб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат унга қўшилиб, киришиб кетади: *Қиз орзу-ҳавас кўролмаган онасининг дашном ва зикновларидан улар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди. (А. Қ.) Бир неча душман танки чап бериб, уқ ёмғири сена-сена, ниҳоят ичкарилашганда, уларни бор жангчиларнинг ғазаби қаршилади. (О.)*

2) пайт эргаш гапнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланади: *Адолат шошилиб ташқарига чиқса, ҳовлида Нурман йуқ. (С. Маҳжамов) Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди. (Қўшиқдан) Бир куни Содикжон мактабдан келса, укалари боғда иш бошлаб юборишибди. (Ҳ. Назир) Қуш учганда куймас қаноти, Одам ўтса, қуримас зоти. (Ҳ. О.)*

3) эргаш гапнинг кесими сифатдош шаклида бўлиб, ўрин-пайт қўшимчасини олган пайт билдирувчи *чоқ, пайт, кун, замон, кез, дам, маҳал, вақт* сўзлари билан бирикиб келади: *У . . . бошини тик тутиб бир неча қадам қўйган ҳамон, ертўладан полковник чиқиб қолди (О.) Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг бирида, кўтилмаган бир иш бўлиб қолди. (А. Қ.) Театр дирекцияси эшонни ишдан бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасиникида кўриб қолибди . . . (А. Қ.)*

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимлари ўтган замон сифатдоши шаклида бўлади. Бу ҳолда эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат

бажариб тугалланади ва шу вақтнинг ўзида бош гапдаги ҳаракат ҳам рўй беради.

4) эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлишли-бўлишсиз шаклида бўлганда, пайт эргаш гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат тугалланмасдан туриб, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат, белги хусусият рўй беради: *Нури деразага қараб, ҳовлида Ёрматнинг қораси учар-ўчмас, Гулнорга деди ... (О.)*

5) эргаш гапнинг кесими -дан шаклини олган ўтган замон сифатдоши шаклида бўлиб, бери, буён кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг бошланиш даврини, вақтини кўрсатади: ... бу гапларнинг ҳаммаси ёлгон чиққандан бери, Сиддиқжон қорини хушламас .. эди. (А. Қ.) Сени Омон, кўргандан бери, Кўзларимга йиқ келмайди. Сенга майл қўйгандан бери, Ҳеч нарсага кўнгил тўлмайди ... (Ҳ. О.)

2. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият турли вақтларда вужудга келади. Пайт эргаш гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, хусусият бош гапнинг кесимидан англаниб турган ҳаракат, хусусиятдан сўнг ёки олдин юзага келиши мумкин.

А. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат хусусиятдан олдин рўй беради. Бу турдаги эргаш гапларга пайт эргаш гапнинг қуйидаги турлари киради:

1) кесими равишдошнинг -гунча шаклида бўлган пайт эргаш гаплар: *У ўтган ҳафта ўқиган дарсларини такрорлаб менга ёддан ўқиб бермагунча, унга ҳеч ерга боришга, на томошага ва на ўйинга руҳсат бермайман. (С. А.) Йўлчи қайтиб келгунча, Гулнорни олиб кетдилар.*

2) эргаш гапнинг кесими, -гунча||-ганга шакли сифатдошга қадар кўмакчисининг қўшилиши билан ифодаланади: *Одамлар қишлоқдан чиқиб кетгунга қадар, отишмалар бироз тўхтадилди (Л. Т.) Машина келгунга қадар, ... янгиликлар ҳақида суҳбатлашиб утирсик. (Р. Файзий)*

3) эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг -мас +-дан шакли билан ифодаланганда, эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг ўрнини бош гапдаги ҳаракат-ҳолат эгаллаши, мазмуни англашилади: *На кўкнинг фонари ўчмасдан, на юлдуз сайр этиб, кўчмасдан, куюқ бир завқ билан турарди. (У.)*

Кесими келаси замон сифатдошининг бўлишсиз шаклида бўлиб, -дан қўшимчасини олган пайт эргаш гапнинг кесимига бурун, олдин, аввал каби боғловчи вазифасидаги сўзлар ҳам қўшилиб келади. Бу сўзлар бош ва эргаш гап орасидаги чегарани аниқроқ кўрсатиш, эргаш гапдан англашилган ҳаракат тугалланмай, бош гапдаги ҳаракат бошланганлигини кўрсатиш учун қўлланади: *Пайшанба куни эрталаб смена бошланмасдан аввал, Фариха слесарни ушлаб, цех бошлигининг идорасига судраб қолди. (Асқ.М.) Канал қазилмасдан бурун, бу ерлар, дашт-саҳро эди (О.)*

4) эргаш гапнинг кесими -й шаклли равишдошдан бўлади, бу равишдош ҳар вақт инкор шаклида келади: *На уфқ урмай ёқут зар, На булут силкитмай олтин пар, Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди.* (У.)

Б. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан сўнг юзага келади. Пайт эргаш гапнинг бу турининг қуйидаги кўринишлари бор:

1) эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдошига -дан қўшимчасининг қўшилган шакли билан ифодаланиб, у сўнг, кейин кўмакчи сўзлар билан бирикиб келади: *Пилла тоширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин, Саида бир гуруҳ, ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди* (А. Қ.) *Йилқи қўлдан кетгандан сўнг, қизиғи бўлмас кулгунинг.* (С. Муқонов)

2) эргаш гапнинг кесими -гач қўшимчали равишдош билан ифодаланади: *Машқ тугагач, гур ўтирди ҳамма бирдан* (Ғ. Ғ.) *Машина тўзон кўтариб юриб кетгач, Уктам қишлоққа қайтди.* (О.) *Шунда чой ичиб бўлингач, стол устига бир нечта тателка закуска, лаганларда қовурилган гушт қўйилади.* (Р. Файз)

3) пайт эргаш гап бош гап билан -ки боғловчиси орқали боғланганда, эргаш гапнинг кесими ўтган замон феъли орқали ифодаланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилиш мазмуни ҳам англашилади: *Генерал вақти чоғ, мамнун ҳолда иштаҳа билан овқатни энди еб турган эдики, бир гуруҳ офицерлар кириб келдилар.* (О.) *Шу концертдан қайтишда Сиддиқжон гапни нимадан бошлашни билмай турган эдики, Болтабойнинг ўзи гап очди . . .* (А. Қ.)

4) эргаш гапнинг кесими -(и) б шаклли равишдош билан ифодаланади; бу хил пайт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат бошланғич, бош гапдаги ҳаракат рўй беради ва ҳар иккиси баробар юзага келади. Бош ва эргаш гапда рўй берган ҳаракатлар орасида қатъий чегара бўлмайди: *Туй тарқаб, уйин-кулгига тўлган ҳовли сув сепгандай жимжит бўлди-қолди.* (О.)

САБАБ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Бош гапдан англашилган мазмун қандай сабаблар асосида рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гаплар сабаб эргаш гап ҳисобланади.

Сабаб эргаш гапнинг бош гап билан бўлган мазмун муносабати икки хил бўлиши мумкин: айрим сабаб эргаш гапли қўшма гапларда сабаб-натижа муносабати ифодаланади, бунда эргаш гап сабаб бўлса, бош гап ундан келиб чиқадиган натижа бўлади. Сабаб эргаш гапларнинг иккинчи турида сабаб эргаш гап бош гапга нисбатан изоҳ ҳам бўлади.

Сабаб эргаш гапнинг бу турлари боғланиш усулига кўра ҳам, кесимнинг шаклланиши ва ўринлашишига кўра ҳам бир-биридан фарқланади.

1. Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган сабаб эргаш гаплар бош гапдан олдин қўлланади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими тобе шак да бўлади ва қуйидагича шаклланади:

1) эргаш гап бош гапга кесимига қўшилиб келган учун, сабабли, туфайли кўмакчилари ёрдами билан боғланади. Бу ҳолда эргаш гапларнинг кесими *-лик* ва эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдоши билан ифодаланади (*-лик* элементи кўпинча яширинади): *У томонларда амакимдан бошқа тегирмон чархи ясайдиган уста бўлмаганидан, бу молнинг нархи қиммат эди. (С. А) Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида эшондан ... сўради. (А. Қ) Манзураҳон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун, холи ўтириш кундузи соат бирга тайинланди. (А. Қ.) Саида умидсизлик ва оғизлик туйғусини тугдирадиган фикрни ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун, жаҳли чиққандан ирғиб ўрнидан турди. (А. Қ) Ижроқўм раиси ҳеч қачон бунақа бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига нима масалада чақираётганини айтмагани учун Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртaroқ етиб борди (А. Қ) Жангчилар ўзларини пухта яшира олганлари учун, талафот жуда оз бўлди. (О.)*

2) эргаш гапнинг кесими *-лик* аффикси ва эгалик ҳамда *-дан* элементини олган сифатдош билан ифодаланади (сифатдош + *-лик* + эгалик аффикси + *-дан*): *Бу вилоятнинг самоси ғал-вирдек сув тутмас бўлганидан, ёмғир ёз бўйи роса қуйди. (О.) Суратини юбормаганидан, ундан боладек ранжиди. (О.)*

Бу хил сабаб эргаш гапнинг кесими сифатдош билан ифодаланмай, от, сифат, сон ёки йўқ сўзи орқали ифодаланиши ҳам мумкин; бунда кесим боғламали бўлиб, эгалик ва *-дан* форманти ана шу боғламага қўшилади: *Подшонинг суюкли ўғли ўлганидан, Музаффар Мирзо ҳар жиҳатдан улрдан устунликка тиришмоғи кероқлигини айтди. (О) Чол қайнота хаста бўлганидан: куёвнинг акаси ташқаридан кирди (О.) Менга буюрган эдилар, ишим зарурлигидан сизни кўрсатдим. (О.) Тахсил учун Истамбул ёки Мисрга жўнаш орзулари, маблағ йўқлигидан, амалга ошмади. (О.)*

Сабаб-натижа мазмун муносабатини ифодалаган сабаб эргаш гаплар бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади.

2. Сабаб-изоҳ муносабати Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини изоҳлайди, ундан ағлашилган мазмуннинг рўй бериш ёки рўй бермаслик сабабини кўрсатади. Шу сабабли қўшма гапнинг биринчи қисми бош гап, иккинчи қисми эргаш гап бўлади. Эргаш гап бош гапга *чунки, негаки(м), зероки, наинки* боғловчилари ёрдами билан боғланади.

Эргаш гапнинг бош гапга *чунки* боғловчиси ёрдами билан боғлавиши кўпроқ учрайди. Бу хил эргаш гапли қўшма гаплар кўпинча таркиб жиҳатдан анча кенг бўлади: *Йўлда мени итлар талаганда, уларни амир одамлирига ўхшатган эдим, чунки*

амир одамлари ҳам у итлардек ҳар бир кишига ёпиша берадилар. (С. А.) *Тонг отганда, у ўрнидан туриб, менга: — Кел ўғлим, сени ўзим билан қишлоққа олиб борай, чунки сен бу ерда, бу амирзодалар ёнида мадраса одобини эмас, амир ошхонасининг қозонини ялашни ўрганасан — деди.* (С. А.) *Никоҳнинг қиммати йўқ, чунки сен рози бўлмагансан, тўғримми?* (Ҳ. Ҳ.)

Бу хил сабаб эргаш гапларнинг кесими мустақил шаклида бўлади, лемак, сабаб эргаш гап шаклан мустақил содда гапларга ўхшайди. Аммо гаплар орасидаги мазмун муносабати ва орадаги тобелаштирувчи боғловчи *чунки* уни эргаш гап эканини кўрсатиб туради.

Негаки, наинки, сабабки ёки зероки каби боғловчилар ҳам сабаб эргаш гапни тузишга хизмат қилади, аммо бундай гап қурилмалари кам учрайди: *Ҳозир хат ёзмай турунглар. Негаким адрес ҳали аниқ эмас* (О.) *Шу сўзнинг ўзи олтиндан аъло. Наинки, кўнглимни кўтарош.* (О.) *Андак сабр қилингиз, зероки бу шартларни ғоят лозим билурман.* (О.)

Сабаб эргаш гап бош гапга *-ки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши ҳам мумкин, Одатла, *-ки* боғловчиси бош гапнинг мустақил шаклдаги кесимига қўшилади; бош гап эргаш гапдан олтин келачи: *Раҳмат жамоагаки, ҳар ишда ҳаминиша йўл-йуриқ кўрсатди, ғамхўрлик қилди.* (О.) *Лекин бу ишингни отамга айта кўрмаки, у сени қаттиқ қойийди.* (С. А.)

Бу хил эргаш гаплар бош гапдан олдин келиши ҳам мумкин: *Аммо ўзи кўтариб келтиришни ҳаёти учун хавфли деб ўйлаганидан бўлса керакки, бу вазифани менга юкламоқчи бўлган.* (С. А.) *У томонда ҳам ишсиз улоқиб юрса керакки, йилда бир марта онасини кўрмоқ учун келганида ҳам кўзга кўринарли бир нарса келтирмасди.* (С. А.) *Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринадди менинг кўзимга.* (Ҳ. О.)

-ки боғловчиси ёрдами билан тузилган эргаш гапли қўшма гапнинг таркибида шунинг учун, *шу вазждан* каби олмошлар бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда бош ва эргаш гап орасидаги мазмун муносабати янада жипслашади, эргаш гапга бўлган талаб ва шнинг аҳамияти кучаяди: *Мен яна шунинг учун хурсанд эдимки, у қаламдон қоғоздан ясалганига қарамай, сувдан зарарланмаган . . .* (С. А.) *Мен бунди шунинг учун қиламанки, биз қочиб бир томонга борганимизда, унда бирор иш топганимизгача ҳам пул керак.* (С. А.) *Шунинг учун ажабландимки мен хат ташувчилик хизматим бараварида бундай „мукофот“ кутмаган эдим, шунинг учун ғазабландимки, бу жазо мен учун бутунлай ҳақсизлик эди.* (С. А.)

Сабаб муносабати тушунчаси қўшма гап қисмларини юқорида кўрсатиб ўтилган тобе боғловчилар ёки келишиқ қўшимчаси ёрдами билан бириктириш йўли билангина ифодаланиб қолмайди. Айрим қўшма гаплар қисмлари орасидаги боғловчига яқинлашган лексик воситалар, ҳатто предикатив бирикмалар ҳам сабаб муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бундай лексик воситаларга *шунга кўра, шу сабабли, шу туфайли* каби бирикмалар

киради: *Озод халқнинг бошига келмас. Энди сира мусибат ва ғам. Шунинг учун шодман бир умр. Шунинг учун шодлик ҳам-дамим. (Ҳ. О.) Сорахон одобли қиз, шу сабабли ҳамма уни ҳар ерда ва ҳар қачон ҳурматлар туну кун. (З. Диёр)*

ШАРТ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Шарт эргаш гаплар бош гапдан англашилган мазмуннинг қандай шарт-шароитда бажарилишини кўрсатади.

Шарт эргаш гапнинг асосий грамматик белгиси кесимининг шарт феъли орқали ифодаланишидир. Аммо бу белгигагина қараб, маълум гап қурилмаларини шарт эргаш гап деб ҳукм чиқариб бўлмайди, чунки шарт феъли бошқа эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин. Масалан: 1) пайт эргаш гап: *Бир кун Сиддиқжон мактабдан келса, укаларى боғда иш бошлаб юборишибди. (Ҳ. Назир)* 2) мақсад эргаш гап: *Далага сув киритсам, Яинатсам деб юрт ерин, Тўкти пешона терин. (Газета)* 3) тўсиқсиз эргаш гап: *Подшо улган бўлса, замона доим тирик.* ва бошқалар.

Шунинг учун ҳам шарт эргаш гапни белгилашда эргаш гап қурилмасининг мазмунига, таркибидаги бўлақларнинг маъносига диққат этиш зарур.

Шарт феъли бошқарган гап қурилмаларининг эргаш гап бўлиши учун таркибида ўз эгаси бўлиши шарт (бир таркибли шарт эргаш гаплар бундан мустаснодир), шундагина предикатив муносабат, ҳукм келиб чиқади. Таркибида эгаси бўлмаган, эгаси умумий бўлган қурилмалар шарт бирикмалар (шарт оборотлар ҳисобланади) Масалан: *..ўзингдан бир куйлак ортиқ йиртган кишининг сўзига қулоқ солсанг унинг насиҳатларини тингласанг, албатта одам бўласан. (С. А.) Душманга биргалашиб қарши турсак, ҳаммамиз ўлмасмиз, ёки тутқун бўлмасмиз. (С. А.) Пахта ишида қуруқ амалиёт билан иш кўрсанг, охир туртилсан, қоқилсан. (О.)*

Шарт эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин. От кесим бўлганда кесим шарт феъли шаклидаги бўлмағи боғламаси билан бирикади: *Бас, яхшилик қилмоқ керак: Элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур (О.)* Агар бизни рўёбга чиқарадиган йўл шу бўлса — бошла, ука, этагингни ушлиганимиз-ушлаган. (А. Қ.)

Шарт феъли мантиқий жиҳатдан келаси замонни ифодалайди. У ҳар вақт бош гап кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатдан олдин рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бош гапнинг кесими келаси ёки ҳозирги-келаси замонда бўлади ёки буйруқ майли орқали ифодаланади. Албатта, бош гапнинг кесими ўтган замонда бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда ҳам бош ва шарт эргаш гап орасидаги чегара сақланади: ўтган замонда шарт эргаш гапдан англашилган ҳаракатдан сўнггина

бош гапдаги мазмун рўй бергани ифодаланади: *Борди-ю бирон қарол қарзинц бирор йўл топиб туласа, бой яна бирон туҳмат билан уни иккинчи бор қарздор қилар экан.* (С. А.)

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда доимо бўлиб турадиган ёки бўлиши мумкин бўлган ҳаракат-ҳолатлар тўғрисида фикр юритилгани учун ҳам, кўп мақоллар, афоризмлар, фразеологик бирликлар шу хил қўшма гаплар шаклида тузилади.

Шарт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг бажарилиши реал бўлиши ёки реал бўлмаслиги мумкин. Шарт эргаш гапнинг реал ҳолатида эргаш гапда бош гапдан аң лашплаган мазмуннинг рўй бериши учун шарт-шароитнинг реал экани кўрсатилади: *Тукилса манглай теринг, унумли булар еринг.* (Мақол) *Агар улар душман қўлига асир тушган бўлсалар, мен уларни озод этаман.* (Я.)

Ирреал шарт ифодаловчи шарт эргаш ва бош гапларнинг кесими таркибида эди феъли иштирок этади (эди феъли шарт эргаш гапда талаффузга кўра -йди шаклини, бош гапда -ди шаклини олиш мумкин): *Агар дунёнинг нариги бурчига сизни опичлаб боришга тўғри келсайди, мен севина-севина бажарардим.* (О.) *Агар командирларнинг ҳаммаси шундай бўлса, эди, иш бошқача тус оларди.* (О.)

Шарт эргаш гапдаги ирреаллик ўтган замон сифатдоши орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Бунда ўрин-пайт келишиги шакли -да билан бириккан сифатдош шарт эргаш гап кесими бўлиб келади: *Агар сўз Ойқиз устида бўлмаганда, эҳтимол, у кулги билан ёки ҳазил билан жавоб қайтара оларди.* (Ш. Р.)

Кесими ирреал шарт эргаш гап шаклидаги эргаш гаплар баъзан мазмунан ирреалликни ифодаламайди, бундай эргаш гапларда воқеа, ҳодиса рўй беради, демак, шарт реал бўлади: *Агар бу ердан аскарлар кўчирилмаганда эди, қишлоқ шунчалик таллифот кўрмас эди. Тезроқ бу маросимларни тугай қолса эди, менинг ҳам оғзимга овқат тегар эди.* (П. Т.)

Шарт эргаш гап ўзининг асосий мазмунидан ташқари, айрим ўринларда қуйидаги мазмун оттенкаларини ҳам ифодалайди:

1. Пайт мазмуни. Айрим шарт эргаш гапларда пайт мазмуни ҳам бўлади, бу хил конструкцияларни пайт эргаш гап қурилмалари билан алмаштириш ҳам мумкин: *Ёз келса, битта асбобни олиб, бошқа юртларга иш қидириб кетар эди.* (П. Т.)

Пайт мазмунини таъкидлаш учун бош гапнинг бошланишида у вақт (-да), унда лексик элементлари қўлланади — ... *хўжайин ўртага тушса, у вақт иш силлиқ бўлиб чиқса керак* ... (О.) ... *ғоят иложсиз қолган бўлсанг, у вақт сенг муҳтожлик ва зарурият панжасидан халос этмоққа тайёрман* (О.) *Олти ой қор ёмғир ёғса, қиш қишлигини қилса, у вақтда деҳқон ердан бир нарса ундириб олади.* (С. А.) *Агар ўрталарингизда бирортангиз заррача кўрқоқлик қилсангиз, жанг майдонидан қочсангиз, унда сизга лағнат ўқиймиз.* (Я.)

Шарт эргаш гапдаги пайт мазмуни эргашган гап кесимининг сифатдош орқали ифодаланиши билан ҳам англашилади: *Қўлинг-*

дан бир иш келмаганидан кейин, гапирдинг нима-ю, гапирма-
бинг нима. (М. А.)

2 Истак мазмуни. Шарт эргаш гапдаги истак мазму-
ни бош ва эргаш гапнинг кесими шаклидан ва умумий кон-
текстдан англашилади. Бунда бош гап кесими -р шаклли си-
фатдош ва эргаш гап кесими буйруқ ёки истак феъли шаклида
бўлади: *Хур ҳаёт бундан гўзал бўлсин десанг, Янги ер оч, ул-
кани гулбоғ қил. (Я.) Ёз келса, тоққа чиқардик.*

3. Тахмин мазмуни. Эргаш гапдаги тахмин мазмуни қўш-
ма гапнинг умумий мазмунидан келиб чиқади: *Битта-яримта
хуштор булса, у билан бирга вақт ғаниматда бирон шахар-
га қочиб қолдим.* (О.)

4. Сабаб-натижа мазмуни. Шарт эргаш гап мазмуни
бош гап мазмуни учун сабаб бўлади: *„Хўп, майли, одам бў-
лишни истамас экан, борсин, мулла-пулла бўлсин“* деб уни
ўқишга қўйдим. (С. А.) *Марасул, менга қара, агар Насибани
ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар экансан, сендай жия-
ним йўқ.* (А. Қ.) *Модомики, йигитларга сафари йўли очилиб-
ди, улар ўт кечиб, сув кечиб, қон ичида сузганда, мўсафид-
ларнинг ҳузур-ҳаловат қидириши инсофдан эмас.* (О.) *Унинг
отини олиб кетдим, уни умрбод эсдан чиқармайди. Борди ю,
ҳеч нима чиқмади, унда кейинроқ ишончли одамдан юбораман
(О.) Ҳаммамизнинг жонимиз қил устида турибди. Қилинғиз
бугун узилмадим — хурсанд бўлинг! — дея юпатди Асқар
полвон.* (О.)

5. Қиёслаш мазмуни. Айрим шарт эргаш гапларда қиёс-
лаш маъноси ҳам бўлади. Бунда эргаш ва бош гапнинг умумий
мазмуни ёки айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёс-
ланиши мумкин: *Сен менинг хотиним бўлсанг, мени хотин
оладиган ўғил бола қилиб туққан онам ўша ерда демайсан-
ми?* (А. Қ.) *Ери бўлса, улови йўқ.* (О.)

6. Изоҳ мазмуни. Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг шун-
дай турлари ҳам борки, уларда бош гапдан англашилган мазмун
эргаш гапда ифодаланган мазмунга изоҳ беради. Бу ҳолда бош
гап таркибида эргаш гап мазмунига тенг келувчи олмош — бу,
уни каби қўлланади: *Агар борди-ю, ўлиб қолса-чи, буни худ-
додан, касалнинг ажали етганидан ёки касалнинг эшонга бўл-
ган ихлосининг сустигидан ва унинг „шаккок“ лигидан деб
ҳисоблайдилар.* (С. А.)

Баъзан бу хил гап қурилмаларининг бош гапи бир составли
гап бўлиб, одатда, *бас, майли, хўп, яхши, ёмон, арзийди* каби
сўзлар орқали ифодаланади (эргаш гап мантиқ жиҳатдан эга ва-
зифасида келади): *Ибн Синога касалнинг жони чиқмаган бўл-
са, бас экан . . .* (О.) *Қорни тўқ, эгни бутун бўлса, бас.* (О.)
Янглишсангиз, майли, лекин ёлғон гапирманг. (А. Қ.) *Дадам-
га, Йўлчанга яхши қараса, майли-я.* (О.) *Ишонсангиз — хул,
ишонмасангиз гуноҳсизлигимни кейин биларсиз . . .* (О.) *Қи-
зим Гулнор шундай оилага тушса, ёмонми? (О.)*

Кўпинча, эргаш гапдаги шарт маъносини янада таъкидлаш учун *агар, гар, башарти, борди-ю, мабодо, модомики, кошки* каби ёрдамчилар келади:

Модомики, бизда шундай кўз пайдо бўлибдим. Бу сафар пайқаганимиздан бир нарса чиқмаса, янаги сафар пайқаганимиздан чиқади. (А. Қ.)—Золимларни ер ютади, ютмаса, зўрлаб, ниғизлаб ютдирамиз! (О.)

Шарт эргаш гап, асосан, бош гапдан олдин келади. Агар эргаш гап қўшимча изоҳ мазмунида бўлса, бош гапдаги бирор бўлакка алоҳида аҳамият бериш зарур бўлса, эргаш гап бош гапнинг ана шундай бўлагидан сўнг, бош гап орасида келади: *Бунақа гап, трактор келса, зиён қиладиган одамдан чиқади. (А. Қ.)*

Бу қўшма гапда шарт эргаш гап эгадан сўнг келиб, эгага қўшимча изоҳ беради, унинг маъносини бўрттириб, ажратиб ифодалайди. Қуйида эргаш гап бош гапнинг кесимидан сўнг келиб, уни изоҳлайди: *Юрагимга теккан бўлур, ёв тегса сенга. (Х. П.) Буми, бунда калла бўлса экан, пушаймон бўлса! (А. Қ.)*

Ҳар қандай шарт феъли шакли шарт эргаш гапнинг кесими бўлавермайди; бу шакл баъзан кириш гапнинг кесими, кириш бўлак ёки маъно кучайтирувчи юклама, боғловчи ва бошқа вазифаларда келиши мумкин.

Масалан, *бўлса, бўлмаса, йўқса, нега десанг*—боғловчи: *шундай, бўлса-да, ҳеч бўлмаса, жуда бўлмаса*—кириш бирикма, *ким бўлса ҳам, ер ёрилса-ю, ерга кирса*—фразеологик бирикма; *янглишимасам, менга қолса*—кириш гап; *сен бўлсанг, келмадинг, Салимани олсак, келмади*—юклама вазифасида келади. Баъзан шарт феъли кесим таркибига киришиб кетади: *қилса қилсин, боқса бўлмас, деса бўлади*.

МАҚСАД ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Бош гапдан англашилган мазмуннинг нима учун, нима мақсадда рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гаплар-мақсад эргаш гаплар ҳисобланади.

Мақсад эргаш гап бош гапнинг ёлғиз кесимидан ёки кесим гуруҳидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусият нима мақсадда рўй беришини ёки рўй бермаслигини англатади.

Эргаш гап кўпинча бош гапнинг кесим гуруҳига боғланади, чунки эргаш гап кесим ва унга боғлиқ бўлакларнинг рўй бериш мақсадини ифодалайди: *Ҳосил яна мўл бўлсин деб, дўстларим, селитрани кўп беришни кўзладим. (Журн.) Одам ақли, одамнинг кучи, яхшиликка қилсин деб хизмат, Ер экувчи, пўлат қуювчи, ободликка сарф этсин кучин. (С. Назар) У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун, дадасига жеркиброқ «юринг» деди. (А. Қ.)*

Мақсад эргаш гап бош гап билан *деб, токи* боғловчилари ёки *учун* кўмакчиси орқали боғланади.

Мақсад эргаш гапнинг кесими, одатда, буйруқ ёки шарт феъл майллари, келаси замон феъли орқали ифодаланади. Бунинг са-

баби шуки, мазмунан мақсад ифодаловчи эргаш гап бош гапдан , англашилган мазмун рўй бергандан сўнг юзага чиқиши зарур бўлади.

Бош гапга боғланиш усулига кўра, мақсад эргаш гапнинг қуидаги турлари бор:

1. Мақсад эргаш гап боғловчи вазифасидаги *деб* равишдоши орқали бош гапга боғланиб келади. Бунда эргаш гап кўчирма гап шаклида бўлади.

Деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапларнинг кесими, одатда, буйруқ-истак майли шаклида бўлади. Буйруқ-истак майли, кўпинча, учинчи шахсда, баъзан биринчи ва иккинчи шахсда бўлади. *Гул барглари учинди, Тушмайчи деб қўлингга.* (Х. О.) *Евга омон берма деб, ўғлим, юбордим жанга.* (Х. О.) *Юртимиз шойилар билан тўлсин деб, Озод, ҳур халқимиз шўйи кийсин деб, Топширдик ўн минглаб тоннадан пилла, Қўрганда рашк этар марварид, тилла.* (Ғ. Ғ.)

Мақсад эргаш гапнинг кесими шарт феъли шаклида бўлади. Бу ҳолатда эргаш гапдан орзу-истак, мақсад мазмуни англашилиб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат қандай орзу-умид, мақсадлар билан вужудга келишини кўрсатади: *Элдан олсам деб раҳмат, ишлади-чекди заҳмат.* (Газ.) *Далага сув киритсам, Яшнатсам деб юрт ерин, Тўкди пешона терин.* (Газ.) *Теварак-атрофни кўриб шояд баҳри очилса деб, касал отасини далага олиб чиқди.*

Мақсад эргаш гапнинг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади; бу феъл, одатда, ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади: *Мен болалик чоғимда қуш боласини оламан деб, чинорга чиқдим.* (О.) *Ҳозир мен пул олиб келаман деб, ҳужрага қараб югурдим.* (С. А.)

Мақсад эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошнинг бўлишли ёки бўлишсиз шакли билан ифодаланиши мумкин. Бу ҳолатда келаси замонда рўй бериши мумкин бўлган воқеа, ҳодисалар тўғрисида фикр юритилади. Келаси замонга онд воқеанинг рўй бериш ёки бермаслиги қатъий қилиб қўйилмайди: *Ўғлимга тегмаса, ўртоқларига тегар деб, халта-халта майиз, туршак юбордим.* (О.)

2. Мақсад эргаш гап бош гапга *учун* кўмакчиси орқали боғланади, эргаш гапнинг кесими буйруқ феълининг учинчи шахс шаклида бўлади. Бу хил мақсад эргаш гапларда сабаб мазмуни ҳам бор.

Мақсад эргаш гапнинг бу турида кесим буйруқ-истак майли билан ифодаланган феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлади. От кесим бўлганда, буйруқ феълининг учинчи шахс шаклидаги *булмақ* боғламаси билан бирикиб келади: *Қаландаров сўзни айлан-тириб, ўз ўринида қолишга хоҳиш билдириб қўймасин учун, Саида яна унинг сўзини оғзидан олди.* (А. Қ.) *Маҳсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мумли ёпишқоқ ипни ҳар қатимда бармоқлари билан қир-қир тортиб қўяди.* (О.)

Учун кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими эгалик аффиксини олган ҳаракат номн ёки ҳозирги-

келаси замон сифатдош шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Нурида шубҳа қолдирмаслик учун, ўзининг Йўлчига бўлган муносабатини бирон ҳаракат билан билдирмасликка тиришди. (О.) Пахта тезроқ етилиши учун, ўғитни кўпроқ солиш керак.*

Мақсад эргаш гап бош гапга токи боғловчиси ёрдами билан бирикади. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, токи боғловчиси билан бошланади: *Ўтти ловуллатинг, токи батамом қуйдирсин, кул қилсин душманимизни. (Журн.) Ўз оиласи қучоғига қайтмоқчи бўлса, бунга маъқул бир сабаб кўрсатиши керак. Токи ота-онаси ва акалари унинг бу қилиғини маъқул кўра билсинлар. (О.) Яшираман ёвуз илочни юрагимга, токи кўрмасин дуйманларим ҳасрат кулгисин. (О.)*

ТЎСИҚСИЗ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмунга нимадир тўсиқ бўлишини ифодалайди, аммо эргаш гаптаги ҳаракат-ҳолат, белги-хусусият бош гаптаги иш-ҳаракат, ҳолат, мақсаднинг юзага чиқишига монелик қилса ҳам, бош гаптаги мазмун вужудга келаверади, эргаш гапдан англашилган мазмун кутилган натижага олиб келмайди: *Маруся қиз бўлса-да, аммо юрагида ўнга эркакнинг ўти бор. (О.) Менда ўқиш истаги қанча зўр бўлса-да, отамнинг ўқиш тўғрисида қилган васияти билан бу истақ ортган бўлса ҳам, у вақтдаги шароитга кўра, бу истақ кўзимга бир ҳаёли маҳолдай бўлиб кўринарди. (С. А.)*

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг қисмлари мазмунан анча мустақил бўлади, шунинг учун ҳам уларнинг орасида зидловчи боғловчилар ҳам ишлатади. Шунга кўра, улар боғланган қўшма гапга ҳам ўхшайди. Аммо эргаш гап кесимларининг тобе шаклда бўлиши билан ва бош гапга мазмунан тобе бўлган фикрни ифодалашни билан боғланган қўшма гаплардан ажралиб туради.

Эргаш гапнинг кесими, асосан, шарт феъли ёки сифатдош орқали ифодаланади. Бундай ҳолда эргаш гапни бош гапга боғлаш учун юклама ва кўмакчилар қўлланади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда қуйидагича мазмун муносабатлари ифодаланади:

Соф тўсиқсизлик мазмуни эргаш гап кесими таркибида ҳам ёки -да воситаларини қўллаш йўли билан ифодаланади; ҳам аслида боғловчи бўлиб, тўсиқсиз эргаш гап кесими таркибида юклама вазифасини ўтайди (бу юклама жонли талаффуз таъсирида баъзан -ям шаклини олади):—*Хўп, юринлар, ишим зарур бўлса ҳам, аввал сизларни ўз қисмларингизга юборай... (О.)*, —*Кўкда момақалдироқ тинмасаям, пича-пича ухлаб олдик,—деди Асқар полвон салмонланиб. (О.)*

Эргаш гап мазмунини кучайтириш учун кесими таркибига-ки боғловчиси қўшилади ёки эргаш гап таркибида қанча, қандай каби нисбий олмошлар бўлади: *Она рози—унинг тунлари ўтса ҳам-ки уйқусиз, бедор, Истаги шу: унинг дилбанди, Тинч ухласин, топ-*

масин озор. (Г. Нуруллаева)... *Ҳолбуки, сипоҳигарчилик қанча кичик, шогирдпешалик даражасида бўлса ҳам, ҳақиқатда бир нав гадоликдан бошқа нарса эмас.* (С. А.)

Тўсиқсиз эргаш гаплар -ки боғловчиси ёрдами билан ҳам бош гапга боғланади; бу ҳолда эргаш гап кесими такрорланиб, биринчи қисми шарт феъли, иккинчи қисми аниқлик феъли орқали ифодаланади ёки аниқлик феълининг ўзи бўлади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди.* (А. Қ.)

Кесими (и)ш шаклли ҳаракат номи бўлиб, қарамай кўмакчиси билан бириккан эргаш гапларда ҳам тўсиқсизлик мазмуни ифодаланади: *Мўмин Мирзонинг йигитлари катта ғайрат кўрсатишларига қарамай, душман сон жиҳатдан кўп бўлгани учун бостириб кела бошлади.* (О.) *Ҳаво туманли ва ним қоронғи бўлишига қарамай, махорка тутунини ерга пуфлаб, кейин, сирни ичига сиғдира олмади шекилли, Бектемир томон энгашиб деди.* (О.) *Алалхусус қаттиқ ярадорлар, ҳамширалар ёлғиз уларга парвона бўлишларига қарамай, инграшар, ялинишар, йиқила-қўпа уринишарди..* (О.)

Тўсиқсиз эргаш гап пайт муносабатини ифодалаш ва эргаш гап кесими сифатдош шаклида бўлиши мумкин. Бунда эргаш гап кесими ўтган замон сифатдоши шаклида бўлиб, -да қўшимчаси ва ҳам воситаси ёрдами билан бош гапга боғланади: *Ҳатто кун оққанда ҳам..., узоқ бир ерда қимирламай тургандай бўлиб кўрилади.* (Керб.) *Бу ҳақда Носиров гапирган, бу далилни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган эди, ҳозир ниҳоятда дарғазаб бўлди.* (А. Қ.)

Бу хил тўсиқсиз эргаш гапларни пайт эргаш гаплардан фарқламақ зарур. Эргаш гапнинг бу турида пайт мазмунигина эмас, тўсиқсизлик мазмун муносабати ҳам ифодаланади.

Баъзан тўсиқсиз эргаш гапларда шарт мазмун оттенкаси ҳам бўлади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланади ва бош гапга синтетик усул билан боғланади: *Қуёш яширинган бўлса-да, кундузнинг ёруғи ҳали тамом сўнмаган эди.* (О.)

Эргаш гап таркибида хоҳ боғловчисининг қўлланиши тўсиқсизлик мазмунини кучайтиради:—*Чуварадан мақсад гўшт ейиш, —деб жавоб беришга киришди,—одам хоҳ сипоҳигарчилик қилса, хоҳ эшонлик ва дуохонлик, мақсади: меҳнатсиз бир бурда нон топиб, қорнини тўйғизмоқдир.* (С. А.)

Айрим тўсиқсиз эргаш гапларда қиёс л а ш мазмуни бўлади: эргаш ва бош гапдаги мазмун бир-бирига қиёсланади, аммо эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат бўлишига қарамай, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат рўй бериши ифодаланади. Бу хил тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими сифатдошдан бўлиб, бош гапга боғловчи вазифасидаги ҳолда ёки тақдирда сўзлари ёрдами билан боғланади: *Қаландаров уни, ҳамшира тургани ҳолда, бир касални туманга элтиб қўйишга мажбур қилибди.* (А. Қ.) *Қаландаровга дарров учраш,*

қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳлидан тушириш—қарорини бекор қилдиришига эришилмаган тақдирда, вақтинча тўхтатиш зарур эди. (А. Қ.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг бу тури билан боғловчиси ёрдами билан ҳам бош гапга боғланади, бунда эргаш гапнинг кесими сифатдошдан бўлади: *Пиёз яхши бўлгани билан, нархи арзон, Сотилмасдан чорбозорда бўпти сарсон.* (Ғ. Ғ.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг мазмуни билан бош гап орасидаги зидлик, номувофиқлик мазмуни уларнинг кесимларида ҳам англашилади:

1. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишсиз, бош гап кесими бўлишли шаклда: *Гаплар эшитилмаса ҳам, мартенчилар бир-бирини англаар...* (Асқ. М.) *Ашир Ортиқ айтган гапларга чуқур тушуниб етмаса-да, ҳақиқат ва ҳақсизлик тўғрисидаги тушунча унинг миясини ёриб ўтгандай бўлди.* (Керб.)

2. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишли, бош гап кесими бўлишсиз: *Куз охирлашиб, қиш яқинлашган бўлса ҳам, Бухоро музофотининг қуруқ ҳавосида ҳали ёғингарчилик бошланмаган эди.* (С. А.) *Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғи ҳали тамом сўнмаган эди.* (О.)

3. Айрим ҳолларда тўсиқсиз эргаш гапнинг ҳам, бош гапнинг ҳам кесими бўлишсиз шаклда келиши мумкин: *Она ҳар қанча қистамасин, Уктам тонг отгандан сўнг қалин, юмшоқ тўшакда талтайиб ётгиси келмади.* (О.)

4. Тўсиқсиз эргаш гап ва бош гап кесимининг бўлишли шакли ҳам учрайди: *Қўйинг, майли, алар билгунча қилсин, зулм чақмоқлари, майли, чақилсин, Ёвузлик денгизи, майли қутурсин, Ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсин, Муқаррар, оқибат бизнингча бўлғай.* (У. ва И. Сул.)

Кесимлари бир хил шаклда бўлган гап қурилмаларида тўсиқсизлик мазмуни айрим гап бўлақларининг маъносини ва гапларнинг умумий мазмунини бир-бирига зид қўйиш, қиёслаш орқали ифодаланади.

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг таркибида *агар, агарчи, гарчанд, гарчи, мабодо* каби воситалар бўлиши мумкин. Бу воситалар эргаш гапни бош гапга боғлаш билан бирга, эргаш ва бош гап мазмунини бир-бирига кескин зид қўйиш, қиёслаш учун хизмат қилади: *Гарчанд тўп бошини узган бўлса ҳам, барг ёзиб шивирлаб турарди қайин.* (Ҳ. Ғ.) *Гарчи бу ҳақда ҳеч ким гапирмаса ҳам, барибир ҳаммаларининг руҳини ҳукмрон бир фикр чулғаб олган эди.* (П. Т.)

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг мазмуни бош гапдаги мазмунга зид эканлигини янада таъкидлаш учун, бош гап *аммо, лекин, бироқ, фақат, барибир, ҳар ҳолда* ва бошқа ёрдамчилар билан бошланади: *Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, барибир кўпга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди.* (А. Қ.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг ўрни асосан бош гапдан олдин бўла-

ди. Баъзан тўсиқсиз эргаш гап бош гапдан сўнг ёки унинг орасида келади. Бу ҳолатда тўсиқсиз эргаш гап бош гапнинг айрим бўлагига боғланади, агар эргаш гап бош гапдан сўнг келса, унинг мазмуни сусаяди: *Йўлчи шу чоқда, қанча оқчаси бўлса ҳам, беришга тайёр эди. (О.). У олтимышларга бориб қолган, нимжон, юзи жуда буришган бўлса ҳам, товуши майин ва ёқимли бир кампир эди. (А. Қ.)* Бу ерда уни яхши хушлашмади, қанча уринган бўлса ҳам.

НАТИЖА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятнинг натижаси, ҳулосасини ифодалаган эргаш гаплар натижа эргаш гап бўлади. Бу хил эргаш гапларнинг бош гапидан сабаб мазмуни англашилади, эргаш гап шу сабабдан келиб чиқадиган натижани кўрсатади. Шунинг учун ҳам натижа эргаш гапнинг ўрни қатъий бўлиб, у ҳар вақт бош гапдан сўнг келади: *Туйнукдан шамол қайтариб ураётган тутун атрофни шундай ўраб олганки, узоқ вақт ҳеч нарсани кўра олмай турдим. (Асқ. М.)* У олти ёшидаёқ отасига шундай саволлар берар эдики, ота баъзан нима дейишини билмай қолар эди. (Журн.) Улар шунчалик кўп эдики, Мунис уларнинг қайси бирига қарашни ҳам билмай қолди. (З. Фатх.).

Натижа эргаш гапни бош гапга бириктириш учун бош гап кесимига қўшилиб келувчи -ки боғловчиси қўлланади. Шу билан бирга, бош ва эргаш гапни боғлаш учун бош гап таркибида *шу қадар, шу даражада, шундай, шунчалик, чунон, ниҳоят* каби кўрсатиш олмоши ҳамда боғловчи вазифасидаги сўзлар бўлади.

Натижа эргаш гап билан бош гап кесимларининг замон муносабатида мослик бўлади. Мазмунан эргаш гап натижа ифодалагани учун бош гапда ифодаланган ҳаракат ёки ҳолатдан сўнг рўй бериши зарур. Шунга қарамай, кўп ўринларда эргаш ва бош гапнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Аммо бу ҳолда ҳам эргаш ва бош гапнинг бир хил замонга оид кесимларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият турли вақтда бўлиши ифодаланади.

Бош гап таркибидаги нисбий олмошларнинг хусусиятига кўра, натижа эргаш гап икки хил мазмуни ифодалаши мумкин: 1) ҳолат, 2) миқдор-даража.

1. Бош гап таркибида *шундай, шундайин* олмошлари қўлланган ўринларда, эргаш гап бош гапдан англашилган маълум ҳолат ёки иш-ҳаракатнинг қандай бажарилиши, белги-хусусиятнинг қандай рўй бериши, қандай натижаларга олиб келганини кўрсатади: *Шу пайт лейтенантнинг юраги шундай қаттиқ урдик, унинг дуқиллаши ўзига аниқ эшитилиб турар эди. (З. Фатх.)* Шундай ишлайликки, халқ «Офарин!» десин. (Газ.) Қонга, ярага, инграшларга шундай одатланган эдиларки. уларни ҳеч нарса таажжублантирмасди. (О.)

2. Бош гап таркибида *шунча, шунчалик, шу қадар, чунон* олмошлари қўлланганда, эргаш гап бош гапдан англашилган ҳара-

кат ёки ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш миқдор-даражасининг натижасини ифодалайди: Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, авзои бадани келида туйилгандан қақшаётган бўлса ҳам, ўрнидан туриб ўтирди. (А. Қ.) У ҳалиги ғазални шу даражада ёқимли, шу даражада кўнгил эритувчи ҳазин овоз билан ўқирдики, кўзида ёш чарақлаб ўйнарди... (С. А.) Зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашша учса ваҳима бўлиб эшитилар эди. (А. Мух.)

Эргаш гапнинг мазмуни бош гапдан англашилган мазмуннинг натижаси, хулосаси эканлигини янада бўрттириброқ ифодалаш учун эргаш гаплар ҳатто, оқибатда, натижада, ниҳоят сўзлари билан бошланади: Замбаракнинг гумбирлашидан ҳайбатли бир гузиллаш ҳосил бўлдики, натижада бу ерда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмай қолди. (А. Қ.) Азимбой-хўжайин бойиб, хондай бўлиб кетган эди, у шу қадар зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр косаси тўлди, норозилик кучайди. (Ш. Р.)

Эргаш гаптаги натижа мазмуни бош гапта таркибидаги нисбий олмошлар аниқлаб келган сўзларнинг маъносига боғлиқ. Бунда: 1) натижа мазмуни бош гаптаги бирор предметнинг хусусияти билан боғланади. Бундай гап қурилмаларида олмош эргашиб келган сўз от бўлади: Бироқ у йил Бухоро музофотида шундай аҳвол юз бердики, ёлғиз отамнинг умиди ва бизнинг тинчлигимизгина эмас, у томондаги аҳолининг тинчлиги ва ҳаёти остинустун бўлди. (С. А.) Тун шу қадар ойдинки, ҳар бир Қўрақ равшан кўринар кўзга. (У.) Тун шу қадар ойдин эдики, Топиларди игна йўқолса. (У.)

2) эргаш гаптаги натижа мазмуни белги-хусусият маъноси билан боғланади. Бундай ҳолда олмош эргашиб келаётган сўз сифат, равиш, сон орқали ифодаланади: Шундай чиройли хат ёзиш керакки, ҳамшиша юрагига босиб юрсин, ҳар кун ўқисин. (О.) Қудрат бу воқеани генералга шундай яхши сўзлаб бердики, ўзи ҳам бунга ҳайрон қолди. (З. Фатх.) Шу пайт лейтенантнинг юраги шундай қаттиқ урдик, унинг дуқиллаши ўзига ҳам аниқ эшитилиб турар эди. (З. Фатх.)

3) натижа мазмуни ҳарақат-ҳолат ва унинг хусусияти билан боғланади. Бунда олмош эргашиб келаётган сўз феъл, ҳаракат номи ёки феълнинг турли шакллари бўлади. Бу хил натижа эргаш гапли қўшма гаплар кенг қўлланади: Амир Ҳайдар зулмини халққа шундай ўтказган эдики, ҳатто Регистон олдиндан ўтувчи ҳар бир отлиқ огдан тушиб, арк дарвозасига қараб таъзим қилиб ўтиши керак эди. (С. А.) Ҳар ҳолда отамнинг бу ясама эс-далиги ўз вақтида менга шундай таъсир қилган эдики, тирикчиликни ҳали ўрганмай туриб, насабпарастлик ва насаб устидан катталик қилишнинг аҳмоқларча бир ши эканини фаҳмлаган эдим. (С. А.)

Натижа эргаш гап тузилишига кўра аниқловчи ёки равиш эргаш гапларга ўхшайди. Натижа эргаш гапнинг аниқловчи эргаш гапдан фарқи шундаки, натижа эргаш гап бирор предметнинг ху-

сусияти ҳақида эмас, балки ундан келиб чиқадиган натижа ҳақида хабар беради.

Натижа эргаш гап равиш эргаш гапга ўхшаб бош гапдаги ҳаракат, хусусиятнинг қандай равишда бажарилишини эмас, балки шу ҳаракатдан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Қуйидаги натижа эргаш гапнинг мазмунига диққат қилинг: *Бизнинг тилимиз Навоийнинг созида улуғ қудрат ва муаззам оҳанг билан янградики, ҳаммамиз ҳайратда қолдик.* (О.)

Натижа эргаш гап тузилиши жиҳатидан анча эркин тузилади. Бош гап эса кўпинча йиғиқ ёки таркиби унча кенг бўлмаган гап шаклида бўлади.

РАВИШ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Равиш эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг қандай бажарилиши ёхуд белги-хусусиятнинг қай тарзда рўй беришини ифодалайди.

Равиш эргаш гапнинг кесими -(и) б шаклли равишдош орқали ифодаланиши билан характерланади. Аммо кесими бу хил равишдошдан ифодаланган ҳар қандай эргаш гап ҳам равиш эргаш гап бўла олмайди. Шу билан бирга кесими равишдош билан ифодаланган равиш эргаш гапларда сабаб-натижа ва пайт мазмун отенкалари ҳам ифодаланади. Бундай эргаш гап бирор сабабни, бош гап ва ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди ёки эргаш гапдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайтини кўрсатиш отенкаси бўлади: *Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тез тошиб, экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди.* (А. Қ.) *Арқоқ зуготаси қўлидан тушиб кетиб, ўралган ип хас-хашаклар устида чувалиб, булғаниб кетар эди.* (С. А.) *Оталик ҳислари уйғониб кетиб, Унга термуламан бахтиёр, мағрур.* (Т. П.) *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилиб, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди.* (А. Қ.)

Равиш эргаш гапнинг кесими қуйидаги сўз ва шакллар орқали ҳам ифодаланади:

1) эргаш гап кесими-ча, -дай/-дек воситалари билан ёки ҳолда, йўсинда каби боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бириккан сифатдош билан ифодаланади. Бу хил равиш эргаш гаплар бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади: *Каналдан сув ичадиган ўн бир жамоа хўжалиги бу қарорни муҳокама қилиб, об-ҳаво имконият берганча, бу ишни асосан қишда қилишга қарор қилди.* (А. Қ.) *Бола... кампир ўргатганча, дуо қилди.* (А. Қ.) *Шокир бош бўлган ҳолда, Сафарқулнинг бу изоҳидан қақиллашиб, завқланиб қулишдилар.* (С. А.) *Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қош паст, бир қош баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди...* (А. Қ.) *У, кўз ёшлари томоғига тиқилган ҳолда, ўзгарган овоз билан отини атаб гапирди.*

2) равиш эргаш гап деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланиб, кесими аниқлик ёки буйруқ феъли орқали ифодалана-

ди: *Кўкраклар ирга тегай-тегай деб, қанотларини қоқардилар.* Равиш эргаш гапларнинг бу тури бош гапга аналитик усул билан боғланади.

3) равиш эргаш гап бошгапга -ки боғловчиси ёрдами билан боғланиши мумкин. Бундай эргаш гапнинг бош гапи таркибида *шундай* олмоши бўлиб, эргаш гап мазмунан ўша олмошга тенг бўлади: *Менга шундай туюлардики, бу гувоҳнома фақат тинчлик тарафдорлари конференциясига қатнашиши ҳуқуқинигина эмас, балки каттароқ ва муҳимроқ ҳуқуқни ҳам беришга қодир.* (Жур.) — *Менга шундай туюладики, — деб бошлади бека уйда куймаланиб, — гўё бутун қишлоқда ҳаёт ўчган.* (О.) *Мен шундоқ гумон қилманки, ё болани ташлаб кетгани келган, ё нафақа сўрагани.* (А. Қ.)

Бу хил эргаш гаплар шаклан натижа эргаш гапга ҳам ўхшайди. Аммо бу ҳолатда эргаш гап бош гапнинг кесимидаан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг натижаси бўлмасдан, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат қандай тарзда рўй беришини кўрсатади. Бу хил эргаш гапларда баъзан ўхшатиш мазмуни ҳам бўлади. Бундай эргаш гаплар бош гапга аналитик усул билан боғланади. Равиш эргаш гапнинг бу тури бош гапдан сўнг келади.

Равиш эргаш гап, одатда, бош гапдан олдин келади. Баъзан жонли тилда, шеърятда эргаш гап бош гапдан кейин қўлланиши ҳам мумкин: *Ҳўл тупроқлар жимиб қуриydi, қирларда ҳовур кўтарилиб.* (А. У.)

ҚИЁС ЭРГАШ ГАПЛИ ҚЎШМА ГАПЛАР

Эргаш гапли қўшма гапларнинг шундай турлари борки, уларда эргаш гапдаги мазмунга қиёслаш орқали бош гапнинг мазмуни очилади. Эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятни бошқа бир воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларга қиёслаш орқали ифодаланиши мумкин.

Қиёс эргаш гапларда бош гапнинг мазмуни бошқа бир воқеа, ҳодисага қиёсланиши, қарама-қарши қўйилиши ёки бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг даражаси изоҳланиши мумкин. Бош гапнинг бу хусусиятлари эргаш гапдан англашилган мазмунга қиёслаш орқали очилади.

Эргаш гапли қўшма гапларнинг бу турида оҳангнинг роли катта бўлади. Эргаш гап биринчи ўринда келганда, оҳанг кўтарилади, эргаш гап бош гапдан сўнг келганда эса пасаяди. Ҳар икки гап орасида тўхтам бўлади. Эргаш ва бош гап составидаги маъноси изоҳланаётган асосий гап бўлакларига мантиқий урғу тушади.

Бу хил қўшма гапларни ташкил этган қисмлар қанча кенг составли бўлмасин, аниқ икки марказга бўлинади ва ана шу марказлар қиёсланади.

Қиёслаш мазмунини ифодалаган эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан қуйидаги турларга бўлинади:

1. Қиёслаш. Эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдан англашилган белги-хусусият эргаш гапдаги мазмунга таққослаш

орқали ифодаланади. Буида бир-бирига яқин икки ва ундан ортиқ ҳаракат-ҳолат, воқеа, ҳодиса қиёсланади. Қиёслаш орқали ҳаракат ёки ҳолатларнинг хусусиятлари, характери очилмайди, изоҳланмайди, балки қиёсланаётган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг ўхшашлиги, яқинлиги кўрсатилади.

Эргаш ва бош гапларнинг ўзаро боғланиш усулига кўра, эргаш гапнинг мазмун оттенкалари ҳам турлича бўлиши мумкин:

1) эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, чиқиш келишиги ва *кўра* кўмакчиси билан бириктири келади: *Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? (А. Қ.)*

Кўра кўмакчиси ўрнида боғловчи вазифасидаги ҳолда сўзи қўлланганда, бош ва эргаш гап орасида зидлаш, тўсиқсизлик мазмун турлари ифодаланади: *Қишлоқдаги бошқа дуохонлар бу шидан катта даромад олиб юрганлари ҳолда, бу «касбдан» қорни тўймаган Иброҳим хўжани, отам «фосиқи маҳрум» («фосиқлик билан машғул бўлиб, унинг «лаззатидан» ёлчимаган) деб атарди. (С. А.)*

2) эргаш гапнинг кесими ўрин-пайт келишиги шаклини олган сифатдош орқали ифодаланади:—*Майли,—деди Қаландаров мамнун бўлиб,—сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жовраб берсам нима қилти. (А. Қ.) Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни котиб қилиб юбораман деб ўтирибди! (А. Қ.)*

3) эргаш гапнинг кесими-*дек//дай* қўшимчасини олган сифатдош орқали ифодаланади. Бу хил эргаш гаплар ўхшатиш ва равиш эргаш гапларга яқин туриб, бундай эргаш гапларнинг мазмунини ҳам ўз ичига олади. Аммо бундай эргаш гаплардаги асосий мазмун бирор ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятни ўхшатиш эмас, қиёслашдир.

Қиёс эргаш гапнинг бу турида бўлиб ўтган ёки доимий бўладиган воқеа, ҳодисалар ёхуд мутлоқ ҳақиқат деб билинган тушунчалар ифодаланиб, бош гап мазмуни уларга қиёсланади, асосланади, икки гапдаги ҳаракат-ҳолат айна ҳодиса эканлиги тушунтирилади: *Милтигини тиззасига қўйиб, қуш мизгигандек, озгина мудраган Бектемир энкайган калласини бирдан кўтариб кўзларини очди. (О.) Кейин бир қадар жасурланиб, худди баъзан балиқ сувдан «шўп» этиб, бош чиқариб, яна ғойиб бўлганидек, бошини бир-икки марта кўтариб қўйган эди—каскасининг ёнидан визиллаб ўқ учди. (О.) Афанди ҳамма шовқин-сурон менинг чопоним устида экан деганидек, ҳозирги ғалва шавла туфайли экан.. (О.) «Қари келса, ошга, ёш келса, ишга» дегандек, Камол Уринбоев юкли машинадан сакраб тушди-ю, ўт ичига кирди. (О.)*

4) эргаш гапнинг кесими-*гунча* шаклли равишдош орқали ифодаланади: *Қўйдай бўлиб, минг йил яшагунча, Шердай бўлиб, бир кун яшамоқ афзал. (У.)*

II. У х ш а т и ш. Бош гапдан англашилган мазмун эргаш гапда ифодаланган мазмунига ўхшатиш орқали изоҳланади, харак-

терланади. Одатда, эргаш гап орқали ўхшатилаётган мазмун хаёлий воқеа, ҳодиса бўлади.

Ўхшатиш муносабатини ифодалаган эргаш гапларнинг шаклланиши ва бош гапга боғланиш усули қуйидагича:

1) Ўхшатиш эргаш гапнинг кесими сифатдошдан бўлиб *-дек/л-дай* қўшимчаларини олади. Бу типдаги эргаш гапларнинг ўрни уларнинг мантиқ қимматига ва бош гапнинг қандай бўлагига боғланишига қараб белгиланади: эргаш гапга аҳамият берилса ва эргаш гап бош гапдан англашилган умумий мазмунга тааллуқли бўлса, бош гапдан олдин келади, агар эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагига боғланса, унинг алоҳида мантиқ қиммати бўлмаса, бош гап орасида ёки ундан сўнг қўлланади.

Баъзан эргаш гапнинг кесими от кесим тарзида бўлади. Бунда *-дай/л-дек* аффикслари бевосита от кесимга боғланади ёки кесим юқоридаги аффиксларни олган *бўлмоқ* феъли билан бирикади: *Сиддиқжон қип-қизариб, худди фавқулодда бир нарса бордай, кўзанинг ичига қаради.* (А. Қ.)

Ўхшатиш эргаш гапни бош гапга боғлаш учун баъзан *гўё, худди* юкламалари қўлланади. Бундай эргаш гапда ўхшатиш мазмуни янада таъкидланади: *У, худди укаси ташқарида кутиб тургандек, қушдай учиб чиқди.* (О.)—*Тўрт юз одим—жазоб берди қозоқ жангчиси, гўё ўзи ўлаб чиққандай, иккиланмасдан.* (О.) *Чалқанча ётган, кўкраги қон, даҳшатли сурагда юзи оқарган, ранги ҳолсиз фашист бирдан бошини кўтарди—гўё ўлиб тирилгандай.* (О.)

Эргаш гапнинг сифатдош кесими *каби*, ёрдамчиси билан бириктириши мумкин: *Кучли денгиз тўлқини чўмилиувчини қирғоққа отгани каби, қандайдир зарбали тўлқин Бектемирни ердан узиб кетди.* (О.)

Эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали эмас, аниқлик феъли билан ифодаланиши мумкин. Бу ҳил эргаш гаплар бош гапдан сўнг келади ва мазмунан ҳамда оҳангда ўзинча анча мустақил бўлади: *Сен менга бахш этдинг кўркам бир ёшлик, Гўё қалбимда улғайди қуёшдай виҳор.* (Ж. Жаббор) *Кейин кўзголиши мушкул—гўё уларни ер тортади.* (О.)

2) эргаш гап бош гапга *шундай* олмоши ва *-ки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши мумкин. Бу ҳолда *-ки* боғловчисидан ташқари *гўё, худди* юкламалари ҳам иштирок этади: *Оппоқ нозик юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай.* (О.) *Кўкламчи кўкатлар ҳозир шундай жизғанаж бўлганки, гўё қуёш шуъласидан ловуллаб ёниб кетгундай.* (О.)

III. **М и қ д о р - д а р а ж а.** Миқдор-даража мазмунини ифодалаган эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай даражада, қанча миқдорда рўй бериши ёки бермаслигини англатиши мумкин.

Миқдор-даража эргаш гапда ва унинг бош гапида ифодаланган миқдор-даража бир хил бўлиб, у баробар даражада ортади

ёки камаяди, бу ҳол кесимларнинг маъносидан англашилиб туради.

Бунда миқдор-даража мазмувидаги эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, *сари* кўмакчиси билан бирикиб келади. Бу ҳил миқдор-даража эргаш гаплар ҳар вақт бош гапдан олдин келади: *Шамол зўрайиб, дарахтларни силкитган сари, баргларини осмонга пириллатиб учирган сари, биз севиначиз. (О.) Хат ҳам эскирган сари, маънисини қуюқлашади. (О.) Адолат туғруқхонадан чиқадиган вақт яқинлашган сари, худди борадиған жойи йўқ одамдай ташвиш тортар, биров унинг бола кўрганини таъна қилгандек ўнғайсизланарди (С. Маҳкамов).*

Сифатдош кесим таркибидаги *сари* кўмакчиси ўрнида унинг синоними—*сайин* кўмакчиси қўлланиши мумкин: *Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин, кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди. (А. Қ.) Асқар полвон узун мўйловлари ҳар бел урган сайин, жўхори попуғидай қилпираган Дубовга қаради... (О.)*

УМУМЛАШТИРУВЧИ-ИЗОҲ ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУЩМА ГАПЛАР

Эргаш гапларнинг шундай турлари борки, улар бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гап ўзаро нисбий олмошлар орқали бирикиб, эргаш гапнинг кесими шарт майли орқали ифодаланади. Демак, бундай эргаш гаплар бош гапга асосан лексик воситалар ва шарт майли орқали боғланади. Бу боғланиш икки томонлама бўлиб, боғловчи лексик воситалар ҳам эргаш гап, ҳам бош гап таркибида қўлланади.

Эргаш гапларини характерловчи нисбий олмошлар эргаш гап таркибида бўлади, бош гап, таркибида бу нисбий олмошга мос коррелятив сўз—олмош қўлланади. Кимнинг *кўнгли тўғри бўлса*, унинг *йўли ҳам тўғри бўлади. (Мақол)* Қайси киши *мақтанчоқ бўлса*, ўша *кишининг кўнгли ҳар вақт хижолатда бўлади. (Н.)* Макрлар *китобини ҳар ким қилса фош*, уни олқишлар *бутун коинот. (Ф. Ф.)* Қим *мени деса*, ким *отасининг кўнглини кўтараман деса*, шунини *юбораман. (Керб.)*

Эргаш гапларнинг таркибидаги нисбий олмошлар турли келишик шаклини олган ёки кўмакчи билан бириккан кимда-ким, ҳар ким, кимки (шахсларга нисбатан), нима (шахс бўлмаган предметларга нисбатан), қайси, қандай (белги-хусусиятларга нисбатан), қачон (пайтга нисбатан) қаер (ўринга нисбатан), қанча, неча (миқдор, даражага нисбатан) нисбий олмошлари қўлланади.

Бу нисбий олмошларга бош гап таркибида мувофиқ келувчи коррелятив олмошлар—турли келишикда бўлган ёки кўмакчи билан бириккан *у, ўша, ўзи, шу, шундай, шунда, шу ер, у ер, шунча* олмошлари бўлади.

Бош гап таркибидаги коррелятив сўзлар мазмуни ва услуб талаби билан ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Аммо бундай коррелятив сўз гапнинг умумий мазмуни орқали осонлик билан тикла-

ниши мумкин. Бундай ҳолда коррелятив сўзнинг маъноси аҳамиятли бўлмай, бутун диққат бош гап мазмунига қаратилади.

Эргаш ва бош гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар (нисбий олмош ва коррелятив сўз) кўпинча гап бошида, баъзан гап ўртасида ва охирида келади. Бу ҳол кўрсатилган воситаларнинг вазифаси, мантиқий урғуни қабул қилиш ёки қилмаслигига боғлиқ бўлади.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапларнинг ўзига хос мазмун хусусияти бўлади. Бу хил эргаш гапларда аниқ шахслар ёки тушунчалар устида фикр юритилмай, фикр умумлашган ҳолда ифодаланади. Шу билан бирга, бу хил гапларнинг изоҳлаш вазифаси ҳам бўлиб, бош гапдаги бирор бўлак ва у орқали бош гапнинг умумий мазмуни изоҳланади: *Ким жумлани бузиб гапирса, унинг фикри ҳам чалкаш бўлади. (Газ.) Кимки кўп меҳнат қилса, ўша кўп ҳақ олади. Шамол қайқдан келса, ёмғир ҳам ўша ёқдан келади. Мен қаерга борсам, сен менга ҳамроҳ бўлурсен. (О.)*

Бу хил эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги коррелятив сўзлар турли шакл ва вазифада (эга, кесим, иккинчи даражали бўлак) келиши мумкин.

Эргаш гапли қўшма гапнинг бу туридан англашилган мазмун умумга оид бўлиб, доимий ва одатдаги ҳаракат ёки ҳолат-белги-хусусиятлар ифодалангани учун ҳам, бош гапнинг кесими ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапнинг кесими асосан шарт феъли орқали ифодаланади. Бундай эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим бўлиши мумкин. От кесим бўлганда, у от, сифат, сон, олмош, равиш билан ифодаланади ва шарт феъли шаклидаги боғламани олади: *Кимки мард бўлса, пешона терлатиб овқат ейман, ишлаганимнинг ҳузурини ўзим кўраман деса, жамоа хўжалигига киради. (И. Р.) Кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша ўзади, дебди-да, дўстим... (О.)*

Айрим эргаш гапнинг кесими шарт феъли бўлмай, сифатдош, аниқлик феъли ёки тўлиқсиз феъл билан бириккан от кесим бўлиши мумкин. Бу ҳолат шарт мазмуни иккинчи ўрига ўтиб, ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятнинг ифодалаш, устун бўлганда рўй беради: *Кимки ҳар йили чигитни ернинг намига эрта экар экан, у мўл ҳосил олади. (Газ.) Буни ким билмас экан, у ҳаётда ҳеч нарса тушунмайди. (Газ.) Қаердаки тартиб бузилар экан, у ерда хўжалик катта зарар кўради. (Газ.) Қаерга кўз ташламанг, ҳар ерда тутун осмонга кўтарилади. (П. Т.)*

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гаплар мазмун вазифасига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

1. Шахслар ва уларнинг белги-хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши.

Бу ҳолда эргаш гап таркибидаги нисбий олмош *ким, ҳар ким, кимнинг, кимни, кимга, кимда, кимдан, ким билан, ким учун* ва бошқа шакллардан бўлади: мазмунни кучайтириш учун *кимки, кимда, ким* шакллари қўлланади, *ҳар ким* олмоши айириш маъносини ифодалайди. Эргаш гап таркибида эса, *у, ўша, ўзи* ва шу каби коррелятив сўзлар иштирок қилади: *Ким бировга қазир чоҳ, унга ўзи бўлар жо. (О.) Кимки ўз кўзини сийлашни истаса, бизнинг авлодларга бир назар солсин. (Ғ. Ғ.)*

Бу хил эргаш гайли қўшма гап таркибидаги нисбий олмош ва коррелятив сўзлар эга ёки тўлдирувчи вазифасини ўтайди.

II. Шахс бўлмаган предмет ва тушунчалар билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериши. Бундай эргаш гапларнинг таркибида *нима, нимаики* каби нисбий олмошлари қўлланиб, бош гап таркибида шу (*-ни,-га*), *ўша* коррелятив сўзлари иштирок этиши мумкин:—*Укамиз Салим,—деди Ҳакимбойвачча,—оғзига нима келса, шунини валдирайверади. (О.) Нима маслаҳат берилса, ўшани амалга ошир. (П. Т.)*..: *Дехқонлар нима деса, шу бўлади. (А. Қ.)*

III. Маълум предметларнинг белги-хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу хил қўшма гапларнинг эргаш гаплари таркибида *қайси, қандай* нисбий олмошлари, бош гап таркибида *шу, ўша, шундай* каби коррелятив сўзлар бўлади. Бош гап таркибидаги бу боғловчи сўзлар кўпинча аниқловчи ёки кесим вазифасида келади: *Кенжа ботир олдин қайси йўлдан кирган бўлса, яна шу йўл билан дарвозабоннинг олдига чиқди. (Эртак) У киши менга қандай бўлсалар, мен ҳам у кишига шундай... (А. Қ.) Тирикчилигимиз аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. (О.) Ўзингиз қайсидан бўлсангиз, биз ҳам ўшандан. (Керб.)*

IV. Маълум ўрин билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу ҳолда эргаш ва бош гап таркибидаги лексик воситалар қуйидагича бўлади:

а) эргаш гап таркибида *қаерда (қаердаки)* олмоши, бош гап таркибида эса, унга мос ҳолда, *шу ерда, шу ёқда, ўша ерда* коррелятив сўзлари мавжуд бўлиб, улар бош ва эргаш гапларни бири-бирига боғлаш вазифасини ўтайди.

Юқоридики кўрсатиб ўтилган олмошлар ёрдами билан боғланган эргаш гаплар бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг юзага чиқиш ёки чиқмаслик ўрнини кўрсатади: ... *Зулм қаерда бўлса, шу ерда ёндириш керак. (О.) Катта кема қаяққа юрса, кичик кема шу ёққа юради. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади (Мақол).*

б) эргаш гап таркибида *қаяқдан, қаердан*, бош гапда *шу ердан, у ердан* сўзлари келиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат ва белги-хусусиятнинг вужудга келиш ёки келмаслик ўрни қаердан бошланишини кўрсатади: *Шамол қаяқдан эсса, ёмғир ҳам шу ёқдан келади.*

в) эргаш гап таркибидаги *қайққа, қаерга* олмошлари, бош гапда *шу ерга, у ерга* сўзлари бўлиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг йўналиш ўрнини кўрсатади: *Болалигимда эшикма-эшик юрар эдим, қаерга борсам, ўша ерга келгинди бўлиб, болаларнинг ўйинига қўшила олмас эдим.* (А. Қ.)

Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган равиш яшириниши ҳам мумкин, бу ҳолда яширинган равиш контекстан аниқ англашилиб турган ўринларда рўй беради ва нутқий ихчамлик, услубий раволик учун хизмат қилади: *Мен қаерга борсам, мен сенга ҳамроҳ бўлурмен.* (О.) *Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, Таъмагир қўшинининг келур омади.* (Ғ. Ғ.)

V. Маълум пайт билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу ҳолатда эргаш гап таркибидаги *қачон, қачонки* олмошлари, бош гап таркибида *ўшанда, шунда, ўша пайт* каби коррелятив сўзлар иштирок қилади: *Дўкон қачон, очилган бўлса, ўшандан бошлаб у ердан хотин-халаж узилмайди.* Асқ. М.) *Қачон керак бўлсам, айт, югуриб келаман.* (А. Қ.)

Бош ва эргаш гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар пайт ҳоли вазифасини ўтайди.

VI. Маълум ҳолат билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг рўй бериши. Бунда эргаш гап таркибида *шундай* нисбий олмоши, бош гап таркибида *бундай, шундай* коррелятив сўзлари қўлланади. Қўшма гапни вужудга келтирувчи бу воситалар ҳол вазифасида келади: *Она тили болага... табиатни шундай тушунтирадики, уни ҳеч бир бошқа тил унга шундай тушунтириб бера олмайди.*

Бу хил эргаш гапни қўшма гапларда қиёслаш, чоғиштириш мазмуни англашилганда, эргаш гап биринчи ўринда бўлиб, унинг таркибида *қандай, шундай* каби нисбий олмошлар, бош гап таркибида эса *шундай, бундай* олмошлари қўлланади: *Мени, ака-укаларимни қандай тарбия қилган бўлсангиз, буни ҳам шундай тарбия қилиб ўстирасиз, бошқа гап йўқ.* (Ғ. Ғ.) *Қўп одамлар дуонинг, туморнинг кучига қандай ишонса, у ҳам тигнинг сеҳрли кучига шундай ишонар эди.* (О.)

VII. Маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилниши миқдор-даража си билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг рўй бериши.

Бу хил эргаш гапда ва унинг бош гапида ифодаланган миқдор-даража бир хил бўлиб, у баробар даражада ортади ёки камаяди—бу ҳол кесимларнинг мазмунидан англашилиб туради.

Миқдор-даража ифодаловчи эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бунда эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлиб, таркибида *қанча, қанчаки, қанчалик, нақадар* нисбий олмошлари, бош гапда эса унга мувофиқ равишда *шунча, шунчалик, шу қадар* олмошлари бўлади:

Миқдор-даража ифодаловчи эргаш гапни қўшма гаплар қуйидаги икки мазмун гуруҳига бўлинади:

1. Маълум ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг миқдори.

Бу хил мазмун ифодаланганда, эргаш гап таркибида *қанча*, *қанчаки* олмоши, бош гап таркибида *шунча* олмоши бўлади... *ер қанча кўп олинса, шунча арзон ва узоқ муҳлатга берилади...* (А. Қ.) *Турмуш қанча завқли бўлса, йиллар шунча тез ўтгандай туюлади.* (У.)

Бош гап таркибидаги нисбий олмош яшириниши ҳам мумкин: *Қиладирган ишингиз, мақсадингиз қанчаки улғувор бўлса, ғайратингиз қайнай беради.* (Р. Файз)

2. Қўшма гапда маълум бир ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг даражаси ифодаланади. Бу ҳолда эргаш гап шарт феъли формасида бўлиб, таркибида *нақадар* олмоши, бош гапда эса *шу қадар*, *шунча* олмошлари қўлланади: *Бу кунларда Сиддиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар хафа...* (А. Қ.)

Бош гап таркибидаги нисбий олмош қўлланмаслиги мумкин: *Баҳор кундузлари нақадар чиройли бўлса, кечалари ундан ҳам чиройлироқ бўлишга интилади.* (Ҳ. Шамс)

Баъзи миқдор-даража эргаш гапларнинг кесими шарт феъли формасида бўлиб, эргаш гап таркибида *қанчалик*, бош гап таркибида *шунчалик* олмошлари бўлади. Бу хил қўшма гапларда ҳам миқдор, ҳам даража мазмунлари ифодаланади: *Бола қанчалик катта бўлса, қизамиқ унга шунчалик енгил чиқади ва хатарсиз, ўтади.* (Журн.) *Ёзувчи озодлик курашига қанчалик яқин турган бўлса, ҳаётни шунчалик ҳаққоний ва чуқур акс эттиради.* (Журн.)

Бу хил қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги олмош бошқа сўз орқали ифодаланиши мумкин: *Холназарнинг хаёли қанчалик юқори парвоз қилса, Хўжам ҳам шунга қараб қанот қоқар эди.* (Керб.)

Юқоридаги мисолларда боғловчи лексик воситалар феъл кесимга боғланиб, ҳол вазифасида келади ёки кесим вазифасини ўтайди. Баъзан бу хил сўзлар отларга боғланиб, аниқловчи вазифасида келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг миқдор-даражаси эмас, предметнинг миқдори ҳақида фикр юритилади.

Масалан:... *ерни қанча муҳлат билан олинган бўлса, қарзини шу муҳлат ичида тўланади.* (А. Қ.) *Оламда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман, деб ҳам-ла қиларди.* (Ш. Р.)

БИР НЕЧА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

Эргаш гапли қўшма гаплар бирдан ортиқ эргаш гаплардан таркиб топиши ҳам мумкин. Бу эргаш гаплар бир турдаги ёки турли эргаш гаплардан иборат бўлади. Бир неча эргаш гапли қўшма гап қурилмалари кўпроқ ёзма нутққа оид бўлиб, турли хабарларда, тасвирларда қўлланади.

Қўшма гапни ташкил этган гаплар бош гапдан англашилган мазмунни турли томондан изоҳлайди, фикрни тўла ва мукамал ифодалашга хизмат қилади: *Қалбингда ётса ҳам бир дунё олам, Қаддинени букса ҳам олам-олам ғам, Бошингга айрилиқ солса ҳам соя, Кўнелинг ғаш бўлса ҳам бениҳоя, Сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, Юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли, Онажоқ кўзингдан оқизма кўп ёш. (У.) Кўкламни қанча шай кутсак, ризқимиз Шунчалар мўл бўлиб, яшнар бахтимиз. (Газ.)*

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар ҳам мазмунан, ҳам тўзлишига кўра, бир-бирига яқин туради, бир-бирига боғланиди, мазмун ва тўзлишида умумийлик бўлади, улар яхлит бир қурилмани ташкил этади.

Бир неча эргаш гапларнинг ўзаро ва бош гапга боғланиши икки хил бўлади. Баъзи ҳолларда эргаш гапларнинг ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида бош гапга боғлана олади, бошқа ўринларда эса эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғланмай, эргаш гап бошқа бир эргаш гапга боғланади, фақат сўнги эргаш гапгина бош гап билан муносабатга киришади. Шунга кўра, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади:

1. Биргалик эргашиш.
2. Кетма-кет эргашиш.

БИРГАЛИК ЭРГАШИШ

Қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғланса, бу хил эргашиш усули **б и р г а л и к** эргашиш ҳисобланади.

Бу хил эргашишни ташкил этган эргаш гаплар орасидаги мазмун муносабати икки хил бўлади. Баъзи эргаш гаплар орасида ўзаро мазмун боғлиқлиги, тобелик бўлмайди. Аммо бундай эргаш гаплар умумий бир фикрни ифодалайди, бир бош гапга боғланиб, уни турли томондан изоҳлайди: *Ут тушса ҳам, бўрон бўлса ҳам, ўз сўзидан чиқарди ҳар гал. (Шукрулло)*

Биргалик эргашиш билан бош гапга боғланган айрим эргаш гаплар орасида мазмунан боғлиқлик (тобелик эмас!) бўлади. Эргаш гапларнинг бири туширилса, фикр англашилмай қолади: *Онадан саккиз ёшида етим қолгач, ота ҳамма вақт командировкада юргани учун, опаси Надяни ўз бағрига олган эди. (О.) — Менинг отам қул бўлгани сабабли, агар қишлоққа борсам, оқсоқол томонидан тутулиб, қамалишим мумкин эмиш. (С. А.)*

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бир хил ёки турли эргаш гаплардан ташкил топиши мумкин. Шунга кўра, биргалик эргашиш икки турга бўлинади: 1) бир жинсли уюшиш, 2) турли жинсли уюшиш.

Б и р ж и н с л и у ю ш и ш бир хил эргаш гаплардан ташкил топиб, улар бош гапни бир томонлама изоҳласа, турли жинсли уюшиш турли эргаш гаплардан таркиб топади ва улар бош гапни турли томондан изоҳлайди.

Биргалик эргашишнинг бу турини ташкил этган эргаш гаплар бош гапни бир томондан изоҳлаб, маълум бир пайтда, кетма-кет, бир-бирига мувофиқ келган, бир-бири билан алмашинувчи ёки биринигина рўй бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларни ифодалайди. Бу хил эргаш гаплар умумий бир мазмунни ифодалашда хизмат қилади. Ҳатто бу хил эргаш гаплар тузилиш жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин бўлади.

Бир жинсли уюшишни кўпинча пайт, шарт, тўсиқсиз, сабаб ёки мақсад эргаш гаплар ташкил этади. Бош гапдан сўнг келувчи эрга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гапларнинг уюшиб келиши кам учрайди, шунингдек, равиш эргаш гаплар шаклига кўра, қиёслаш эргаш гап мазмунига кўра, биргалик эргашиш гап қурилмаларини ташкил этиши кам учрайди: *Чаманларни бўйлаб эсганда сабо, Ғунчалар тўлганиб очганда ҳабо, Боғларда барқ уриб очилганда гул, Ҳаёт ишқи билан сайраса булбул, Шафтоли, узумлар шарбатга тўлса, Кўк юлдузлар билан чароғон бўлса.* (У.) *Агар бўрон турса, тўсса йўлингни, Хорудлар ёпишса, узса қўлингни, Қумлар олов бўлиб кўйдирса агар, Йўлларингни тўсса азим дарёлар, Уйлаган ўйидан қайтарми дилинг, Сўйла; афсусини айтарми тилинг?* (О.) *Гарчи қопласа ҳам ўлкани ёнғин, Ёзган бўлса ҳамки ўлим қанотин, Гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат, Ёнган гулзорларда чопса ҳам отин, Мен баҳор қўшигин куйлайман дидил!* (У.) *Ёзнинг ўртасига бориб Ғўзалар гул қилсин деб, Қуёшдан нур, озиқ олиб Кўсақлар етилсин деб, Етилган олтин чаноқлар Ярқираб очилсин деб, Кичик оппоқ булутчалар Далага сочилсин деб, Қалби мамнун пахтакор.* (В. Инбер) *Одамларнинг диққатини шуларга жалб қилиши, кўникканларнинг мудраган фикрини ўйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг эҳтишига... озми-кўпми ўрнашиб қолган; чунки Қаландаров нима қилса, яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган.* (А. Қ.)

Бир жинсли уюшишни ташкил этган гапларнинг оҳанги ҳам бир-бирига яқин санаш оҳанги билан талаффуз этилади. Бу хил эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш усули ҳам бир хил бўлади. Баъзан эргаш гапни бош гапга боғловчи восита умумлашиб келиши мумкин (бундай ҳолат жуда кам ва айрим ўринлардагина учрайди): *Аммо саратон ойида «ижара бирор ижарадорнинг қўлида мустаҳкам бўлиб қолсин ва ижарадор далага чиқиб, ўз вақтида вақф ерларининг ҳосилидан вақф ҳақини ундира олсин» учун, қолми калон жаноблари бир кунни «фасх кунни» деб эълон қиладилар.* (С. А.)

Айрим ўринларда услуб ва мазмун талаби билан бир хил эргаш гапнинг турли шакллари қўлланади: *Шофиркомнинг эски руди биздан узоқ эмас, бизнинг ҳовли қишлоқ чеккасида бўлгани сабабли, олди очиқ ва рўд бўйидаги дарахтлар бизнинг дарвоза остидан кўриниб турарди. Шунинг учун мен экинзорлар орасидан юриб, бир зумда рўд бўйига етдим.* (С. А.)

Турли жинсли уюшишни ташкил этган қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар турли хил бўлиб, бош гапни турли то-

мондан изоҳлайдилар: бири бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатга зидликни ифодаласа, иккинчиси шу ҳаракат, ҳолатнинг қачон рўй беришини билдиради ва ҳоказо.

Бир жинсли ва турли жинсли уюшишнинг ўзаро фарқи яна шу ердаки, турли жинсли эргаш гаплар ўзаро ва бош гап билан зич мазмун муносабатига киришадилар, уларнинг ўрнини алмаштириш ёки бирортасини тушириб қолдириш умумий мазмунга таъсир этади, фикр англашилмай қолади. Бир жинсли уюшишда бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият, умумий мазмун бир томонлама изоҳланиб, тафсилоти билинади, мақсад тўлиқ ва ёрқин ифодаланади. Турли жинсли уюшишда эса бош гапдан англашилган мазмун кенг ва ҳар тарафлама изоҳланади. Бу хил эргаш гапларнинг оҳанги ҳам ўзгача бўлиб, эргаш гаплар турли хил оҳанг билан айтилади.

Турли жинсли уюшишни ташкил этган эргаш гаплар турли боғловчилар ёрдами билан бош гапга боғланади. Бу хил эргаш гаплар ўзаро кўпинча оҳанг ёрдами билан, агар эргаш гаплар орасида маълум бир мазмун муносабатини (бириктириш, айир-риш, зидлаш ва ҳоказо) ифодалаш зарур бўлса, тенг боғловчилар билан бирикади: *Биринчи марта ўз меҳнатимнинг қатнашиши билан тайёр бўлганиданми ёки ҳаддан ортиқ очикқанижданми, ҳар ҳолда, у кунги қўзқорин қовурдоғи, гўшт қовурдоғидан ҳам таъмирроқ туюлди. (С. А.) Раҳматилла, бир томондан юрагига фулғула тушиб ва бир томондан кўнглининг бир бурчида алланимадан бир умид пайдо бўлиб, вилоятга борди. (А. Қ.)*

Эргаш гапларнинг ўринлашиши гап турига ва мазмун қимматига боғлиқ бўлади.

Турли-жинсли уюшишни ташкил этган эргаш гапларнинг энг асосий, энг кўп қўлланадиган ўринлашиш тартиблари қуйидагича:

1) биринчи ўринда тўсиқсиз эргаш гап келиб, ундан сўнг пайт, шарт, сабаб ёки натижа ва бошқа эргаш гаплар жойлашади: *Сиддиқжон бунга диққат билан қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, одамлар тез-тез чапак чалганда; «Сўзи тамом бўлди, энди бошқа масалага ўтилади», деган ваҳм билан қулоғига гап кирмас эди. (А. Қ.) Агар синиқ ишиша бўлса ҳам, бировнинг мулк бўлса, хиёнат қилма. (Мақол) Қиш нақадар совуқ бўлса ҳам, мангу эмас, чунки ортида ёз бор. (С. Қудаш) Чирроғни ҳам ёқмай, эргасина ётиб олган бўлсалар ҳам, лекин ҳамма шу қадар ҳаяжон ичиди эдики, ҳеч ким ухлай олмади. Бўтабой ака бунинг сабабини ҳарчанд айтмоқчи бўлса ҳам, хотинининг гапи қулоғидан кетмай, сира тили айланмади. (А. Қ.)*

2) уюшишни ташкил этган гапларнинг биринчиси пайт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг мақсад, сабаб, шарт ёки равиш эргаш гаплар жойлашади: *Иш тамом бўлгач, болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар. (Ҳ. Назир) Йўлчи тўғрисида Нурунинг сўзларини эшитган ҳамон, олам чунинг кўзига қоронғилашди. Чунки у Нуруни билар эди, кўнглига келган ҳар бир*

орзуни вужудга чиқара билишига ишонар эди. (О.) Куз келгач, пахта режаси тўлса, катта тўй қиламиз. Қуёш қоқ тиккага келгач, ҳаво шундай исийдики, киши чидаб туриб бўлмайди. (М. Ибр.) Уч-тўрт йил ишлаганимдан кейин, хўжайиним, умри қисқа экан, ўлди. (О.)

3) уюшишни ташкил этган эргаш гапларнинг биринчиси шарт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг равиш, натижа, тўсиқсиз ёки пайт эргаш гаплар жойлашади: *Варракни ўраб олса лайлак, турналар, Кўнгил осмонга етиб, чиқарди ҳордиқ.* (А. У.) *Қаландаров бирон мажлисга кириб қолса, маърузачи қайси мавзуда гапирмасин, қўлини кўтариб, раис рухсат бермасданоқ, асосий масалага ҳеч алоқасиз, пойма-пой саволлар беришни севарди.* (А. Қ.)

Бир жийфли уюшиш усулида бош гапга боғланган эргаш гаплар асосан бош гапдан олдин келади. фақат турли жинсли уюшишда эргаш гаплар, характерига кўра, бош гапдан олдин ҳам, сўнг ҳам жойлаша олади. Одатда, сабаб, тўлдирувчи, эга, аниқловчи, натижа эргаш гапли қўшма гаплар иштирок этган қурилмаларда эргаш гаплар бош гапнинг ҳар икки томонида бўлади: *Одамлар нима деган бўлса, ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин, хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйиниб гапирди.* (А. Қ.) *Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тувишим ноқулай бўлиб қолади.* (А. Қ.) *Агар сен талаб қилмасанг ёки отам мени ўзи истаган бирор кишига бермоқчи бўлса, шуни билиб олки, мен ўзимни ўлдираман, деганда, тўғри қишлоқ имомининг олдига борган.* (С. А.)

Биргалик билан тузилган эргаш гаплар одатда бош гапнинг бир бўлагига боғланади. Баъзан эргаш гаплар бош гапнинг бир хил уюшиқ бўлакларига боғланиши мумкин. Қуйидаги мисолда эргаш гаплар бош гапнинг уюшган тўлдирувчисига боғланадилар: *Тўлаган ака қаерга бормасин, бинокорликдан сўз очишни, қандай мажлисда бўлмасин, шу тўғрида бирон масала қўйилишини хоҳлар эди.* (А. Қ.) *Агар борди-ю, «фарзи айн» ни билувчи бирон гувоҳ топилиб қолса, агар у гувоҳ мол эгаси билан қишлоқдош бўлса, даввогар билан «шериклик» туҳмати билан, агар чет қишлоқлардан бўлса, «сотқин гувоҳ» деган туҳмат билан қози томонидан рад этиларди.* (С. А.)

Бир неча эргаш гаплар бош гапнинг орасида келиши мумкин: *Қутилмаган чекиниш, атроф тинч бўлишига қарамай, гўё орқадан душман қуваётгандек, кишиларда қандайдир ортиқча ҳадиксираш, эҳтиёт, яширинган саросима туйғусини уйғотарди.* (О.)

КЕТМА-КЕТ ЭРГАШИШ

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг кетма-кет эргашиш усулида эргаш гаплар бевосита бош гапга боғланмасдан, бири иккинчисини изоҳлаб келади, иккинчи (ёки учинчи) эргаш гап ёлғиз ёки олдинги эргаш гаплар билан биргаликда бош гапга эр-

гашади. Шу сабабдан ҳам кетма-кет усулда боғланган эргаш гаплар ўзаро мазмунан жипс алоқада бўлади. Агар бирор эргаш гап туширилса, умумий мазмун, фикр англашилмай қолади. Шунинг учун ҳам кетма-кет эргашини эргаш гапларнинг ўрнини алмаштириб бўлмайди, эргаш гапларнинг ўрни қатъий бўлади.

Кетма-кет эргашини билан бош гапга боғланган эргаш гаплар асосан бош гапдан олдин келади.

Бунда эргаш гапларнинг жойлашиш тартиби қуйидагича:

1. Бир гуруҳ эргаш гапларнинг биринчиси, кўпинча, п а й т э р г а ш гап бўлиб, ундан сўнг тўсиқсиз, равиш, сабаб ёки мақсад каби эргаш гаплар келиши мумкин: *Жамолнинг синглисини ҳар кўрганда, гарчи юраги ўйнаса ҳам, бирон хушxabар умидида ўс-моқчилаб сўрагуси келади. (Р. Файз) Шу савол бошига келганда, кўзига тўсатдан Канизак кўриниб, Сиддиқжоннинг юраги ўйнаб кетди... (А. Қ.) Ёши улғайганда, уйланганидан, бош боласи мен эдим... (О.) Уғли Зуннунхўжага ичкўев бўлгандан кейин, ўрдак тухумини очган товўқдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қ.) Ақл бердим, ёв босганда, Ёнишга йўл топсин деб. (О.) Биз регистон майдони-га кирганимизда, ҳали кун оқармаган бўлса ҳам, Пояда жомиси ва Дорушишифо мадрасаси томлари одам билан лиқ тўлган бўлиб, майдоннинг жануб томонида икки-уч қатор томошабинлар тизилиб ўтирардилар. (С. А.)*

2. Эргаш гапларнинг биринчиси р а в и ш эргаш гап бўлиб, ундан кейин пайт, тўсиқсиз ёки шарт каби эргаш гаплар жойлашади: *Ёзининг кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинлаган бўлса ҳам, қуён ҳали ҳам кишининг бошидан олов қуйган каби куйдирар эди. (О.) Катта курашларда елкаси ёр ўнмай, халқнинг олқшишига сазовор бўлганда ҳам, бошини қуйи солиб, жимгина уйга қайтарди. (О.)*

3. Биринчи эргаш гап ш а р т эргаш гап бўлиб, ундан кейин пайт ёки мақсад эргаш гап келади: *Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман. (А. Қ.) Вилоят ёки туман тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун, Козимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди. (А. Қ.)*

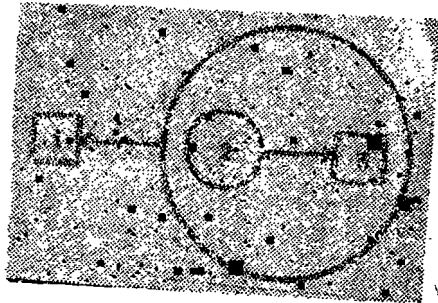
Одатда икки эргаш гап кетма-кет боғланади, уч эргаш гапнинг кетма-кет боғланиши кам учрайди.

Бу турдаги эргаш гапли қўшма гапларни қуйидаги чизма орқали кўрсатиш мумкин:

Кўпинча, кетма-кет эргашишни ташкил этган эргаш гаплар турли хил бўлиши мумкин. Бир хил, бир турдаги эргаш гаплардан таркиб топган кетма-кет эргашиш кам қўлланади, бундай эргаш гаплар асосан сабаб ёки шарт эргаш гаплар бўлади. Бунинг сабаби, сабаб эргаш гапнинг турли усулда тузилиши ва тузилиш жиҳатдан мустақил бўлиши бўлса, шарт эргаш гапларнинг ҳам мазмунан ва шаклан мустақил бўлишидадир. Баъзан пайт эргаш гап ҳам турли шаклларда қўлланиб, кетма-кет эргашиб келиши мумкин: *Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан совутгани учун, кўнглингизга бошқа гап келмасин деб, дардим ичимда юрар эди. (А. Қ.) Бу ипаклар узилиб кетса-ю, машина бошқараётган киши бунни сезмай қолса, бутун меҳнат зое кетади, маҳсулот брак бўлади. (Газ.) Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда, Саида деразадан Қозимбекни кўриб қолди. (А. Қ.)*

Бош гапдан сўнг келиб, кетма-кет алоқага киришган эргаш гаплар ўзига хос бир қурилмани ташкил этади. Бу хил қўшма гапларнинг эргаш гаплари ҳеч вақт мустақил равишда бош гапга боғланмайди. Иккинчи эргаш гап ҳар вақт бош гап шаклида бўлиб, биринчи эргаш гап учун бош гаплик вазифасини ўтайди. Сўнгра ҳар иккиси бирикиб, биринчи гап учун эргаш гаплик вазифасида бўладилар. Иккинчи гапга нисбатан бош гап бўлгани учун ҳам учинчи гап шаклан мустақил шаклда бўлади. Аммо учинчи гапнинг ҳам эргаш гап эканлигини биринчи бош гапнинг кесими таркибидаги боғловчилар ва боғловчи вазифасидаги воситалар ҳамда умумий мазмун муносабати кўрсатиб туради. Бу хил қўшма гаплар ёпиқ гап қурилмасини ташкил этади.

Масалан: *Шуни унутмайликки, агар тоғ этақларига қанча тез сув чиқарсак, шу баҳорнинг ўзидаёқ тоғларда яшовчи хонадонларни суғорилган ерларга шунча тез кўчирамиз. (Ш. Р.)*

Бу қўшма гап таркибидаги иккинчи гап ва учинчи гап биринчи гапга нисбатан тўлдирувчи эргаш гап бўлиб бирикади. Бу тўлдирувчи эргаш гапнинг ўзи ҳам эргаш гапли қўшма гапдан таркиб топади.

Бу хил қўшма гап қурилмаларининг иккинчи қисмини ташкил этган эргаш гапли қўшма гаплар биринчи қисм — асосий бош гап-

га нисбатан аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим, натижа ёки сабаб эргаш гап бўлиб бирикадилар: *Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шоҳнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур. (О.) Шунга айтмоқчи бўламанки, камбағал—нон деб бош кўтарса, бой муштумзўр қон деб тош кўтаради. (А. Қ.) Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизик устида текис саф тортиб турарди. (О.) Истак шуки, дўстлар бўлиб бахтиёр, Ҳамиша улансин байрамга—байрам. (Ғ. Ғ.).. мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров назарида, савлат-салобати, обрўйи аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириши ва бирон фикрни ўтказишидан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хошлаб қолди. (А. Қ.) Шу қадар севиндимки, агар ўша топда бирор киши суюнчи деб қолса, етти иқлимни икки қўлаб тутардим. (С. Анор.) Суҳбат чала қолди, лекин Саида бунга ўкинмади—унинг бошиқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки дарҳақиқат бутун рўзгорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилса-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириши осон эмас эди. (А. Қ.)*

Кетма-кет эргашиш усули билан иккидан ортиқ эргаш гаплар ҳам боғланиши мумкин: *У кунги чарчаш ва кечқурун тўйиб еган овқат мени шундай қаттиқ уйқууга толдирдикки, кун оқариб, отам онамга қандайдир бир воқеа тўғрисида ҳаяжон ва баланд овоз билан гапирётганда, зўрға уйғондим. (С. А.)*

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчисига нисбатан натижа эргаш гап бўлади: натижа эргаш гап кетма-кет боғланган иккита пайт эргаш гап ва уларнинг бош гапидан иборат.

Кетма-кет эргашиш йўли билан бош гапга боғланган эргаш гапларнинг ўзаро боғловчилар билан бирикиши кам учрайди: *Қаландаров ўз фикрида қолганлигини қарорда қайд этилишини талаб қилса-ю, масала шу кўйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади. (А. Қ.) У ҳозиргина ўртоғи Хадичанинг уйдан чиқиб, кўчада ҳеч ким бўлмаганидан ва сирпанчиқ лойда юриш қийинлигидан, юзини очиб, кўзларини ерга тикиб келар экан, қаршида келётган Йўлчига юзма-юз тўқнашган эди. (О.)*

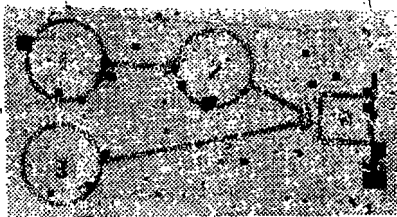
Асосий бош гапга нисбатан эргаш гап вазифасида келган қўшма гап одатда шарт, равиш, тўсиқсиз ёки пайт эргаш гапдан ташкил топади. Демак, биргалик эргашиш асосан турли тили эргаш гаплардан тузилади. Бу хил гап қурилмаларининг бир хил эргаш гаплардан ташкил топиши кам учрайди; қуйидаги мисолда сабаб эргаш гапли қўшма гап биринчи, асосий бош гапга нисбатан ҳам сабаб эргаш гап бўлади: *Бу таклиф бобомга маъхул тушган, чунки ўз қишлоғида дурадгорлар кўп ва қариндошлари орасида ҳам бир неча ҳунарманд дурадгорлар бўлгани сабабли, у томонларда ўзининг бу ҳунаридан унча фойдалани олмас экан. (С. А.)*

АРАЛАШ ТУРЛИ БИР НЕЧА ЭРГАШ ГАПЛИ ҚУШМА ГАПЛАР

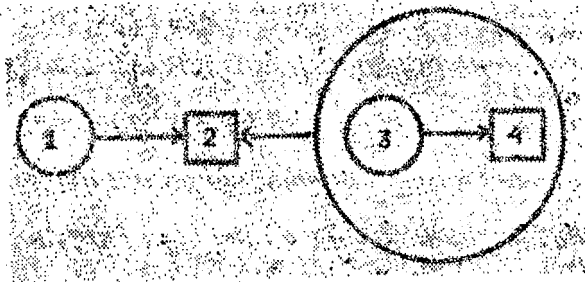
Қўшма гаплар уч ва ундан ортиқ эргаш гаплардан ташкил топиб, бу эргаш гаплар ўзаро кетма-кет ҳамда биргалик уюшиш йўли билан бош гапга боғланиши мумкин: *Жанг тиниб, оқшом қоронғиси тушиган, кўкда юлдузлар чарақлаганда, жангчилар гармон чалиб, мунгли, дардчил, бироқ юракдан қайнаб чиққан қўшиқларни куйлардилар. (О.) Агар бугун бўлмаса, эртага қиларман деб, эринчоқлик қилсанг, озиқ-овқатдан, ҳол-аҳволдан ҳамиша хабардор бўлмасанг, юкингни тортмайди, ука. (Ш. Р.) Йиғим-теримни олганимиздан кейин, бошласак, совуқ тушмай битирамиз. (А. Қ.)*

Бу хил қўшма гап таркибидаги биринчи ва иккинчи эргаш гаплар бош гапга кетма-кет эргашиш йўли билан боғланса, улар учинчи эргаш гап билан бош гапга биргалик усулида боғланган.

Бу қўшма гапларнинг чизмаси қуйидагича:

Қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми бош гапга нисбатан кетма-кетлик усули билан, биринчи эргаш гап биргалик уюшиш билан боғланади: *Одамлар Саидага мана шунақа луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров назарида, савлат-салобати аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрини ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди. (А. Қ.)*

ЭРГАШГАН-БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАПЛАР

Айрим қўшма гаплар таркибидаги шакдан эргаш гап бўлган гап қурилмалари мазмуни ва вазифасига кўра эргаш гапларга ўхшамайди. Бу хил қўшма гап қисмлари мазмуни ва вазифасига

кўра боғланган қўшма гапларга тенг бўлади. Қўшма гап қисмларининг биринчисининг кесими тобе шаклда шаклланиб, сўнги гапнинг кесими мустақил шаклда бўлади ёки ҳар икки қисмнинг кесими ҳам мустақил шаклда бўлиб, ўзаро *-ки* боғловчиси билан боғланади.

1. Эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлади, агар от кесим бўлса, кесим *бўлмоқ*, *этмоқ* боғламаларининг шарт феъли шакли билан бирикиб келади. Шунинг учун қўшма гап қисмлари синтетик усул билан ўзаро алоқага киришади.

Бу хил қўшма гапларда:

а) маълум бир пайтда мавжуд бўлган бир-бирига мувофиқ воқеа, ҳодиса, хусусиятлар қиёсланади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс қилишар, гуллар Наргисга тасалли берсалар, булбуллар чах-чахлаб, Бамбурни Гуллар боғига чақирардилар.* (Ш. Р.)

б) бир-бирига мувофиқ бўлмаган воқеа, ҳодисалар қиёсланади: *... бир томондан, рўзғор масъулиятини сезиб, юраги орқасига урса, иккинчи томондан, шундай масъулиятни бўйнига олишга қодир одам бўлганига ғурурланиб, оёқ босгани ер тополмас эди.* (А. Қ.)

в) қўшма гап қисмларидан тўсиқсизлик мазмун муносабати англашилади: *Бундан беш юз йил муқаддам Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга сафари ўша даврга нисбатан катта тарихий воқеа ҳисобланган бўлса, ҳозир ўзбек олимлари, ёзувчилари, жамоат ва сиёсий арбобларининг Ҳиндистонга ва Ҳиндистон халқлари вакилларининг Ўзбекистонга келиши оддий бир ҳол бўлиб қолди.* (Газ.)

г) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмидан англашилган мазмунни чегаралайди: *Қўшчинорни Қўшчинор қилаётган Урмонжон бўлса, Урмонжонни Урмонжон қилган унинг хотини...* (А. Қ.)

д) шарт маъноси англашилади: *У шохида юрса, сен баргида юр.* (О.)

Кесими шарт феълидан бўлган бу хил гап қурилмаларининг қисмларидаги мазмун мустақиллиги анча кучли бўлади. Чунки улардан бир-бирига тенг тушунчалар қиёсланади, шу орқали ҳар иккисининг хусусияти очилади. Бу турдаги қурилмаларнинг биринчи қисми фақат шаклан мустақил бўлмаган шаклда—эргаш гап шаклидадир; шу билан бирга, бу хил қўшма гап қисмларининг ўрнини деярли алмаштириш мумкин. Шунинг учун қўшма гап қурилмасининг бу турини мазмунан боғланган қўшма гап деб, шаклан эса эргаш гапли қўшма гап ҳисоблаб, бутун қурулмани эргашган-боғланган қўшма гап дейиш мумкин.

2. Айрим ҳолларда эргашган-боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлардан биринчисининг кесими равишдош шаклида бўлади: *Онда-сонда аравалар гижирлаб, «пўш-пўш» деган товушлар, қичқирлиқлар эшитилди.* (О.)

Бу турдаги гаплар шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунан иккинчи гапга тобе бўлмайди, аммо умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Шу жиҳатдан улар боғланган ҳамда эргаш гапли қўшма гапларга яқин туради.

Қўшма гапни ташкил этган бу турдаги гапларнинг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин: *Шу ерда оломон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўпайишиб, кечгача ур-йиқит бўлибди. (А. Қ.) Кечанинг севинчлари кундузга ўтиб, жилмаяр тонглар. (А. Қ.) Олтинсой дарасида ерлар ял-яланғоч тошдан иборат бўлиб, унда ҳаётдан асар ҳам йўқ эди, ҳатто баҳор ойларида ҳам бу ерларда майса кўкармасди. (О.)*

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисмида қанчалик нисбий мустақиллик бўлса, биринчи қисмида ҳам шунчалик нисбий мустақиллик бўлади. Равишдош-кесим мазмунан мустақил феълга тенг бўлади ва уни мустақил феъл билан алмаштириш ҳам мумкин.

Маълумки, равишдош шакллари бир гапни иккинчисига боғловчи воситагина бўлади (содда гапда ҳам равишдош) шакли орқали ифодаланган ҳол билан феъл-кесим алоқаси битишув алоқа ҳисобланади), шунинг учун ҳам биринчи қисмнинг кесими равишдош орқали ифодаланган бу хил қўшма гап қурилмалари боғловчисиз қўшма гап қурилмасига яқин туради.

Бундай қўшма гап қисмлари орасида мазмун муносабатлари қуйидагича бўлади:

1) қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни ифодаласа, умумий бир фикрнинг қисмлари бўлса ҳам, аммо бири иккинчисига тобе бўлмайди. Бу хил қўшма гап қисмлари ўзаро пайт муносабатига киришади. Бунда:

а) қўшма гапнинг ҳар икки қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият бир вақтда рўй беради, мавжуд бўлади: *деҳқонлар... катта-кичик бешта ҳавзага ўрнатилган бўлиб, бу ҳавзаларнинг ҳар бири бир маҳалла, ҳаммаси Капсанчилар қишлоғи деб аталар эди. (А. Қ.) Бу настқамлик ҳийлагина катта ҳавза бўлиб, унинг теварак-атрофида наст-баланд ўйлар... дарахтлар кўринади. (А. Қ.)*

б) қўшма гапнинг қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат кетма-кет рўй беради—аввал кесими равишдош бўлган қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолат вужудга келади, сўнгра иккинчи қисмдаги мазмун содир бўлади: *Шу ерда оломон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўпайишиб, кечгача ур-йиқит бўлибди. (А. Қ.)*

Бу қўшма гапдан англашилишича, *оломон иккига бўлиниб, кўпайгач, ур-йиқит бўлган.*

2) эргашган-боғланган қўшма гаплар қиёслаш, зидлаш ва ҳаракат-ҳолатларнинг бир-бирига номувофиқлиги каби муносабатларни ифодалайди: *Ешу қари умр ўтказиб қазув, лекин асло ичолмади сув. («Хат»)*

3) эргашган-боғланган қўшма гапларнинг ҳар икки қисмида бир бўлак ҳақида фикр юритилиши ёки биринчи қисм мазмуни

изоҳланиши, у билан боғланган қўшимча маълумот ифодаланиши мумкин: *Ҳовлининг тўридаги айвончининг икки томонида биттадан уй бўлиб, Анзират хола бунинг бирини ўша жувонга берган... эди. (А. Қ.) Звено пахтакор бригадаларнинг звеноларидан бўлиб, унинг бошлиғи... Зокир ота эди. (А. Қ.)*

4) қўшма гапнинг биринчи қисми сабабни, иккинчи қисми ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *.. Бир кечаю бир кундуз Азизтепада уруш бўлиб, Ҳайдар понсод оғзидан ўқ еб ўлибди. (А. Қ.) Оқлошио от олиб, князь учта отдан иккитасини бериб юборди... (А. Қ.)*

Бу турдаги гапларнинг қисмларидан англашилган мазмуъ анча мустақил бўлиши билан сабаб эргаш гапли қўшма гаплардан ажралиб туради.

Қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари қўшма феъллар орқали ифодаланиб, қўмакчи феъллари бир хил бўлганда, биринчи қисмда қўмакчи феъл такрорланмаслиги мумкин. Бу ҳолда биринчи қисмнинг кесими равишдош бўлиб, эргашган-боғланган қўшма гап ҳосил бўлади: *Куз келиб, барги сарғайиб, меваси тўкила бошлади.*

Таркибидаги биринчи қисмнинг кесими равишдош бўлган қурилмалар мазмун муносабатларни ифодалашига кўра, асосан, боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Аммо қисмларининг ўзаро семантик жиҳатдан маълум даражада яқинлигига кўра, боғланган қўшма гаплардан фарқланадилар. Бу томони билан улар эргаш гапли қўшма гапларга яқин туради, аммо буларда эргаш ва бош гап орасидагидек мазмуний зичлик, боғлиқлик, тобелик бўлмайди.

Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кесимининг тuzилишига кўра ҳам эргаш гапларга яқин туради. Эргашган-боғланган қўшма гапларни боғланган қўшма гаплардан ажратиб турадиган яна бир грамматик асос—қўшма гап қисмларининг ўзаро тенг боғловчилар билан боғлана олмаслигидир. Қўшма гаплар биринчи қисмининг кесими тобе шаклда бўлиши билан улар боғловчисиз қўшма гаплар туридан ҳам фарқланади. Шундай қилиб, қўшма гапнинг бу турида ҳам боғланган қўшма гапнинг ҳам эргаш гапли қўшма гапларнинг хусусияти бўлади.

3. Эргашган-боғланган қўшма гапнинг қисмлари-ки боғловчиси ёрдами билан ўзаро боғланади: *Олтин-қумуш қурсинки, ҳамманинг оёғига тўкилаверса. (О.)—Туз эдикки, эриб кетамизми? (А. Қ.)—У нима эканки, сени кулдирар экан-у, мени йиғлатар экан?... (А. Қ.) Бу воқеанинг менинг саройимга нима дахли борки, бу ерга келиб говур кўтарасизлар? (С. А.)—Уринса ҳеч нима қилмайди, инжир эдики, эзилиб қоладими? (А. Қ.)—Эркак оти борки, қўлларида найза, сўйил, ойболталарини олиб, кўчни қўриқлаб боришарди. (М. А.) Мен чақалоқ эдиммики, қўлимга хўрозқанд тутқазасан? (Ўктамов) ... Кейинчалик, у бир қатъий фикрга келган эдики, бунинг силлиқлиги ва иллатсизлигига сира шак-*

шубҳа қилмас эди. (О.) Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи мева берса. (А Қ.)

Мисоллардан кўринадикки -ки боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда маълум предмет ёки тушунчалар тўғрисида фикр юритилади. Аммо аниқловчи эргаш гаплардан фарқланган ҳолда, қўшма гапнинг иккинчи қисмида бу хил предмет ва тушунчаларнинг белгилари таърифланмайди, балки бу предмет ва тушунчалар билан боғланган ҳодиса ёки воқеалар ҳақида маълумот ифодаланади.

4. Эргашган-боғланган қўшма гап биринчи қисмининг кесими сифатдош бўлиб, *устига, ташиқари* кўмакчилари билан бирикади. Бундай қўшма гапларда бир мазмунга иккинчисининг қўшилиши ифодаланади: *Қодир қандай ташилашни билмай, пахтаси чиқиб кетган ола кўзининг қири билан мўлжал қидириб тургани устига, додхоҳ келиб қолди. (М. Исм.)* *Икки киши ҳе-ҳелаб кулишиб тургани устига, Асқад қори чой келтириб қолди. (М. Исм.)* *Бир кунни Қудрат сув сеппиб тургани устига, ўзидан бир яшир катта боласи ичкаридан ёғоч миниб чиқиб қолди. (М. Исм.)* *Сўроқ қилиб тургани устига, ҳоким келиб қолса-я! (М. Исм.)*

ПЕРИОД

Фикрнинг тўлиқ ифодаламоқ учун таркиби мураккаб гап қурилмалари қўлланади. Таркиби мураккаб қурилмалар боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларнинг, боғловчисиз қўшма гапларнинг ўзичига олади. Мураккаб периоднинг қўлланиши асосан ёзма адабиётга хос бўлиб, воқеа, ҳодиса, предметларнинг кенг характерлаш, тасвирлаш учун ишлатилади.

Мураккаб составли гапларда маълум бир мазмун муносабати ифодалангани, оҳангда тугаллик бўлгани учун, бу хил гап қурилмалари ўзига хос белгига эга бўлади ва улар период деб номланади. Аммо периодни фақат состави мураккаб қўшма гап қурилмалари билан чегаралаб бўлмайди, состави унча мураккаб бўлмаган қўшма гапларда (масалан, бир неча эргаш гапли қўшма гапларда) ва шунингдек, таркиби мураккаб содда гапларда (масалан, таркибида уюшиқ, ажратилган бўлақлари бўлган гап қурилмалари) ҳам маълум фикр ва оҳанг тугаллиги бўлиши мумкин.

Период тузилиши, оҳангнинг мазмунига кўра, ахлит бир бутунликни ташкил этади. Бу хил бутунликлар содда ёки мураккаб бўлиши мумкин: агар улар бир хил, бир турдаги гаплардан тузилса (масалан, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар, бир неча содда гаплардан тузилган боғланган ёки боғловчисиз қўшма гаплар ва ҳоказо), содда период дейилади, агар бу бутунлик турли хил гаплардан тузилса (масалан, эргаш гапли қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гап бирикмаси каби), мураккаб период дейилади.

Периоднинг содда шакллари қўшма гапнинг ҳар бир турида кўриб ўтилди. Бу ўринда периоднинг мураккаб шакли ҳақида мулоҳаза юритилади.

Мураккаб периоднинг қисмлари ўзаро асосан маълум оҳанг ёрдами билан бирикади. Оҳангдан ташқари, пайт ва ўрин, муносабатини кўрсатувчи айрим лексик воситалар (*кейин, баъзан, шунда, бирдан, бир оздан, сўнг, шунга қарамай* в. б.), олмошлар (кўпроқ кўрсатиш олмошлари), боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар, айрим гап бўлақларининг такрорланиши ёки умумий бўлақларнинг мавжудлиги, кесимларнинг замон мучосабати, қисмларнинг ўринлашиши мураккаб периодни тузувчи, унинг қисмлари орасида маълум мазмун муносабатини ўрнатувчи воситалар бўлиб хизмат қилади.

Мураккаб период ёзма адабиётда маълум услубий мақсадлар учун хизмат қилиши мумкин: улар турли тасвирий, экспрессив, сатирик, лирик, ҳажвий маъноларни ифодалайди. Шу жиҳатдан бу хил синтактик қурилмалар ҳам услубий, ҳам синтактик ҳодиса сифатида ўрганилиши шарт. Мураккаб соддави қурилмалар алоҳида синтактик услубий ҳодисадир. Биз синтактик нуқтаи назардан текшираемиз. Бунда мураккаб периоднинг қисмлари орасида ифодаланган мазмун муносабатлари ва уларнинг таркиби кўриб ўтилади.

Мураккаб периодни иккидан ортиқ гаплар ташкил этади. Бу гаплар орасида маълум мазмун муносабатлари ўрнатилади. Аммо мураккаб периодни қанча гаплар ташкил этмасин, улар қандай мазмун муносабатларига киришмасин, икки қисмга (баъзан уч қисмга) ажралади, ана шу қисмлар орасида уч хил мазмун муносабати ифодаланади: 1) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш; 2) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш; 3) маълум бир пайтга мавжуд бўлган ёки бўлмаган воқеа, ҳодиса, хусусиятлар.

1. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш. Мураккаб периоддаги гаплар икки қисмга ажралиб, бу қисмлардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади. Бу хил гап қурилмаларининг таркиби қуйидагича бўлади:

1) қисмларнинг бири содда гапдан, иккинчи қисми боғловчиси ёки боғланган қўшма гапдан ёхуд эргаш гапли қўшма гапдан тузилади: *Очлик, яланғочликка кўникиб, тирикчилигимизни қилар эдик, лекин бир нарсага бошимиз гаранг бўлиб қолди: дадамизнинг гарданида қарзи бор экан. (О.) Тўғри, жон ширин, ҳар ким ўз жонини аяйди, лекин одамнинг юрагида бошқиларга меҳр бўлиши керак. (О.)*

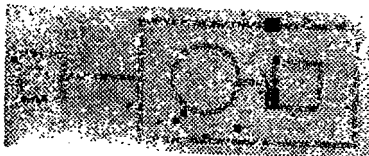
Бу қўшма гапларнинг чизмаси¹: — — —

¹ Эргаш гаплар учун доира (○) шакли, бош гаплар учун тўртбурчак (□) шакли олинди.

А. Тўғри, иш ғоят мушкуллашди, лекин ўмид, ғайрат билан қадам қўйилса, мақсад йўлидаги ҳар қандай мушкулотни барта- раф қилиш мумкин. (О.) Нури эса Гулнорнинг гапларига қулоқ солган каби кўринар, лекин фикри бошқа нарсалар билан банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бир-бирига қовуш- мас эди. (О.)

Б. Бу йил ток шундай ҳосил қилдикки, узуми баргидан кўп, лекин таъми бошқачароқ бўлди. (Эртақ)

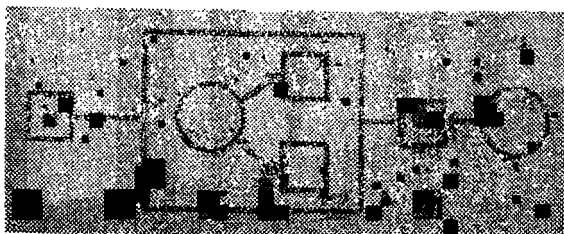
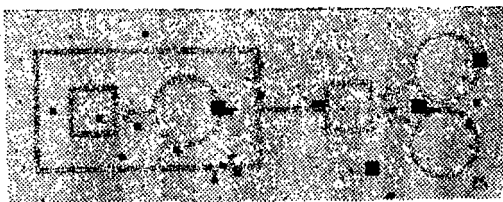

Қисмларнинг бири янада мураккаблашини, бир неча эргаш гапли ёки аралаш турли қўшма гаплардан таркиб топиши мум- кин:

А. Кўчада битта занглаган мих тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз, занглаган бўлса ҳам, чўнтагимизга со- ламиз, нега бутун бошли одамни кўчага чиқариб ташлаймиз? (А. Қ.)

Б. Қамбағалчилик ҳамма вақт, ҳамма одамнинг жонига тек- кан нарса, лекин одамзод жонига теккан нарсадан қутулиш йўли- ни билмаса, осмон йироқ, ер қаттиқ бўлади, унга кўникади, шун- ча кўникадики, бу нарса жонига текканлигини ҳам пайқамай қўя- ди. (А. Қ.)

Бу гап қурилмаларининг чизмаси:

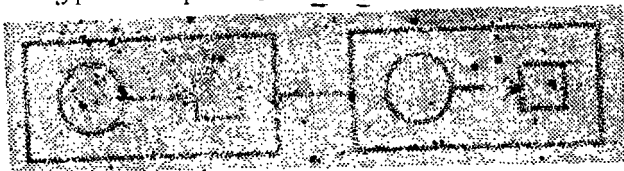

2) мураккаб период қисмларининг ҳар иккиси мураккаблашиши мумкин. Бунда ҳар икки қисм боғловчисиз ёки боғланган қўшма гаплардан, ёхуд эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: Яхшининг яхшилигини айт, нури тошсин, Ёмоннинг ёмонлигини айт, қути қочсин. (Мақол)

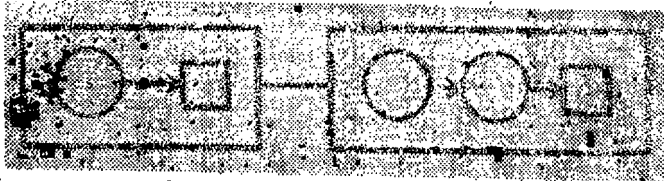

Айтсам, тилим куюди, айтмасам, дилим куюди. (А. Қ.) Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар. (Мақол) У ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, бизнинг ютуғимизга у шерик бўлади. (А. Қ.)

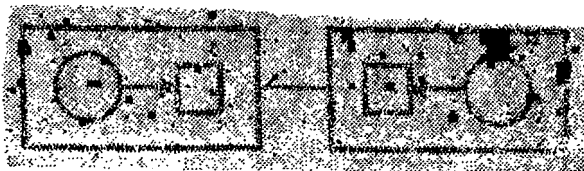
Бу гап қурилмаларининг чизмаси:

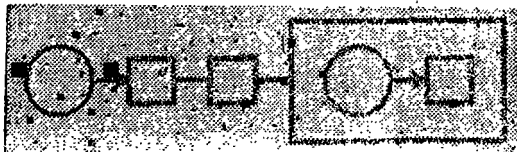

Сиддиқжон аввал аравасоз устага шогирд, ундан кейин бу ерга келиб, Собиржон қорига қарол бўлиб юрганда, Хадича хола уни ўз қаноти остида ҳисоблар эди, ўғли Зуннунхўжа ичкўёв бўлгандан кейин ўрдак тухумини очган товўқдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қ.)

1. Мени мажлисда ўтказишадими-ўтказишмайдами—гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошли бир мажлисга масала бўлиб турибман. (А. Қ.) 2. Уруш туғаб, халқнинг кўнгли кўтарилди-ю, лекин ҳали қийинчилик, етишмовчилик бисёр, йиғитлар энди қайтаётими, ишлар яна аввалгидай изга тушиб кетади. (О.)

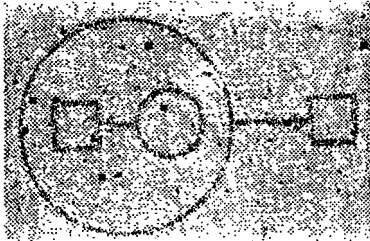

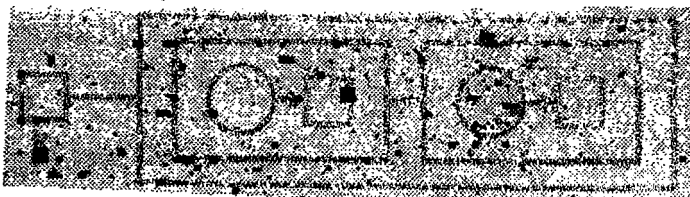
II. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш. Одатда, мураккаб гап қурилмаснинг иккинчи қисми биринчи қисмидан ёки унинг айрим бўлақларидан англашилган мазмунни изоҳлайди, улар билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот ифодалайди.

1) бу хил мураккаб периоднинг биринчи ёки иккинчи қисми бир гапдан иборат бўлиб, бошқа қисми гапнинг турли типларидан ташкил топади. Қуйидаги гап қурилмаларининг биринчи—изоҳланувчи қисми бир гапдан иборат бўлиб, иккинчи—изоҳловчи қисми икки, уч, тўрт содда гапдан тузилган боғловчисиз қўшма гаплардан иборатдир: *Ҳазаб билан қўзғолади бутун халқ, Тебрани қари чоллар, оналар, Ёв ташлаган бомбаларнинг изидан Чопишади жасур, қўрқмас болалар!* (Ҳ. О.) *Эрта байрамни шу ерда ўтказинг, эртага каналимиз очилади, тўғон бошида катта сайил бўлади, томоша қилиб кетасиз...* (А. Қ.) *Меҳнат завқи тутар ўлкани, Саҳар кетар чўпон тоғига, Бири ариқ қазир, ер ҳайдар, Бири гул ўтқазар боғига.* (Ҳ. О.)

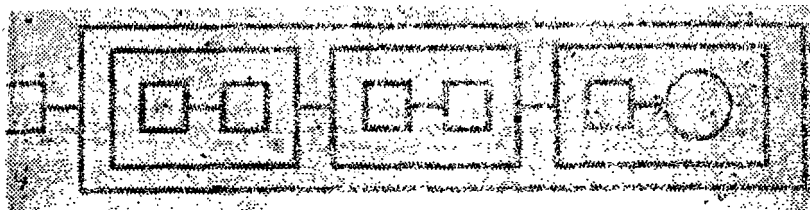
Қуйидаги гап қурилмаларининг биринчиси бир содда гапдан тузилган бўлиб, иккинчи қисми эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган: *Хўжайинларнинг оstonаси шундай лаънати бўлар экан, ҳатлайман десанг, оёгингдан чалар экан.* (О.)

Мураккаб гапнинг иккинчи қисми ўз навбатида мураккаб бўлиб, боғловчисиз ва эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: *Мен олмани сизларга шу шарт билан бераман, қайси бирингизнинг хотинингиз ўғил тўғса, отини Тоҳир қўйинг, қайси бирингизнинг хотинингиз қиз тўғса, отини Зухра қўйинг.* (Эргаш).

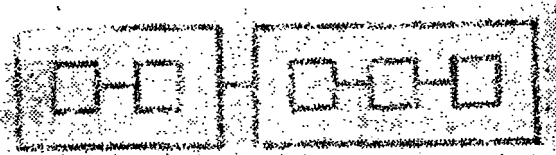
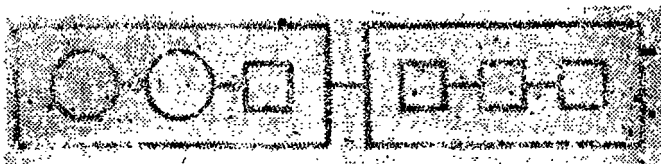
Уйлаб кўринг, у бебахт жон теварагига—тоғларга жовдирайди, лекин тоғлар унинг устига ағдарилишни, жабр қилувчилардан қутқазишни истамайди; тошларга мўлтирайди, лекин тошлар раҳм қилмайди; каламушларга ҳасад қилади, чунки улар инларига кириб беркина оладилар. (Войнич).

2) мураккаб қурилманинг ҳар икки қисми эргаш гапли ёки боғловчисиз ҳамда боғланган қўшма гаплардан тузилиши ҳам мумкин:

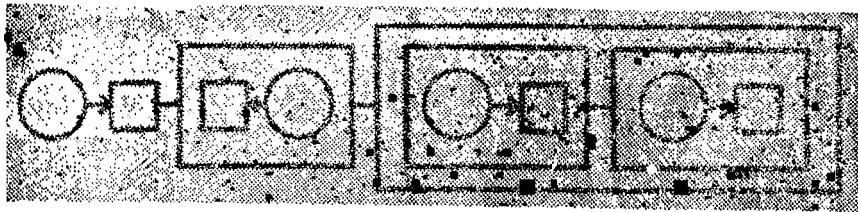
1. Бироқ, далага қўй чиқиб, орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, Бўтабой аканинг умиди пучга чиқадиган кўриниб қолди: одамлар бригадирнинг сўзига қулоқ солмайди, баъзилар далага фақат «хўжа кўрсин» учун чиқади, баъзиларнинг ишга қўл уриши қорни тўқ одамнинг товоқ ялашига ўхшайди. (А. Қ.) 2. Бир чимдим ухлаш учун кўзини юмди. Фақат бир нафасдан сўнг яна очишга мажбур бўлди: узоқдан қиз қичқирди:—Ҳой, боққа сув тошиб кетди, тез кириб бўғиб қўйинг. (О.)

Бу мураккаб гап қурилмаларининг чизмаси:

Кунлардан бир кун чойхонага чиқиб чой ичиб ўтурса, ҳамма ёқда дув-дув гап; подшо ҳазратларининг қизи Сурайёхон шахмат ўйнашда шундай доно бўлибдики, дунёда унга тенг келадиган биронга ҳам одам йўқ эмиш, кимдаким Сурайёхонни ютса, у ўйонга тегар эмиш, ютқизса, калласи кетар эмиш. (Эргак)

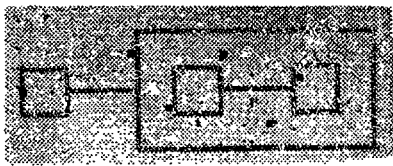
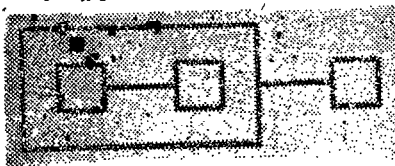
Бу мураккаб периодни қуйидаги чизма билан кўрсатиш мумкин:

Ш. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларнинг бир вақтда мавжуд бўлиши ёки бўлмаслиги. Мураккаб гап қурилмаларининг қисмларидан англашилган воқеа, ҳодиса, тушунчалар маълум вақтда рўй беради ёки рўй бермайди. Бу хил гаплар асосан тасвирлаш ёки характерлаш учун қўлланади. Мураккаб периоднинг бу тури анча эркин тузилиб, очиқ гап қурилмаларини ташкил этади:

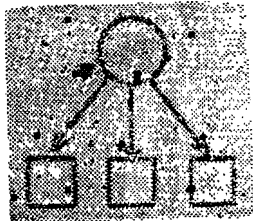
1) қуйидаги мураккаб периодлар ўзаро боғланган икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплардан, иккинчи қисм эса боғловчисиз қўшма гаплардан ташкил топган: 1. *Кўча ифлос, лекин сув қалин сепилган; ҳар ёққа тарвақайлаб ўсган бесўнақай қари толларнинг кўланкаси қуюқ.* (О.) 2. *У қирқ беш ёшларда, новча, чайир одам; юзида сийрак чўтир изи қолган, соқол-мўйловларига анчагина оқ тушган эди.* (О.)

Бу қурилманинг чизмаси:

2) умумий эргаш гапга эга бўлиб, ўзаро боғланган гаплардан тузилган қурилмалар кўпроқ қўлланади: *Тикилган сари, кўз оқи эйрайиб, қорачиғи оловдай ёнарди ва қарашлари ўткирлаша борар эди.* (Асқ. М.) *Евларига осмон тутундир, шунинг учун бағри бутундир. Шунинг учун ёпишмағай хас, Шунинг учун кийишар атлас.* (Ҳ. О.) *Бошимда ўйнар қамчилар, Қон кўзларимдан томчилар, Бир бенаво гул янчилар, озодкорим келмаса.* (Я.)

Бундай гап қурилмаларини ташкил этган гапларнинг ўзаро муносабатини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

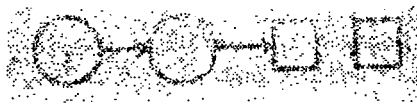
ланиб, жимиллаб сузади. (О.) Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди, ўзига келгач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фақат билагидан қон оқар эди. (А. Қ.)

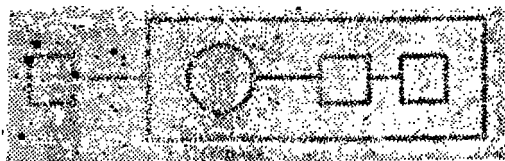
Агар бирор нарсага ҳаваси бўлса, мақсадига етмай қўймас, бирор нарсага шиқивоз бўлса, унга эришмагунча, кўнгли тинчимас, бирон ишни бошласа, тугагунча тинчимас эди. (И. Раҳим)

Изоҳлаш муносабатини ифодалаган мураккаб периоднинг баъзи турларида биринчи қисми с а б а б ни, а с о с ни ифодаласа, иккинчи қисми ана шу асосдан келиб чиқадиган н а т и ж а ни ифодалайди ёки биринчи қисмининг умумий мазмунидан, ёхуд унинг айрим бўлақларининг мазмуни билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни, ҳаракат-ҳолатнинг давомини ифодалайди. Бў гап қурilmалари аниқ икки қисмга бўлинади: Агар тўш пайтлари қум кизигач, салгина шамол турса, дарҳол гармсел уйғонарди, унинг тили бўлиқ ниҳолларнинг семиз новдаларини, ёш баргларини ялаб оларди-ю, дарров қовжиратиб қўярди. (Ш. Р.)

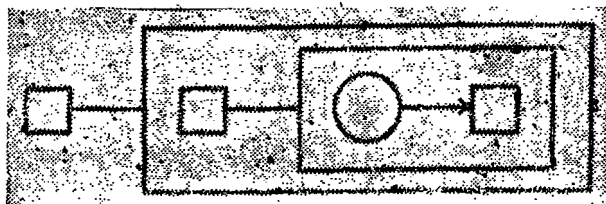

Бу бир нарча ерни трактор билан ҳайдаш замбарак билан қуён овлашдай гап; қўшилларинг кўнса, ҳаммаларинг ерларингни яхлит қилинлар; бир кунда ҳайдатиб бераман. (А.Қ.)

Одам бир марта яшайди, бу ҳаётни шундай кечирмоқ керакки, ўлар чоғингда, бутун ҳаётимни ва бутун кучимни инсоният бахти учун қурашга бағишладим, деб айта олгин. (Ш. Р.)

КҶЧИРМА ВА ҶЗЛАШТИРМА ГАПЛАР

Ўзга нутқини беришнинг йўллари турли-тумандир. Шулардан бири кўчирма гапдир. Ўзганинг нутқини шакл ва мазмун жиҳатдан ўзгартирмай, уни айнан тингловчисига етказди. Бундай ҳолда айтувчининг нутқи ўз лексик-грамматик хусусиятларини сақлайди: унинг услуби, оҳанги, модаллик мазмуни, ўрни, тартиби ва бошқалар. Бунда муаллиф нутқи асосий аҳамиятга эга, чунки муаллиф ўзга нутқининг қандай, қай ҳолатда, қачон, қандай сабаблар билан айтилганлигини кўрсатиб туради. Бундай гаплар кўчирма гаплар ҳисобланади. Муаллиф гапи иштирок этган кўчирма гап қўшма гапнинг бир туридир.

Сўзловчи баъзан ўзга нутқининг мазмунини сақлаб, шаклини ўзгартириб бериши мумкин. Бундай вақтда ўзга нутқининг ўзига хос хусусиятлари кам сақланади. Ўзганинг гапини муаллиф ўз сўзи билан беришга ҳаракат қилади. Натижада гап тузилишида бир қанча ўзгариш пайдо бўлади.

Демак, ўзлаштирма гап асосида кўчирма гап ётади, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳар икки гап тури ҳам барабар қўлланаверилади¹.

ҲОЗИРГИ ҶЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ УСЛУБИ ҲАҚИДА

Адабий тил услубининг турлари асосан қуйидагилардан иборат:

1. Бадний услуб. 2. Оммабоп (публицистик) услуб. 3. Расмий-иш юритиш усулуби. 4. Илмий услуб. 5. Нотиқлик (ораторлик) услуби. 6. Аралаш услуб.

БАДИЙ УСЛУБ. Бадний услуб—бадний адабиётда, унинг турли жанрларида қўлланадиган ўзига хос тил ифодасидир. Сўзни бадний асар гоёсига, мазмунига, йўналишига мослаб ишлатиш бадний услубни келтириб чиқаради.

Бадний услубда, тилнинг бадний воситалари билан бирга, фразеологик бирликлар ҳам қўлланадик; бу тил бирлиги илмий

¹ Бу масала тўғрисида маълумот учун қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили, 11 жилд, «Фан» нашриёти, 490—504-бетлар.

услугда, одатда, ишлатилмайди. Бадий воситалар тилининг энг муҳим белгисидир, натижада жумлалар ўқувчига бадий завқ беради, маълум образлар орқали воқеа, ҳодисаларнинг ривожи кўзатилади.

Бадий услубнинг ҳарикки тури—насрий, назмий асарлар, дoston, фантастика, фелъетон ва бошқалар умумий услубий хусусиятлар эга бўлиши билан бирга, хусусий услубга ҳам эгадирлар. Адабий жанрнинг тури ўзига мос услубни талаб этади.

Бадий услубда қўлланадиган асосий воситалар бадий тил воситалари—ўхшатиш, эпитет, мажоз, киноя, муболаға кабилар бўлиб, улар нутққа бадийлик киритади, шунингдек, ифодали сўзлар (*ораз, чеҳра, жилва, диёр, кошона* ва б.) юксак бадий образлар яратади, оддий оммабоп сўзлар (*бояқши, жичча, тирранча*) айрим персонажларни характерлашда муҳим рол ўйнайди (бундай сўз ва иборалар—иш юритиш услубида қўлланмайди). Бошқа услубга хос воситалар бадий услубда ишлатилса, кўчма услубий маъно олади. Услубий маъно асосий маънодан келиб чиқади, унга асосланади.

Бадий ва оғзаки услубда шевага хос сўзлар, беадаб ва дағал ибора ва сўзлар, ўринсиз қўлланган чет ва ортиқча сўзлар (*аммо, лекин*) воқеа ёки маълум бир шахсни характерлаш учун қўлланади.

ОММАБОП (ПУБЛИЦИСТИК) УСЛУБ. Оммабоп услуб ўзининг таъсирчанлиги, долзарблиги, сўзлашув тилига яқинлиги билан характерланади. Бу услубда фикрнинг мантиқий изчиллиги ва объективлиги ижтимоий баҳо орқали тасдиқланади.

Бу услубда ўқувчининг диққатини жалб этиш учун хабар ёки воқеа қизиқ ва муҳим бир ҳодисадан бошланади. Шунинг учун ҳам оммабоп услубда қисқа ва таъсирли иборалар қўлланади. Оммавий услуб—одатда газета, журнал, радио, телекўрсатув тили, унинг оғзаки шакли—маъруза ва хабарлардан, репортаж, бошмақола кабилардан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам оммабоп услубда бошқа услубларнинг (илмий-оммабоп, расмий—иш юритиш, бадий каби) ҳам бўлиши табиийдир. Аммо оммабоп услубда хабарлар қисқа ҳажмда бўлиши шартлилиги (ҳатто бадий асарлардан кичик парчаларгина келтирилади ёки кичик ҳажмли бадий асарлар берилади), ҳажмнинг торлиги хабар ёки материалнинг ўзига ҳам, баённинг тилига ҳам таъсир этади: жумлалар бир қолипдаги сўз ва иборалар орқали ифодаланади. Шунинг учун асосий нутқ услублари оммабоп услубдан бошланиши ҳам мумкин. Бу ҳолат оммабоп тарғибот воситаларининг тилини ортиқча қолипга солиниши, сунъийлаштирилиши ҳам мумкин. Шунинг учун оммавий восита ходимлари, таржимонлар, муҳаррирлар, ҳар бир материалнинг, хабарнинг тилини синчиклаб таҳрир қилиши шарт бўлади. Таҳрир шунинг учун ҳам зарурки, оммабоп тарғибот воситалари адабий тилнинг мукамаллашишида, турли услубларнинг шаклланишида катта роль ўйнайди.

Оммабоп услубда жумлалар бир-бири билан мантиқан боғла-

ниши холис (объектив) бўлиши керак. Бу услуб учун характерли бўлган бир қолипдаги (стандартлашган) сўз ва иборалар қўлланади.

Оммабоп услубни характерловчи воситалардан энг муҳими, ижтимоий-сиёсий атамалар бўлиб қолади.

Оммабоп услубнинг ўзига хос ижтимоий-сиёсий лексикограмматик воситалари бўлади: *сиёсий куч, сиёсий иқлим, иқтисодий тежамкорлик, тинчлик кабутари, бозор иқтисодиёти* каби.

Оммабоп услубни шакллантирувчи воситалар махсус ижтимоий-сиёсий лексика бўлиб, у, асосан, она тили асосида, баъзан бошқа тиллардан (асосан, араб, форс-тожик ёки рус ва рус тили орқали Оврўпо тилларидан) сўз олиш ёки калъкалаш усули билан она тилидаги сўзларга бошқача маъно бериш (семантик усул) йўли билан рўй беради. Ижтимоий фаолиятнинг ва услубнинг турли соҳаларига оид сўзлар (атамалар) оммабоп тушунчаларни ифодалаб, мазкур услубни шакллантирувчи воситага айланадилар: *қўшин, қамал, танк (ҳарбий соҳада), артерия, касаллик, гипноз (тиббиёт), саҳна, қўғирчоқ (санъат), пойга, рекорд, старт; эстафета* (спорт). Услубнинг бошқа турига оид сўзлар эмоционал маъноларини ўзгартириш йўли билан оммабоп услубни шакллантиришлари мумкин.

РАСМИЙ-ИШ ЮРИТИШ УСЛУБИ. Расмий-иш юритиш услубига ҳисоб-статистик органларининг, суд, адлия, гражданлик ҳолатини қайд этувчи ва нотариал идоралар, прокуратура, ички ишлар ва бошқа вазирликларнинг, идора, муассаса, ташкилотларнинг, жамоат ташкилотларининг ва айрим шахсларнинг расмий-иш юритиш ҳужжатлари—ультиматум, нота, қарор, фармон, кўрғазма, қўлланма, конституция, ҳукм, ажрим; шартнома, тавсия, тафсир, изоҳномалар, ариза, шикоят, ахборот, баённома, тилхат, ёзишмалар, таржимаи ҳол, ишончнома, гувоҳнома, эълон, маълумотнома, ҳисобот кабиларнинг тил хусусиятлари киради.

Расмий-иш юритиш ҳужжатларининг кўпи аввалдан қўлланиб келган, баъзилари (ариза, тилхат, ишончнома, маълумотнома каби) кейинги давларда, асосан, 19-аср иккинчи ярмида қўллана бошлади. Маълум ҳужжат намуналари ҳаётдаги ўзгаришлар туфайли пайдо бўлди. Бундай ҳужжатлар тил услубининг шаклланишида бошқа тиллардаги айна ҳужжатларнинг услуби намуна бўлди. Оммавий услубнинг ички турини ташкил этувчи бу ҳужжатларнинг тили бир-биридан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам уларнинг услубини, тил хусусиятларини ўрганиш муҳим вазифалардан бири бўлиб қолади.

Расмий-иш юритиш услубининг хусусиятларидан бири—унда бадний тасвир воситаларининг бўлмаслиги, маълум бир қолипга тушган бир қолипдаги (стандарт) иборалар ва нутқий штамплар орқали бўлади («*мажлис қарор қилади*», «*Берилди ушбу маълумотномани шу тўғридаким...*», «*Мен, фалончи, фалон йили, фалон жойда туғилдим*», «*Буюрман*», «*Томонлар қуйидагиларга келишдилар*» ва б.).

Расмий-иш юритиш услубида қатъий шакл ва қурилмалар (структуралар) бўлиб, уларда мураккаб стандарт жумлалар қўлланилади.

ИЛМИЙ УСЛУБ. Илмий услуб—фаннинг турли соҳаларига оид бўлиб, унда атамалар, формула, теорема, аксиомаларнинг аниқ ва объектив ҳолда ифодаланиши, ҳамма ўринда бутун матн далил—исботдан иборат бўлиши билан характерланади. Илмий услубда жумлалар орасида мантиқий боғлиқлик сезилиб туради. Энг қобилиятли ва тажрибали олимларгина оғир ва мураккаб фикрни бадий услуб воситаларидан фойдаланиб, қисқа ифодалашга қодир бўладилар. Илмий—оммабоп услубда эса, мураккаб фан тушунчалари, оммага тушунарли тилда, тасвирий воситаларни ҳам қўллаб, бадий ва оммавий услуб воситаларидан ҳам фойдаланилади, оммага тушунилмайдиган атамалар ва иборалар қўлланмайди ёки улар изоҳлаб берилади. Умуман олганда, услубдаги ранг-баранглик илмий услуб учун характерли эмас, у факультатив бир ҳодисадир. Ҳар бир фан ўзига хос тил хусусиятлари билан ажралиб ҳам туради.

Илмий услубнинг асосий хусусияти фикрни аниқ ва холисона ифода этишдан иборат. Шунинг учун ҳам илмий услубда ўхшатиш, эпитет, мажоз, киноя, ҳажв каби бадий воситалар қўлланмайди, моносемик (бир маъноли) сўзлар, атамалар, маъҳум маъноли сўзлар ишлатилади. Гаплар эса икки составли ва кўпинча боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплардан иборат бўлади.

НОТИҚЛИК УСЛУБИ. Нотиқлик асосан кўтаринки руҳни ифодалаган сўз ва сўз бирикмалари, риторик сўроқ гаплар, мураккаб қўшма гаплар воситаси билан ифодаланади. Нотиқлик услуби тарихан мустақил услуб бўлиб келган.

АРАЛАШ УСЛУБ. Ҳар хил услубга оид воситалар аралаш қўлланиши мумкин. Масалан, лексик, фразеологик, бадий воситалар, шевачилик ва бошқа воситалар аралашиб қўлланган матнлар, асарлар турли услуб хусусиятларини ўз ичига олгани учун ҳам алоҳида услуб тури—аралаш услубни ташкил қилиши мумкин.

УСЛУБИЙ ВОСИТАЛАР. Ўзбек тили ёзма ва оғзаки нутқи услуби ниҳоятда бой ва ранг-барангдир. Бу гўзал ва бой тилда турли-туман нозик маъноларни ифодалаш учун турли услуб воситаларидан усталик билан фойдаланиш мумкин.

Бу услубий воситалар тилнинг ҳамма соҳаларини қамраб олади. Масалан, *лексик воситалар*. Ҳар бир сўзнинг маъносида бирор услубий маъно ифодаланади (*калла, кўр, сатанг, жирканмоқ каби*).

Бундан ташқари неологик, полисемия, синоним, антоним, архаик сўзлар, бадий тил воситалари (мажозий эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, антитеза, вульгаризм, жаргон в. б.), касб-ҳунарга оид сўзлар, атамалар, элиписис, градация, расмий ва маҳкама

сўзлари, эвфемизм, шева лексикаси, сўз ва гаплар такрори ўз маъноси ҳамда маълум оҳанг билан услубий воситага айланади.

Фонетик воситалар—оҳанг, урғу кабилар ҳам ўз ҳолида ва бошқа лексик, грамматик воситаларнинг маълум бир услубий мазмунни ифодалашида иштироқ қилади.

Ҳар бир морфологик ва синтактик категория ҳам маълум бир услубий маънони ифодалашда восита бўлади (қўшимчалар, юкламалар, синтактик синонимия, ундалма, кириш бўлақлар, инверсия, фразеология в. б.).

Шунингдек, экстралингвистик воситалар (контекст, ситуация, ижтимоий муҳит, мимика в. б.) ҳамда адабий жанр турлари ҳам услубий мазмунни ифодалаш учун хизмат қилади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	8
СОДДА ГАП СИНТАКСИСИ	
Гап	7
Гап турлари	10
Дарек гаплар	11
Сўроқ гаплар	14
Буйруқ гаплар	18
Ушлов гаплар	21
БИР СОСТАВЛИ ГАПЛАРНИНГ ТУРЛАРИ	
Шахси номанъум гаплар	24
Шахси умумлашган гаплар	25
Шахсиз гаплар	27
Инфинитив гаплар	30
Атов гаплар	31
Сўз – гаплар	34
Тўлиқсиз гаплар	36
Тўлиқсиз гап турлари	37
МУРАҚҚАБ ГАП СИНТАКСИСИ	
Ажратилган бўлақлар	41
Гап бўлақларини ажратиш усуллари	47
Ажратилган феълли бирикмалар	49
Равишдошли бирикмалар	52
Сифатдошли бирикмалар	52
Ажратилган кўмакчили бирикмалар	59
Ажратилган сифатловчилар	59
Ажратилган изоҳлар	71
Ажратилган изоҳларнинг синтактик вазифаси	79
Ажратилган изоҳловчилар	87
Ажратилган изоҳ аниқловчилар	87
Ажратилган изоҳ тўлдирувчилар	90
Ажратилган изоҳ ҳоллар	91
Ажратилган изоҳ ҳоллар	92
Ажратилган изоҳ гаплар	94
Ундамалар	95
Кириш бўлақлар	105
Кириш гаплар	117
Изоҳ гап ва изоҳ сўз бирикмалари	118
ҚУШМА ГАП СИНТАКСИСИ	
Умумий тушунча	123
Қўшма гапларнинг тузилиши	123
Боғловчисиз қўшма гаплар	124
Боғловчисиз қўшма гапларнинг таснифи	132
Пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	133
Қийс-лаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	133
Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	138
Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар	143

Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг тузилиши	161
Боғланган қўшма гаплар	163
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	164
Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	172
Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	176
Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	180
Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	182
Эргаш гапли қўшма гаплар	185
Эргаш гапнинг тузилиши	186
Эргаш гапнинг бош гапга боғланиш усули	190
Эргаш гапларнинг таснифи	191
Эргаш гапли қўшма гапларнинг турлари	191
Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар	191
Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар	193
Эга эргаш гапли қўшма гаплар	194
Қесим эргаш гапли қўшма гаплар	195
Пайт эргаш гапли қўшма гаплар	196
Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар	199
Шарт эргаш гапли қўшма гаплар	202
Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар	205
Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар	207
Натижа эргаш гапли қўшма гаплар	210
Равиш эргаш гапли қўшма гаплар	212
Қиёс эргаш гапли қўшма гаплар	213
Умумлаштирувчи—изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар	215
Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар	220
Биргалик эргашини	221
Кетма-кет эргашини	224
Аралаш турли бир неча эргаш гапли қўшма гаплар	228
Эргашган-боғланган қўшма гаплар	228
Период	232
Кўчирма ва ўзлаштирама гаплар	241
Ҳозирги ўзбек адабий тили услуби ҳақида	242

Абдураҳмонов Ғ.
Ўзбек тили грамматикаси: (Синтаксис): Олий
ўқув юртлари талабалари ва ўқитувчилари учун.
— Т.: Ўқитувчи, 1996.—248 б.

ББК 81.2Ўз-2

ҒАНИ АБДУРАҲМОНОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ГРАММАТИКАСИ

(Синтаксис)

(Олий ўқув юртлари талабалари ва ўқитувчилари учун)

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Муҳаррир Ҳ. Юсупова

Бадний муҳаррирлар Б. Жўраев, З. Абдурасулов

Техн. муҳаррир Э. Вильданова

Мусаҳҳих А. Иброҳимов

ИБ № 6956

Теризга берилди 17.02.94. Босишга рухсат этилди. 26.08.96. Бичими 60×90/16.
Тил қоғози, Кегли 10 шпониз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усу-
лида босилди. Шартли б. т. 15,5. Шартли кр-отт 15.625. Нашр. т. 14,65. 500с
нусхада босилди. Буюртма № 2015.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-252-93.

Область газеталарининг М. В. Морозов номидаги бирлашган босмаховаси бо-
силди. Самарқанд ш., У. Турсунов кўчаси, 82. 1996.